

Joep Kruijsen
Nicoline van der Sijs (*red.*)

*Honderd
jaar
stadstaal*

Het Taalfonds

1

HONDERD JAAR STADSTAAL

Honderd jaar
STADSTAAL

Joep Kruijsen en
Nicoline van der Sijs (red.)

1999
Uitgeverij Contact
Amsterdam/Antwerpen

© 1999 samenstelling Joep Kruijsen en Nicoline van der Sijs
© van de bijdragen bij de auteurs
Omslagontwerp ARTGRAFICA
Typografie Sander Pinkse Boekproductie, Amsterdam

ISBN 90 254 9553 2
D/1999/0108/555
NUGI 941/943

Inhoud

Verantwoording 9

DOOR JOEP KRUIJSEN EN NICOLINE VAN DER SIJS

Gebruikte fonetische spelling 12

Inleiding 15

Stads praten naar rang en stand

DOOR A.M. HAGEN

Groningen

Groningen 25

Bai mai in de straode – van Bolland tot Wallage

DOOR SIEMON REKER

Fryslân

Leeuwarden 37

Leewarders. Lexicale veranderingen binnen het
Hollandse stadsdialect van de Friese hoofdstad

DOOR REITZE J. JONKMAN

Drenthe

Coevorden 49

Coeverders, taal van een vesting?

DOOR GEERT KOCKS

Overijssel

Deventer 59

Het Deventers. Lexicale veranderingen in de afgelopen eeuw

DOOR JAN NIJEN TWILHAAR

INHOUD

Gelderland

Nijmegen 75

De Nijmeegse stadstaal. Honderd jaar dialectontrouw aan de Waal

DOOR ROELAND VAN HOUT

Zutphen 87

Zutphens, Zutphenezen, Zutphenaren

DOOR LEX SCHAARS

Noord-Holland

Amsterdam 103

Burgerlijk Amsterdams

DOOR JAN STROOP

Zuid-Holland

's-Gravenhage 121

Het Haags en zijn standaarden

DOOR TON GOEMAN

Leiden 137

Het Leidse stadsdialect: het noordelijkste Vlaams?

DOOR DICK WORTEL

Rotterdam 163

Het Rotterdams

DOOR JAN OUDENAARDEN

Utrecht

Utrecht 181

Stad-Utrechts. Honderd jaar vollekstaal in het hartsie van het lând

DOOR HARM SCHOLTMEIJER

Noord-Brabant

's-Hertogenbosch 207

Honderd jaar Bossche stadstaal

DOOR COR SWANENBERG

Zeeland

Zierikzee 223

Tussen Holland en Zeeland. De stadstaal van Zierikzee

DOOR J.B. BERNIS

INHOUD

Nederlands Limburg

Maastricht 233

Praote euver 't Mestreechs

DOOR TON VAN DE WIJNGAARD

Roermond 251

Wordt *Remunjs* Roermonds? Nevver neet!

DOOR PIERRE BAKKES

Belgisch Limburg

Tongeren 263

Van *sjómmàasj* naar *dòp*

DOOR GUY JANSSENS

Oost-Vlaanderen

Gent 273

Het Gents. Een eiland in het Oost-Vlaamse dialectgebied

DOOR JOHAN TAELEMAN

West-Vlaanderen

Kortrijk 289

Twee eeuwen Kortrijks

DOOR FRANS DEBRABANDERE

Antwerpen

Antwerpen 301

Het Antwerps. Een schets van zijn evolutie tussen 1898 en 1998

DOOR G. DE SCHUTTER

Vlaams-Brabant

Brussel 317

Het stadsdialect van de Brusselse Ketjes

DOOR ROB BELEMANS

Overzicht van medewerkers 335

Verantwoording

JOEP KRUIJSEN EN NICOLINE VAN DER SIJS

In deze bundel wordt de taal van twintig steden in Nederland en België beschreven. Hoewel de stadstalen al in het laatste kwart van de negentiende eeuw zijn ontstaan, hebben ze aanvankelijk lang niet zoveel aandacht van dialectologen en historisch taalkundigen gekregen als de dialecten van het platteland en van de pre-technologische ambachten. Daar werden immers de oudste taallagen vermoed en daar meende men de oude samenhangen en ontwikkelingen het beste te kunnen reconstrueren.

In de laatste helft van de twintigste eeuw zijn de taalverschillen op het platteland echter steeds meer vervlakt, enerzijds onder de grote druk van het Standaardnederlands, dat tot zo goed als enig aanvaard en toegelaten communicatievoertuig in Nederland en in iets mindere mate in België werd, anderzijds door regiolectisering, de aanpassing van dialecten onderling, die zich voordoet in de grotere dialectgebieden zoals het Nedersaksisch en het Limburgs.

Terwijl het belang en de invloed van de rurale dialecten in de laatste decennia alsmaar afnamen, werden de stadsdialecten steeds belangrijker, zoals te lezen is in de inleiding van A.M. Hagen bij de twintig hier verzamelde artikelen. Niet alleen onder taalkundigen is de belangstelling voor stadstalen toegenomen – zoals bijvoorbeeld blijkt uit het themanummer over stadsdialecten dat de redactie van *Taal en Tongval* in 1992 publiceerde – ook bij de media en het ‘grote publiek’ zijn stadsdialecten populair in strips, cabaret en publieksprogramma's (denk aan Haagse Harry en Tineke Schouten).

In deze bundel vindt men een staalkaart van de stadsdialecten in het Nederlandse taalgebied, en daarmee tevens een poging tot verklaring van die toenemende populariteit. Door deze staalkaart is het nu voor het eerst mogelijk in kort bestek een vergelijking tussen de verschillende typen stadstalen te maken. Iedere provincie van Nederland en Nederlandstalig België is met ten minste één stad in deze bundel vertegenwoordigd: elf steden boven de grote rivieren en negen ten zuiden ervan (zie de kaart op bladzijde 21). Voorzien waren ook bijdragen over Leuven en Breda, maar ziekte heeft de auteurs Pierre Swiggers en Har Brok verhinderd hun bijdrage te schrijven. Er is ook nog uitgezien naar de mogelijkheid Frans-Vlaanderen in deze vlootschouw op te nemen, maar van de Vlaamse stadstalen in Noord-Frank-

VERANTWOORDING

rijk is te weinig overgebleven om een overzicht van de ontwikkeling daarvan in deze laatste eeuw te kunnen optekenen. De keuze van de steden hing, behalve van spreiding over het gebied, verder af van factoren als de beschikbaarheid van oud materiaal en het uitgesproken karakter van de variëteit. Bij de definitie van 'stad' gold immers niet grootte of de aanwezigheid van stadsrechten, maar de factor of de inwoners zelf en de omgeving van de stad het stadse karakter ervoeren en benadrukten.

Van de twintig uitverkoren steden is de ontwikkeling in de laatste honderd jaar beschreven. Die periode, die de auteurs gerust heel globaal mochten opvatten, is om twee redenen gekozen: ongeveer een eeuw geleden zijn niet alleen de stadstalen zelf ontstaan, maar in diezelfde periode ontstonden ook de wetenschappelijke dialectologie en de dialectlexicografie. Dit is dus een mooi moment om terug te blikken. Dat we daarbij ook nog op de rand van een nieuw millennium staan, is een gelukkig toeval.

Op verzoek van de redactie ligt de nadruk in de beschrijving van de stadstalen op de ontwikkeling van de stadse woordenschat in deze honderd jaar. Maar uiteraard komen ook andere aspecten van de taal ter sprake, sterker nog: de bijdragen uit deze bundel geven ook een fraaie dwarsdoorsnede van de actuele belangstelling van twintig taalkundigen die over dialecten en stadstalen hun licht laten schijnen. Men vindt er de weerslag van de filoloog, de taalhistoricus en de dialectlexicograaf, van de fonoloog, de sociolinguïst en de taalgeograaf, van de etymoloog, de sociaal-historicus en de algemeen taalkundige.

Honderden woordvormen komen in deze bundel ter sprake, vaak met verklankingen waarop het Standaardnederlandse schriftbeeld niet is berekend. Voor de notering van die klanken zijn in de loop der tijden letterlijk talloze 'fonetische systemen' ontworpen, verschillend naar lokale of op z'n best regionale behoefte. Vaak is het naast elkaar voortbestaan van al die spellingsystemen voor niet-ingewijden verwarrend en onbegrijpelijk. Notering van de sjwa (de onbeklemtoonde centrale middenklinker) en van de niet-Standaardnederlandse klanken zijn in die systemen telkens weer anders. Daarbij gaat het in feite om niet meer dan vier niet-Standaardnederlandse klanken: die van het Duitse *Köln* en de lange variant daarvan als in het Franse *soeur*, en de lange klinkers als in het Franse *père* en in het Engelse *talk*.

Er is in het Nederlandse taalgebied ongetwijfeld een tendens gaande om tot afspraken te komen voor het spellen van dialectteksten (zie L. Schaars in *Het Dialectenboek* 3, 1995: 39-42), maar uitgekristalliseerd is deze tendens zeker nog niet. Zo wordt er al sinds jaren in Limburg gepleit voor het verbreiden van de Veldekespelling, terwijl in het Brabantse een 'Brabantse referentiespelling' is ontworpen, en de Federatie van Streektaalorganisaties in het Nedersaksische Taalgebied de zogenoemde SONT-spelling propageert voor het Nedersaksische gebied. De redactie heeft de Brabantse referentiespelling aan de auteurs aanbevolen, niet omdat deze beter zou zijn dan de andere, maar om tenminste een voorkeurspelling te hebben. Tenzij anders vermeld, is de spelling zoals beschreven op pp. 12 tot en met

VERANTWOORDING

14 gebruikt, maar in de praktijk blijkt het toch nog vaak neer te komen op 'anders vermeld'. Een aanbeveling om met spoed verder te gaan op de weg naar een gemeenschappelijke spelling voor de Nederlandse dialecten lijkt ons dan ook op haar plaats.

Gebruikte fonetische spelling

1. Klinkers

	Palataal		Velaar			
	Ongerond		Gerond		Gerond	
	<i>Kort</i>	<i>Lang</i>	<i>Kort</i>	<i>Lang</i>	<i>Kort</i>	<i>Lang</i>
Gesloten	ie	iê	uu	uû	oe	oê
Halfgesloten	i	ee	u	eu	ó	óó
Halfopen	é	éé	ù	èù	ò	òò (ao)
Open	è	èè	á	áá	à	àà

Enkele voorbeelden uit het Nederlands:

- De [ie] klinkt zoals in het Nederlandse *ziek*. De [iê] zoals in *bier*.
- De [i] klinkt zoals in *pit*, de [ee] zoals in *peer*. De -ee- zoals u hem kent uit het Nederlands in *been* en *geven* noteren we als een tweeklank, zie verderop.
- De [é] klinkt zoals in *web*, de [éé] zoals in *militair*.
- De [è] klinkt zoals in *frêle* of *schel*, de [èè] zoals in het Engelse *bad*.
- De [á] klinkt zoals in *latje*, de [áá] zoals in *zaak*.
- De [à] klinkt zoals in *pap*, de [àà] zoals in het Engelse *ask*.
- De [ó] klinkt zoals in *stom*, de [óó] zoals in *boor*. De -oo- die u kent uit het Nederlandse *boom* noteren we als tweeklank, zie verderop.
- De [ò] klinkt zoals in *stok*, de [òò] klinkt zoals *controle*. Deze klank wordt door velen in hun dialect gespeld als [ao], en omdat dat grafeem zo ingeburgerd is, staat die optie tussen haakjes. In een artikel wordt dus ofwel [òò] gebruikt ofwel [ao]; nergens komen beide spellingen tegelijk voor.
- De [oe] klinkt zoals in *boek*, de [oê] zoals in *stoer*.
- De [uu] klinkt zoals in *bruut*, de [uû] zoals in *zuur*.
- De [u] klinkt zoals in *brug*, de [eu] zoals in *sleur*. De -eu- die u kent uit het Nederlandse *reus* noteren we als tweeklank, zie verderop.
- De [ù] klinkt zoals in *löss* of het Duitse *Köln*, de [èù] zoals in *freule*. De -ui- die u kent uit het Nederlandse *huis* noteren we als tweeklank: [ui] of [ùj], zie verderop.

GEBRUIKTE FONETISCHE SPELLING

Toelichting

- a. Wanneer een korte vocaal met twee lettertekens gespeld wordt, dan krijgt de lange tegenhanger een accent circonflexe ([ie – iê]; [oe – oê], enz.).
- b. In open lettergrepen en aan het wordeinde wordt de klinker op dezelfde wijze gespeld als elders; dus [zaaken] en niet [zaken], [vlaa] en niet [vla].
- c. Accent grave geeft openheid aan, waarbij de meer gesloten tegenhanger waar nodig een accent aigu krijgt ([è] en [èè] zijn opener dan [é], [éé]).
- d. Komt de gegeven tegenstelling (bijvoorbeeld tussen [á] en [à]) niet voor in het behandelde dialect, dan kan afgezien worden van het onderscheidende accent en wordt overal [a] zonder meer gespeld.
- e. De altijd onbeklemtoonde sjwa wordt als [e] gespeld, waarbij wordt aangetekend:
 - in sommige gevallen, zoals bij de lidwoorden en bezittelijke voornaamwoorden, kan de gebruikelijke apostrofe worden gespeld ('t, z'n, 'ns, enz.);
 - de svarabhakti-vocaal (dorrep, mellek) wordt niet gespeld want is algemeen gebruikelijk en gemakkelijk afleidbaar en zou het woordbeeld schaden;
 - de naslag wordt gespeld als [e] na de vocaal ([oêe, óóe]); in de twee gevallen waarin verwarring kan ontstaan ([i] en [ee] met naslag) wordt er een trema toegevoegd: [ië] en [eeë].
- f. De sleeptoon wordt gespeld als een punt meteen na de klinker [e. of éé.].

2. Tweeklanken

- a. De zogenoemde zuivere diftongen worden gespeld als in het Nederlands; daarbij blijven de paren ij/ei en au/ou gehandhaafd omwille van het woordbeeld.
- b. Andere tweeklanken, ook de stijgende, worden gespeld met de halfvocalen [j] en [w]; dus *ruw* wordt [ruuw], *boom*: [bòòwm], *been*: [beejn]; de (vooral) noordelijke stijgende diftongen als [jéé] en [wòò].

3. Medeklinkers

Als in het Nederlands, bijzonderheden:

- a. Van assimilatie wordt zoveel mogelijk afgezien, want het is, als de svarabhakti, voorspelbaar, dus [den boer] en niet [dem boer]; alleen wanneer er problemen van metanalyse zijn, worden woorden aaneengeschreven, vergelijk [komde] voor *kom jij/komt ge*.

GEBRUIKTE FONETISCHE SPELLING

- b. Verstemlozing aan het wordeinde wordt niet genoteerd, want ook deze is voor-
spelbaar en algemeen Nederlands.
- c. -ng- en -nk- blijven gehandhaafd; in woorden als *ongans* of *inkeping* kan ter ver-
mijding van vergissing [n-g] of [n-k] worden gespeld.
- d. Mouillering wordt aangegeven door [j] achter de medeklinker, vergelijk *oranje*
[óóranje].
- e. Verdubbeling van de medeklinker wordt gespeld na gesloten lettergrepen voor
een onbeklemtoonde klinker omwille van het woordbeeld ([pakken]).
- f. De (zeldzame echte) nasalering van de voorafgaande klinker wordt aangegeven
door [(n)], bijvoorbeeld [da(n)sen].

Inleiding

Stads praten naar rang en stand

A.M. HAGEN

De hedendaagse Nederlandse stadsdialecten zijn producten van de negentiende eeuw. Ook daarvóór werd in de stad natuurlijk volop dialect gesproken, maar dat dialect voegde zich in grote lijnen in het taallandschap van de regio waarvan de stad deel uitmaakte. Als de stad zich binnen dat gebied duidelijk onderscheidde, is daarvoor steeds wel een bijzondere reden aan te wijzen. Dat blijkt in deze bundel bijvoorbeeld bij Leiden, dat tot diep in de negentiende eeuw zijn bijzondere positie dankte aan de vele Vlaamse immigranten; of bij Leeuwarden, dat anders dan zijn omgeving een uitgesproken Hollands stempel kreeg in de zestiende en zeventiende eeuw. Als algemeen onderscheidend kenmerk van het voor-negentiende-eeuwse stadsdialect valt eigenlijk alleen maar aan te wijzen een zekere superioriteit van de taal van de stad boven die van het boerse platteland.

In de negentiende eeuw veranderde de positie van de stadsdialecten radicaal. Ze kregen een veel uitgesprokener sociaal profiel, met contouren die niet langer op de eerste plaats bepaald werden door de tegenstelling stad-platteland, maar steeds sterker wel door de sociale tegenstellingen binnen de steden zelf.

De negentiende eeuw was de eeuw bij uitstek van de rangen en standen; het was ook de eeuw waarin de Nederlandse taal in een cruciale fase terechtkwam. De sociale klassevorming en de taalevolutie in die periode hebben bepaald dat het spreken naar rang en stand zich toen krachtiger dan ooit ging doorzetten. Sociale verschillen kwamen geprononceerd in taalverschillen tot uiting. In dit proces werd het stadsdialect typisch de taal van de lagere sociale klassen. En met deze sociale profilering ging het stadsdialect zich ook veel scherper dan voorheen van het plattelandsdialect onderscheiden.

Nagenoeg alle stadsdialecten ondergingen deze ontwikkelingen, niet alleen in ons taalgebied, maar ook in andere zich industrialiserende westerse landen. Op de regel zijn echter wel uitzonderingen, ook bij ons. Een aantal Limburgse steden behoort daartoe, in deze bundel bijvoorbeeld Maastricht en Roermond. En ook Vlaanderen vertoont, door de Belgische tweetaligheidsproblematiek, zijn geheel eigen kenmerken in dit taalontwikkelingsproces. Over deze uitzonderingen straks meer. Eerst wordt het algemene beeld van de taalontwikkeling hier geschetst in samenhang met enkele hoofdlijnen van de maatschappelijk-culturele ontwikkeling.

Burgerdom en eenheidstaal

Een eerste krachtige hoofdlijn betreft het ontstaan van de Nederlandse eenheidsstaat en de gevolgen daarvan voor de Nederlandse taalsituatie.

Historici delen intussen als *communis opinio* dat de Nederlandse Republiek tot aan de Franse Tijd (vanaf 1795) een sterk federatief staatsverband vormde met een dominante positie van de gewesten en met een zwak ontwikkeld nationaal gevoel. Pas in de Franse Tijd werd, op basis van het unitaristische Franse model, de Nederlandse eenheidsstaat gevormd. Gevoed door anti-Franse ressentimenten vanuit de Franse tijd, en – na het Nederlands-Belgische intermezzo – eveneens de nodige anti-Belgische ressentimenten, groeide gaandeweg in Nederland een krachtig gevoel van vaderlandslievende nationaliteit.

De arts-literator Jan Pieter Heije (1809-1876) bijvoorbeeld zette dat gevoel aldus op maat:

*Friesland, Zeeland, Gelderland,
Holland... och! Ik wou vergeten
Hoe al die Gewesten heeten,
Thans omvlochten van den band
Van ons dierbaar Nederland!*

Voor de ontwikkeling van de taal had dat grote gevolgen. Er zijn meerdere teksten bekend waaruit blijkt dat gezeten burgers in Amsterdam en andere steden nog in de eerste decennia van de negentiende eeuw een sterk gewestelijk gekleurde spreektaal gebruikten. Voor het bovengewestelijke verkeer en de contacten op grotere afstand was er daarnaast de vanaf de zeventiende eeuw gestandaardiseerde Nederlandse schrijftaal, en voor patriciërs en hogere burgerij ook wel het Frans. Het ontstaan van de eenheidsstaat betekende in ons land in toenemende mate ook het ontstaan van een *gesproken* nationale eenheidstaal. Zo'n eenheidstaal was een perfecte uiting van het negentiende-eeuwse 'cultureel nationalisme'. Deze ideologie werd gedragen door de gegoede burgerij, die daarin haar gevoel voor beschavingszin ten behoeve van de nationale zaak en haar behoefte aan sociale distinctie en distantiëring ten opzichte van de lagere klassen kon uitdrukken. Het burgerlijke cultureel-nationalistische streven zou op het terrein van de taal zijn culminatie vinden in de bekende uitspraak van Matthias de Vries in de inleiding uit 1864 op het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, dat de taal het 'onderpand der natie' is. Het burgerlijke distinctiestreven ging daarnaast onherroepelijk voor de taal ook betekenen dat de oorspronkelijke regionale taaleenheid door de burgers geleidelijk opgegeven werd; er ontstond in de steden een groeiende kloof tussen de taal van de gegoede burgerij en die van de arbeiders en kleine neringdoenden.

Arbeiderssociolect

Een tweede hoofdlijn is die van het negentiende-eeuwse urbanisatieproces en daarmee samenhangende lijnen en trekken van het onderwijsbestel, de sociale zorg en, meer algemeen, de omgang met de aperte standsverschillen in de negentiende-eeuwse stad.

Het urbanisatieproces had in Nederland op zich in enkele opzichten een minder dramatisch karakter dan in andere, eerder en op groter schaal geïndustrialiseerde landen. Demografisch onderzoek heeft uitgewezen dat in de periode 1830-1880 de groei van de stadsbevolking bij ons ongeveer gelijke tred hield met de totale bevolkingsgroei. Daarna verandert dat zeer snel en trokken Nederlanders in grote getale naar de stad. Het Nederlandse platteland maakte toen een zware agrarische crisis door en de steden industrialiseerden in hoog tempo.

Dat in de Nederlandse steden toch een grote onderklasse en een stadsproletariaat ontstonden, had natuurlijk primair te maken met de uitbuiting en de slechte betaling, maar zeker ook met secundaire kenmerken van de typisch Nederlandse maatschappelijke orde.

Daar was allereerst het onderwijs. Met de oprichting van de Mulo (1857), de Ambachtsschool (1861) en de (Hogere) Burgerschool (1863) leek het land te beschikken over een gebalanceerd en gedifferentieerd onderwijsstelsel. De praktijk heeft echter geleerd dat dit stelsel in werkelijkheid een bevestiging en versterking betekende van de negentiende-eeuwse standengelaagdheid.

De klassetegenstellingen in de steden hebben gezorgd voor een armenzorg die ten doel had de schrijnendste noden te lenigen. Dit stelsel van 'onderstand' is door de historicus Van Tijn treffend aangeduid als 'negatieve standsreflex'. De zorg was in hoge mate paternalistisch, gaf de verleners een goed geweten en ontmoedigde tegelijkertijd het rechtsgevoel van de bedeeden door het voortdurend appèl op de van God gegeven maatschappelijke orde in dit ondermaanse bestaan. Deze ethisch-religieuze verantwoording van de klasseverschillen heeft in ons land sterk vertragend gewerkt bij het totstandkomen van arbeiderscorporaties.

Ten slotte was er, allesoverheersend, die bijna lachwekkende cultivering van het al eerder genoemde klasse- en standsgevoel van de voorvaderen uit de negentiende eeuw. Multatuli schetste daarvan de karikatuur in de *Geschiedenis van Woutertje Pieterse* (1861), waar hij meester Pennewip laat uitweiden over de verschillende 'onderafdelingen van de derde klasse van den burgerstand'. Ieder hoorde in zijn hokje, en dat was naar boven en naar beneden afgegrensd met subtiele codes van distinctie en distantie, van afstand nemen en op afstand houden. Dat werkte zeer behoudend en conserverend. Officieel verdwenen met de grondwetsherziening van Thorbecke uit 1848 'de standen uit de staat', maar aan de elitaire samenstelling van de volksvertegenwoordiging veranderde tot het begin van de twintigste eeuw nagenoeg niets.

Deze hier kort aangeduide omstandigheden en verhoudingen moesten op den duur onherroepelijk wel leiden tot een manifester klassebewustzijn bij de arbeidersklasse, aanvankelijk vooral bij de geschoolde, later ook bij de ongeschoolde.

INLEIDING

De pracht en praal van de nieuwe tempels van de burgerlijke cultuur, de laatnegentiende-eeuwse schouwburgen, musea, concert- en operahuizen, grand cafés e.d. konden dat gevoel alleen maar versterken. De sociale agitatie, de opkomst van de arbeidersorganisaties, de ontwikkeling van eigen communicatiemedia (na de afschaffing van het dagbladzegel in 1869) zijn bekende uitingen van het gewonnen klassebewustzijn van het laatste kwart van de negentiende eeuw. Tot de manifestaties daarvan hoorden echter ook andere gedragswijzen, zoals een ander taalgedrag.

Op het punt van het taalgedrag betekende het uitwijken van de gegoede burgerij naar de nationale spreektaal niet louter dat voor de arbeiders het door de burgers afgezworen dialect resteerde, als kruimels na de maaltijd. De arbeidersklasse had haar eigen potten op het vuur en speelde ook zelf een actieve rol in het proces van taalverandering. In dat proces zijn in ieder geval twee ontwikkelingen te onderscheiden.

Allereerst heeft een homogenisering plaatsgehad van de regionale verschillen binnen de stadsdialekten. Deze gelijkmaking betrof de wijkdialekten van de stad en de dialecten van de plattelanders die vanaf 1870–1880 massaal naar de stad trokken. In deze taalvermenging bleef het 'ontvangende' stadsdialect als regel zijn dominante positie behouden.

De geschetste ontwikkeling ging gelijk op met die van de sociolectisering van de dialectvariatie. Anders gezegd: in de steden werden – enkele nog te bespreken uitzonderingen daargelaten – dialecten tot sociolecten, oftewel ze werden van arealtalen (regio/stad) tot groepstalen. De gecombineerde ontwikkeling van homogenisering en sociolectisering vond plaats in de laatste decennia van de negentiende eeuw. De sociolectisering is ook daarna nog volop doorgegaan, zoals we weten uit het onderzoek van stadsdialekten uit de jongste periode.

Uit dat onderzoek blijkt – en het is niet overdreven te zeggen dat deze vaststelling wereldwijd gedaan is –, dat sociolecten, als markeerders van een sociale of etnische groep onder aan de maatschappelijke ladder, een eigensoortige vitaliteit vertonen. Anders dan andere variëteiten, die doorgaans veranderen in de richting van de dominante (standaard)taal – zoals bijvoorbeeld massaal gebeurt bij onze streektalen –, leidt de vitaliteit van de sociolecten in opvallende kenmerken van de taal tot een voortgaande verwijdering van de prestigetaal. Dit divergente in plaats van convergente patroon is inderdaad een zeer typerend sociolectiseringspatroon van solidariteits- of antitalen. Het is bij ons aangetroffen in de jongere stadsdialekten van bijvoorbeeld Utrecht, Rotterdam en Den Haag.

Interessant is dat dergelijke sociolectische veranderingen op het gebied van de uitspraak vaak tendenzen volgen die de taalwetenschap aanduidt als die van de 'natuurlijke fonologie', dat wil zeggen dat de veranderingen bepaald worden door het uitspraakgemak en/of de balans in het totaal van de spraakklanken. De keerzijde van deze medaille is inderdaad dat 'beschaafdheid' in de uitspraak linguïstisch gezien vaak 'onnatuurlijk' is en om een extra inspanning van het spraakorgaan vraagt. Distinctie heeft zijn prijs.

Men kan op grond van dit recente onderzoek veilig aannemen dat deze diver-

INLEIDING

gerende sociolectisering zich ook volop in de negentiende eeuw en met name in de tweede helft daarvan heeft voorgedaan. De sociale motivering van dit taalgedrag hoort bij het groeiende klassebewustzijn van de arbeiders in die periode.

Als algemene conclusie kan de vaststelling gelden dat het ontstaan van de stadsdialecten in de negentiende eeuw het gevolg is van twee elkaar versterkende divergerende bewegingen: één van de burgers weg van de regionaal-stedelijk gekleurde spreektaal in de richting van de gesproken nationale eenheidstaal en één van de onderklasse in de steden in de richting van een verdere sociolectische profilering van het oorspronkelijke dialect.

Vlaanderen

Het algemene beeld van het ontstaan van de stadsdialecten in de negentiende eeuw moet allereerst genuanceerd worden voor het Vlaamse deel van ons taalgebied.

De taalsituatie in Vlaanderen week toentertijd opvallend af van die in Nederland door de aanwezigheid van een niet-autochtone taal, het Frans, als officiële taal in het publieke domein in Vlaanderen. Na de scheiding van de Nederlanden in 1584 nam het belang van het Frans in het zuiden toe in de Spaanse tijd (tot 1714), vervolgens nog sterker in de Oostenrijkse tijd (tot 1794), om te culminereren in de Franse tijd (tot 1815). Toen volgde het vijftienjarige intermezzo van het Verenigd Koninkrijk, met een zeer zelfbewuste, maar in veel opzichten ook ontactische, op het Nederlands gerichte taalpolitiek van koning Willem I. De ongelukkige liaison smoorde niet voor niets tamelijk grotesk in een operette.

De positie van het Nederlands in het officiële domein bleek op termijn ook nauwelijks versterkt. Slechts een handjevol voornamelijk Gentse intellectuelen, onder aanvoering van Jan Frans Willems, bleef na 1830 een vorm van 'orangisme' koesteren, vooral gericht op het cultuur-nationalistisch ideaal van een ongedeelde Nederlandse taal- en cultuurpolitiek. Maar de grote meerderheid, waaronder vooral de katholieke hogere geestelijkheid, verzette zich tegen iedere vorm van Hollandse (lees protestantse) taalpolitieke bemoeienis met eigen Vlaamse taal en patrimonium. Uiteindelijk won toch de kleine Gideonsbende van de 'integracionisten' het van de grote schare van de 'particularisten'. Ofschoon deze laatsten gloedvolle vertogen hielden over de Vlaamse en met name de West-Vlaamse volks-cultuur en volkstaal, zagen ze uiteindelijk, bij gebrek aan enige kans van slagen op de ontwikkeling van een eigen Vlaamse schrijftaal, het onherroepelijke in: dat namelijk het particularisme ook de blijvende omarming betekende van het Frans als officiële taal.

Wat betekende dit grof geschetste kader voor de situatie van de Vlaamse stadsdialecten in de negentiende eeuw?

De taalsituatie hield in dat de Vlaamse burgerij, en trouwens ieder die hogerop wilde komen en bijvoorbeeld een publiek ambt wilde bekleden, zich gedwongen voelde te kiezen voor het Frans als officiële taal. Sociaal gezien betekende deze

INLEIDING

keuze, evenals in Nederland, ook hier het ontstaan van een burgerlijke taalcultuur die sterk divergeerde met die van het volkstaalgebruik door de arbeidende klasse. Taalkundig gezien was het grote verschil met Nederland dat deze divergentie niet plaats had in hetzelfde taalhuis en dat daarmee de interne dynamiek binnen het Nederlands in Vlaanderen een totaal andere was. Het Vlaamse Nederlands was maar een deel van de gehele taalcode, en wel dat deel dat gedegradeerd was tot huis-, tuin- en keukentaal; dat Nederlands kende eigenlijk alleen maar dialecten en geen gesproken eenheidstaal; wat er aan schrijftaal bestond, had de poverheid van de kroon van een koning zonder rijk.

Dit alles sloot overigens een sociale differentiatie binnen de lokale dialecten niet uit. Integendeel, er zijn tekenen die erop wijzen – zie bijvoorbeeld ook Kortrijk in deze bundel – dat zich in de alledaagse dialectische omgangstaal verschillen ontwikkelden tussen ‘burgerdialect’ en ‘plat dialect’. Maar op het gebied van de sociolectisering van het Nederlands van de Vlamingen in de negentiende eeuw is vooral nog veel te onderzoeken. Met name interessant daarbij is de vraag naar het taalgedrag van de sociale opstijgers, de kleine burgerij, die naast het gebruik van Frans als carrièretaal bleef vasthouden aan de volkstaal in de dagelijkse omgang. De hypothese van dat onderzoek lijkt te moeten zijn dat zich ook in die volkstaal vormen van sociolectisering hebben voorgedaan.

Limburg

Een tweede noodzakelijke nuancering van het algemene beeld betreft de Limburgse steden in Nederland.

Het meest uitgesproken voorbeeld van een stad waarvoor de regel ‘dialecten worden sociolecten’ niet opgaat, is Maastricht. Het Maastrichts heeft niet het stigma van een platte, minne taal; het wordt dan ook niet alleen in de lagere, maar ook in de hogere plaatselijke milieus gesproken. Dat dat zo is en ook al was in de negentiende eeuw, heeft niet zozeer te maken met het lange Franstalige verleden van de stad – de eerste Nederlandse krant verscheen er pas in 1883, in de vorm van een bijblad bij *Le Courrier de la Meuse* – als wel met de problemen die Maastricht en Limburg lang hebben gehad met een eenheidstaal als symbool van de Nederlandse eenheidsstaat.

Geen provincie heeft het zo moeilijk gehad met de Belgisch-Nederlandse scheiding in 1830 als Nederlands Limburg. En de ongemakkelijke gevoelens hebben lang geduurd. Nog in 1898 merkte de hoogleraar-neerlandicus Jan te Winkel over Maastricht op: ‘[...] maar het schoolonderwijs heeft er ook reeds het algemeen Nederlandsch ingevoerd, en vooral heeft dat voorstanders gewonnen sinds de Zuidlimburgers zich door het bezoek onzer Koninginnen in 1895 meer Nederlanders zijn gaan voelen dan vroeger.’ Ook voor andere (oudere) Limburgse steden geldt om dezelfde reden dat de gewestelijke loyaliteit het lang won van de nationale, dat zij geen gestigmatiseerd stadsdialect kregen (zie bijvoorbeeld Roermond in deze bundel).

INLEIDING

Overigens is het interessant dat de in Vlaanderen geconstateerde ontwikkeling van een interne sociale differentiatie binnen het stadsdialect zich ook hier voor doet. Zowel in Maastricht als in Roermond hebben zich lokale varianten van 'hoog' en 'laag' dialect ontwikkeld. Spreken is kennelijk, hoe dan ook, spreken naar rang en stand.

Steden in soorten

Met de bovengegeven schets in hoofdlijnen is natuurlijk nog lang niet alles gezegd over de overeenkomsten en verschillen tussen de in deze bundel behandelde stadsdialecten. In het totaal gaat het, zoals bijgaande kaart laat zien, om twintig dialecten, waarvan vijftien in Nederland en vijf in Vlaanderen.

INLEIDING

Men zou kunnen zeggen dat een opvallende overeenkomst is, dat gekozen is voor een behandeling van de dialecten van oudere steden. Dus is opgenomen Maastricht en niet Heerlen, 's-Hertogenbosch en niet Eindhoven, Zutphen en niet Apeldoorn, Coevorden en niet Assen. Toch is ouderdom niet alleszeggend; steden hebben ieder hun eigen geschiedenis en het karakter van een stad kan in de loop van zijn geschiedenis bovendien grondig veranderen. Nijmegen bijvoorbeeld is een zeer oude stad en bleef een compacte vestingstad tot de ontmanteling in 1877. Het inwoneraantal verdubbelde toen weldra, met veel 'residentiële' nieuwkomers in de riantie nieuwe buitenwijken. De stad industrialiseerde nauwelijks, maar de sociolectisering en stigmatisering van het dialect waren er niet geringer door. Vanaf de jaren zestig van de negentiende eeuw werd de Benedenstad, de bakermat van het echte Nijmeegs, grondig gerenoveerd en de oorspronkelijke morfologie van de stad met de typische wijkenmerken van haar bewoners werd heftig door elkaar geschud. Een soortgelijk verhaal over de ingrijpende gevolgen van ontmanteling en renovaties is te lezen bij Leiden. De verschillende bijdragen aan de bundel vertellen zo steeds de unieke geschiedenis van de eigen stad in relatie tot de stadstaal.

Een intrigerend punt van vergelijking blijkt de positie te zijn die de behandelde steden innemen in de verhouding stad-platteland. Het maakt bijvoorbeeld nogal wat uit of een Nederlandse stad ligt in de geurbaniseerde 'Randstad' of in een her en der nog iets arcadischer 'landrand'; en zo ook voor een Vlaamse stad of die deel uitmaakt van het grote Brabants-Vlaamse stedenbekken met metropolen als Antwerpen en Brussel, dan wel in de meer perifere luwte van Limburg of West-Vlaanderen ligt. Maar ook op een meer taalkundig vlak zijn er interessante verschillen: Gent bijvoorbeeld gedraagt zich taalkundig als een eiland, terwijl Antwerpen sterk expandeert in het omringende taallandschap. De 'Amsterdamse olievlek' is in de taalgeografie een bekend begrip, maar Rotterdam lijkt eerder een smeltkroes van wat uit de omgeving in de stadtaal is binnengedrongen. De beschouwingen over Zutphen, Groningen, Zierikzee en Leeuwarden bijvoorbeeld leren dat de stadlandverhouding voor een deel mede bepalend is gebleven voor het specifieke profiel van het stadsdialect.

Waardering

Een boeiend aspect waarin stadsdialecten scherp van elkaar verschillen, is dat van de waardering ervan. Het blijkt ook uit de bladzijden van dit boek, waaruit heel wat taal trots en taalafschuw opstijgen.

Als weinig andere onderwerpen biedt andermans taal een voortdurende aanleiding tot instemming en vooral afkeuring. De verbale uitdrukking daarvan zijn veelal clichés, vooroordelen, open deuren en zelden origineler uitlatingen. Dat komt doordat oordelen over taal zelden esthetische oordelen over de taal zelf zijn, maar bijna altijd sociale oordelen over de sprekers daarvan. Dat verklaart ook het grote verschil tussen de waardering voor de eigen taal en de waardering van die

INLEIDING

taal door anderen. Zelf voelt de Antwerpenaar zich gepast trots, maar anderen vinden hem een verwaande blaaskaak; de Amsterdammer presenteert zich als joviale gesprekspartner, maar een ander beoordeelt hem als een patjepeeër. En van de Rotterdammer wordt gedacht dat hij zo raar is gaan intoneren van het harde werken.

Oordelen over taalverschillen zijn gelukkig ook wel minder triviaal. Zo heeft onderzoek geleerd dat Nederlandse stadsdialecten positiever gewaardeerd worden naarmate ze taalkundig duidelijker afwijken van de standaardtaal. Dat betekent dat in Nederland de Randstaddialecten het negatiefst scoren; ze wijken immers linguïstisch het minst af en worden dus vooral gezien als platte en onvolkomen realiseringen van de standaardtaal.

Belangrijk is ook het verschil tussen de oordelen van de ‘gestandaardiseerde’ burger en die van de stadsdialectspreker zelf. Het burgeroordeel en de ‘publieke norm’ zijn wel duidelijk, maar daarnaast bestaat ook de ‘groepsnorm’ van de stadsdialectspreker zelf en die staat op een eigen manier positief tegenover de taal van het eigen territorium. Deze positieve gevoelens zijn, zoals gezegd, de motor van de nog steeds voortgaande sociolectisering van het dialect.

Klanken en woorden

Ten slotte een enkele opmerking bij een belangrijke invalshoek van deze bundel.

In de gegeven schets van het ontstaan en het karakter van stadsdialecten is vooral verwezen naar de klanken van de taal omdat de veranderingen en verschillen daarbinnen ons het meeste te zeggen hebben over de algemene kenmerken van de stadstaal. In de verdere bijdragen aan deze verzameling is op verzoek van de redacteuren vooral ook speciale aandacht geschonken aan de woordenschat en de ontwikkeling daarvan.

Deze invalshoek heeft een rijke oogst opgeleverd aan interessante stadstaalwoorden, uitdrukkingen, bijnamen, beeldspraak, volksetymologieën e.d.; deze verzameling biedt aldus ook een staalkaart van de verbale creativiteit en originaliteit van de stedeling in het benoemen, schelden en kozen (van de streektaalspreker kenden we die al langer). Wat er binnen die rijkdom snel uitspringt, zijn de talrijke Franse elementen, ook buiten de steden waarvan de beïnvloeding eerder bekend was; en daarnaast ook de prominente positie die het Bargoens in het stadsdialect blijkt in te nemen.

Bargoens is, zeker na het bekende *Bargoens Woordenboek* uit 1972 van Enno Endt, in toenemende mate geassocieerd met Amsterdam. Deze bundel biedt op dat beeld een belangrijke aanvulling. De bijdragen over Kortrijk, Roermond en Rotterdam bijvoorbeeld laten zien dat ook in andere steden wijken bestonden met een geheel eigen lexicale code. Een code die te expressief en beeldrijk bleek om echt een geheime code te blijven. Op eigen creativiteit en kracht zijn Bargoense woorden zich dan ook massaal gaan opwerken tot hogere niveaus van de taal. Zo neemt het stadsplat wraak op het burgermansfatsoen van weleer. De televisie zond eind

1998 een programma uit over de komst van de euro; en daarin kweelde een zangeres te midden der bankdirecteuren: 'De knaak is naar de klote.'

We kijken er nog wel even van op, maar we weten snel weer dat het zo gaat in een taal die van ons allemaal is.

Groningen

Bai mai in de straode – van Bolland tot Wallage

SIEMON REKER

Van hoog naar laag

Tout Groningen kwam er naar het heette, maar voor iemand die wat Frans kende was het duidelijk dat die mededeling letterlijk genomen in strijd was met de waarheid. Niet elk was aanwezig op de nieuwjaarsontvangst die rond 1890 gegeven werd door de gouverneur van de provincie Groningen, maar wel ieder die iets voorstelde in deze provincie. Ook dr. J.W. van Wijhe, sinds 1889 hoogleraar anatomie aan de Rijksuniversiteit Groningen, ging ernaartoe. Op een van die bijeenkomsten zag Van Wijhe hoe de jongeman Trip de freule Quintus ten dans vroeg. Na zijn buiging antwoordde zij, kennelijk met dat verzoek ingenomen en in klaarblijkelijk gangbare taal: 'Ik bin bliede dast komen biste. Ik heb hijle oavend op t sofabankie zeetn en bin zo kold as n kikkert.' Daar was nu eens geen woord Frans bij: ik ben blij dat je gekomen bent; ik heb de hele avond op de sofa gezeten en ben zo koud als een kikker.

De taal van deze dame uit de upper class was in de jaren negentig van de negentiende eeuw niets uitzonderlijks voor de autochtone kringen. Dat was het wel voor de nieuwkomer Van Wijhe, die het doorvertelde aan zijn familieleden en op die manier zorg droeg voor een soort van minimale bandopname *avant la lettre*. De waarneming strookt met wat Johan Winkler twintig jaar eerder in zijn *Dialecticon* al opmerkte (1874: 414): 'Hoewel de invloed van 't nederlandsch (nog meer dan van 't hollandsch) op den tongval der groninger ingezetenen, vooral der meer aanzienlijken, wel degelijk aan te wijzen is en in den laatsten tijd ook zeer toeneemt, zoo spreekt toch nog ieder echte Groninger, vooral onder de zijnen en in zijn eigen woonplaats, steeds goed groningersch.'

Het feit dat de verschuiving van het Gronings naar het Nederlands in het hogere stedelijke milieu kennelijk nog niet voltooid was, blijkt wel uit Van Wijhes observatie. Te Winkel merkt in 1905 op, dat de lagere bevolking van steden als Leeuwarden en Groningen bezig is 'haar Frieschen of Groningschen tongval naar de taal der beschaafden onder hen te vervormen' (1905: 307). Het zinkende cultuurgoed van de standaardtaal is bezig het traject van sociaal hoog naar laag af te leggen en dat gebeurt vooral door toedoen van het onderwijs. Op heel wat scholen 'is het afleeren van platte of dialectische uitspraak de hoofdwerkzaamheid der onderwij-

zers, en wie te beschikken heeft over eene waarneming van twintig of dertig jaar, weet hoeveel ook daardoor in het taalgebruik is veranderd. Het beschaafde Stadsgronings van voor twintig jaar is, zonder ook maar in het minst tot de Groningsche tongvallen der Ommelanden toe te naderen, reeds op weg om plat te worden, want bijna alle jongere beschaafde Groningers spreken nu het algemeen Nederlandsch [...]’ (1905: 307-308).¹

Van laag naar hoog

In maart 1896 werd een leraar Engels uit Batavia hoogleraar in de wijsbegeerte in Leiden, G.J.P.J. Bolland. Het ging om een bijzondere persoon, wiens keuze gemengde gevoelens opriep. In Indië had hij zich blijkens het enthousiasme sympathie verworven, schrijft Willem Otterspeer in zijn Bolland-biografie (1995: 189). ‘De reacties in het vaderland waren uiteenlopend van aard. Pittoresk vooral waren de reacties uit het noorden.’ (1995: 190) Zo belichtte het *Stads en Provinciaal Groninger Advertentieblad* in alle helderheid Bolland’s ‘onverdraaglijke geldingsdrang, opvliegende aard en handtastelijkheden’. De stad Groningen was de plaats waar hij geboren en getogen was. De bijzondere loopbaan van Bolland tot aan zijn Leidse benoeming schetst Otterspeer (1995: 11) in enkele forse streken:

Hij werd in 1854 geboren in het troostelooste aller krotten, uit ouders die als marskramers het schamele brood verdienden, en werd op jeugdige leeftijd half wees, waarna zijn moeder als prostituée aan de kost kwam. Hij ging na nauwelijks enige scholing het leger in en werd er weer uitgedonderd vanwege zo’n ingrijpende vorm van insubordinatie dat hij drie jaar in de gevangenis gestopt werd. Vervolgens ondervond hij het wonder van de weldoeners, zwoegde zich van de ene onderwijsakte naar de andere en zag zich tot leraar Engels te Batavia benoemd. Hij vormde zich uiteindelijk zelf tot filosoof en werd wonder boven wonder professor in Leiden, ja de incarnatie van de wijsheid in Nederland.

In de gevangenis ontwikkelde Bolland ‘een ware leerwoede’ (1995: 50), waarmee hij probeerde ‘zich uit het slijk op te beuren’ (1995: 52). In 1876 behaalt hij het examen van hulponderwijzer en in hetzelfde jaar begint hij als zodanig in Groningen aan de school in de Rabenhauptstraat. Van 1877 tot 1879 oefent hij hetzelfde beroep uit in Katwijk. Dat is de belangrijke periode geweest van zijn allereerste publicatie met daarmee samenhangende contacten. Het artikel in de *Taalkundige Bijdragen* van 1879 over ‘Het Dialect der Stad Groningen’ schrijft Bolland om de taalwetenschap een dienst te bewijzen en de germanisten in het bijzonder, ‘door mede te deelen wat ik in hoedanigheid van geboren Groninger er van weet’ (1879: 278). Hij beperkt zich tot de taal van de provinciale hoofdstad, ‘naardien ik mij alleen daarvoor tot autoriteit kan stellen, en met de verschillende afwijkingen van het dialect, of liever de dialecten, der Ommelanden niet toereikend bekend ben’.

Is Bolland nu de bron bij uitstek voor een beschouwing over de taal van de stad Groningen tegen het eind van de negentiende eeuw en de bron die Te Winkel graag had gekend? Het antwoord is ja, maar het luidt tegelijkertijd helaas niet ondubbelzinnig bevestigend. Zijn beschouwing is aan de ene kant weliswaar betrekkelijk uitvoerig met zijn omvang van 24 pagina's en gedetailleerd in de aandacht voor de stedelijke klinkers, maar van het oorspronkelijke voornemen om 'achtereenvolgens te handelen over 1. de vocalen, 2. de consonanten, 3. de declinatie, 4. de conjugatie, om te besluiten met eene proeve van het Stedelijk Groningsch idioom' realiseert Bolland alleen het eerste. De *Taalkundige Bijdragen* stopten en in het Leidse Bolland-archief is niets te vinden van enig vervolg op de eerste aflevering of voorbereiding daarvoor. Met zo'n minutieus begin moet er minstens meer in de vorm van aantekeningen klaargeleggen hebben. Misschien kan een Groninger dialectoloog voor nader onderzoek het best vertrekken bij wat over is van een archief van P.J. Cosijn, de redacteur van de *Taalkundige Bijdragen* met wie hij vaak contact gehad heeft en die hem 'den weg van het Lager Onderwijs' ontried (1995: 62) en zo het pad naar een andere toekomst wees.

In nog geen 25 bladzijden tekst laat Bolland plusminus 1450 woorden de revue passeren. Sommige komen meer dan eenmaal op een pagina voor en zijn als één gerekend. Zo'n 250 woorden komen op meer dan één bladzijde voor en de woordenlijst van Bolland bestaat op deze manier uit ongeveer 1190 items. Dat lijkt meer dan het is, want verreweg de meeste woorden zijn niet anders dan illustraties van vocaalcorrelaties tussen het Nederlands en het Gronings. De woorden die hij driemaal de moeite van het noemen waard vindt, illustreren dat: *aalbere* 'aalbes', *nale* 'naald', *'eerd* 'haard', *steert* 'staart', *törf* 'turf' en *zweerd* 'zwaard'.

Bolland gebruikte op zich een eenvoudige en systematische orthografie. Daarin was slechts plaats voor drie klinkertekens, waaraan dakjes, boogjes en trema's toegevoegd konden worden. Bovendien werden de genoemde tekens (i, u en a) soms ook nog eens in superscript gebruikt, terwijl ze bij de tweeklanken driemaal voor konden komen. Alles wordt ook nog eens in schema gezet. Ook al ging het in zijn eerste artikel over de vocalen van het stedelijke Gronings, Bolland toont zich er dan al een systeembouwende hegeliaan. Praktisch gezien zorgt Bolland's spelling voor problemen. De zetter heeft het er destijds zichtbaar moeilijk mee gehad, want hier en daar staan evidente foutjes en wie de gegeven woorden exact wil overnemen, heeft daar met de hedendaagse computer een hele klus aan. De door Bolland gegeven vormen zijn zo weinig mogelijk orthografisch aan de hedendaagse norm aangepast.²

Een buzerun begreimn

In de lange lijst komen tal van woorden voor die nu interessant zijn omdat zij als 'echt' of 'mooi' Gronings gevoeld worden³ of omdat zij in de Groninger standaard, het woordenboek van Ter Laan, niet direct te vinden zijn. Die laatste gevallen zijn overigens eigenlijk steeds oplosbaar door een kleine spellingwijziging (bijvoor-

PROVINCIE GRONINGEN

beeld door 'affeln op te zoeken onder *havveln*, *baorse* onder *bozzem*, *vlónt* onder *flont* e.d.).

' <i>affeln</i>	kijven, tieren	<i>mügge</i>	vlieg
' <i>andtammig</i>	voorbarig in het	<i>naober</i>	buurman
	aanroeren, aanraken	<i>neerze</i>	aars
' <i>aogel</i>	afgunstig	<i>nuever</i>	aardig
' <i>örn</i>	schuilhoek	<i>on-' uer</i>	onzedelijk, onkies
' <i>ôte, ôde</i>	grootmoeder	<i>râike</i>	schommel
<i>baolle</i>	witbrood	<i>skebilskop</i>	momaangezicht
<i>baorse</i>	schoorsteenmantel	<i>snaorske</i>	schoonzuster
<i>begreimn</i>	bemorsen	<i>steukeln</i>	oppoken
<i>buening</i>	aanlegplaats voor schepen	<i>stranketting</i>	heining
<i>buzerun</i>	bont overhemd	<i>stübber</i>	stoffer, vegeer
<i>doore</i>	dooier	<i>stude</i>	wittebrood
<i>dun</i>	dronken	<i>tike</i>	elk schadelijk geacht insect
<i>eibalds</i>	valde (Lat. zeer)	<i>tweibak</i>	beschuit
<i>flitter</i>	wandelziek meisje	<i>uetigst</i>	begrafenis
<i>gâlsterig</i>	garstig, ranzig	<i>vaorn</i>	rijden in een voertuig, varen
<i>gammel</i>	hongerig		wittebroodje
<i>góffert</i>	forsch gebouwd mens (iron.)	<i>vêling</i>	verbluft
<i>grôtsk</i>	hoogmoedig	<i>verbalderd</i>	kleinigheid
<i>kêln</i>	schiften van kokende melk	<i>vlónt</i>	wrat
<i>kletskaore</i>	babbelaar(ster)	<i>waorde</i>	onderlaken op het bed
<i>klödde</i>	zwarte ondermuts voor oorijzers	<i>witel</i>	allicht
<i>lütje</i>	klein	<i>zachs</i>	voetzoeker
		<i>zwâlm</i>	

In het lijstje zijn woorden genoteerd waar een spreker van het Gronings 'iets' mee zou kunnen hebben. Dat kan variëren van een grote mate van veronderstelde onbekendheid (*vlónt* 'kleinigheid', *zwâlm* 'voetzoeker') tot herkenning van toppers als *aibels* 'zeer, erg', *skebeliskop*, *snoarske*, *twijbak* en dergelijke. Bovendien kan hier en daar de betekenis licht verschoven zijn. Kort en goed: het zijn woorden die momenteel ongetwijfeld veel minder gangbaar zijn dan in de dagen van Bolland, maar die een zekere gemarkeerdheid hebben in het hedendaagse lexicon van de Groningsprekenden.

Bai mai in de straode

Iemand die in 1999 een paar specifieke kenmerken van het stadse Gronings tegenover dat van het grootste deel van het platteland zou moeten noemen, zal waarschijnlijk het getal vier noemen (*vèrre*), persoonlijke voornaamwoorden als *dou* 'jij' en *mai* 'mij' – misschien in combinatie met het voorzetsel *bai* 'bij' – en wellicht het verkleinwoord. Inmiddels zal het laatste vooral op *-ie* uitgaan, maar *-ien* is lang karakteristiek geweest in onderscheid met het Veenkoloniaalse *-ie*. Wie het verschil hoort tussen de klinkers van de woorden *bok* en *hok*, zal als een opvallende tegenstelling tussen Stad en een aanzienlijk deel van het Ommeland de uitspraak van woorden als 'later', 'straat' en dergelijke kunnen aangeven. In de provincie Groningen is het vaak *stroat* en *loater / loader* met een klinker die de gerekte *ó* uit *bok* is. De Stad daarentegen gebruikt in dergelijke woorden de langere *ò*, die wel met 'ao' wordt uitgedrukt.

Dat laatste blijkt vrij duidelijk uit Winklers *Dialecticon*. In zijn aantekeningen op de Groningse vertalingen van 'De gelijkenis van de verloren zoon' staat telkens allereerst een opmerking over de uitspraak van wat aangeduid staat als *oa*.⁴ Voor de Ommelander teksten uit Ulrum, Woltersum, Westerlee en Sellingen geldt de uitspraak 'tusschen *o* en *a* in, maar meest naar de *o* overhellende'. Dit correspondeert met de meer gesloten *o* van *voor*. Voor de stad Groningen en het daarbij gelegen Den Ham is er sprake van een realisering tussen *o* en *a* in: dat gaat meer de richting van de gerekte *ò* uit *toch* uit en nadert de Drentse *ao*. Dat is ook tegenwoordig een nuttig spellingtechnisch verschil tussen beide provincies. Drenthe spelt *ao* en Groningen *oa* en dat sluit aan op het in het noorden (nog) sterk gevoelde onderscheid tussen beide klinkers.

Ook Bolland discrimineert strikt tussen de vocalen van *bók* en *hòk*. De eerste sluit aan bij de hoge oe-klank en daarom spelt hij het met een dubbel teken, te beginnen met een *u*. De opener *ò* krijgt bij hem de parallelle schrijfwijze met aanvangs-*a*. Kennelijk is de *ò* ook in 1879 een typerende klank voor 'Stadstaal' want het aantal voorbeelden van *ó*-woorden is veel geringer. Zij beperken zich bovendien tot een klein aantal volconsonanten.

In brede kring in Groningen kenmerkend gevoelde woorden zijn ook *dou* 'jij' en *bai mai* 'bij mij'. Misschien heeft het wel simpele sociale oorzaken dat *jai* 'u (subj.)' en *jou* 'u (obj.)' tegenwoordig veel minder provinciale bekendheid hebben: als de communicatie het hogere 'u' vereist wordt het Standaardnederlands gekozen.

In het *tongvalleboek* van Winkler kunnen we de stedelijke situatie eenvoudig vergelijken met die op het platteland van Groningen. *Dou* 'jij' en *bai mai* 'bij mij' komen voor in vers 31, 'dou bist ja altijd bij mij'. Merk daarbij op dat de Winklerse schrijfwijze met lange *ij* een klank moet representeren die minstens in de richting gaat van wat tegenwoordig als *ai* geschreven wordt.

In vers 18 schrijft Reynders, de vertaler voor de stad Groningen, *tegen jou* 'tegen U' en in vers 29 *jij hebben mij* 'U heeft mij' en dat is geheel in overeenstemming met de varianten die van later bekend zijn, ook al zou het nu geschreven worden als *jai hebben mai*.

Is het Nederlandse 'bij mij' in de stad *bai mai*, in de provincie is dat in de genoemde plaatsen telkens *bie mie*, zij het overal geschreven als *bi mi*. Juist die Ommelandse eenheid tegenover de taal van Groningen-Stad vormt daarom een specifiek onderscheid dat de aard van een sjibbolet kan krijgen. Hetzelfde geldt dus, in mindere mate, voor de vormen van de tweede persoon van het persoonlijk voornaamwoord, *ie* en *joe* in het grootste deel van de provincie, *jai* en *jou* in de stad. Alleen het westelijke Den Ham heeft voor 'u' als onderwerpsvorm *joe*.⁵ Bolland kwam niet toe aan de declinatie en in zijn tekst zijn de verwachte varianten niet genoteerd.

De verkleinwoorden op *-ien* komen bij hem desondanks uitbundig voor, als een vroeg opgenomen passage op pagina 296. In Reynders' vertaling komt in vers 29 *bokkien* voor en dat stemt daarmee overeen. In Lukas 15:11-32 komt het woord *vier* niet voor. Het is voor Ommelanders wellicht het meest specifieke wachtwoord voor de stedelingen, dat *vèr* of *vèrre* luidt. Bolland noemt het in een passage over de *ei* die naar Bollands waarneming *zó* in het stad-Gronings wordt uitgesproken (anders dan Ter Laan en anderen gedacht kunnen hebben): *bleik* 'bleek', *breid* 'breed', *deig* 'deeg' e.d. en dus niet *blaik*, *braid* en *daig* zoals het in Noord- en Oost-Groningen goeddeels gebruikelijk is of geweest is.⁶ Als deze tweeklank niet wordt 'opgesloten door een consonant' dan 'verloopt' hij tot een meer gerekte uitspraak, zegt Bolland (297). In de aansluitend gegeven voorbeelden noemt Bolland ook 'vier' en de combinatie van de tweeklank gevolgd door de *r* én zijn expliciete opmerking maken het waarschijnlijk dat er weinig verschil zit tussen zijn *veir* en het *vèr* zoals we het nu kunnen schrijven. Het 'verlopen' van Bolland is misschien niet anders dan een monoftongeren van de tweeklank. Deze verliest daarbij zijn slotdeel, zoals dat via onder meer Koot & Bie bekend is geworden voor het Haags, *Kèk mè nâ* 'kijk mij nou'.⁷ Voor een deel van Oost-Groningen, omgeving Veenendam, zou men evenzo *nèbâ* kunnen schrijven, waar elders sprake is van *nijbaauw* 'nieuwbouw'.

1874 en 1879

Dankzij de gelijkenisvertaling van Reynders – gedateerd op november 1870 – en de tekst van Bolland uit mei 1879, bezitten we enkele bronnen die zicht geven op het Gronings van de provinciale hoofdstad van voor ruim honderd jaar. Twee bronnen van veel actuelere datum kunnen een zekere duidelijkheid verschaffen over ontwikkelingen daarbinnen. Allereerst is er de opname door A. Sassen van de stad Groningen in deel 16 van de RND, de *Reeks Nederlandse Dialectatlassen*.⁸ Deze aflevering verscheen in 1967. De opnamedata zijn in deel 16 niet precies vermeld, maar we moeten deze rond 1960 dateren. De twee stedelijke informanten (vermoedelijk een echtpaar) zijn geboren in 1885 en 1889.

Bij eerste beschouwing van hun vertaling van de voorgelegde 141 vragen blijkt de grote mate van variatie. Veel meer dan normaal is in dit RND-deel, wordt gewezen op onderscheid in de uitspraak van de man ten opzichte van die van de vrouw,

of er is sprake van 'of' tussen diverse antwoorden. Dat zou kunnen duiden op een dialect in beweging.

Ook bij de genoemde variabelen treedt deze antwoordenrijkdom regelmatig op. Dat geldt niet voor de kwestie van de *ao* tegenover de *oa*, zo laten bijvoorbeeld *aovend* 'avond' en *gaon* 'gaan' al in de eerste zinnen zien. Ook *dou* 'jij' komt voor (bijvoorbeeld in zin 9), maar bij andere persoonlijke voornaamwoorden blijkt een betrekkelijk grote diversiteit. Voor 'jullie' kan blijkens vraag 61 en 136 zowel *jullie* als *joe* als *jai* gebruikt worden.

De verkleinwoorden gaan voor een deel uit op *-ien*. *Trommelien* 'trommeltje' en *schuddelien* 'schoteltje' demonstreren dat, maar op andere plaatsen staan *boompie* 'boompje', *wichie* 'meisje' en *körfie* 'korfje' genoteerd. Een vergelijkbare onzekerheid treffen we aan bij *zal* of *zel* voor 'zal', *kan* of *ken* voor '(ik) kan', *die* of *dai* 'die', *braomen* of *brummels* voor 'bramen' en *spoit* of *spuit* voor 'spuit'. Dat Groningen zelf zowel *Grönnen* als *Grunneng* kan heten, is dan geen wonder meer.

Het getal 'vier' is blijkens zin 10 *fêr* in nauwe combinatie met *glaozen* of *glassies bier*. De laatste vorm kan niet verwonderlijk meer zijn in 1960. Bolland had er immers al in 1879 op gewezen dat 'beir' slechts zelden meer gehoord wordt (bladzijde 298). Hij schrijft dat bij de passage waar hij ook repte van 'vier' en die betrekking had op een monoftongisatie van de tweeklank *ei*. Zin 110 van de RND heeft in relatief brede kring bekendheid gekregen door de 'obscene' interpretatie – het woord is van A. Weijnen – van 'Een getrouwde vrouw moet kunnen naaien'. In de weergave van de stad Groningen is daarbij sprake van *getrade*, in Haagse spelling *getrâde*. Het betreft hier een opmerkelijke monoftong die niet voorkomt in de lijst van correcties en daarmee een aardige variant van *vèr(re)* te noemen is.

1967 en 1992

Winkler had het in 1874 over het dialect van de stad Groningen, zoals dat gesproken werd door 'de leden der kleine burgerij en van den geringen stand'. Bolland had het vijf jaren later over dezelfde 'geringeren stand' en in 1967 zegt Sassen over de 'taaltoestand' van het stad-Gronings dat het vooral in de volksbuurten gesproken wordt en tamelijk laag staat op de sociale ladder.

Desondanks – moet men bijna zeggen – is in 1992 een poging gedaan een nadere indicatie van het stadsdialect te verkrijgen door twee schriftelijke enquêtes.⁹ De vraag is natuurlijk, of het mogelijk is om schriftelijk onderzoek te doen naar het dialect van een stad waarvan de 'echte' sprekers in een sociaal zó opvallend, om niet te zeggen buitenissig, segment van de samenleving gezocht moeten worden.

Als uit die op zich kleine hoeveelheid data – ruim 100 mensen hebben aan beide afvraagrondes deelgenomen – iets duidelijk wordt, dan is het de verder gaande ontwikkeling. Bleek uit de RND het voorkomen van twee varianten verkleinvormen, in 1992 is niets meer waar te nemen dat wijst op *boompjen*, *schuddelien* en dergelijke. Het suffix *-ien* lijkt inmiddels geheel verdwenen te zijn. Het *boompie* is er

voor in de plaats gekomen en *schuddelie*, als dat inmiddels geen *schuddeltje* is geworden.

Tegelijkertijd is de gevarieerdheid aan vormen die uit de RND naar voren kwam misschien alleen nog maar gegroeid. Als gevraagd wordt naar een vertaling van 'vier' komt natuurlijk *vèr* binnen en *vèrre*, maar daarnaast ook *vaier*, *voier*, *vaar*, *vare* en *vier*. Aan de nevenvormen met begin-f schenken we gemakshalve hier geen aandacht. Het is ondoenlijk op basis van de gegevens een duidelijk beeld te krijgen van de verschuivingen op basis van leeftijd of expansie van de ene wijk naar de andere. Het duidelijkst is nog dat *vèrre* terugloopt. In de oudste leeftijdsgroep van 80+ geeft driekwart van de ondervraagden deze vorm nog, rond de groep van de veertigers is dat afgenomen tot ruim een derde. Vooral het Veenkoloniaalse *vare* en *vaar* lijkt aan de winnende hand en in dit opzicht lijkt de Stad vanuit het zuidoosten veroverd te worden.

Bij de vraag naar 'u (subj.)' is niet eenmaal het verwachte *jai* geantwoord door de 143 personen die meededen. *Joe*, *jullie* en *je* hebben de vorm blijkbaar obsoleet gemaakt. *Dou* 'jij' is vrijwel verdrongen door *doe* zoals *wai* het grotendeels aflegt tegen *wie* en *we*: de oude variant komt nog maar voor iets meer dan 10% in de antwoorden voor. Hetzelfde geldt voor *mai* 'mij', en de stad-Groningse sjibbolets lijken daarmee wel verregaand op hun retour. Vergelijkbare waarnemingen kunnen gedaan worden in actueel proza in het stedelijke dialect. Diek (z.j. = 1998) bevat niet eenmaal *dou* of *dai* (als objectvorm van het persoonlijk voornaamwoord) en *jou* en *jai* evenmin. Hes (1987) gebruikt wel *dou* en *dai*. Incidenteel komt *die* voor en ook eenmaal, allicht als schrijffout, *doe*, p. 57. Bij Diek noch Hes treffen we *wai* aan. Bij beide schrijvers gaat het verkleinwoord telkens uit op *-ie*.

'Het Groninger stadsdialect staat bij de plattelandsgroningers niet hoog in aanzien,' schreef de Veenkoloniaal Sassen onder zijn weergave van de opnemings van Groningen. Het heeft er alle schijn van dat ook de dialect sprekende stedelingen in de laatste honderd jaar hun eigen kenmerken hebben opgeofferd ten gunste van de provinciale vormen. De stille taalslag die in de twintigste eeuw tussen Stad en Ommeland geleverd is, blijkt door de laatste partij op de meeste punten gewonnen te zijn. De *Golden raand* heeft de *Pronkjewail* in zijn macht gekregen. En toch.

Van hier tot ginder

En toch heeft de stad Groningen op taalkundig terrein in deze eeuw iets gepresteerd waar niet één even specifiek Ommelander voorbeeld bekend van is – het is bezig een woord bij te dragen aan de standaardtaal.¹⁰ Toevallige factoren spelen daar een grote rol bij. In 1914 werd in de Groninger binnenstad de 'Openbare Buitengewone School B' opgericht, kortweg de OBS B. Alle uitvallers uit het reguliere lagere onderwijs konden hier terecht, aanvankelijk uit de Stad en later ook uit de omgeving daarvan. De school was gevestigd aan een doodlopend straatje, 't Klooster nummer 8. Voorheen was dat het gebouw van de Eerste Jongensschool, waar juist de beste leerlingen naartoe kwamen om voorbereid te worden op hogere vor-

men van vervolgonderwijs. Vanaf 1914 kwamen de imbeciele leerlingen naar 't Klooster.

In de wandeling heette die school niet de OBS B, maar de *Butjesschool*. 't Klooster was een straatje dat uitkwam op de Butjesstraat, die op zijn beurt weer in directe verbinding stond met bekendere straten in de binnenstad, namelijk de Oude Boteringe- en de Oude Ebbingestraat. De leerlingen vielen door hun uiterlijk op en hun school werd daarmee al snel genoemd naar de straat waarin men hen zag verdwijnen of waaruit ze later op de dag te voorschijn kwamen. De Butjesstraat veroorzaakte de naam Butjesschool.

Vervolgens kon die naam opgevat worden – ook al was dat in strijd met de taalhistorie – als 'een school voor butjes'. De betekenis van *butje* is daarmee gegeven. Uit een enquête in het *Nieuwsblad van het Noorden* (november 1991) werd duidelijk dat het om een nieuw woord ging. Naast een etymologisch interessant *butje* dat bij uitstek in de Veenkoloniën gangbaar was in de betekenis van 'vaatje, kuipje', ontstond in het begin van de twintigste eeuw een *butje II* 'imbeciel'. Dat was aanvankelijk beperkt tot de stad Groningen, zij het met uitzondering van de oudste invullers van die afvraging in het *Nieuwsblad van het Noorden*: dit *butje* veroverde niet het al langer gevestigde Gronings maar dat van jongere dialectsprekers.

Dezelfde ontwikkeling moet zich vanuit Groningen hebben doorgezet over de rest van Nederland en ook weer via jongeren- en studententaal. Allerlei enquête-invullers wezen op het niet-Groningse karakter van dit *butje*, kenden het van de kinderen die het op school hadden opgedaan en daar wordt inmiddels geen of vrijwel geen Gronings meer gesproken. In het bepaald niet noordelijk gekleurde jongerentaalwoordenboek van Hofkamp en Westerman (1989) komt *butje* voor als 'sloome jongen: Alleen butjes dragen geruite broeken' (p. 33) en *sloom* betekent daarin 'traag, weinig origineel, saai'. Hoppenbrouwers' *Jongerentaal* (1991) omschrijft *butje* of *but* als 'onbenullige sloome jongen: vind jij die Hendrik-Jan ook zo'n but? Ja, wat een baal stro zeg!' (p. 86). Eerder rangschikt hij het woord onder 'domme of sloome figuren' (p. 53). Hoppenbrouwers kon *butje* nog niet toeschrijven aan de invloed van dialecten (p. 20), want de *Nieuwsblad*-enquête op grond waarvan die ontdekking werd gedaan, verscheen in het jaar van het uitkomen van *Jongerentaal*.¹¹

Gronings humanisme tot besluit

Bolland heeft iets van de verloren zoon die goed terecht komt na een jeugd die een geheel andere toekomst voorspelde. Als het ware in de wieg gelegd voor de Openbare Buitengewone School, belandt hij zogezegd tot verbazing der beschouwers op de Eerste Jongensschool. Zijn jongere mede-Stadger Johan Huizinga (1872–1945) had als hoogleraarszoon van jongs af een andere voorbestemming, ook al volgde hij Bolland's spoor voor een deel en werd ook hij hoogleraar in Leiden. Samen en wellicht *bien étonnés* hebben ze daar in de periode van 1915 tot 1922 gedoed.

Ook Huizinga heeft zich in zijn jongere jaren met het dialect beziggehouden, zij

het (voor zover ik weet) helaas niet schrijvend. De Groninger verhalen die zijn Damster medestudent en latere Leidse collega De Blécourt in het studentenblad *Minerva* plaatste, werden door Huizinga geïllustreerd. Ze sieren in hun brede soberheid de gebundelde uitgave van *Fivelgoër Landleven* uit 1901. Sprak ook Huizinga Gronings en dus de taal van de Stad?

Van de weduwe van de dialectoloog prof. dr. G.G. Kloeke – een andere Leidse collega van Bolland, De Blécourt en Huizinga – weet ik dat althans Huizinga's gebruik van het Nederlands zijn toehoorders duidelijk maakte waar hij zijn wortels had. Historisch moet zijn uitspraak van het begrip *humanisme* geweest zijn, gekarakteriseerd door een algemene traagheid in de uitspraak en met een noordelijke *ae*-klank, een gerekte korte *i* en een stemhebbende *z*, in één woord *hu:mae-ni:zme*¹² Het lijkt onwaarschijnlijk dat iemand uit de stad Groningen die in 1999 een baan in Leiden aanneemt, zich daar nog met zo'n uitspraak zou manifesteren, ook niet als hij dialectspreker zou zijn. In zoverre is er in de voorbije honderd jaar niet alleen veel aan de taal van de Stad Groningen veranderd maar ongetwijfeld ook aan de standaardtaal.

Vlak voor de definitieve voltooiing van het tweede kabinet-Kok besluit het eerste kabinet van die naam tot de benoeming van een burgemeester van Groningen over te gaan. Het is de zomer van 1998 en de verrassing over het kabinetsbesluit is groot. De onderhandelaar van de grootste fractie, drs. J. Wallage, bleek met zijn sollicitatie vóór Groningen en tegen het Haagse Binnenhof gekozen te hebben. In interviews lichtte Wallage zijn motivatie toe met een gebeurtenis kort daarvoor bij een groentezaak in de Stad (met een hoofdletter) waar hij zelf raadslid en wethouder geweest was. Toen aan een klant gevraagd werd of het gekochte in een tasje gedaan moest worden, zei Wallage iets als: 'Een tasje is hier een puutje.' Op Bolland's lange lijst van stadse woorden komt het niet voor, maar ruim honderd jaar later gaf die lexicale ervaring voor Wallage – zoals hij zelf zei – wel de doorslag: naar de wereld van het *puutje* wilde hij terug, en een kort daarop genomen Koninklijk Besluit bekrachtigde vervolgens zijn keus voor Groningen.

Noten

1. Verschillende personen bedank ik graag voor hun hulp bij het voorbereiden van deze bijdrage. Paragraaf 1 is voor het eerste deel gebaseerd op informatie van mr. H. Huizinga (Groningen). Hulp met betrekking tot Bolland bood drs. H.H.A. van de Wijngaard (KUN).
2. Zie voor de Groningse spellingsregels Reker 1998: 301-330.
3. Zie voor 'mooie' dialectwoorden H. Crompvoets en A. Dams (1991). De top-10 van Groningse woorden wordt behandeld op pp. 65-76.
4. De tekst van Grijpskerk laat ik buiten beschouwing omdat deze in diverse opzichten problematisch is en ons te ver zou voeren van het onderwerp, de taal van de stad Groningen.
5. Zie voor een aantal details nader in Reker 1988.

6. De *ai*-klank is snel aan het rondren tot *oi* (Reker 1986) en in *daigis* de stap naar Nederlands *deeg* vermoedelijk gezet.
7. Naar het gelijknamige boek van Van Gaalen en Van den Mosselaar, Den Haag 1985.
8. De meest actuele informatie over de RND is te vinden in H.H.A. van de Wijngaard en R. Belemans (1997).
9. Dat gebeurde binnen het kader van het zogeheten Grammatica-project op initiatief van dr. F. Veldman, die daar destijds aan verbonden was. Ik spreek hier graag mijn dank uit voor het feit dat hij het ingevulde materiaal heeft willen verstrekken ter gelegenheid van de voorbereidingen voor *Honderd jaar stadstaal*.
10. Degene die Bolland's tekst doorloopt, ziet op bladzijde 293 tussen *miggeln* 'stofregenen' en *rik* 'rek' *niks* 'niets' opgenomen. Voor de auteur was dat dus een dialectisch woord. Dat het momenteel een variant is die volgens bijvoorbeeld Koenens handwoordenboek tot de spreektaal gerekend wordt of familiair is, kan daar heel goed mee in overeenstemming zijn. Ook het *Woordenboek der Nederlandsche taal* (deel IX kol. 2015) heeft het onder *niks* over het gebruik 'in de gemeenzame taal' en zegt dat het althans sinds de achttiende eeuw in Noord-Nederland voorkomt. Het trefwoord *niks* komt pas sinds de achtste druk (1909) voor in Koenens handwoordenboek
11. Zie o.a. Reker 1992
12. Drs. M.J. Kloeke-van Lessen, de (veel jongere en Stad-Groningse) echtgenote van prof. Kloeke vertelde me het verhaal rond 1992.

Literatuur

- Blécourt, A.S. de (1901), *Fivelgoër landleven*, Groningen.
- Crompvoets, H. en A. Dams (red.), (1991), *Kroesels op de bozzem. Het Dialectenboek*, Waalre.
- Diek, H. [= J.D. Plenter] (1998), *Oet t opmaarkelke leven, Twinteg nije kôrde verhoalen*, Bedum.
- Gaalen, A. van en F. van den Mosselaar (1986), *Kèk mè nâ. Plat en bekakt Haags*, 's-Gravenhage.
- Hes, H. (1987), *De boer van t Zuderdaip*. (z.pl. = Veendam/Groningen).
- Hofkamp, M. en W.E. Westerman (1989), *Aso's, bigt's, crimi's...* *Jongerentaalwoordenboek*, Baarn.
- Hoppenbrouwers, C.A.J. (1991), *Jongerentaal. De tipparade van de omgangstaal*, Hoogezand.
- Laan, K. ter (1952), *Nieuw Groninger Woordenboek*, Groningen.
- Otterspeer, W. (1995), *Bolland. Een biografie*, Amsterdam.
- Reker, S.J.H. (1986), 'Schriftelijk dialect-onderzoek en "ronding" in Groningen; van "k wait nait" tot "k woit noit"', in: *Driemaandelijkse Bladen* 38 3/4, 178-187.
- Reker, S.J.H. (1988), 'Een dialectologische kettingreactie: veranderende aanspreekvormen in het hedendaagse Gronings', in: *Driemaandelijkse Bladen* 45 1/2, 140-146.
- Reker, S.J.H. (1992), 'De wonderbaarlijke zwerftochten van "butje"', in: *Nieuwsblad van het Noorden*, 18 januari.
- Reker, S.J.H. (1998), *Zakwoordenboek Gronings-Nederlands, Nederlands-Gronings*. Veendam.
- Sassen, A. (1967), *Dialektatlas van Groningen en Noord-Drente*, Antwerpen.

PROVINCIE GRONINGEN

Wijngaard, H.H.A. van de en R. Belemans (red.) (1997), *Nooit verloren werk*.

Het Dialectenboek 4, Groesbeek.

Winkel, J. te (1905), *Inleiding tot de Geschiedenis der Nederlandsche Taal*, Culemborg.

Winkler, J. (1874), *Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon*, 's-Gravenhage. (Geciteerd wordt uit de heruitgave van Wiesbaden 1972.)

Leeuwarden

Leewarders. Lexicale veranderingen binnen het Hollandse stadsdialect van de Friese hoofdstad

REITZE J. JONKMAN

Inleiding

In Ljouwert (Leeuwarden) is een van de opmerkelijkste (stads)taalsituaties van de Nederlanden te vinden. Net als in Brussel (Bruxelles) treft men er een gemeenschap aan waar dagelijks twee officiële talen en een stadsdialect worden gebezigd. In de hoofdstad van Fryslân wordt – naast het Fries en het Nederlands – ook een eigen stadsdialect gebruikt: het ‘Leewarders’. Het opmerkelijkste is voor een buitenstaander misschien dat dit stadsdialect Hollands van oorsprong is. Bijna vier eeuwen lang is het de meest gesproken taal van de Friese hoofdstad geweest, maar onderzoeken in de laatste decennia tonen aan dat dit dialect nu snel aan het afnemen is.

In de hier volgende maatschappelijke geschiedenis van de Leeuwarder stadstaal worden de geboorte, de groei en bloei, maar ook het verval geschetst. De maatschappelijke neergang heeft sinds de tweede helft van de negentiende eeuw ook tot veranderingen in de woordenschat geleid. Bij de afsluiting wordt stilgestaan bij het maatschappelijke proces dat het aandeel dialectsprekers op de gehele stadsbevolking heeft teruggedrongen.

De maatschappelijke geschiedenis van de stadstaal van Leeuwarden

Tot in het begin van de zestiende eeuw was Leeuwarden een Friestalige stad. Vrij snel daarna veranderde de bevolkingssamenstelling van de Friese hoofdstad ingrijpend. De hogere lagen van dit kleine stadje (zo’n 4000 inwoners) ontfriesten door de bovenregionale handel, het bestuur van niet-Friezen en het kloosterleven. Brabanders, Hollanders en immigranten van Overijsselse en Gelderse herkomst namen belangrijke posities in deze opbloeiende handelsplaats in. Het begin van deze ontfriesting vond in het tweede kwart van de zestiende eeuw plaats.

Verschuivende teksten uit de tweede helft van de zestiende eeuw geven aan dat een niet-Friese stadstaal zich toen al in Leeuwarden gevestigd had en het Fries buiten de stad had gebannen. In een van deze teksten maakte de Zwitser Conradus Gesnerus met betrekking tot de stadstaal een onderscheid in een Brabantse en een

Hollandse omgangstaal. Aangenomen zou kunnen worden dat de Brabantse omgangstaal met de maatschappelijk hogere bestuurders werd verbonden en de Hollandse met de handelslui. In een stukje zestiende-eeuwse tekst, afkomstig uit een Leeuwarder klooster, worden woorden gebruikt die we in het hedendaagse Leewarders nog terugvinden, zoals *hij het* voor 'hij heeft' en *hús* voor 'huis'. Ook ontbreekt in de tekst het *ge*-voorvoegsel in het voltooid deelwoord *gheven* en *haeld*. Ook veel andere woorden in de Leeuwarder stadstaal met [eu], [u], [ú] en [ei] komen overeen met woorden uit het Hollands. Het is aannemelijk dat vanaf de zestiende eeuw de contacten met Amsterdam en andere Hollandse steden van de gebieden buiten Friesland het meest frequent waren.

Het Leewarders zoals we dat nu kennen, kan vanwege zijn historische afkomst als een Hollands dialect worden omschreven. Natuurlijk heeft de Friese uitspraak zijn sporen nagelaten in de geïmporteerde Hollandse spreektaal toen deze vaste grond onder de voeten kreeg in Leeuwarden. Toch zal de beïnvloeding van dit Hollands niet zo groot zijn geweest dat het tot een nieuwe taal, een mengtaal, heeft geleid. De invloed van de Friese woordenschat is beperkt gebleven. Een voorbeeld is de Friese aanspreekvorm in het meervoud *jimme* (jullie /u), maar de aanspreekvorm enkelvoud *dou* (ji) lijkt eerder van het algemeen Hollandse *du* af te stammen. Er is in ieder geval geen reden van een specifieke mengtaal (een samenvloeiing van de twee samenstellende delen Hollands en Fries) te spreken. Deze aanname is gebaseerd op de idee dat het aanleren van de verwante Hollandse woordenschat voor de Friezen geen al te grote moeilijkheden moet hebben opgeleverd.

De overgenomen spreektaal, die zich ook in andere Friese steden vestigde, werd dus nog steeds als Nederlands beschouwd. De stadstaal in Friesland werd rond 1700 door de Fries Hilarides als een 'byzondere' variëteit van de algemenere taal van de hele Nederlanden aangeduid. Hij maakte wel een onderverdeling in 'gemeen Neerduits' en 'Stadfries'. Het element 'Fries' werd hier geografisch geduid: stadstaal in Friesland. Deze naam stond in tegenstelling tot 'Landfries', het eigenlijke Fries dat door zijn buitensteedse verbanning van lieverlee tot landtaal en daarmee tot boerentaal werd. Later dook ook de naam 'Boerenfries' op.

De spreektaal van de hele Nederlanden had zich in de zeventiende en achttiende eeuw nog niet tot eenheidstaal ontwikkeld. Er bestond nog altijd een grote regionale verscheidenheid in uitspraak van de beschaafde stadstalen. Hilarides haalde als voorbeeld het Nederlandse woord 'paard' aan. Voor een Geldersman was dat *paerd*, maar voor een Fries *peerd*. In de boeken met rechterlijke oordelen uit Leeuwarden zijn nog andere voorbeelden van regionaal Nederlands te vinden, bijvoorbeeld uit 1687: 'Du biste een dief, du heste ons 90 guldens uijt de kast en huijs ontstolen.' En 'Du biste een dief, du heste dyn handen recht uijtgestocken en weder krom na dij gehaelt.' *Du, dijen dyn* en de daarbij aansluitende werkwoordsvormen met *-ste* (*biste* en *heste*) maakten toen nog deel uit van het in Leeuwarden gesproken Nederlands. Hierin werd overigens het voltooid deelwoord wel met het voorvoegsel *ge* uitgesproken en *huijs* vermoedelijk niet met een [ü]-klank.

In de achttiende eeuw bestond er wel een algemene norm voor hoe het hoorde in de geschreven taal. In de tweede helft van die eeuw begon deze norm ook steeds

LEEUWARDEN

meer voor de gesproken taal op te gaan. Sprekers uit de hogere standen in de Friese steden spraken steeds consequenter een spreektaal die op de algemene schrijftaal leek. Deze aanscherping van de norm veranderde de twee gelijkwaardige vormen van Nederlands in een tegenstelling tussen twee verschillende variëteiten: een taal en een dialect. De Leeuwarder Jeltema schreef als eerste in 1768 bewust in het van de algemenere Nederlandse taal afgescheiden dialect het stuk *Het vermaak der slagterij*. Hij gebruikte daar ook een specifieke aanduiding voor: 'de Leeuwarder taal'. Door deze benaming en indeling als specifiek Leeuwarders werd deze taal als (stads)dialect geboren.

Aan de hand van de woordenschat uit deze eerste geschreven tekst van Jeltema geef ik een vergelijking van het nieuwe dialect met de twee andere talen.

Nederlands	Leewarders	Fries
spelen	<i>speule</i>	spylje
tegen	<i>teugen</i>	tsjin
zomer	<i>seumer</i>	simmer
zondag	<i>sundag</i>	snein
kort	<i>kurt</i>	kort
moeten	<i>mutte</i>	matte
schoorsteen	<i>schustien</i>	schoorstien
geen	<i>gien</i>	nin
alleen	<i>allienig</i>	allinnich
twee	<i>twie</i>	twā
zullen	<i>selle</i>	sille
zouden	<i>suden</i>	soene
wouden	<i>wuden</i>	woene
kaarsen	<i>keerzen</i>	kjersen
vandaan	<i>fandeen</i>	fendinne
vlees	<i>fleis</i>	fleis
meester	<i>meister</i>	master
bracht	<i>brogte</i>	brogt
pond	<i>pon</i>	poen
vonden	<i>fonnen</i>	foenen
ver	<i>feer</i>	fier
af(blijven)	<i>of(blive)</i>	ôf(bliuwe)
aangekomen	<i>ankommen</i>	oankommen
gedaan	<i>deen</i>	dien
karweitje	<i>karweike</i>	karweike
(je) wou	<i>(dou) wuste</i>	(dou) woeste
(u/je) weet	<i>(jou) weete</i>	(y/jo) witte

Woordenschat 1. Vergelijking van het Leewarders met het Nederlands en het Fries.

Met het prille bestaan van het begrip (stads)dialect was de opdeling in standaard en dialect echter maatschappelijk nog lang niet voltooid. De hoogleraar aan de Franeker universiteit Everwinus Wassenbergh pretendeerde in 1802 met zijn *Idioticon Frisicum* het specifieke Nederlands van Friesland weer te geven. Er zijn dialectwoorden uit de Friese steden in deze woordenlijst aan te wijzen als *seun*, *butter*, *sundag*, *guster*, *silver*, *ien* en *mienen*, maar ook *búse* en *súp*. Verder zijn ook [ei]-woorden *teiken*, *meister* en *fleis* opgenomen, werkwoordsvormen *Hoe kanje*, *of kanste*, *zo sleeuw staan?*, *Wie het jimme dat seid?*. Wassenbergh noemde nog dat 'Het Augment, of Voorzetzel GE [...] nog heden bestendig en algemeen bij de Friezen weggelaaten (wordt), [...]'. Of neem de zinnen 'Dat loof ik niet', 'Dat huis is al acht jaar bouwd weest' en 'Zij hebben zo lang praat, dat ik bin der dien nacht noch bleeven'. In de gehele negentiende en ook in de twintigste eeuw lijken trouwens Leewarders dialectwoorden nog door de hoogste standen – onbewust – te worden gebruikt. Toen ging het alleen nog om het vermijden van bepaalde onderdelen, de 'onbeschaafdere' woorden, uit het Leewarders. Vóór de twintigste eeuw was het spreken van het stadsdialect op zich zeker niet beperkt tot de arbeidersklasse.

Pas in het tweede decennium van de twintigste eeuw kwamen in Leeuwarden economische en maatschappelijke ontwikkelingen op gang die hun weerslag vonden in een veel negatievere houding tegenover het stadsdialect. De hogere en de middenklasse gingen bewust afstand nemen van het dialect op zich, zodat bijna alleen de laagste klasse het nog van huis uit sprak; vanaf de periode tussen de wereldoorlogen kan het Leewarders als een sociolect worden omschreven.

Vóór de Eerste Wereldoorlog was er weinig verschil met de taalsituatie in de negentiende eeuw. In het interbellum werd er vrij massaal op het Nederlands overgestapt. Toch bleef het nog steeds moeilijk op grond van woordgebruik een duidelijke grens te trekken, omdat vooraanstaande leden van de Leeuwarder gemeenschap – die het zich maatschappelijk konden veroorloven niet algemeen Nederlands te spreken – nog steeds veel 'beschaafde' dialectwoorden in hun spreektaal gebruikten. De indeling van iemands taalgebruik bij het Nederlands of het Leewarders was deels een subjectieve kwestie. Leeuwarders uit de hogere en middenklasse maakten een onderscheid in 'Nederlands', 'beschaafd Stads' en 'plat Leewarders'. Van de toenmalige Commissaris der Koningin baron Van Harinxma thoe Slooten is de anekdote bekend dat hij het Fries spreken in de Provinciale Staten verbood met de woorden: 'We hewwe hier altyd Nederlans sproken, en daar gaan we gewoan met deur.' Van hem werd gezegd dat hij beschaafd Stads sprak.

Ook al is een precies onderscheid tussen 'beschaafd' en 'plat' moeilijk te geven, toch kan in het algemeen wel worden gezegd dat met beschaafd Stads Nederlandse gekleurde Leewarders werd bedoeld. Ook dialectverschillen tussen diverse stadswijken waren moeilijk aan te wijzen. Aangenomen moet worden dat de geografische verschillen binnen het Leewarders verband hielden met de sociale verschillen tussen de stadswijken. De middenstand woonde voornamelijk in de binnenstad, de arbeidersklasse voornamelijk in de wijken erbuiten.

Tegelijk met de afname van het aanzien van het Leewarders nam dat van het

Fries sinds het begin van de twintigste eeuw gestaag toe. Vóór de Eerste Wereldoorlog werd het Fries ('Boerenfries') voornamelijk als een boerendialect beschouwd. In de jaren dertig was in de institutionele sfeer (oprichting Fryske Akademy en gebruik van het Fries in de Provinsjale Biblioteek) voorzichtig iets te merken van de maatschappelijke opwaardering van het Fries in de stad. Maar vooral in de periode na de Tweede Wereldoorlog begon de meest gesproken taal in Fryslân zich in winkels, maar ook op vergaderingen in Leeuwarden te manifesteren. Het geregeld gebruik in formele domeinen als de vergaderzaal van de Provinciale Staten, de gemeenteraad en de media (Omrop Fryslân) maakte het mogelijk over een taal met een zeker aanzien te spreken. Het Leewarders bezit als sociolect negatieve associaties als 'plat' en 'ruw', maar ook enkele positieve als 'vertrouwdheid' en 'gezellig'. In tegenstelling tot het Fries wordt het niet geschikt geacht voor gebruik in formele domeinen. Het Leewarders wordt vandaag de dag in de lokale media bijna alleen gebruikt voor het benadrukken van de *couleur locale*.

Afsluitend kunnen de geschetste maatschappelijke ontwikkelingen gestaafd worden met uitkomsten van representatieve talenquêtes die gehouden zijn in de tweede helft van de twintigste eeuw. In de jaren tachtig is er sprake van een grote toename van het Nederlands en een grote afname van het Stads in Leeuwarden in vergelijking met de tweede helft van de jaren zestig. Het Fries blijft in deze periode nagenoeg stabiel, vooral door toevoer van nieuwe inwoners van buiten Leeuwarden. Volgens Pietersen werd er in 1967 door 28% Nederlands, door 29% Fries en door 37% Stads (waaronder voornamelijk Leewarders) gesproken. Mijn eigen studie naar het Leewarders uit 1988 leverde voor het Nederlands 49% op, voor het Fries 26% en voor het Stads 23%. De groei en bloei van de Leewarders stadstaal en later dialect zijn voorbij. De recente grootschalige enquête over de taalverhoudingen in Friesland uit 1994 bevestigt voor het Leewarders de neergang van meest tot minst gesproken taal, die bovendien voornamelijk gebonden is aan de arbeidersklasse. Het Nederlands is in Leeuwarden veruit de grootste en belangrijkste taal geworden, een ontwikkeling die niet zonder gevolgen zou blijven voor de woordenschat van het Leewarders.

Lexicale veranderingen in het Leewarders van de afgelopen honderd jaar

De maatschappelijke neergang heeft zijn sporen nagelaten in de woordenschat van het Leewarders gedurende de laatste honderd jaar. Bij de behandeling van de veranderingen in de woordenschat ga ik me richten op een aantal woorden die typerend zijn voor het Leewarders. In Woordenschat 1 over het Leewarders van de achttiende eeuw heb ik al een paar klanken en vormen van deze woorden aangegeven die kenmerkend zijn voor het Leeuwarders stadsdialect: [eu] (*speule, teugen, seumer*), [u] (*sundag, kurt, mutte, schustien*), [iêe] (*schustien, gien, allienig, twie*), [iê] (*keerzen, fandeem*), [ei] (*meister, fleis*), het wegvallen van de [d] in *pon* en *fonten*, het ontbreken van het *ge*-voorvoegsel in het voltooid deelwoord (*ankommen*), de handhaving van de 'Hollandse' aanspreekvormen *dou* (*wuuste*) en *jou* (*weete*).

Ook de woorden *selle* en *suden* (voor respectievelijk 'zullen' en 'zouden') merk ik als opvallende stadse dialectkenmerken aan.

Als we kijken naar de taalkundige toestand van het Leewarders in het laatste kwart van de negentiende eeuw zijn wij relatief goed ingelicht, omdat Johan Winkler hierover verscheidene dingen op papier heeft gezet. Een van de bekendste publicaties is wel de vragenlijst die Winkler heeft ingevuld voor de dialectenquête van het Aardrijkskundig Genootschap uit 1879. Deze voor Leeuwarden ingevulde lijst is opgenomen in de bundel *Taalverandering in Nederlandse dialecten* uit 1979. Ook andere teksten uit de periode voor de Eerste Wereldoorlog geven een goede weergave van het stadsdialect in het eerste gedeelte van de te bekijken eeuw. Aan de hand van een selectie hieruit probeer ik een indruk te geven van de belangrijkste veranderingen binnen de Leewarders woordenschat tot aan de huidige tijd, het laatste kwart van de twintigste eeuw.

Bij het bepalen van de beginsituatie van het negentiende-eeuwse Leewarders worden we al een heel eind op weg geholpen door Winkler. Vooral zijn ingevulde vragenlijst uit 1879 is zeer informatief, omdat hij ook aanvullingen gaf over het maatschappelijke gebruik van bepaalde woorden. Daarmee zei hij ook iets over kleine veranderingen binnen het stadsdialect en over het in het algemeen genoemde verschil tussen beschaafd Stads en plat Leewarders. Over een woord als *muder* schreef hij dat dit 'in zeer ouderwetsche huisgezinnen, in den geringsten stand' werd gebruikt. Ook ouderwets, en daarmee aan het afnemen, waren volgens hem *keuning* (voor *koning*), *hoor* (voor *har* of 'nieuwerwetsch [...] sich'), *sundach* (voor *sondach*), *mullen* (voor *möällen*), *durp* (voor *dorp*), *wiünsdach* (voor *woensdach*), *sküinen* (voor *schoenen*), *eerde* (voor *aarde*), *kurt* (voor *kort*), *twie* (voor *twee*), *graft* (voor *gracht*) en *fleis(k)* (voor *flees*).

Al eerder, in 1867, nam diezelfde Winkler aan dat de vorming van het voltooid deelwoord in het beschaafde Stads aan het veranderen was: 'Het voorvoegsel *ge* van de verleden deelwoorden wordt in het ouderwetsche Leeuwarder dialect nooit uitgesproken; [...] ik hè deen, of daan, [...].'. In het moderne of beschaafde Leewarders dialect zal het dus *gedaan* zijn geweest met vermoedelijk een [g]. Winkler meende ook een neergaande tendens voor het gebruik van *dou* en *stou* te constateren.

Dou was hier vroeger veel meer dan thans in gebruik, en vele ontaarde Friezen beschouwen het als lomp en gemeen, terwijl het toch zoo schoon, zoo vertrouwelijk, zoo 'gemütlich' is. Onder de mindere standen hoort men het nog veel, hoewel ook daar minder dan vroeger. Het wordt door den mindere nooit gebruikt als hij zijn meerdere aanspreekt, hoewel men onder den alleraagsten stand wel hoort dat volwassen kinderen zoo tegen hunne ouders spreken. Het gebruik van *dou* geeft ook eene groote vertrouwelijkheid te kennen. Zeer intieme vrienden, vooral jonge lieden ook uit de hogere standen, bezigen het gewoonlijk tegen elkander; verder hoort men het van verliefde jongelui onderling, ook van gehuwden uit alle standen. Ook plegen vele eerwaardige oude mannen het tegen hunne kinderen en kindskinderen

LEEWARDEN

en andere jonge lieden te bezigen. Ouders die hunne kleine kinderen liefkoozen gebruiken ook 't woordje dou, en jongelieden uit den lageren stand gebruiken het onderling altijd.

Uit persoonlijke aantekeningen van een zekere Waringa uit 1901 is af te leiden dat er ook nog andere woorden met [u]- en [ü]-klanken bestonden: bijvoorbeeld *murrens* (morgens), *utten* (erwten), *tutteldúf* (tortelduif), *schulk* (schortdoek), *gurtsjebrij* (gortpap), ook *mullen* (molen), *pús* (poes), *slúg* (Fries *slûch* voor slaperig) en ook *muder*. Het zal hier zeker niet om het beschaafde Leewarders gaan.

De woordenschat van de twee volgende teksten vertegenwoordigen het woordgebruik van rond de eeuwwisseling. *Rouge-Maison in het Oranje Bierhuis* is voor het eerst in losse krantenstukjes in 1909 verschenen, maar handelt over de tweede helft van de voorgaande eeuw. Het boek *Weerklanken* is in een taal geschreven die gebaseerd is op het taalgebruik van de Leeuwarder wijk de Weerklank aan het begin van de twintigste eeuw. Beide selecties geven een indruk van de stand van zaken vóór het interbellum, toen de verdere maatschappelijke neergang van het Leewarders zou inzetten.

.....

seumers, feul, teugenswoordig, deurprate, joaden, koning – sundag, butter, mutte, wudde, sukke, slukje, fut, hur en hor, kofjemullen, dergunsen, gusteravond, stuk – ien, gien en geen en gjin, allienig, blikstiens, gebiente, mienste en gemeen – tuus, slug, bokkepruuk, koekeltsje – sille en sal, kinne, dinke en denke – eerbei, weerdig, wer, waarbij, dêr – deend en fan daan – docht – gron, fonnen, stonden, lan, hannen – ôfrekene, afsproken en ôfset – sofeer

.....

Woordenschat 2. *Rouge-Maison in het Oranje Bierhuis*, tweede helft negentiende eeuw.

.....

seun, seumer, feugel, speule, deur, feul, teugen, feur en foor, kooning – sundag, skustien, busten, wuttels, burrel, fut, guster, sukke, slukje hur, korfke, dorp – ien en een, twie en twee, gien en geen, allienig, stien, Leewadden, geheel, deen – salle, kanne – buse, huid, fuust, sukerbôlle, skunen, kroemeltsjes – pead, weerig, eerpels, dêr, derre, wer en waar, werom en waarom – dinke en denke, docht, bringe, bracht en brocht – mon, pon, gron, ston, ronuu en rond, konnen, han en haan, standen – ôfgunst en of en afgron – steege – feerder – ook en oek – stadsgracht (zonder 'f')

.....

Woordenschat 3. *Weerklanken*, begin twintigste eeuw.

Winkler schatte in dat *sundach*, *skunen* en het voltooid deelwoord zonder het voorvoegsel *ge* als bijvoorbeeld met *deen(d)* (gedaan) weleens zouden kunnen verdwijnen. Vermoedelijk is dit alleen voor het beschaafd Stads van toepassing. Wel

PROVINCIE FRYSLÂN

komen woorden als *ko(o)ning*, *korfke* en *dorp* in de woordenschaten voor. Voor het Leewarders in het algemeen zijn er tot aan het begin van de twintigste eeuw nog geen grote verschuivingen aan te wijzen. Wel is vast te stellen dat er bij verschillende woorden twee vormen gebruikt worden: *twie* en *twee*, *gien* en *geen*, of *af*, *dinke* en *denke*, *wer* en *waar*, *brocht* en *bracht*. Er zit beweging in.

Als we deze woordenschaten van voor de Eerste Wereldoorlog vergelijken met onder andere de uitkomsten van de enquête voor de Dialect-atlas van Friesland uit 1950 komen er grotere verschillen dan voorheen naar voren.

ca. 1900	ca. 1950	ca. 1900	ca. 1950
feugel	fogel	aaknippe	afknippe
sunteneklaas	sinterklaas	fear	fer
stienen	stenen	meister	meester
twie	twee	steig	steeg
mon	mond	fleis	flees
hon	hond	graften	grachten
bringe	brenge	selle	salle
brocht	bracht	kinne	kenne/kanne
dinke	denke	dear/dèr	daar
docht	dacht		

Woordenschat 4. Vergelijking ca. 1900 met ca. 1950.

Wat de [eu]-vormen betreft heeft Winkler al aangegeven dat in de vorige eeuw *keuning* aan het verdwijnen was voor *koning*, het woord dat ook in het begin van de twintigste eeuw opduikt (Woordenschat 2 en 3). In dezelfde tijd komt *feugel* nog voor (Woordenschat 3), maar verdwijnt later. Ook voor [u]-vormen is eenzelfde vernederlandsende tendens vast te stellen: *kurt*, *durp*, *mullen*, *kurf* en *sunteneklaas* verdwijnen uit het Leewarders. In andere stadsdialecten in Fryslân zullen bepaalde vormen trouwens wel bewaard blijven. Voor zowel de [eu]- als de [u]-woorden geldt dat sommige ervan na de Tweede Wereldoorlog verdwenen of aan het verdwijnen zijn, maar dat de meeste woorden dan nog aanwezig zijn. Anders lijkt dat met de paar [ie]-woorden, die in de huidige tijd voor het grootste deel weg zijn: *twie*, al door Winkler aangekondigd, en *ien* sneuvelen in het interbellum, *stien* al snel daarna. Bestand tegen het Nederlands zijn de meeste woorden met [ee]. De d-loze varianten lijken net wel weer gevoelig: *sand*, *land*, *ferstand*, *mond*, *hond*, enzovoort nemen hun plaats van de tegenhangers langzamerhand over.

Het blijft trouwens moeilijk om te zeggen dat bepaalde Leewarders woorden echt helemaal (uit de gesproken taal) verdwenen zijn. In een vrij recente tekst duiken sommige woorden toch weer op. Zie bijvoorbeeld een selectie uit de Woordenschat van *Ut winkeltsje* uit 1978.

LEEWARDEN

speulen, soafeul, teugen, deur, fogeltsjes, mooltsjes, – sundagmiddags, mutte, wudde, hur, suk, skutteltsjes, fut, bust, dusten, sturven, skoasteentsjes, korfkes, morrens, slokjes, skolk – gien en geen, geeneen, hiette en heette, inenen, tweede, allienig, blauwstenene, meende – futen, fuusten, ruug, skutelwasse, muuske, puudsjes, krumels, tuus, kruwagen – peerd, steert, ringbeerd, eerpelskillen, peerse, deen, daar – sal – af – mon, ston, fonnen, konnen, achtergronnen, tannen, linkerhaan, braan, stand – kanne en kenne – brocht, nadenke, docht en bedacht – steeg – ferder

Woordenschat 5. *Ut winkeltsje* uit 1978.

Maar op *docht*, *brocht* en de *mon*, *ston* en soortgelijke vormen in Woordenschat 5 na, bevestigen andere woorden als *fogeltsjes*, *skoasteentsjes*, *korfkes*, *daar*, *sal*, *af*, *nadenke*, *steeg* en *ferder* dat er lexicale veranderingen hebben plaatsgevonden in het Leewarders van de laatste honderd jaar.

De afwisseling van twee verschillende vormen als *geen* en *gien*, *docht* en *bedacht* van hetzelfde woord geeft aan dat er nog steeds beweging in het Leewarders zit. Het zal verder gaan met woord voor woord te veranderen. Dit verschijnsel van langzame taalverandering wordt wel met 'lexicale diffusie' aangeduid. We hebben deze diffusie al voor geschreven dialectteksten geconstateerd. Beter zou nog zijn om naar het woordgebruik in echte gesproken tekst te kijken.

Alhoewel ik in mijn onderzoek naar het Leewarders niet stelselmatig onderzoek gedaan heb naar deze diffusie, is het mogelijk een indruk van het afwisselen van verschillende vormen te geven aan de hand van enkele fragmenten die ik tijdens mijn veldwerk heb genoteerd. Op een kantoor ving ik van een klant het volgende op: 'Waar komst der *met*? Dat zijn allemaal dingen die *meespele*.' En 'Dat hebben wij *voorschoten*. [...] Dat hebben wij *voerskoten*.' Hier worden *met* / *mee* en *sk* / *sch* afgewisseld. Een ander voorbeeld komt van een school voor Individueel Technisch Onderwijs (ITO). Het betreft een dialoogje tussen iemand van het niet-onderwijzend personeel – overigens uit Sneek afkomstig – (A) en een leerling (B).

A: Wat nou; wilt sleetsjeride?

B: Ja, mutte even un paar wyltsjes onder.

A: Wyltsjes? Waarfoar?

B: Weet ik nyt. Moest maar un bon geve.

Toen ik (I) ditzelfde personeelslid (A) ondervroeg wisselden verschillende vormen elkaar ook steeds af.

I: Ménsen dy't Frys prate, komme fan ut platteland?

A: Dat werd je froeger dus *ook* metgeven. Ik weet nyt dat ut je nou anleard is of sò, dat weet ik *ok* nyt. Dat sal jeself *ok* wel onderfonnen hewwe. Mar jee. Je mut se kenne. En nou loopt ut fanself.

PROVINCIE FRYSLÂN

I: Sels noch un paar woarden Frys praten leard?

A: *Oek* dat noch.

I: Ferstonnen jou ut in begin *oek* nyt of.....?

A: Nee, nee, want toen *docht* ik: Laat se maar lulle, weet je wel, want dan begonnen se wel us twee, drie tegelyk over mij. Dan lyt ik se mar lulle, jonge. Ik denk, ik begryp der toch niks fan. Nee, helemaal nyt. Maar daarfoar had 'k un fryndin, dy prate *oek* Frys, maar teugen mij altyd Leewarders, altyd. Ik bedoël mar. Ik wist der wel fan. Ferplicht Frys *fyn* ik *oek* helemaal nyt noodsaaklik.

Fyn en *docht* wijken ook weer af van de woorden die dit personeelslid tegen anderen gebruikt. A: 'k *Find* ut ook smerich staan, jong. Dy lui hèn ook sokke fize tannen inne mond; ut is ferskriklek. [...] Dat *dacht* ik al, dat je dat sêge súden.'

Op een jeugdclub hebben twee zesjarige jongetjes Jan (J) en Bonne (B) het hoogste woord tegen elkaar. De afwisseling zit hier in de aanspreekvorm en het door elkaar gebruiken van de *y* en de *ij*.

B: 'Moest us kike, moet *je* eens kijke.'

J: 'Fan *dij* seker.'

[...]

J: *Jou* nimme steeds deselde kleur as ik: groën!

[...]

B: Jan, kyk! Jan, kijke!

[...]

J: *Hest* um ferkeard.

Deze willekeurige fragmenten van taalgebruik uit de alledaagse praktijk mogen duidelijk maken dat de verandering van de woordenschat een sluipend proces is. Sprekers van een stadsdialect als het Leewarders verliezen misschien woord voor woord kenmerken van hun dialect, maar voordat een taalgemeenschap in zijn geheel een woord verloren heeft, is er vermoedelijk alweer honderd jaar voorbij. Hoe moeilijk het is om in te schatten welke woorden zullen verdwijnen, kan ten slotte niet mooier worden geïllustreerd dan met de uitspraak van Winkler over de neergaande tendens van *dou* en *stou* van meer dan 130 jaar geleden (zie hierboven). In het laatste fragment uit 1989 worden ze nog gebruikt: '(Dou) *Hest* um ferkeard' en 'Moest(ou) us kike'.

Afsluiting

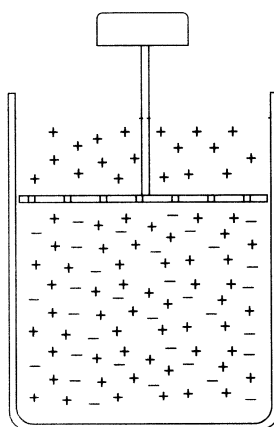
Tot aan de tweede helft van de achttiende eeuw was er in de (niet-Friese) stadstaal voor de spreektaal nog geen echt onderscheid gemaakt in een gestandaardiseerde Nederlandse taal en het Leewarders stadsdialect. Toen pas is een veranderingsproces op gang gebracht dat voor een langzame herverdeling van de [eu]-, [u]-, [ie]- en

LEEWARDEN

[ei]-woorden heeft gezorgd. Mede door het dialectgeografisch onderzoek sinds de tweede helft van de negentiende eeuw is het mogelijk enig idee te krijgen hoe deze herverdeling van dialectwoorden over het Nederlands en het Leewarders in zijn werk is gegaan. In de negentiende en het begin van de twintigste eeuw gaat dit proces nog heel langzaam. De grootste maatschappelijke en lexicale veranderingen kwamen in het interbellum tot stand, toen het Leewarders een sociolect werd.

Dit samenspel tussen beide soorten veranderingen heeft ook tot nog een andere herverdeling geleid. Kon men ten tijde van het bestaan van de Leeuwarder stadstaal nog zeggen dat bijna iedereen deze taal (in de ene of de andere vorm) sprak, na de opdeling in twee variëteiten zal het relatieve aandeel Nederlandstaligen op de stadsbevolking gestaag toenemen en het relatieve aandeel Leewarders sprekkenden omgekeerd evenredig afnemen. Deze gang van zaken probeer ik in een beeld te vangen. Aangenomen is dat sinds de achttiende eeuw door de druk van (de norm van) het Nederlands uit Holland bepaalde woorden niet thuishoren in het Nederlands zoals dat in Leeuwarden werd gesproken en daarom vermeden moesten worden. Steeds meer – woord voor woord – zullen de betreffende woorden uit de hoogste lagen verdwijnen en daarmee drager van een negatief maatschappelijk prestige worden. Deze woorden zullen dan als ‘plat’ gebrandmerkt worden en des te meer worden gemeden. Winkler trof dit verschijnsel aan halverwege de negentiende eeuw en gaf er ook een paar voorbeelden van. Voor de inwoners van Leeuwarden in de jaren twintig en dertig zullen de hierboven behandelde verdwijnende woorden de lading van plat-Leewarders hebben gehad.

De taalgemeenschap van de stad waarin dit proces plaatsvindt is te vergelijken met het water in een cafetière, een Frans koffiezetapparaat, weergegeven in de illustratie. In het begin komt in alle water van de stadsgemeenschap koffiedik voor. Het dik van de dialectwoorden (de minnetjes) wordt door het filter van de maatschappelijke druk langzaam aan naar beneden geduwd. Het filter laat alleen maar het lichtbruin gekleurde water van de ‘zuivere koffie’ door, de beschaafde omgangstaal Nederlands (de plusjes). Door de eeuwen heen is de druk steeds

De maatschappelijke cafetière.

doorgegaan en heeft het filter steeds dieper doorgeduwd. Het gevolg is dat het aandeel Nederlands op de stadsgemeenschap steeds groter is geworden en het aandeel Leewarders steeds kleiner. Wanneer het filter alle minnetjes uit het water zal hebben geduwd is moeilijk te voorspellen. Gezien het onverwacht voortbestaan van bepaalde dialectwoorden, zou het Leewarders nog weleens meer dan honderd jaar meekunnen.

Literatuur

- Anonym (z.j.), *Rouge-Maison in het Oranje Bierhuis*, Leeuwarden.
- Boelens, K. en G. van der Woude (1955), *Dialect-atlas van Friesland*, Antwerpen, 157-160.
- Bree, C. van (1994), 'The development of so-called Town Frisian', in: P. Bakker and M. Mous (red.), *Mixed Languages*, Amsterdam, 69-82.
- Bree, C. van (1994), 'Het probleem van het ontstaan van het "Stadsfries" in verband met nieuwe talen in contact-theorieën', in: *Handelingen Regionaal Colloquium Neerlandicum* [= *Acta Universitatis Wratislaviensis* 1651]. Wrocław, 43-65.
- Bree, C. van (1997), 'Hollandse taalinvoel in Friesland', in: Ph.H. Breuker en A. Janse (red.), *Negen eeuwen Friesland – Holland; geschiedenis van een haat-liefdeverhouding*, Zutphen, 120-133.
- Brouwer, A. (1975). *Weerklanken, uut 't leeven in 'n fedwenen buu' t in 't stadfries*, Leeuwarden.
- Burger, H. (1944). *Avondrood. Bloemlezing en overzicht der Stadsfriesse, Amelandse en Bildtse Letteren*, Assen.
- Duiff, P. (1998), *Wurdlisten fan 'e Fryske stedsdialekten*, Ljouwert.
- Fokkema, K. (1937), *Het Stadsfries. Een bijdrage tot de geschiedenis en de grammatica van het dialect van Leeuwarden*, Assen.
- Jeltema, A. (1961). 'Het vermaak der slagterij', red. A. Feitsma en R. Bosma, *Estrikken* xxii, *Frysk út de 18de ieu* iii, Grins, 70-80.
- Jonkman, R.J. (1992), 'De historische ontwikkeling van de Leeuwarder stadtaal in het licht van de geschiedenis van het Nederlands', in: A. Hagen, J. Goosens en R. van Hout, *Stadsdialekten*, themanummer 5 van *Taal en Tongval*, 81-95.
- Jonkman, R.J. (1993). *It Leewarders: in taalsosjologysk ûndersyk nei it Stedsk yn ferhâlding ta it Nederlânsk en it Frysk yn Ljouwert*, Ljouwert.
- Visser-Bakker, J. (1978). *Ut winkeltsje*, Liwwadden/Ljouwert.
- Wassenbergh, E. (1802). 'Idioticon Frisicum', in: *Taalkundige bijdragen tot den Frieschen tongval*, 1 stuk, Leeuwarden/Franeker, 1-134.
- Winkler, J. (1867). 'De Leeuwarder tongval en het Leeuwarder taaleigen', in: *De Taalgids* 9, 210-226 en 293-309.
- Winkler, J. (1874), *Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon*, eerste deel, 's-Gravenhage.
- Winkler, J. (1979). [AG-enquête 1879], in: M. Gerritsen (red.), *Taalverandering in Nederlandse dialekten. Honderd jaar dialektvragenlijsten 1879-1979*, Muiderberg, 14-17.
- Winkler, J. [AG-enquête 1895], in: J. te Winkel (red.), *De Noordnederlandsche tongvallen. Atlas van taalkaarten met tekst* (1899-1901)

Coevorden

Coeverders, taal van een vesting?

GEERT KOCKS

Drenthe is niet erg rijkelijk bedeed met steden. Het zijn er eigenlijk maar drie: Assen, Coevorden en Meppel. Van deze drie heeft Assen pas in de napoleontische tijd stadsrechten gekregen. Meppel begint pas in de zestiende eeuw enige betekenis te krijgen, en wel op het moment dat Coevorden alweer een beetje terugzakt in het duister van de geschiedenis.

De vraag welke stad speciale aandacht in het kader van dit werk verdient, lijkt dan ook moeilijk te beantwoorden. Alle drie de steden hebben immers wel wat en er zal ook op taalkundig gebied iets over te zeggen zijn, maar toch kan een duidelijke voorkeur worden uitgesproken. Assen valt af door zijn relatief jonge geschiedenis. Het krijgt pas betekenis als provinciehoofdstad, en dan wordt het eigenlijk een ambtenarenstadje, waar veel ambtenaren van elders naartoe trekken. Voor zover er dialect wordt gesproken, komt dit overeen met de omliggende gebieden. Als er al afwijkingen zijn ten opzichte van de regio zijn het Nederlandse vormen, of zoals Winkler het in zijn *Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon* formuleert: 'maar hun tongval heeft door den invloed van het hollandsch der vreemdelingen veel van zijn oorspronkelijke zuiverheid verloren'.

Hetzelfde kan eigenlijk ook van Meppel worden gezegd. A. Sassen beschrijft in zijn dissertatie over het dialect van Ruinen de late opkomst van Meppel. Dan vermeldt hij ook dat de bevolking van Meppel voor een groot deel van Hollandse afkomst is en dat het dialect van Meppel slechts afwijkt 'door enkele eigenaardigheden, veroorzaakt door de bijzondere positie van de plaats'.

Dan blijft Coevorden, een stad met een lange en ook belangrijke geschiedenis binnen de provincie Drenthe. Het belangrijkste wapenfeit was de Slag bij Ane in 1227, toen de kastelein van Coevorden met zijn mannen de troepen van de bisschop van Utrecht versloeg. De kastelein (slotvoogd) was een belangrijk man binnen Drenthe, sinds hij in 1024 door de Utrechtse bisschop als beheerder van Coevorden en Drenthe was aangesteld. Doordat de slotvoogden zich nogal onafhankelijk opstelden, werd de historie van Coevorden er een van oorlogen, brandstichtingen en verwoestingen, afgewisseld met perioden van vrede. De bisschoppen van Utrecht behielden de macht over Coevorden tot Karel van Gelre in 1552 de macht overnam en Johan van Selbach slotvoogd van Coevorden en drost van Drenthe werd. De combinatie slotvoogd en drost was al heel lang een beproefde

combinatie. Coevorden was dus de zetel van de macht in Drenthe. Dat werd anders toen de Staten-Generaal in 1601 besloten dat er in Drenthe een College van Gedeputeerden zou worden ingesteld. Deze vergaderden in het voormalige klooster Maria in Campis in Assen.

In 1592 had Maurits de stad veroverd en vanaf dat moment wilde zowel Groningen als Friesland als Drenthe dat Coevorden deel van hun provincie zou uitmaken, maar de Coevordenaren wilden bij geen van drieën behoren. De Staten-Generaal benoemden toen een Groningse edelman tot commandant van Coevorden en tegelijkertijd tot drost van Drenthe. Maar sommigen bleven wel bij hun eisen. Overijssel meende recht te hebben op belastingen en Drenthe wilde dat Coevorden zou bijdragen in de lasten van de landschap. Men bleef hakketakken.

Aan het bestaan van de heerlijkheid Coevorden kwam een einde in 1795. Coevorden werd definitief bij Drenthe getrokken, dat al in 1790 had gevraagd om het Drents Landrecht te mogen invoeren.

Coevorden had als bestuurscentrum al een tijdje niet veel betekenis meer, maar werd wel een belangrijke garnizoensplaats. Volgens Veenhoven in zijn *Historie van Coevorden* stelde de vesting niet erg veel voor. 'De strijd om het kasteel in of omstreeks de jaren 1187, 1227, 1395, 1512, 1522, 1536 en 1580 informeert ons over de strategische waarde. Bij deze gebeurtenissen bleek dat de versterkingen van de stad weinig om het lijf hadden. Een muur is er nimmer geweest, vermoedelijk wel een palissadenwering.' Als vestingstad bleef Coevorden zijn plaats behouden tot na Bommen Berend (de bijnaam voor bisschop Christoph Bernhard von Galen van Munster (1606–1678), die deze bijnaam tijdens de belegering van Groningen verwierf), maar daarna kwam een periode van rust en was Coevorden een garnizoensplaats. In de jaren 1813–1814 is er nog sprake van een beleg om Coevorden, maar daarna gaat het bergafwaarts. In 1854 wordt het garnizoen opgeheven. In 1870 werd met de ontmanteling van de vesting begonnen. De stad raakte in verval.

Het is hier niet de plaats om de vele plannen te beschrijven om Coevorden weer wat meer aanzien te geven, maar feit is wel dat Coevorden aan kanaal en spoorweg kwam te liggen en dat daardoor economische activiteiten konden ontstaan. Wie nu door Coevorden gaat, ziet een bloeiend en welvarend stadje, dat zich probeert te profileren als overslagcentrum.

Coevorden taalkundig

Mijn eerste kennismaking met de taal van Coevorden was in de periode dat ik leraar was in Emmen. Toen merkte een van de leerlingen die afkomstig was uit Coevorden tegen een medeleerling op: *Aj kaole handen hebben, moej ze in de buuste steken*. Dit was opvallend, omdat de anderen de handen in de *buutse, buus* of *buse* staken. Op mijn vraag of dat juist was, antwoordde het meisje dat dit algemeen *Coeverders* was. Dit werd bevestigd door een medeleerlinge uit Coevorden. Bij het schrijven van deze bijdrage heb ik dit gegeven bij haar nagetrokken en bevestigd gekregen.

Dit was het begin van een jarenlang bezig zijn met het dialect van Coevorden, mede omdat er zich in Coevorden een uitstekende medewerkersgroep bevond, die werkte aan de totstandkoming van het *Woordenboek van de Drentse Dialecten* (WDD). Ook had ik mij voor mijn dissertatie over de dialecten van Zuidoost-Drenthe en aansluitende Duitse gebieden met Coevorden beziggehouden, waarbij de leerlinge wederom informante was, net als de man die jarenlang de woordenboekgroep zou leiden.

Oude gegevens over Coevorden vinden we in de *Drentse Volksalmanakken* (DVA) uit de jaren veertig van de negentiende eeuw, waarin woordenlijsten voorkomen. In latere Drentse woordenboeken zijn deze gegevens telkens weer opgenomen. Wat Coevorden betreft vinden we bijvoorbeeld in DVA 1847: 'Greep "mestvork", in Coevorden en omstreken'; 'Jenevertassche, tz. Als Everdasch (= hagedis). Te Coevorden.' De vraag is hier, of dit woord niet als grapje werd gezegd en officieel niet eens werd gebruikt. Nu komt het in ieder geval zo niet meer voor.

Oudere woordenlijsten uit de volksalmanakken van 1839 en 1840 zijn het resultaat van een enquête door drie Drentse onderwijsinspecteurs. In 1980 vertelt dr. P.Th.F.M. Boekholt over het totstandkomen van de dialectlijsten, die op verzoek van de gouverneur van de provincie Drenthe door de schoolopziensers zijn verzameld en opgezonden. Het verzamelen gebeurde door onderwijzers. De voor Zuidoost-Drenthe verantwoordelijke schoolopziener was Cornelis Pothoff (1766-1844). Boekholt schrijft over het leven van Pothoff: 'Hij werd, na een korte tijd schout van Emmen en Roswinkel te zijn geweest, vrederechter (in 1810) van het Canton-Dalen en na 1834 in Assen, tot zijn ontslag in 1838.' Deze man was als het ware dus voorbestemd om Zuidoost-Drenthe voor zijn rekening te nemen. De vraag is echter in hoeverre Pothoff materiaal uit Coevorden en omgeving heeft opgenomen. In het verhaal dat ik naar aanleiding van Boekholts vondsten in 1980 heb gepubliceerd om de betrouwbaarheid van de inzendingen te toetsen, heb ik al geschreven dat in de lijst van Pothoff nauwelijks woorden voorkomen die tot het Zuidoost-Drentse zandgebied beperkt zijn (in het veen woonden nog zeer weinig mensen, omdat het veen daar nog nauwelijks vergraven was). Ik heb gewezen op het ontbreken van *e-apocope* in Coevorden en Roswinkel in een woord als *deele*, dat dus zowel Coevorders als Roswinkelaars kan zijn, terwijl *dreege* 'voordeliger dan je denkt' door klank en uitgang alleen uit Coevorden zou kunnen komen.

Vergelijking van Pothoffs lijsten met het *Woordenboek van de Drentse Dialecten* (WDD) levert nu nauwelijks meer materiaal op. Op de eerste plaats zien wij dan woorden die vrij algemeen zijn, zoals *beulen* 'schreeuwen' of 'loeien' etc., *dreuteln* 'niet opschieten', *beun* 'hoogte in eenen veldweg etc.' en 'zolder', *doekien* 'kusje', dat in het zuidoosten en noorden van Drenthe voorkomt, of *douweln* 'treuzelen', dat behalve in de Veenkoloniën overal in Drenthe voorkomt.

Van een aantal woorden was de verbreiding nu via enquêtes niet meer te achterhalen, zoals *achterrad* 'achter elkander', *beeren* 'schreien', *biezejager* 'veldwachter' of vormen als *daalkies* in plaats van *dolkies* 'straks', en *euvels* 'buitengewoon'. Hier kan dus ook geen uitsluitel over Coevorden worden gegeven.

In de klankvorm wijken een paar woorden af van het zandgebied, zoals *dreege*

in plaats van *drieg* 'voordeliger dan je denkt', *gleunig*, in plaats van *glunig* 'gloeiend', maar het onderzoeksgebied van Pothoff was zo groot, dat die vormen ook in het noordelijke gedeelte, in de omgeving van Gasselte, voor kunnen komen. Samengevat betekent dat dat de lijsten van Pothoff in de almanakken voor de taal van Coevorden in de negentiende eeuw niet veel opleveren.

Interessante gegevens over taal zou men in de negentiende eeuw eigenlijk verwachten in de verhalen van de drie Podagrissen, de 'voetjichtlijders', wier bestaan waarschijnlijk aan de fantasie van één man is ontsproten. Zij vertellen hoe zij na een kuur in Bentheim rondtrokken door een deel van de Graftschaf Bentheim en een deel van Drenthe. Zij observeerden en beschreven onderweg wat hun opviel en halen daar dan de geschiedenis en andere wetenswaardigheden bij. Ze schrijven ook over volksgebruiken en andere gewoonten, maar over taalverschillen wordt niet gerept, hoewel Coevorden, zoals zal blijken, in vele opzichten afwijkt van zijn Drentse omgeving. Wel worden zaken of verschijnselen bij hun dialectnaam genoemd en af en toe vinden we ook een dialoog in het dialect. Meestal deugt er niet veel van. Een speelman wordt bijvoorbeeld opgeroepen om te spelen (p. 142): *Alloo, spölman, n'en rigtiegen dans*. Als antwoord komt dan: *Wat veur ienen wist doe*, terwijl een Nieuw-Schoonebeker (daarom gaat het) zou zeggen: *Wat veur eine wost doe*. Het woord *spölman* zou overigens passen in Oud Schoonebeek.

Er is dus eigenlijk geen onderzoek mogelijk naar een verandering in taal of ontwikkelingen in de klankstructuur in de laatste honderd jaar. Toch is een onderzoek naar de taalkundige plaats van Coevorden in de regio op zijn plaats, al was het alleen maar om de uitspraak van Johan Winkler te verifiëren, dat het dialect van Coevorden overeen zou komen met dat van het Zanddrentse gebied met plaatsen als Zweelo, Dalen, Oosterhesselen, Sleen, Emmen en Odoorn. Komt de taal overeen met de genoemde omgeving of moet Coevorden toch een eigen plaats worden toebedacht? Daarbij kunnen we dan uitsluitend gebruik maken van onderzoek dat in de twintigste eeuw heeft plaatsgevonden.

Bergsma vermeldt in zijn woordenboek uit 1906, dat slechts het deel *A-H* omvat, wat de structuur van de taal betreft dat in Coevorden geen rekking bestaat van de *a*, en dat het woord 'tenen' als *tonen* wordt uitgesproken. Interessant is de opmerking: 'De *e* aan het eind komt het meest voor in het Z.W en in het N.O.' Bij het doorzien van de letter *e* bij Bergsma ben ik Coevorden tegengekomen bij *eelt* (Coevorden *zwil*), *ellernholt* 'elzenhout' (met voorbeeldzin uit Coevorden, *rood haor en ellernholt wordt zelden op goeie grond verbouwd*) en *eenten* 'eenden'. Een karige oogst, als men bedenkt bij welke woorden Coevorden ook had kunnen staan. Kennelijk had Bergsma geen echte correspondent in Coevorden. Het woord *tonen* lijkt mij voor Coevorden vrij onwaarschijnlijk. Het is gebruikelijk in Groningen en Noord-Drenthe, afgezien van de samenstelling *toontreder*, dat behalve dat het Nederlands is, ook in heel Drenthe voorkomt.

Intensiever onderzoek begin pas na de Tweede Wereldoorlog. Als eerste houdt zich dan dr. Jan Naarding met Coevorden bezig. In zijn dissertatie waagt Naarding

COEVORDEN

als eerste een poging dialectologie te verbinden met de uitkomsten van de archeologie. Naarding neemt in de Middeleeuwen een Angelsaksisch-Friese stroming aan uit het noorden en later nog een stroming vanuit Groningen die nog steeds voort zou duren, en verder nog invloed vanuit het zuidwesten. Daarbij gaat hij met zijn naamkundig materiaal en ander oorkondemateriaal zeer vrijblijvend om. De historicus B.H. Slicher van Bath verwijt Naarding dan ook grote onkunde op het terrein van de middeleeuwse geschiedenis. In de studie van Naarding neemt Coevorden een grote plaats in en wel omdat hij aanneemt dat Drenthe vanuit Coevorden niet bereikbaar zou zijn geweest, waardoor hij wel gedwongen werd om een sterke taalkundige invloed op Drenthe vanuit het noorden aan te nemen.

Toen ik in de jaren zestig bezig was voor mijn dissertatie was er dus nog erg weinig om op terug te vallen. Zelf heb ik mij ook niet expliciet met Coevorden beziggehouden. Onderzoek naar de taal van Zuidoost-Drenthe en de aansluitende Duitse gebieden leverde voor mij wel op dat Coevorden deel uitmaakt van de door mij zo genoemde 'turfgroversweg'. Daaraan liggen de plaatsen waarvan de bevolking vanuit het zuiden is binnengekomen en waarvan de dialecten grote overeenkomsten met elkaar vertonen of beter gezegd, afwijken van de taal in de omgeving. Bij Coevorden kon ik alleen maar zaken vermoeden (p. 141, in vertaling): 'Wat Coevorden betreft mag men aannemen dat daar vroeger eens gesproken is als in de plaats Klooster. Betekenis heeft Coevorden pas in de laatste honderd jaar gekregen door de vervening van de nabijgelegen gebieden. Daarom is het niet verwonderlijk dat het zich op taalkundig gebied aan zijn omgeving heeft aangepast, maar zich van de andere kant helemaal van zijn omgeving heeft losgemaakt.'

De vraag is nu of ik dat in 1970 goed gezien heb. De mogelijkheid tot een duidelijker beeld is nu mogelijk door latere onderzoeken als de *Reeks Nederlandse Dialectatlassen* (RND) en onderzoek in Drenthe in het kader van het Nederlands-Belgisch morfo-fonologisch project.

De RND, deel Zuid-Drenthe en Noord-Overijssel, biedt de mogelijkheid Coevorden in een breder perspectief te zien, omdat ook de zuidkant van Coevorden in beeld komt. Van Coevorden zelf wordt in de opmerkingen bij de atlas gezegd: 'In Coevorden wordt veel Nederlands gesproken of een vrij sterk aan het Nederlands aangepast dialect.' Vergelijking met het nabijgelegen Klooster levert op:

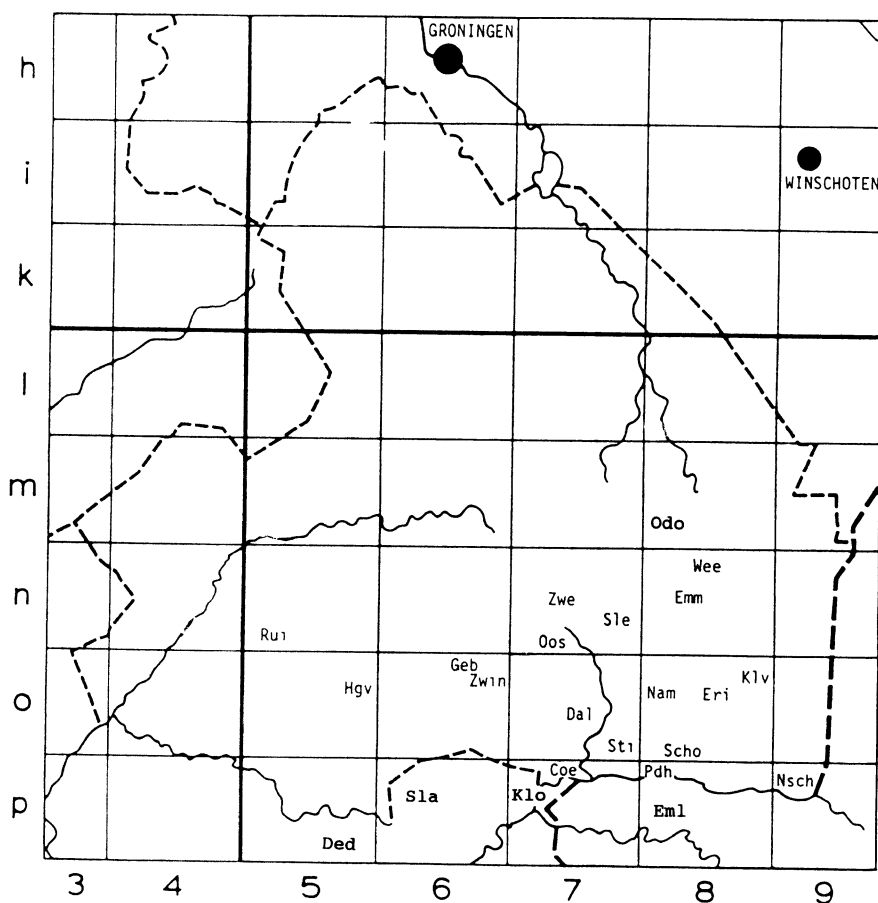
Coevorden: *wij doen; ik heb zien knie zien; bliede da'k metgaon bin.*

Klooster: *wij doet; ik heb zien knie ziene; bliede, da'k metgaon binne.*

De eenheidspluralis op *-t* vinden we in Klooster, Slagharen, Klazienaveen, Schoonebeek, Dalen, Dedemsvaart en Emlichheim, die op *-en* in Coevorden, Erica, Nieuw Amsterdam en Klazienaveen. Hier gaat Coevorden met de 'turfgroversweg' mee. Bij woorden als 'huis' en 'breed' ligt Coevorden tussen de *huus-* en *breed-*vormen in Zuidoost-Drenthe en die in oostelijk Overijssel. Dat geldt ten dele ook voor *grös* 'gras'. Coevorden zegt daarnaast ook *gras*, de Nederlandse vorm, net zoals het ook *uier* en *kruiwagen* zegt. Gramsbergen en de Grafschaft Bentheim hebben *hoes*. Ten zuiden en oosten van Coevorden, o.a. in Klooster en Schoonebeek, zegt men

PROVINCIE DRENTHÉ

gruuien 'groeien', maar Coevorden heeft *gruien*. Tot Coevorden beperkt is in de RND de vorm *sneie* 'sneeuw', een ver doorgevoerde niet-geapocopeerde vorm die ikzelf niet heb aangetroffen.

Coe	Coevorden	Odo	Odoorn
Dal	Dalen	Oos	Oosterhesselen
Ded	Dedemsvaart	Pdh	Padhuis
Eml	Emlichheim	Rui	Ruinen
Emm	Emmen	Scho	(Oud) Schoonebeek
Eri	Erica	Sla	Slagharen
Hgv	Hoogeveen	Sle	Sleen
Klo	Klooster	Sti	Stieltjeskanaal
Klv	Klazienaveen	Wee	Weerdinge
Nam	Nieuw Amsterdam	Zwe	Zweelo
Nscho	Nieuw Schoonebeek		

De conclusie uit de RND moet luiden dat Coevorden gedeeltelijk een middenpositie inneemt tussen zuid en noord, maar meer aansluit bij het Zuidoost-Drentse veengebied.

In 1981 heb ik het resultaat weergegeven van mijn onderzoek naar de uitdrukking: 'Ik ga naar de stad', en geprobeerd aan te geven welke stad men bedoelt als men die uitdrukking gebruikt.

Voor Coevorden was de oogst niet groot. Alleen in de naaste omgeving, in Nieuw Schoonebeek, Schoonebeek, Stieltjeskanaal en Klooster ging men naar Coevorden, als men zei: 'Ik ga naar de stad', want tegenwoordig is dat in Stieltjeskanaal en Schoonebeek al niet meer gebruikelijk. Vooral in Duitsland is onderzoek gedaan naar stad en taal en men is van mening dat steden een uitstraling hebben naar het aangrenzende gebied. Deze ervaring heb ik niet opgedaan en ik ben van mening dat steden eigenlijk taalkundige binnenvetters zijn en weinig uitstralen naar de regio. Uitzonderingen kunnen grote steden zijn als bijvoorbeeld Keulen. Uit onderzoek van o.a. dr. F. Debus blijkt dat die grote steden wel een grote invloed op de regio kunnen hebben en bepaalde verschijnselen zijn door cirkels rond een grote stad weer te geven. De steden zijn dan vaak bemiddelaar geweest van vernieuwingen, maar (in vertaling): 'Kleinere steden zijn steviger met hun omgeving vergroeid ofwel zij ontwikkelen geen psychologische meerwaarde van hun taal.'

Ook kan worden gedacht aan de invloed van een markt op de omgeving, maar dat levert vooralsnog niet veel op. Op mijn vraag aan de medewerkers (zie *Drents Woordenboek Medewerkerscontact* 1984) naar welke belangrijke markt men ging, geeft een groot deel van Zuidoost-Drenthe Coevorden op en dat zal vooral betrekking hebben gehad op de Ganzenmarkt op drie maandagen in het najaar. De grens waarbinnen men naar Coevorden trok, correspondeert met geen enkele taalgrens. Binnen het gebied liggen zowel zanddorpen zoals Sleen en Weerdinge als veendorpen zoals Erica en Nieuw Amsterdam. Coevorden als marktplaats of inkoopplaats was kennelijk alleen voor de naaste omgeving van belang. Dit blijkt uit een zin uit Padhuis: *Zie hebt het hiele spullegie vercoeverd* 'alle centen in Coevorden uitgegeven'. De groep-Padhuis van het WDD heeft overigens nogal eens voorbeeldzinnen ingezonden waarin Coevorden voorkomt.

De meeste informatie over Coevorden leveren de opnames voor het Belgisch-Nederlands morfo-fonologisch onderzoek op. Uit opgevraagde 2000 items blijkt in Coevorden een groot verschil met het Drentse zandgebied, maar ook met Schoonebeek, dat opvalt door de verkorting van lange klanken in open lettergreep en daarmee aansluit bij de Grafschaft Bentheim, bijvoorbeeld *Hie zit te etten in de kökken* 'hij zit te eten in de keuken' of *Hie hef stöllen* 'hij heeft gestolen'. Ook valt de Nederlandse inslag van Coevorden op.

Enkele voorbeelden van Coevorden, vergeleken met Schoonebeek en het zanddorp Sleen, geschreven volgens de Drentse spelling:

PROVINCIE DRENTHE

	Coevorden	Schoonebeek	Sleen
dorp	<i>dörp</i>	<i>dorp</i>	<i>darp</i>
eg	<i>egge</i>	<i>eegt</i>	<i>egge</i>
huis	<i>huus</i>	<i>hoes</i>	<i>hoes</i>
koeien	<i>koeien</i>	<i>koene</i>	<i>koenen</i>
mazelen	<i>mazeln</i>	<i>messels</i>	<i>mezzels</i>
orde	<i>orde</i>	<i>örder</i>	<i>örder</i>
ruit	<i>roete/rute</i>	<i>roet</i>	<i>roet</i>
veulen	<i>veulen</i>	<i>veulen</i>	<i>vul</i>
kers	<i>kers/karst</i>	<i>karst</i>	<i>karst</i>
bloeden	<i>bloeden</i>	<i>bloeden</i>	<i>bloen</i>
braden	<i>braoden</i>	<i>braoden</i>	<i>braon</i>
dopen	<i>dopen</i>	<i>deupen</i>	<i>deupen</i>
ik heb gestolen	<i>stolen</i>	<i>stöllen</i>	<i>steulen</i>
vier	<i>viere</i>	<i>veer</i>	<i>veer</i>

Enkele vergelijkingen tussen Coevorden en Sleen:

	Coevorden	Sleen
ik droeg	<i>ik droeg</i>	<i>ik druug</i>
ik dronk	<i>ik dronk</i>	<i>ik drunk</i>
ik hielp	<i>ik hielp</i>	<i>hölp/huulp</i>
ik koos	<i>ik koos</i>	<i>keus</i>
ik schoot	<i>schoot</i>	<i>scheut</i>
ik trof	<i>trof</i>	<i>tröf</i>
ik ving	<i>ving</i>	<i>vöng</i>

Bij al de Coevorder gegevens moet wel worden opgemerkt dat het verkregen materiaal sterk afhankelijk was van de toevallige spreker of spreekster. Dat was in Coevorden veel signifikanter dan in Schoonebeek of Sleen. Er was o.a. een duidelijk verschil tussen ouder en jonger. Dat blijkt uit de volgende verschillen:

	Oudere spreker	Tweede spreker
koning	<i>keuning</i>	<i>koning</i>
ruit	<i>roete/rute</i>	<i>rute</i>
staart	<i>start</i>	<i>steert</i>
vuist	<i>voeste</i>	<i>vuuste</i>
bruin	<i>broen</i>	<i>bruun</i>
het gaat	<i>het geit</i> (vroeger algemeen)	<i>giet</i>

COEVORDEN

kruipen	<i>kroepen</i>	<i>krupen</i>
ik heb geroepen	<i>roepen</i>	<i>rupen</i>
ruiken	<i>roeken</i>	<i>ruken</i>
zuigen	<i>zoegen</i>	<i>zugen</i>
duifje	<i>doefien</i>	<i>duufien</i>

De tweede spreker nasaleert veel minder in de *ien*-uitgang. Opvallend is ook dat de tweede spreker bij de sterke werkwoorden van de eerste klasse in de derde persoon een *-e-* heeft en de oudere een *-i-*, *hij kik, bit* 'hij kijkt, bijt' naast het jongere *hij kek, bet*. Dit verschijnsel is overigens niet tot Coevorden beperkt. Ik hoor het ook steeds meer in de Zuidoost-Drentse zandgebieden en hoorde het ook al bij de jongeren (!) in Sleen, die bij het begin van het werk aan het wdd nog vijftigers waren, toen de ouderen al zeventig jaar of ouder waren.

Het verschil tussen de generaties zit in Coevorden, zoals uit de voorbeelden blijkt, veelvuldig in de klank die in het Nederlands als *ui* wordt gerealiseerd. Het zijn ook deze woorden die langs de 'turfgraversweg' een *-u(u)-* opleveren.

Als men de bovengenoemde feiten overziet, moet men wel tot de conclusie komen dat mijn vermoedens in 1970 over de taalkundige plaats van Coevorden min of meer juist zijn geweest. De ligging tussen de venen heeft in Coevorden kennelijk meer sporen nagelaten dan men zou verwachten. Een plaats als Schoonebeek met zijn geheel eigen taal en zijn gerichtheid op Coevorden heeft daar weinig invloed gehad en ook omgekeerd is dat, voor zover ik kan overzien, niet het geval.

De historie als vestingstad is in de taal van Coevorden niet terug te vinden, noch in de woordenschat, noch in de taalstructuur. (Coevorden komt in het wnt vaker als vestingplaats naar voren. Van de negentien zinnen waarin Coevorden voorkomt, bestaat het merendeel uit citaten over oorlog en vestingwerken.)

Wel zijn er woorden die voor Drenthe alleen in en rond Coevorden zijn opgegeven, zoals *spatei* 'klein eitje'. Dit is echter het topje van een in Oost-Nederland bekend woord. Het wordt o.a. opgegeven voor Winterswijk. Daar kan men ook de *tuutwulp* 'kleine wulp' aan toevoegen, dat in Winterswijk een *reettuut* of ook gewoon *tuut* is, maar in Drenthe verder onbekend is.

Opvallend is ook dat Coevorden of omgeving in enkele situaties met Zuidwest-Drenthe meegaat, zoals bij *mienziele* 'uitroep' of *brokke* 'brok', waarbij het ontbreken van de apocope duidelijker dan langs de 'turfgraversweg' naar voren treedt. Coevorden figureert ook in een Zuidwest-Drents spreekwoord als men het heeft over een traag persoon die al sprekend ver in het rond komt: *Hie giet altied aover Coevern naor het Hogeveine* (Elim). Misschien dat de oost-west lopende kanalen hier een rol hebben gespeeld.

Coevordens taal sluit dus voor een deel aan bij de venen ten zuiden van de stad, maar veel sterker bij die in het noorden. Gezien de ontwikkeling van de veengebieden en de manier waarop mensen nieuwe kolonies stichtten, durf ik Coevorden echter geen plaats als intermediair toe te dichten.

Als stad heeft Coevorden dus eigenlijk geen invloed gehad op de regio. Het

omgekeerde zal eerder het geval zijn geweest. Als Coevorden al afwijkt van zijn omgeving, doet het datgene wat meer steden doen: het wordt steeds 'Nederlandser' en heeft daarin een 'voorsprong' op de regio.

Conclusie: ontwikkelingen in de taal van Coevorden zijn niet of nauwelijks te schetsen omdat oudere gegevens ontbreken. Wel lijkt het erop dat de taal, gezien de uitspraak van oudere sprekers, vroeger meer richting Dalen en Klooster ging. Dan zou de taalgeleerde Winkler ongeveer honderd jaar geleden gelijk hebben gehad, toen hij beweerde dat het dialect van Zweelo ook kon staan voor het dialect van Coevorden en de dorpen Dalen, Oosterhesselen, Sleen, Emmen en Odoorn en dus aansloot bij de taal van het zandgebied. Door de verving is Coevorden echter onder invloed gekomen van de taal van de veengebieden. Tegenwoordig neemt het een wat eigen plaats in omdat het steeds sneller Nederlandse vormen in zijn taal heeft opgenomen.

Literatuur

- Bergsma, J. (1906), *Woordenboek, bevattende Drentsche woorden en spreekwijzen*, Groningen.
- Boekholt, P.Th.F.M. (1998), 'Een Drentse dialectenquête uit 1838', in: *Driemaandelijks Bladen*, Jg. 32, 41-83.
- Deunk, G.H. (1982), *Nieuw Winterswijk's Woordenboek*, Groningen.
- Kocks, G.H. (1970), *Die Dialekte von Südostdrente und anliegenden Gebieten*, Groningen (diss.).
- Kocks, G.H. (1980), 'De Drentse enquête van 1838 dialectgeografisch', in: *Driemaandelijks Bladen*, Jg. 32, 83-91.
- Kocks, G.H. (1981), "'Naar de stad' in Oostnederland", in: *Driemaandelijks Bladen*, Jg. 33, 128-137.
- Kocks, G.H. (1984), 'Marktgrenzen taalgrenzen?' + kaart, in: *Drents Woordenboek Medewerkerscontact* 1984, 6-9.
- Kocks, G.H. (1987), 'Naar een atlas van de Drentse dialecten', in: *Driemaandelijks Bladen*, Jg. 39, 55-91.
- Kocks, G.H. e.a. (1996-1997), *Woordenboek van de Drentse Dialecten*, Assen.
- Minderhoud, H.D. (1977), *Coevorden, stad en heerlijkheid*, Coevorden.
- Naarding, J. (1948), *De Drenten en hun taal. Terreinverkenningen inzake de dialectgeografie van Drente*, Assen.
- Reeks Nederlandse Dialectatlassen*, deel Zuid-Drenthe en Noord-Overijssel.
- Sassen, A. (1953), *Het Drents van Ruinen*, Groningen (diss.).
- Slot, H. e.a. (1987), *Drentse spelling*, Assen.
- Scheer, van der, D.H., H. Boom en A.L. Lesturgeon (1974), *Drenthe in vlugtige en losse omtrekken geschets door drie Podagrissen*, heruitgave Leeuwarden.
- Veenhoven, A. (1969), *Historie van Coevorden*, Groningen.
- Winkler, J. (1874), *Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon*, 's-Gravenhage.
- Na het gereedkomen van dit artikel verscheen H. Gras (red.) (1998), *Drente's veste, geschiedenis van Coevorden*, Groningen.

Deventer

Het Deventers. Lexicale veranderingen in de afgelopen eeuw

JAN NIJEN TWILHAAR

Inleiding

Een eeuw geleden verscheen het bekende *Woordenboekje van het Deventersch dialect*, samengesteld door W. Draaijer, leraar Nederlands aan de hbs te Leiden. Hij spreekt in het 'Voorbericht' van het boek zijn verontrusting uit over de veranderingen die er de laatste jaren in het dialect van Deventer hebben plaatsgevonden, de stad waar hij geboren en getogen is:

In de laatste jaren heeft het dialect van Deventer danig geleden. Het getal *vlesèters* is op onrustbarende wijze gestegen en dat der *vleisèters* in dezelfde mate gedaald. Vandaar dat het hóóg tijd wordt, dat taalminnaars het Deventersch eens onder handen nemen; hoe langer men daarmee wacht, hoe meer gevaar er bestaat, dat woorden en uitdrukkingen, die voor de taalstudie van belang zijn, voor goed verloren raken.

Draaijer schreef dit in 1896 en hij heeft natuurlijk gelijk gekregen: taalverandering is nu eenmaal een proces dat zich niet laat stoppen door menselijk ingrijpen. Precies veertig jaar later bezorgden J.C.L. van der Lande en P. Fijn van Draat, beiden in Deventer geboren maar elders woonachtig, de tweede druk van Draaijers woordenlijst. Dertien jaar eerder had Fijn van Draat al een klankleer van het Deventer dialect gepubliceerd. In deze tweede druk van het woordenboek is het 'Vervolg' verwerkt, dat Draaijer ooit samenstelde maar dat nog niet was gepubliceerd. Bovendien zijn er woorden en uitdrukkingen toegevoegd die de bezorgers van een vijftal Deventenaren ontvingen. Ook voegden zij eigen materiaal toe. Ik denk dat ook de toevoegingen van de vijf informanten en die van de bezorgers zelf bijdragen aan het beeld dat we krijgen van het Deventer dialect zoals dat er aan het eind van de negentiende eeuw uitzag. In de 'Voorrede' van zijn klankleer uit 1923 merkt Fijn van Draat namelijk het volgende op:

Zelf Deventerschman. heb ik getracht het dialect te beschrijven, zooals ik het sprak in de jaren 1865-80 en zooals ik het later nog in tal van gesprekken met ras-echte Deventernaren hoorde.

Het lijkt mij heel aannemelijk dat voor de heruitgave van Draaijers woordenboek uit 1936 hetzelfde geldt. We weten welke woorden aan deze tweede druk zijn toegevoegd, omdat ze van een sterretje zijn voorzien. Bij geen enkele toevoeging vinden we de opmerking dat het gaat om een woord dat in de negentiende eeuw nog niet bestond, maar later is ontstaan. Was dat wel het geval geweest, dan hadden de auteurs dat naar mijn oordeel wel vermeld, deskundig en zorgvuldig als ze waren. Hoe precies ze te werk zijn gegaan bij de samenstelling van deze druk, blijkt ook uit de manier waarop zij het materiaal van de informanten hebben vergaard. In het voorbericht merkt Fijn van Draat op dat het initiatief voor de heruitgave te danken is aan de heer Van der Lande, die zijn hulp heeft ingeroepen. Over de keuze van de informanten zegt hij vervolgens:

Ook zocht hij hulp bij een vijftal Deventernaren, die, van ouder tot ouder Deventersch, zoo min mogelijk aan invloeden van buiten op hun woordenschat en klanken waren blootgesteld geweest. Zij waren gekozen uit verschillende wijken der stad. Deze heeren vervulden hun werk met groote zorg en loffelijken ijver.

In 1986, vijftig jaar na deze tweede druk, verscheen opnieuw een woordenboek van het Deventer dialect. De uitgave kon tot stand komen dankzij 22 medewerkers, die er vijf jaar lang aan hadden gewerkt. Zij bekeken alle woorden en uitdrukkingen van Draaijer. Sommige werden verwijderd omdat zij in onbruik waren geraakt. Nieuwe woorden en uitdrukkingen werden toegevoegd.

Dankzij deze druk uit 1986 hebben wij een beeld van het hedendaags dialect van Deventer, al moet er wel bij gezegd worden dat het waarschijnlijk om het dialect gaat van de oudere Deventernaren. Om te weten hoe het dialect van de jongere generatie eruitziet, is een apart onderzoek nodig. Het is in elk geval mogelijk om een eeuw na het verschijnen van Draaijers woordenboek een indruk te krijgen van de vormen die in die honderd jaar uit het Deventer dialect zijn verdwenen, en van een aantal nieuwe vormen. We zullen dit beeld geven aan de hand van vijf categorieën woorden en één categorie uitdrukkingen.

Het taalmateriaal

De verzameling van het taalmateriaal voor dit hoofdstuk begon met het doornemen van Draaijers woordenlijst. Op grond van deze lijst kwam ik aanvankelijk tot negen categorieën die mij interessant leken om in dit hoofdstuk op te nemen. Achteraf bleken zoveel woorden ook in het Nederlands voor te komen, dat de volgende zes categorieën overbleven:

1. bijnamen (scheldnamen, niet-pejoratieve bijnamen en koosnamen)
2. kinderspelen
3. voedsel en drank
4. beroepen

5. vloeken (vloeken en uitroepen)
6. uitdrukkingen.

Vervolgens werd het materiaal verzameld uit het Deventers van nu. Voor de hedendaagse situatie heb ik mij gebaseerd op het *Woordenboek van het Deventer dialect* uit 1986. Gekeken werd welke woorden en uitdrukkingen zijn verdwenen uit de verschillende categorieën, en wat er in het hedendaagse dialect van Deventer te vinden is wat niet in de woordenlijst van 1896 voorkomt. Het is natuurlijk mogelijk dat een deel van deze taalfeiten een eeuw geleden ook al bestond, maar niet is opgenomen in de woordenlijst van Draaijer, doordat de auteur ze over het hoofd heeft gezien. Aan de andere kant bevat de tweede druk van Draaijers woordenboek uit 1936 niet alleen een door Draaijer zelf samengesteld 'Vervolg', maar ook aanvullingen van informanten en van de twee samenstellers zelf. Ik denk dat we daarom mogen aannemen dat er niet al te veel hedendaags materiaal dat we niet bij Draaijer vinden, ook al in zijn tijd voorkwam.

Bij het selecteren van de vormen heb ik mij enkele beperkingen opgelegd. In de eerste plaats werden de vormen weggelaten waarvan in de lijst zelf wordt vermeld dat ze ook in een ander dialect voorkomen. In de tweede plaats heb ik niet de vormen opgenomen die ik ook tegenkwam in de woordenboeken *Twents in woord en gebruik* van G.J.H. Dijkhuis (1981) en *Twentsch-Achterhoeksch woordenboek* van G.H. Wanink (1948). Beide boeken geven naar mijn oordeel een beeld van de desbetreffende dialecten uit de periode waarin ook de woordenlijst van Draaijer tot stand kwam. Dijkhuis heeft namelijk zijn citaten gekozen uit in het Twents geschreven stukken van de laatste honderd jaar, terwijl Wanink, wiens boek al in de jaren veertig verscheen, zich ook op ouder schriftelijk materiaal heeft gebaseerd. In de derde plaats heb ik de woorden en uitdrukkingen achterwege gelaten die ook in het Nederlands werden aangetroffen. Op deze manier had ik de mogelijkheid een selectie te maken die zoveel mogelijk typerend is voor het dialect van Deventer. In de vierde plaats heb ik me bij de categorie 'uitdrukkingen' een beperking opgelegd: uit 1896 werden alleen die vormen opgenomen die niet meer voorkomen in het Deventer dialect van nu; uit het woordenboek van 1986 werd een *keuze* gemaakt uit de uitdrukkingen die niet in de woordenlijst van 1896 te vinden zijn.

Het Deventer dialect van honderd jaar geleden

In deze paragraaf wordt een beschrijving gegeven van het taal materiaal uit 1896, verdeeld over de zes genoemde categorieën.

1. *Bijnamen toen*

achem, aanstellerige vent.

bàmboes, kwibus, rare vent. Dijkhuis noemt het woord ook voor het Twents, in de betekenissen 'zwabberaar' en 'oneerlijke kerel'. Voor een rare snaak werd ook wel de aanduiding *kus-mien-'t gât* gebruikt. Een zonderlinge man werd ook aangeduid als *Kóóbus*: 'n *rááre Kóóbus*. Zie ook onder **Kóóbus**. Een dwaze vent werd ook wel *pòtkòòker* genoemd: 'n *rááre pòtkòòker*. Zie ook onder **pòt-**

- kòòker**. Van Dale geeft als betekenis van *bàmboes* 'onbekwaam en onervaren matroos; ruwe kerel'.
- bèkstuk**, vrouw met haar op de tanden.
- bómhóód**, scheldnaam voor iemand met een *bómhóód*, d.i. een grote hoed. Zo iemand riep men na met de woorden *hóód*, *bièrhóód*, *bòttertónne*, *kèdrielièhóód*.
- briejbòrd**, iemand die 'briegt' (dat is: brouwt) met de stem. Daarbij wordt de *r* uitgesproken als een *ch*. Blijkbaar was dit indertijd ook al een opvallend kenmerk van het Zwols, want de Deventenaren hadden hun eigen scheldwoord voor de Zwolse blauwvingers: *briejbèk*.
- dòddegetjen**, jongste kind in het gezin; nestkuikentje.
- dòòje**, traag, lui vrouwmens of meisje.
- duùpóó**, naam voor een klein ventje; depot van een regiment.
- flódder**, opgedirkt meisje, zonder degelijkheid.
- geeje**, dom, onnadenkend meisje.
- hèmmel**, lomp iemand.
- Jàn Mèèkes**, lijmerig sprekende zamelkous. *Mèèkes* is het meervoud van *mèèken* 'meisje'.
- Jànnòò**, naam voor een trage vrouw of een traag meisje; Johanna.
- jochter**, wild meisje. Een andere aanduiding is *ruûter*.
- kidde**, naam voor een kleine vrouw; hit.
- klèpdóórus**, zanikerd. Een andere naam voor zo iemand is *klóótvèèger*.
- knàstert**, minachtende naam voor een oude man.
- koèze**, lompe, domme, ongemanierde jongen (of meisje). Een andere naam is *koèzènichel*. In het Hellendoorns komt *koèzen* voor, evenals de vorm *michel* in de constructie 'n *flauwen michel*.
- Kóóbus**, domme, onverstandige man, in de uitdrukking 'n *Kóóbus vàn 'n keerel*. Zie ook onder **bàmboes**.
- kòp**, iemand met een groot hoofd werd uitgescholden met *kòp vàn Jeejnáá! Kòp vàn 't jàk!*
- màn**, dit woord wordt gebruikt als rechterdeel in allerlei liefkozingsnamen. Enkele voorbeelden zijn: *Jànmàn* voor Jan, *Dèrkmàn* voor Derk, *Wimmàn* voor Wim. Interessant is verder dat de vorm niet alleen wordt gebruikt voor mannen, maar ook voor vrouwen (bijvoorbeeld: *Bètmàn* voor Bertha), voor ouders (*Váádermàn* en *Móódermàn*), en zelfs voor dieren (*Poessemàn* voor de poes, *Kiesemàn* voor een kalfje, *Sikkemàn* voor een sik, *Gàrrietmàn* voor een kraai, enzovoort).
- nuchterenblèè**, jongen (of meisje) die nog niet voor volwassen kan doorgaan; nuchterkalfsvlees, Het woord kent ook een variant zonder *l*.
- pènnefókse**, duitendief. Ook *pènninksvrind* genoemd. Zie ook **fóksepinne** onder de categorie 'Bijnamen nu'.
- pielóó**, dit woord komt voor in de uitdrukking *de dóód vàn pielóó*, waarmee een bleek, mager persoon wordt bedoeld.
- pienekùttel**, kleinzerig, vreesachtig of schriel persoon.

DEVENTER

póddik, aanduiding voor een dik ventje; pudding. Voor een klein dik mannetje werd ook de aanduiding *pòtstàmper* gebruikt.

pòtkòðker, potkijker, janhen.

scháábul, ondeugend meisje; duivelstoejager op de steenfabrieken. Zie ook onder **scháábul** in de categorie Beroepen.

schèèle màrkòðle, een *màrkòðle* betekent 'meerkol, Vlaamse gaai'. In combinatie met *schèèle* wordt het woord als scheldnaam gebruikt voor een scheel iemand.

siepert, scheldnaam voor iemand die *siepóogen* 'lepe ogen' heeft.

sjàndàrm, iemand met rood haar werd soms uitgescholden voor *rooie sjandarm* of *rooie tukkert*.

slááterkouse, naam voor iemand die vaak *sláátert* 'morst'. Ook gebruikt als aanduiding voor een persoon die slordig en vergeetachtig is. Dijkhuis noemt voor het Twents de vormen *slááterbàsse*, *slááterbèsken* en *slááterhòðze*. Wanink geeft voor het Twents-Achterhoeks: *slááterbàsse* en *slááterbókse*.

slèkke, naam voor een bultenaar; slak. Wanneer men veel bultenaars tegenkwam, werd soms gezegd: *De slèkken kroept, wie kriêgt rèègen* 'De slakken kruipen, we krijgen regen'.

slèndermáákròl, slordig geklede vrouw die altijd bij de weg is.

sliemgàst, sluwe vleier.

smeerròtse, smeerpoets, van een meisje of vrouw gezegd.

smòlproeme, verachtelijke naam voor een oude vrouw. In het Hellendoorns wordt het woord *proeme* gebruikt als scheldwoord voor vrouw.

stènder, ook: *stùnder*. Een dikzak werd wel een 'n *dikke stùnder* genoemd.

stinkbulsink, scheldnaam voor iemand die stinkt.

stòkvis, scheldnaam voor een Deventenaar.

tèète, kletskop; groot hoofd.

toeke, scheldnaam voor een oude vrouw of voor iemand die daarop lijkt.

tòðtòlf, iemand waar niet veel bij zit (vaker van een man dan van een vrouw gezegd).

tùddeken, liefkozingsnaam voor een klein kind; verkleinwoord van *tòdde* 'vod, lor'.

visteejve, iemand die tekeergaat als een viswijf; viswijf. Zie ook onder **visteejve** in de categorie Beroepen.

wipse, klein tenger meisje.

zòbbe, dikke vrouw die plomp loopt.

2. Kinderspelen toen

àrrewitsen, jongensspel, ongeveer hetzelfde als krijgertje.

flàppen, jongensspel met drijftollen. De winnaar was degene die het voor elkaar kreeg zijn tol na het opgooien met de vlakke kant in een papje (bijvoorbeeld modder) te laten blijven steken.

hieptem, jongensspel waarbij men op verschillende manieren een houtje wergsloeg met een stok, en waarbij achtereenvolgens werd geroepen: 'Hieptem, rááktem, eerèppeltjes, mááidem, snoeidem!'

kies, jongensspel waarbij een langwerpige houtje (een *kies*) werd weggeslagen. De

- stok waarmee werd geslagen, diende tevens als maatstok om de afstand te meten naar het weggeslagen houtje.
- kribbekàtten**, meisjesspel waarbij twee meisjes elkaar met kromgebogen vingertoppen vasthielden, zo ver mogelijk naar achteren hielden, en dan snel rond-draaiden.
- kuùltjenknik**, meisjesspel met kralen. Jongens deden het spelletjes soms met knikkers.
- leupekesverstùppeken**, verstoppertjesspel.
- liêróó**, jongensspel waarbij twee partijen jongens, met hoepels of met schaatsen, tegen elkaar in renden onder het roepen van het woord 'liêróó'.
- pàl stòòn**, jongensspel waarbij een rij jongens om een middelpunt slingerde, de *pàl* of *pòl*, een jongen die op enige afstand geposteerd was. Dit spelletje werd vooral gedaan op straat als het glad was, of op het ijs. Het spelletje werd ook *pòl stòòn* genoemd.
- peujtjenbàl**, jongensspel met bal en petten. Ook *pètjenbàl* genoemd.
- pietjej springen**, haasje over.
- rááveej**, kinderspel waarbij een kind het hoofd in de schoot van de ander legde en dan een voor hem onzichtbaar gebaar moest raden. Werd het niet geraden, dan moest de liggende ondergaan wat het gebaar te kennen gaf.
- riestenbrie is àl verbiel**, verstoppertjesspel waarbij het bovenstaande werd geroepen zodra de zoeker een verscholen jongen was gepasseerd, waarna de zoeker 'm dan nog eens was.
- schimmeltjentràp**, spel waarbij men op het hoofd van elkaars schaduw probeerde te trappen.
- tikketàkktetóóge**, meisjesspel waarbij twee meisjes elkaar vasthielden met gekruiste armen en onder het zingen van het woord *tiêreliêreliêre* van plaats verwisselden. Het rijmpje dat daarbij gezongen werd, luidde als volgt: 'Hòòk èn 'n óóge, Tikketàkktetóóge, Gòldpàmpiêr, Vàn tiêreliêreliêre!'
- wòlle weej weej weej**, tamelijk ruw verstoppertjesspel, dat vooral door jongens werd gespeeld.
- zwieg**, jongensspel waarbij de deelnemers op de roep *zwieg* telkens naar de overkant van de straat moesten lopen. Werden ze daarbij drie keer aangetikt, dan moesten ze helpen vangen (tikken). Ook *zwiegàns* genoemd.

3. Voedsel en drank toen

- boèrròggen**, tarwebroodje van vier duiten. Dit broodje bestond voor de helft uit rogge- en voor de andere helft uit tarwemeel. Warme boerroggen waren inder-tijd een geliefde zaterdagavondversnapering.
- brèùdekes**, nieuwe aardappeltjes die in olie worden gebraden.
- frikkedillen**, onbekend gerecht. Als de kinderen vroegen wat voor eten ze kregen, werd vaak gezegd 'frikkedillen'. Het woord betekent eigenlijk 'gehakt'.
- kinkeltjen**, vierkant stukje spek uit de nek van het varken.
- kòkkieje**, kokinje, babbelaar; ook de naam voor een grof soort tarwebrood.
- loêrmàn**, Friese kaas

meibóóm, pannenbier. Als op een nieuw huis de eerste dakspant geplaatst was, werd de *meibóóm* opgericht: meestal een groene tak, soms een vlag. De bouwvakkers werden dan getrakteerd op bier (*pannenbier*). Kregen ze geen bier, dan werd er een lege fles gehesen met een dennentak erin.

peujlegàste, gepelde gerst.

piepzak, soort peer met de vorm van een doedelzak.

pòddik-in-de-buûl, zekere meelspijs die in een zak gekookt wordt.

pùtjenstruûf, soort van meelspijs die enigszins overeenkomt met grutjes; ook wel *stip-in-'t-kuultjen* genoemd.

sjèletjen, geel of wit doorschijnend suikerballetje, dat gefabriceerd werd door de voormalige Koek- en Suikerwerkfabriek van J.P. Coeling in de Assenstraat. In 1984 werd de fabriek afgebroken ten behoeve van huizenbouw.

smòlt, uitgesmolten vet.

stoete, wittebrood; ook scheldnaam voor een bakker. Zie ook onder **stoete** in de categorie Beroepen.

suûkerjènnedes, soort beschuitjes.

trèkkebèkken, peren met een wrange smaak.

4. Beroepen toen

Hieronder volgt een overzicht van beroepsnamen die ik aantrof in het materiaal uit 1896. Men kan zich afvragen of de meeste aanduidingen niet thuishoren in de categorie Bijnamen. Om een overzichtelijk beeld te krijgen van de beroepen die een eeuw geleden voorkwamen, heb ik besloten ook de bijnamen die betrekking hebben op een beroep, in de categorie Beroepen op te nemen. In enkele gevallen is een woord onder twee categorieën vermeld met wederzijdse verwijzingen. Dat is bijvoorbeeld het geval met *scháábul*, dat niet alleen een beroepsnaam is, maar ook de bijnaam voor een ondeugend meisje, en met *stoete*, dat niet alleen wittebrood betekent, maar dat ook de bijnaam is voor een bakker. Van de meeste bijnamen die voor beroepen staan, vermeldt Draaijer echter geen andere beroepsnaam (*doêrak*, *greunen*, enzovoort). Deze vormen zijn daarom alleen in de onderstaande categorie van Beroepsnamen opgenomen en niet in de categorie van Bijnamen.

doêràk, lichtekooi.

greunen, agent van politie die buiten de poorten dienst deed, zo genoemd vanwege de kleur van zijn bovenkleding.

grùsnèkke, scheldnaam voor een boer.

hèllebàrdiêr, straatveger en vuilophaler.

huûrjâáger, huurkoetsier. Van Dale geeft als betekenis 'rijtuigverhuurder'.

iêzermótte, knecht van de ijzergieterij.

kàksmááker, geurmaker.

mòsterdjónge, jongen die vroeger achter op het rijtuig stond en als palfrenier dienst deed.

plàswàrker, iemand die bij de ijzergieterij sjouwwerk verrichtte.

pòttekieps, een vrouw die met potten en pannen vent en haar mand op het hoofd draagt.

scháábul, duivelstoejager op de steenfabrieken. Dit woord werd ook gebruikt voor een ondeugend meisje. Zie ook onder **scháábul** in de categorie Bijnamen.

sjàppóóse, naam waarmee een politieagent werd aangeduid.

smáldòòt, schertsende benaming voor *sàldòòt* 'soldaat'.

stoete, scheldnaam voor een bakker; wittebrood. Zie ook onder **stoete** in de categorie Voedsel en drank.

visteejve, viswif; iemand die tekeergaat als een viswif. Zie ook onder **visteejve** in de categorie Bijnamen.

weidegreejve, beheerder der stadsweiden.

5. Vloeken toen

àrriejàzzes, bastaardvloek. Hetzelfde als het Nederlandse 'ajakkes'. Varianten zijn *àrriejàzzes* en *àrrejàkkes*. Soms werd de vorm verlengd: *àrriejàzzes kràstes*.

gómmeikkend, bastaardvloek. Hetzelfde als het Nederlandse 'gossiemeine'.

heerejeejkes, bastaardvloek voor 'Here Jezus'.

jándóómin, bastaardvloek. Hetzelfde als het Nederlandse 'Jandorie'.

láábèndig, in *Wèl láábèndig!* 'Wel verdraaid!'

verknupt, in *Wèl verknupt!* 'Wel verdraaid!'

6. Uitdrukkingen toen

bróódwáágen, in: *Dèn kump bie de bróódwáágen*. Voor iemand die niet geschikt was als soldaat.

dàrtientjen, in: *Ie zeet d' r uût às ' n dàrtientjen*. Voor iemand die netjes gewassen en gekleed was.

grèns, in: *Êrgens / Ên iemand ' t grèns (àn) hèbben* 'Ergens/Aan iemand een hekel (aan) hebben.

impàn, in: *' n Impàn (óp ' n mòsterdmülleken)*. Werd vaak geantwoord op de vraag wat iemand gekregen heeft of krijgen zal, en die persoon wil het niet zeggen, of verwacht dat het niet veel bijzonders zal zijn.

Kòrtenhòrst, oud nieuws. Ook: *Kòrtenhòrst is óók dóód*. In het Engels bestaat een soortgelijke uitdrukking: 'Queen Ann is dead.'

krèts, in: *' t Is um de krèts te kriegen*. Het woord *krèts* is ongemak dat door de kou wordt veroorzaakt.

màt, in: *Ik hèb er màt àn* 'Het kan me niet schelen'.

pruikemááker, gebruikt in een uitdrukking voor iemand die doet alsof hij het erg druk heeft: *Hee is zóó druk às ' n pruikemááker mèt eene klànte*.

wip, in: *Lóóp nòò de wip!* 'Loop naar de pomp!'

Het Deventer dialect van nu

In deze paragraaf wordt een beschrijving gegeven van het taal materiaal uit het hedendaags Deventers. Per categorie wordt eerst vermeld welk materiaal de auteurs van het woordenboek uit 1986 hebben weggelaten. Vervolgens geef ik een beschrijving van het materiaal dat in het woordenboek van 1986 te vinden is, maar dat niet voorkomt in de lijst van 1896.

DEVENTER

1. *Bijnamen nu*

Slechts een deel van de bijnamen uit 1896 vinden we in het hedendaagse dialect van Deventer terug. De volgende woorden zijn uit het Deventers verdwenen: *àchem, bàmboes, bómhóód, dòòje, düpo, dòddegetjen, flódder, geejze, hèmmeel, jàn-nòò, joechter, kidde, klèpdóórus, Kóóbus, koêzemichel, mieráákel, nuchterenblèè, pènnéfókse, pielóó, pòtkòòker, pòtstàmper, ruúter, schèèle màrkòòle, siepert, sjàn-dàrm, slèkke, slèndermáákròl, sliemgàst, smeerròtse, smòlproeme, stènder (stùnder), stoete, tèète, zòbbe.*

Over de namen *pieneküttel en scháábul* (zie de lijst van 1896) kan nog het volgende worden vermeld. Bij de eerste wordt in het woordenboek van 1986 ook de betekenis 'gierigaard' vermeld. De tweede komt in 1986 voor als *schááboel*.

De volgende bijnamen komen niet voor in de lijst van Draaijer.

bárgers, Deventenaren die in het oostelijk stadsgedeelte woonden: de Bergzijde.

De bewoners aan de andere kant, de Noordenbergzijde, werden *Nóórdénbárgers* genoemd. Jongens uit deze elkaar 'vijandige' delen van de stad gingen vaak met elkaar op de vuist.

bóttenzák, aanduiding voor een mager persoon; pakket vleeswaren dat door werknemers van de vleesfabrieken tegen een gereduceerde prijs kan worden gekocht.

dèmpig peerd, 'n, oude man. Het woord *dèmpig* betekent 'dampig, kortademig'.

diêráázie, gemene vent; gedierte.

dòòkerd, dom persoon.

èùle, komt voor in de uitdrukking *Dàt is mien óók 'n lánge èùle* 'Dat is me ook een lang meisje (vrouw)'.

fóksepinne, zuinig persoon. Zie ook **pènnéfókse** onder de categorie 'Bijnamen toen'.

hàkkepóffer, vreemde snuiter; een slecht lopende motor. Van Dale geeft als betekenis: 'binnenschip, motorbootje of motorfiets met ruwe-olietmotor'. In het Bargoens is de betekenis: 'treuzelaar'.

hèbbende gèk, hebzuchtig iemand.

Hòlsteiner, aanduiding voor een zwaargebouwde vrouw, afgeleid van een ras van zware paarden.

jàchtenduuvèl, jachterig persoon; st.-janskruid.

klèpkónte, iemand die altijd komt zeuren.

kliêrbàk, mand die altijd tegen de draad in is. Ook: *kliêr*.

kràlle, klein pittig meisje; kraal.

kwáákerd, kleinzerig persoon.

leujgenbàsterd, leugenaar.

lukse, meisje in de puberteit dat uit haar krachten is gegroeid. Ook: *lùkke*.

luúzebòs, slechte, gemene vent. Ook *pòtmit* genoemd.

mèèmerd, zeurkous.

mòskónte, vuil iemand. Ook *pòtse* genoemd.

óózewòld, sufferd. Ook in de uitdrukking *Heej is 'n kind vàn óózewòld*. Ook *soê-zebòlle* genoemd.

- piepenpürker**, eigenaardig mens; pijpenstoker.
poesmummel, hummel, klein kind.
prutlippe, iemand met een dikke lip; een zuurpruim.
ràppóó, klein, vlug en beweeglijk jongetje.
ritswürm, iemand die niet stil kan zitten. Dijkhuis noemt het woord 'ritwóórm'.
 Vergelijk de Twentse uitdrukking 'Nen ritwóórm in 't gát hèbben', wat gezegd wordt van iemand die heen en weer draait op de stoel.
schiethàkke, in de uitdrukking *Dàt is mien óók 'n schiethàkke* 'Dat is me ook een bangig meisje'; hiel van een paard of koe.
schitse, iemand die tijdens het lopen met zijn broekspijpen langs elkaar schuurt, waardoor een piepend of fluitend geluid ontstaat.
schóns, smeerlap.
schónzepófferd, viezerik, vreetzak, slordige vrouw. Ook: *schónzepóffer*.
sjàppie, onguur iemand die zich als heer probeert voor te doen. Dijkhuis noemt het woord ook in de betekenis 'fatje' en merkt op dat het uit het Bargoens komt. Van Dale geeft als betekenis: 'winderig, opschepperig ventje'.
sjèkkerd, opschepper.
slèpperd, iemand die steeds weer met iemand anders verkering heeft.
snòtkùker, onhebbelijke vent; snotneus.
sprikke, mager mens; dun takje.
striejbliksem, iemand die vaak redetwist en altijd gelijk wil hebben.
suukertitte, zoetekauw.
titte, grapjas; borst.
tjieltjapper, bewoner van de voormalige Rielerwijk in Deventer.
tjoeke, oude vrouw. Ook: *toeke*.
toetsebòlle, koosnaam voor een kind.
tukkerd, scheldnaam. Vergelijk: *leejlijke róóie tukkerd*.
tùrf, kleine jongen; turf.
tuute, klein kind; tuit; kip; papieren puntzak.
tweejblànksten, iemand die meer wil zijn dan hij eigenlijk is.
zeuten, 'n, goedgezak, sul. Ook: 'n *zeut breudjen*.
zilverfesànte, iemand met zilvergrijs haar; zilverfasant.
zòkkebròòjer, onnozele hals, klungel.
zòkkestòpper, onbenullige vent.

2. Kinderspelen nu

Uit het Deventers van nu zijn de volgende namen van kinderspelen verdwenen: *flàppen*, *hieptem*, *kribbekàtten*, *kuùltjenknik*, *liêróó*, *leupekesverstùppeken*, *pàl* (*pòl*) *stòòn*, *peujtjenbàl*, *rááveej*, *riestenbrie is àl verbie!*, *schimmeltjentràp*, *tikke-tàkкетóóge*, *wòlle weej weej weej*, *zwieg* (*zwiegàns*).

De volgende kinderspelen komen niet voor in de lijst van Draaijer. Het gaat hier om spelen waarvan ik vermoed dat ze inmiddels allemaal verouderd zijn. Van een aantal wordt dit ook in het woordenboek vermeld.

beelden góóien, kinderspel waarbij de kinderen in de houding van een bepaald moment moesten blijven staan, nadat de 'gooier' hen ruw naar voren uit de rij had getrokken. De mooiste of gekste houding werd beloond met de taak van gooier.

cènten stèken, spel waarbij van een bepaalde afstand centen in een potje werden gegooid. De centen die in de pot kwamen, waren voor de werper. Die er buiten bleven werden verzameld en met 'kruis of munt' verdeeld. Centen stèken was als hazardspel door de overheid verboden.

kárrekèttèn, kinderspel waarbij een partij een latje van twee staande latjes af moest proberen te gooien. Daarbij werd een *kárrekètballe* gebruikt. De tegenpartij moest dit tegenwerken o.a. door een speler met een *kárrekètlatte*. Ving iemand de bal, dan moest deze met die lat zo ver mogelijk weggeslagen worden. De andere partij moest vervolgens de bal weer terug zien te krijgen, terwijl de tegenpartij met het lopen van een bepaalde afstand punten behaalde.

òn-òf-èf, knikerspel waarbij bij toerbeurt moest worden geraden of iemand een even of oneven aantal knikers in de hand had. Had men goed geraden, dan mocht men die knikers tot zijn eigendom rekenen.

sikkebèè, kinderspel waarbij men hard over straat liep met een dekseltje waarin een gaatje zat waardoor een touwtje met een knoop was gehaald. Hierdoor ontstond een mekkerend geluid.

zàndhàppertjen, jongensspel, hetzelfde als landjeveroveren.

3. Voedsel en drank nu

De volgende namen voor voedsel zijn uit het Deventers verdwenen: *frikkedillen*, *kinkeltjen*, *loèrmàn*, *piepzàk*, *peujlegàste*, *pùtjenstruúf*, *suúkerjènnèkes*.

De volgende namen voor drank en voedsel komen niet voor in de lijst van Draaijer.

bulkwááter, limonadegazeuse. Deze drank werd vroeger in kogelflesjes verkocht, die door de jeugd *bulkjen* werden genoemd.

deejsie, biscuitje met daarin de vorm van een madeliefje gedrukt. Aan één kant zat een laag glanzende suiker in de kleuren rood, wit, geel of bruin. Door de kinderen wel *likkoekje* genoemd. Vergelijk het Engelse *daisy* voor madeliefje.

deurmekááre, stampot. Ook: *pòt deur mekááre*.

flàdden, abrikozen op brandewijn.

hàsjen, ribbetjes met kraakbeen erin.

moèzen, aardappelras.

óórànjestááfjes, knolraap.

peerdjen, vàn 't, cichorei.

pik-àn-de-lippe, likeur.

trèkkebèkkers, bessen van de sleedoorn.

voesterd, zacht gomballetje in tumtum.

4. *Beroepen nu*

De volgende beroepsnamen komen in het hedendaags Deventers niet meer voor: *doêràk, greunen, grùsnèkke, hèllebàrdiêr, huûrjááger, mòsterdjónge, plàswàrker, pòttekieps, sjàppóóse*.

De volgende namen voor beroepen komen niet voor in de lijst van Draaijer. Ook hier kan men zich afvragen of de meeste aanduidingen niet thuishoren in de categorie Bijnamen. Hier geldt dezelfde motivatie als die ik gegeven heb voor de categorie Beroepen uit 1896.

ànHààlder, degene die koeien in de weide op een bepaalde plek bij elkaar haalt, waar ze dan worden gemolken.

glimmerd, politieagent. Ook: *pit*.

iêzermòtte, ook genoemd in de woordenlijst van Draaijer, waarbij wordt vermeld 'knecht van de ijzergieterij'. Het woordenboek van 1986 geeft als betekenis: 'werknemer van Nering Bögel'.

kiekjuffrouw, leerling van de kweekschool die stage liep op de lagere school.

kisjesmàn, marskramer.

mèèlmoêzen, bijnaam van de werknemers van de voormalige meelfabriek van Noury & Van der Lande.

móótorbólle, man die met de bromfiet of de motor bij de boeren komt om de koeien kunstmatige inseminatie toe te dienen. In West-Nederland: *bròmstiêr*.

pikkerd, schoenmaker.

snitser, koosjere slager.

steenmòtte, keldermot, pissebed; bijnaam voor de werknemers van de vroegere steenfabriek van Stegeman.

vergàngentiedschriêver, geschiedschrijver, historicus.

veurkóóper, iemand die bij de boeren vruchten op stam koopt en die dan in de stad in het klein verkoopt.

5. *Vloeken nu*

In het Deventers van nu komen de volgende vloeken niet meer voor: *gómmenik-kend, jàndóósmín*.

De volgende vloeken komen niet voor in de lijst van Draaijer.

àllemènsenkinder, uitroep van verbazing. Ook: *Allemeujgend*.

heejdekes, bastaardvloek voor 'Here Jezus'.

vertikt, uitroep van verbazing: *Wèl vertikt!*, of ontkenning: *'t Is vertikt às 't wèùr is* 'Dat is vast niet waar'.

6. *Uitdrukkingen nu*

De uitdrukkingen uit 1896 die hierboven in 'Uitdrukkingen toen' aan de orde kwamen, komen niet meer voor in het hedendaags Deventers. Hieronder volgt een selectie uit de uitdrukkingen uit het Deventers van nu die niet in de lijst van 1896 voorkomen. Ik heb de achtergrondinformatie beperkt gehouden.

- àndermàns**, van een ander. *In àndermàns bóóken is 't duuster lèèzen* betekent: 'Het valt niet mee zich in de gedachten van de ander te verplaatsen'.
- ànhààlder**, in de uitdrukking *'n ànhààlder en lullemàn* 'iemand die aan de luie kant is'. Zie voor de betekenis van *ànhààlder* onder **ànhààlder** in de categorie Beroepen.
- benul**, besef; geheugen; verstand. *Slietáázie àn 't benul* betekent: 'vergeetachtig'. Wanink geeft in dezelfde betekenis: *Lèkkáázie àn 't benul*.
- brille**, bril. *Ès kleinemàns kinder òp gróótemàns kàkhuúzen gòòt zitten, dàn zàkt ze deur de brille* betekent: 'Hoogmoed komt voor de val'.
- buul**, vierkante papieren winkelzak. Ook: *bule*. Van iemand die slim was, zei men: *Heej lès de buul vàn Zijlstráá*. Zijlstra was een bekend filiaalbedrijf in kruidenierswaren; op de winkelzakken stonden spreuken en korte verhaaltjes.
- drieten**, poepen. De uitdrukking *Dèùr heur ik oe làngs de èmmer hèn drieten* betekent: 'Nu sla je de plank mis'.
- jàs**, van iemand die na een ziekte of operatie sterk vermagerd is, zegt men: *Ze hèbt hèm óók 'n jàs uutetròkken*.
- Kàmpen**, van iemand die niet helemaal bij zijn verstand is, wordt gezegd: *Deej hèf 'n klàp vàn de Kàmper mülle ehàd*.
- sáábáá**, de uitdrukking *Heej hèf gien bróód veur sáábáá, deej windzàk* wordt bedoeld: 'Hij is een opschepper'. Het woord *sáábáá* is waarschijnlijk een verbastering van 'sabbat'.
- Schàlkbàttem**, schertsnaam, ontstaan door samentrekking van de plaatsnamen Schalkhaar en Bathem. Als de zon er niet goed door wil komen, zegt men wel *Noe, vròòg de burgemeister vàn Schàlkbàttem of deej hèm bie de Snippelink wil lòòten òptrèkken*.

Tot slot

De veranderingen die we in dit hoofdstuk hebben bekeken, zijn allemaal wijzigingen in de woordenschat van het Deventer dialect. Dergelijke veranderingen kunnen zich op verschillende manieren voltrekken. In de eerste plaats doordat woorden een andere betekenis krijgen. Een voorbeeld daarvan is het woord *tronie*, dat tot in het begin van de twintigste eeuw als neutraal woord werd gebruikt, maar dat nu alleen nog een minachtende betekenis heeft. In de tweede plaats kunnen woorden met een nieuwe betekenis verrijkt worden. Dat is bijvoorbeeld gebeurd met een woord als *milieu*, dat in de jaren zeventig een betekenis erbij kreeg, namelijk 'de uitwendige omstandigheden, zoals de atmosfeer, het water, de geluiden, enzovoort, die van invloed zijn op de mens'. In de derde plaats kunnen woorden verloren gaan, doordat datgene wat door het woord wordt aangeduid, verdwijnt. In de vierde plaats kunnen er om allerlei redenen nieuwe woorden ontstaan. Van de derde en vierde vorm van taalverandering is sprake in dit hoofdstuk.

Ten slotte wil ik enkele opmerkingen maken over vijf van de zes besproken categorieën. Over de categorie vloeken heb ik verder niets te melden, omdat het niet duidelijk is wat de oorzaak zou kunnen zijn van de veranderingen in deze (kleine) categorie. In de loop der tijd zijn er verschillende gerechten verdwenen, en er zijn nieuwe bij gekomen. Bepaalde beroepen verdwenen, en er kwamen nieuwe bij. Het aantal kinderspelen is sterk verminderd. Ik denk dat de spelen die in de lijst van 1986 worden genoemd, alleen nog bekend zijn bij de oudere Deventenaren. De jeugd van nu zal hoogstens nog wat touwtjespringen en hinkelen. Andere spelen die door de hedendaagse jeugd worden beoefend, zoals voetbal en dergelijke, zijn geen typische kinderspelen.

Van uitdrukkingen zou men verwachten dat ze beter bestand zijn tegen de tand des tijds, maar hier zien we hetzelfde proces: sommige uitdrukkingen verdwenen, terwijl er ook nieuwe ontstonden. De vraag waarom bepaalde uitdrukkingen verdwijnen, laat zich niet zo gemakkelijk beantwoorden. Het is mogelijk dat dit voor een deel komt doordat latere generaties het kernwoord van de uitdrukkingen niet meer als een Deventer woord herkennen.

Ik denk dat we hetzelfde kunnen zeggen over de bijnamen, waarvan er in de loop der tijd ook een heleboel verdwenen zijn. Typerend voor bijnaamgeving in het algemeen is dat dit een zeer productief proces is. Het geven van bijnamen kan op verschillende manieren gebeuren. Iemand kan bijvoorbeeld een bijnaam krijgen op grond van zijn beroep of zijn karakter of een bepaald lichamelijk kenmerk. Men kan vernoemd worden naar de boerderij waar men woont. Iemand kan ook vernoemd worden naar iemand anders. Opvallend van zowel de bijnamen in de lijst van Draaijer als die in het woordenboek uit 1986 is in de eerste plaats dat het overwegend gaat om namen die te maken hebben met bepaalde eigenschappen van de personen die ermee worden aangeduid. In de tweede plaats gaat het om algemene bijnamen, die van toepassing kunnen zijn op verschillende personen. Dit is opmerkelijk omdat bijnaamonderzoek heeft uitgewezen dat er in sommige plaatsen honderden bijnamen in omloop zijn die stuk voor stuk betrekking hebben op individuen.

Het is echter mogelijk dat de samenstellers van de Deventer woordenboeken dergelijke bijnamen achterwege hebben gelaten, omdat deze het algemene aspect missen en vaak alleen bekend zijn bij mensen uit de omgeving van de personen die zo'n individuele bijnaam droegen. Een andere verklaring is wellicht dat individuele bijnamen kenmerkend zijn voor plaatsen waar iedereen elkaar zo'n beetje kende, zoals in dorpen en in bepaalde (delen van) steden.

Literatuur

- Dijkhuis, G.J.H. (1981), *Twents in woord en gebruik*, z.p., z.u., tweede druk.
 Draaijer, W. (1896), *Woordenboekje van het Deventersch dialect*, 's-Gravenhage, Nijhoff.
 Draaijer, W. (1936), *Woordenboekje van het Deventersch dialect*, tweede druk bezorgd door J.C.L. van der Lande en P. Fijn van Draat, Deventer, Kluwer.

DEVENTER

- Fijn van Draat, P. (1923), 'Klankleer van den tongval der stad Deventer', in: *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* XLII, 194-265.
- Wanink, G.H. (1948), *Twents-Achterhoeks woordenboek*, Zutphen, Thieme & Cie.
- Woordenboek van het Deventer dialect* (1986), Deventer, Praamstra.

Nijmegen

De Nijmeegse stadstaal. Honderd jaar dialectontrouw aan de Waal

ROELAND VAN HOUT

Een eeuw van ontrouw

In minder dan honderd jaar is het Nijmeegse dialect verdwenen, ja zelfs bijna weggespoeld. En in feite is het nog geschied ruim binnen het tijdsbestek van een eeuw. Als er één stad in het Nederlandse taalgebied is die duidelijk maakt hoe een geografisch hecht ingebed dialect met een verbijsterende snelheid kan omslaan in een sociolect *pur sang*, dan is dat Nijmegen.

Wat is er nog over? Als je een Nijmegenaar vraagt naar de dingen die typisch zijn voor het *Nimweegs* (denk eraan: uitspreken met een gesloten en monoftongische 'ee'), dan komen er geen woorden maar voorbeelden met klanken, meestal in de vorm van voorbeeldzinnen. En bovendien zal de doorsnee-Nijmegenaar, oftewel de *Nimweegenèur*, want zo wordt dat uitgesproken, daar met een soort van linguïstische zelfhaat maar in alle eerlijkheid spontaan aan toevoegen dat het Nimweegs zo ordinair klinkt. Ik kan me niet voorstellen dat er in het Nederlandse taalgebied nog een dialect is waar de associatie met het woord ordinair zo sterk is. Het dialect is niet ruw, onverzorgd, lelijk, plat of onbeschaafd, maar eerst en vooral ordinair.

Waarom is het lot zo hard geweest voor het Nijmeegse dialect? Waarom is de hedendaagse taalsituatie zoals zij is? Had het oude Nijmeegs te weinig dialectale kleur? Misschien speelt dat een rol, maar de tragiek van het Nijmeegs is vooral geweest dat bepaalde ontwikkelingen zich in Nijmegen in een extremere vorm hebben voorgedaan dan in andere steden. De lotgevallen van het Nijmeegs zijn direct verbonden met twee ingrijpende historische gebeurtenissen: 1. de expansie en immigratie aan het eind van de negentiende eeuw als gevolg van de lang uitgestelde ontmanteling van Nijmegen; 2. de naoorlogse wederopbouw in combinatie met het verval van de Nijmeegse benedenstad. De factor die een beslissende en leidende rol speelt in het veranderingsproces als geheel is de toenemende scholing van de bevolking, zo zal in deze bijdrage betoogd worden.

Hoe ernstig moet nu de ontrouw van de Nijmegenaar aan zijn eigen dialect beoordeeld worden? Voor de getrouwe Nijmegenaar moet de ontwikkeling van het Nijmeegs naar een sociaal gestigmatiseerde taalvariëteit vreselijk zijn geweest. De wat afstandelijker taalkundige kijkt ernaar als naar een laboratorium waarin het Nijmeegse experiment aanschouwelijk maakt hoe complexe taalveranderings-

processen zich met grote kracht voltrekken. Hoe men het ook bekijkt, het blijkt noodzakelijk om in het verschuivingsproces van het Nijmeegs van de oude stad naar het Nijmeegs van de jongere generaties minstens drie variëteiten of taallagen te onderscheiden, naast het Standaardnederlands, dat doorlopend zijn partij meeblaast. Het gaat om het Oud-Nijmeegs, het Nieuw-Nijmeegs en wat men de nieuw-spraak zou kunnen noemen. Wat hieronder verstaan moet worden, zal verderop in deze bijdrage blijken. De nieuwere variëteiten zijn het gevolg van taalveranderingen, zoals ik zal aantonen.

De meeste onderzoeksgegevens die in deze bijdrage gebruikt worden, gaan terug op een onderzoek aan het eind van de jaren zeventig. Een omvattend verslag is te vinden in Van Hout (1989). Het ging indertijd om een grootscheeps sociolinguïstisch onderzoek; het is nog steeds het omvangrijkste onderzoek in zijn soort in het Nederlandse taalgebied. Nieuwe Nijmeegse onderzoeksgegevens zijn meer dan welkom, maar voorlopig zal genoeg genomen moeten worden met het feit dat met het verstrijken van de tijd een duidelijker perspectief is ontstaan op de bestaande gegevens.

Het Nimweegs

De Nijmeegse stadskrant van april 1998 laat een tweetal personen aan het woord die het Nijmeegs dialect nog vol overtuiging in ere willen houden. Een ervan is Cor Lubbers (71), die jarenlang onder het pseudoniem Marieke stukjes in het dialect schreef voor het *Benedenstadnieuws*. Van haar kleinkinderen is er nog maar één die het dialect van Nijmegen kan praten, zo vertelt ze treurig aan de verslaggever van het *Stadsnieuws*.

Hoe ziet dat Nijmeegs eruit? Het oudste stukje Nijmeegs dialect is een rijmende dialoog tussen man en vrouw die te vinden is in Van Ginneken (1913). Naar zijn opgave stamt deze proeve van het Nijmeegs dialect uit het jaar 1839. De titel luidt: *Keizer Karels klok. Zamenspraak tussen Hent en Mie. Een praotje iin de Nimwigse taal*. Waar Van Ginneken dit poëtisch duet vandaan heeft is mij onbekend en de betrouwbaarheid van deze schriftelijke weergave van het dialect lijkt discutabel. Desalniettemin maakt dit 'Nimwigs praotje' duidelijk dat veel kenmerken van het oude Nijmeegs niet of nauwelijks nog in het hedendaagse dialect zijn terug te vinden. We vinden de werkwoordsvorm *wunsch* voor wensen, woorden als *neis* (nieuws), *niemes* (niemand), *oe* of *ou* (jou) en *stong* (stond). Deze vormen laten vooral zien dat het Nijmeegs zich vroeger beter schikte in de dialectgeografische omgeving dan tegenwoordig.

Een klein stukje lopende tekst kan nog duidelijker maken hoe het Nijmeegs klinkt. Hiervoor kan een tweetal zinnen gelicht worden uit het *Quick*-blaadje, een uitgave van de gelijknamige voetbalvereniging, van lang geleden (maart 1915, no. 5, 5e jaargang; de auteur noemt zich 'Hent' (!)):

NIJMEGEN

'k Hai dien oavend vruug gedoan en sat um 'n uur of hallef ach in Suisse een bekske troost te lebbere, toe Jan binnekwiem.
'Hent', zeit ie, 'moi-je nie noar Roelofse?'

In dit korte fragment valt voor het geoefend oog al heel wat te zien. Daarover later meer, maar opvallend is dat *naar* hier *noar* is. Op deze plek dient eerst het woordenboek van het Nijmeegs dialect van Wim Janssen uit 1987 genoemd te worden. Het is een in omvang beperkt woordenboekje (1100 woorden), maar het is een prijzenswaardige lijst met soms verrassende dialectwoorden. Het voorwoord is van de hand van Pieter Goossens, die vaststelt dat vooral de klinkers van het Nijmeegs vol voetangels en klemmen zitten. Dat wordt geïllustreerd met de volgende zin:

De graaf staart maar naar de staart van het paard.
De gròdf stèurt mar nèur de stért van 't peerd.

De aa-klink van het Nederlands correspondeert met vijf verschillende klinken in het Nijmeegs: òò, èù, a, é, ee. Zeker degene die het dialect niet geleerd heeft als moedertaal, zal onherroepelijk struikelen over dit soort hindernissen die de taalgeschiedenis heeft weten te scheppen. Wat opvalt in vergelijking met het *Quick*-fragment is dat het voorzetsel *naar* nu *nèur* is geworden.

Overigens zijn de verschillende representanten van de *aa* in het Nijmeegs vanuit taalhistorisch perspectief niet verrassend. Integendeel. Dat doet de vraag rijzen hoe Nijmegen geplaatst moet worden. Nijmegen lijkt wat weggedrukt te liggen tegen de landsgrens. Door de ligging aan de Waal is Nijmegen echter altijd een stad geweest waarin handel en verkeer een belangrijke plaats innamen. De Waal slaat een verbinding in oostelijke en westelijke richting en zeker in het directe verzorgingsgebied zijn de noord-zuidbetrekkingen van vitaal belang geweest. Het belang van handel en verkeer voor Nijmegen lijkt nog eens benadrukt te worden door de ligging van de stad vlak bij de grens van drie provincies: Gelderland, Limburg en Noord-Brabant. Deze ligging lijkt tegelijkertijd de ambivalente positie te illustreren die Nijmegen in dialectgeografisch opzicht inneemt. De dialectologische indeling van Nijmegen is onduidelijk en zelfs omstreden.

Mijn eigen voorkeur gaat uit naar het voorstel van Weijnen (1970), die het noordelijk deel van Limburg, het Noord-Brabantse Land van Cuijk en de omgeving van Nijmegen aaneenvoegt. Hij vindt voor deze indeling steun bij illustere voorgangers als Van Ginneken en Te Winkel. De laatste onderscheidt het Saksisch-Oostfrankisch en hij rekent daartoe de Liemers, de Over-Betuwe, het Rijk van Nijmegen, de Duffel (noordelijke punt van Limburg) en het Land van Cuijk. Van Ginneken (1913) spreekt van Gelders-Limburgs en het verschil met Te Winkel is dat hij het gebied verder Limburg in laat lopen en wel tot aan het *mich*-kwartier.

De onduidelijke positie van het Nijmeegs en omgeving illustreert het overgangskarakter van de betrokken dialecten tussen meer uitgesproken dialectgebieden. De betrokken dialecten hebben een gemiddelde taalstructurele afstand tot de Nederlandse standaardtaal; ze verschillen in elk geval niet in die mate van de stan-

daardtaal als de geografisch meer perifeer gelegen dialecten (bijvoorbeeld het Zuid-Limburs of het Gronings). Ze bezitten ook niet de herkenbaarheid van bijvoorbeeld de dialecten van de Achterhoek en zuidelijk Limburg.

Oud- versus Nieuw-Nijmeegs

Over de status van het Nijmeegs en de ontwikkelingen in het dialect van Nijmegen in het wat verdere verleden zijn slechts sporadisch wat gegevens te vinden. In zijn scriptie, getiteld *De fonologie van het Nijmeegs dialect* en naar alle waarschijnlijkheid geschreven in de jaren twintig van de twintigste eeuw, maakt Pulles een onderscheid tussen het dialect van de Benedenstad en van de Bovenstad. Hij merkt op dat in het dialect van de Benedenstad de kenmerken van het Nijmeegs het meest sprekend zijn, al voegt hij daar veelbetekenend aan toe: 'We kunnen het dialect der Bovenstad gerust beschaafder, dus ook beheerschter noemen dan dat der Benedenstad.'

Brinkhoff (1964) constateert dat het 'Nimweegs plat' al aan het begin van de twintigste eeuw bij de 'nette' middenstand in verval en diskrediet raakt. Betekent dat diskrediet dat dialectelementen uit het Nijmeegs wijken en rechtstreeks vervangen worden door vormen uit de standaardtaal? Dat lijkt de meest voor de hand liggende optie, maar het blijkt een stuk ingewikkelder te liggen. De verandering is er niet een geweest die fantasie- en reukloos het Standaardnederlands opgeleverd heeft. Aan het einde van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste ontstonden in de spanningsboog tussen het oude dialect en de standaardtaal, tussen de oude sprekers en de nieuwe sprekers, tussen het oude Nijmegen en de nieuwe stad, nieuwe variatiepatronen die uiteindelijk geleid hebben tot nieuwe vormen in het Nijmeegs. Sommige van die vormen komen overeen met de standaardtaal, anderen juist niet. De belangrijkste verschillen tussen het Oud- en het Nieuw-Nijmeegs zijn opgenomen in Tabel 1.

oud	nieuw	karakteristiek
<i>huus</i> <i>kiêke</i>	<i>hèùs</i> <i>kéeke</i>	de oude 'ie'- en 'uu'-vormen verdwijnen en maken plaats voor een monoftonge uitspraak van de diftongen van het Standaardnederlands
<i>vuûr</i> <i>zès</i>	<i>fuûr</i> <i>sès</i>	verstemlozing van de fricatieven, zowel in anlaut als in inlaut
<i>kas</i>	<i>kast</i>	het Oud-Nijmeegs kent meer ingrijpende processen van t-deletie, aansluitend bij de t-deletie in het gebied tussen de grote rivieren

NIJMEGEN

<i>dòòr</i>	<i>dèùr</i>	rondingsproces van de òò indien gevolgd door een r
<i>nòòr</i>	<i>nèùr</i>	
<i>sùlie/sélie</i>	<i>zij/ze</i>	de oude pronomina verdwijnen; vooral de snelle verdwijning van de gij/ge-vormen is opvallend
<i>gij/ge</i>	<i>jij/je</i>	

Tabel 1. De meest opmerkelijke verschillen tussen het Oud-Nijmeegs en het Nieuw-Nijmeegs.

De ontwikkeling van de oude 'ie'- en 'uu'-vormen richting de diftongen 'ij' en 'ui' in de standaardtaal lijkt voor de hand te liggen. Tabel 1 maakt duidelijk dat er een tussenvariant is ontstaan die kenmerkend is voor het Nieuw-Nijmeegs, namelijk de monoftonge realisatie die vrij hardnekkig is en zeer typerend voor het hedendaagse Nijmeegse accent. Het verdwijnen van de t-deletie en van de oude pronominale vormen past in het beeld van een kwijnend dialect. Opvallend bij de pronominale vormen is het werkelijk verbluffend snel verdwijnen van de gij/ge-vormen die in de omringende dialecten zeer sterk lijken te staan, ook in varianten die als regiolect zouden kunnen worden aangemerkt. Er is slechts zeer schaarse directe evidentie dat deze vormen in het Nijmeegs van de negentiende eeuw gangbaar waren. Een onafhankelijke getuige is nog het woordenboek van Janssen (1987), dat melding maakt van het bestaan van deze vormen. Er moet zich aan het eind van de negentiende eeuw iets voorgedaan hebben dat bepaalde Nijmeegse taalelementen als het ware van de kaart heeft geveegd. In 'Hent en Mie' en in het stukje in het *Quick*-blaadje komt de gij/ge-vorm al niet meer voor.

Daarnaast is er nog een andere opmerkelijke tendens, namelijk dat bepaalde verschijnselen zich sterker lijken voor te doen dan voorheen. De verstemlozing van de fricatieven heeft zich pas aan het einde van de negentiende eeuw ontwikkeld, voor zover nagegaan kan worden aan de hand van het Nijmeegse bronnenmateriaal. Deze heeft zich tot op heden sterk ontwikkeld in het Nijmeegs, zodat het Nieuw-Nijmeegs meer verstemlozing kent dan het Oud-Nijmeegs. Hetzelfde geldt voor de 'èù'-klank voor (r). Wanneer dat rondingsproces nu precies op gang is gekomen, is onduidelijk. De tekenen wijzen er wederom op dat het einde van de negentiende eeuw een belangrijke periode is geweest. Waarschijnlijk heeft het zich enige tijd aan het bewustzijn van de dialectspreker weten te onttrekken, want we zien de vormen bijvoorbeeld niet terug in het fragment uit het *Quick*-blaadje. Maar daarna is het hard gegaan, zelfs zo erg dat deze vorm tegenwoordig het sjibbolet van het Nijmeegs genoemd kan worden. Vaak geven Nijmegenaren voorbeeldzinnen van hun dialect en de zinnen met veel èù-klanken zijn een geliefd citatieobject. Een ernstig en terugkerend geval is bijvoorbeeld: kiek-tèùr wa rèùr dèùr achter die pielèùr dèùr kussen ze mekèùr. Deze ontwikkeling heeft zelfs geleid tot hyperdialectismen. Het woordenboek van Janssen (1987) geeft zonder dralen de volgende woorden: nèùr (na!), nèùròpen (na-apen), nèùrkèùrten (nakaarten), etc. Een boeiende vraag is in hoeverre de zwakke positie van de (r) na een vocaal een rol van betekenis heeft gespeeld.

De gegevens over het Nijmeegs wijzen er in elk geval op dat de periode aan het eind van de negentiende eeuw een zeer belangrijke is geweest. Toen vond de ontmanteling van de stad plaats. De ontmanteling lijkt de eerste schokgolf geweest te zijn voor het Nijmeegs. Er is echter nog een andere schokgolf geweest die van doen heeft met het verdwijnen van de Benedenstad als de plek waar het oorspronkelijke Nijmeegse dialect zijn rol als dagelijks communicatiemedium kon vervullen.

De eerste schokgolf: de ontmanteling van Nijmegen

Gedurende het eerste driekwart van de negentiende eeuw wekt Nijmegen de indruk van een rustige, slaperige provinciestad (zie voor de historische gegevens die in deze paragraaf aan de orde komen De Vries (1969) en Van Hoften en Janssen (1979)). De samenleving is statisch en de bevolking valt in een duidelijke hiërarchie uiteen: er is een kleine groep regenten en renteniers; daarop volgt een brede groep van handwerkers, ambachtlieden, neringdoenden en winkeliers; tot slot is er de omvangrijke groep van het 'lagere volk', die in deze periode gebukt ging onder zware armoede. Overigens viel de tegenstelling arm-rijk tot aan het einde van de negentiende eeuw goeddeels samen met het religieuze onderscheid katholiek-protestant.

De stad Nijmegen had (toen al) primair een verzorgings- en woonfunctie. Sedert 1800 waren handel en manufactuur in omvang teruggelopen, terwijl de industriële ontwikkeling achterbleef toen deze zich rond 1850 in de rest van Nederland manifesteerde. Er is een drietal redenen te noemen waarom Nijmegen buiten de stroom van de economische ontwikkeling bleef (De Vries 1969):

1. Nijmegen moest de vestingstatus handhaven (Nijmegen was opgenomen in de oostelijke verdedigingsgordel); uitbreiding van de stad was daardoor onmogelijk.
2. De ligging van de stad was niet zo gunstig; de stad lag door slechte verbindingen vrij geïsoleerd.
3. De politieke macht berustte bij de renteniers, die het meest gebaat waren met Nijmegen als woonstad; daarnaast was de middenstand geporteerd voor de handhaving van de vestingstatus vanwege de verteringen van het garnizoen.

De slechte economische situatie werkt een toename van de groep paupers in de hand, die deels door immigratie tot stand komt. De economische situatie op het platteland is slecht. Een deel van de agrarische bevolking zoekt zijn heil in een verhuizing naar de stad. Het grootste deel van de bevolkingstoename in die periode is echter te danken aan de natuurlijke toename. Nijmegen raakt in de loop van de negentiende eeuw overvol. Er wonen in 1875 25.000 mensen op een oppervlakte die berekend is op hooguit 15.000 mensen. In 1877 vond de ontmanteling van de stad plaats, maar deze wordt niet gevolgd door een golf van industrialisatie. Nijmegen is nooit een typische industriestad geworden. De ontmanteling resulteert echter wel in een periode van grote bedrijvigheid die ook massale immigratie van het platteland tot gevolg heeft. In de periode van 1875 tot 1900 vindt bijna een verdub-

NIJMEGEN

beling plaats van de bevolking, die voor het grootse deel is toe te schrijven aan massale immigratie. Onder het rekruteringsgebied vielen 't Rijk van Nijmegen, de Over-Betuwe en vooral het Land van Maas en Waal. Nijmegen kent natuurlijk ook emigratie. Vooral in de periode 1870–1914 wordt er naar Duitsland, met name het Roergebied, getrokken. Behalve van verhuizingen is er ook sprake van pendelaars en seizoenarbeiders die in Duitsland werk vinden.

De vele immigranten zijn een katalysator geweest in de verhouding tussen het Nijmeegs dialect en de standaardtaal. Het Nijmeegs werd typerend voor de Benedenstad en voor de nieuwe arbeidersbuurten die buiten de oude stadswallen van Nijmegen lagen. Dat betekent dat de stad geografisch en sociaal gezien gedifferentieerd raakt. In deze periode ligt het ontstaan van het Nieuw-Nijmeegs besloten.

De tweede schokgolf: de kaalslag in de Benedenstad

De ontmanteling had vergaande gevolgen voor de Benedenstad. Door de trek van de notabelen en welgestelden naar de riant singels en de trek van de middenstanders naar de Bovenstad verloor de Benedenstad haar functie als stadscentrum. De wirwar van straatjes, gasjes en sloppen waaruit ze bestond, raakte in verval en begon te verkrotten. De volkswoningbouw die rond 1910 op gang kwam, kon de druk op de Benedenstad als woongebied door de immigratie niet geheel wegnemen.

De Benedenstad werd een arbeiders- en paupersbuurt. De slechte situatie werd versterkt door de crisis van de jaren dertig. De armoede schiep in de Benedenstad wel een hechte band tussen de bewoners, een band van saamhorigheid, wederzijdse hulp en gemeenschapszin, waaraan veel oudere Nijmegenaren nog met weemoed terugdenken (zie Van Hoften en Janssen 1979). Daar vertoefden ook de mensen die bij de gegoede burgerij niet hoog aangeschreven stonden: kaaisjouwiers, prostituees, scharrelaars, uitdragers, daklozen, zwervers, spiritusdrinkers, straatmuzikanten en bedelaars. Na de Tweede Wereldoorlog valt deze verkrotte wijk met haar gesloten gemeenschap door sanering en kaalslag uiteen.

De sanering en kaalslag na de Tweede Wereldoorlog van de Benedenstad markeert een volgende belangrijke ontwikkeling voor het dialect van Nijmegen. De ontvolking die daarmee gepaard ging, betekende de ondergang van een stuk Nijmeegs 'taalreservaat', zo schrijft Brinkhoff (1964). Het maatschappelijk isolement waarin dit stadsdeel verzeild is geraakt, zal echter ook als oorzaak gezien moeten worden van de vergaande stigmatisering van het Nijmeegs dialect.

De drie variëteiten van het Nijmeegs door de generaties heen

Hoe kan het Nijmeegs in kaart gebracht worden? Er zijn uiteenlopende mogelijkheden, maar het is verstandig om de empirische feiten te laten spreken. Die feiten zijn afkomstig uit het eerder genoemde grootscheepse sociolinguïstische onder-

PROVINCIE GELDERLAND

zoek in Nijmegen. Allereerst is in dat onderzoek de kennis van de oude dialectvormen onderzocht. De betrokken taalvariëteit is het oud-Nijmeegs. Dat bracht zoals verwacht aanzienlijke verschillen tussen de generaties aan het licht. De verschillen zijn weergegeven in Tabel 2. Bij de interpretatie moet in de gaten gehouden worden dat de gegevens in 1977/78 verzameld zijn. Een ander punt is dat het sekseonderscheid alleen in de jongste leeftijdsgroep te vinden is. Het onderscheid naar sekse is tot de jongste leeftijdsgroep beperkt om het aantal informanten in het onderzoek binnen de perken te houden.

leeftijd	<i>geboren</i>	<i>geboren</i>	<i>geboren</i>	<i>geboren</i>
	<i>1902-1916</i>	<i>1932-1941</i>	<i>1958-1961</i>	<i>1958-1961</i>
	<i>mannen</i>	<i>mannen</i>	<i>jongens</i>	<i>meisjes</i>
	<i>oud</i>	<i>midden</i>		
Oud-Nijmeegs	++	++	-	-
Nieuw-Nijmeegs	++	+/ \pm	-	--
nieuwspraak	-	-	+	++
sociale stratificatie	<i>geboren</i>	<i>geboren</i>	<i>geboren</i>	<i>geboren</i>
	<i>1902-1916</i>	<i>1932-1941</i>	<i>1958-1961</i>	<i>1958-1961</i>
	<i>mannen</i>	<i>mannen</i>	<i>jongens</i>	<i>meisjes</i>
	<i>oud</i>	<i>midden</i>		
Oud-Nijmeegs	-	-	+	+
Nieuw-Nijmeegs	+	+	+	+
nieuwspraak	-	-	\pm	++

Tabel 2. De drie Nijmeegse variëteiten en (1) hun relatie met leeftijdsgroep in kennis dan wel gebruik van de betrokken variëteit en (2) hun sociale stratificatie. Een plus (+) betekent een duidelijke relatie, een min (-) houdt in dat er geen relatie is. Meer minnen en plussen drukken een grotere stelligheid uit.

Tabel 2 laat zien dat de oudere mannen en de mannen van de middengroep nog een goede kennis bezitten van het Oud-Nijmeegs. Zoals uit andere gegevens is af te leiden, is de middengroep nog grotendeels opgevoed met en in het dialect. Het is deze generatie die het dialect niet door heeft gegeven aan de volgende generatie door in de primaire socialisatie te kiezen voor de standaardtaal dan wel een tussenvorm tussen dialect en standaardtaal. De scores van de jongens en meisjes laten zien dat de generaties vanaf de Tweede Wereldoorlog in toenemende mate niet meer opgroeien in het dialect. De meisjes en jongens uit het onderzoek scoren dan ook laag op de dialecttest van het Oud-Nijmeegs. De kennis van het Oud-Nijmeegs blijkt bij de ouderen nog niet sociaal gestratificeerd te zijn. Pas met de jongere generaties treedt een sterke stratificatie in, waarbij de kennis van het oude dialect in de minder hoog opgeleide groepen beter behouden blijft.

De kenmerken van het Nieuw-Nijmeegs zijn duidelijk anders. Hiervoor is het

daadwerkelijk taalgebruik van de informanten geanalyseerd. De taaldata zijn verkregen via een sociolinguïstisch interview waarmee spontane spraak is verzameld. Nieuw-Nijmeegse kenmerken zijn duidelijk aanwezig in de oudste generatie. Er is sprake van een afname in de middengroep en de kenmerken zijn in veel mindere mate (de jongens) tot bijna niet (de meisjes) aan te treffen bij de jongste generatie. Opvallend kenmerk is de sociale stratificatie in elk van de vier groepen. Het geeft aan dat er een sterke sociale distributie is ontstaan naar sociaal-economische groepen. Dialectkenmerken zijn in de spontane spraak van alle leeftijdsgroepen vooral aan te treffen in lager opgeleide groepen.

Hiermee is het taalbeeld van Nijmegen nog niet af, zoals wellicht te verwachten zou zijn geweest. Het blijkt dat bepaalde taalpatronen vooral bij de meisjes uit de lagere sociaal-economische groep sterk aan kracht winnen. Ze zijn in Tabel 2 *nieuwspraak* gedoopt omdat het gaat om innovatieve taalveranderingen die uiteindelijk kenmerkend zullen zijn, zo luidt de verwachting, voor de gehele Nijmeegse taalgemeenschap. Er zijn twee opvallende taalkenmerken waarin deze meisjes vooroplopen: het gebruik van *hun* als onderwerpsvorm en de verdere verstemlozing van de fricatieven ('fuûr' en 'sès' voor 'vuur' en 'zes'). Overigens komt *hun* als onderwerpsvorm al sporadisch voor bij de oudere generatie Nijmegenaren. Het is geen toeval dat beide verschijnselen samenvallen met ontwikkelingen in de substandaardvarianten van het Nederlands, als we de verstemlozing van de fricatieven nog tot het substandaard kunnen rekenen. De verstemlozing heeft zich overigens vanuit het centrum van Nijmegen verspreid over de omliggende kerkdorpen, zoals prachtig zichtbaar wordt in het onderzoek van Terpstra (1952). Mooiere voorbeelden van stedelijke expansie in het recente verleden zijn nauwelijks te vinden.

Als we de sociale stratificatie van de drie betrokken taalvariëteiten bekijken over de generaties heen, dan zien we dat het patroon van sociale stratificatie vooral sterk is bij de jongere generatie, de meisjes en de jongens. Het tekent het feit dat het Nijmeegs dialect een sociolect is geworden, in al zijn oude en nieuwe dimensies.

De scholingsfactor

Een netelig probleem in elk sociolinguïstisch onderzoek is de scheiding van de factoren die inwerken op een proces van verandering. Het ligt voor de hand dat bij de teloorgang van een dialect de factor leeftijd een zeer pregnante rol speelt. Hoe zou het anders kunnen? De verschillen tussen de leeftijdsgroepen zijn in Nijmegen dan ook scherp afgetekend. De leeftijdsgroepen waren weer verdeeld in drie sociaal-economische groepen, hetgeen voor een mooie regelmatige verdeling van de sociale factor over de drie leeftijdsgroepen lijkt te zorgen. Niettemin werd gaande het onderzoek duidelijk dat er grote verschillen in scholingsgraad bestonden tussen de leeftijdsgroepen dan wel generaties in het Nijmeegse onderzoek.

Die ogenschijnlijke samenval roept de vraag op of scholingsgraad niet de generatieverschillen zou kunnen verklaren. De toenemende scholing zou dan gelijke

tred houden met het aantreden van nieuwe generaties. Vroeger was een voltooide basisschool al een acceptabele vorm van geletterdheid en scholing, tegenwoordig is dit scholingsniveau praktisch uitgesloten. Een dergelijke veronderstelling over de verstrengeling van leeftijd en scholing is te toetsen. Dat kan door na te gaan of scholingsgraad zoveel aan verschillen in het taalgedrag van onze informanten verklaart dat er daarna niets meer te halen valt voor de leeftijdsvariabele. Uit statistische analyses bleek de scholingsgraad inderdaad samen te vallen met leeftijdsverschillen. De details van deze analyse zijn te vinden in Van Hout (1989). De uitkomst laat prachtig zien hoe maatschappelijke ontwikkelingen zich vertalen in individuele kenmerken van sprekers. De uitkomst doet ons bovendien beseffen dat de veranderingen in het scholingssysteem in de negentiende eeuw – en laten we vooral ook de schoolwetten niet vergeten – direct van invloed zijn geweest op de positie van het dialect.

Tot slot kan nog opgemerkt worden dat leeftijd op zich geen aantrekkelijke sociale factor is. Met leeftijd verstrijkt de tijd en veranderingen hebben de tijd nodig om tot wasdom te komen, maar de factor leeftijd wordt eigenlijk pas echt aantrekkelijk als met verschillen in leeftijd sociale verschillen gepaard gaan. En dat laatste is nu precies wat zich in Nijmegen heeft voorgedaan.

Conclusies

Nijmegen heeft grootstedse trekken, zo zou de conclusie kunnen luiden wanneer uitsluitend gekeken wordt naar de ontwikkeling en positie van het Nijmeegs dialect. Er zijn verschillende taalveranderingen die in de turbulente sociale veranderingen een eigen weg hebben gekozen. Dat is typisch voor veranderingen 'from below', dat wil zeggen dat de taalgebruiker en de taalgemeenschap zich nauwelijks bewust zijn dat er zich een verandering aan het voltrekken is. Deze veranderingen zijn nauwelijks te stuiten en ze manifesteren zich juist ook in de jongste generatie sprekers van het vrouwelijk geslacht. Het interessante is dat zich in de voorbije eeuw in Nijmegen spontane taalveranderingen hebben voorgedaan, onafhankelijk van het proces van de verdwijning van het oude Nijmeegse dialect.

Het Nijmeegs wordt verder zo negatief beoordeeld, zelfs door de eigen sprekers, dat ook hier bijna van grootstedse allure zou kunnen worden gesproken. Maar dat geeft in feite het Nijmeegs te veel eer. Ondanks het feit dat Nijmegen de enige Nederlandse stad is met een echt down-town, behoort de rol van de Benedenstad intussen helaas tot het verleden. 't Hért is d'r uut', zoals oude Nijmegenaren het plegen uit te drukken. De nieuw opgebouwde Benedenstad zal die rol nooit kunnen overnemen.

Dat houdt tevens in dat vastgesteld moet worden dat het Oud-Nijmeegs intussen van de kaart is verdwenen en dat het Nieuw-Nijmeegs moeite heeft om te overleven. Voor het Nijmeegs rest heden ten dage een zeer herkenbaar accent, met eigen intonatiepatronen, en met een reeks lexicale eigenaardigheden, vooral rondom frequente werkwoordsvormen.

NIJMEGEN

In deze bijdrage is geen aandacht besteed aan de vele Bargoense woorden die in het verleden in het Nijmeegs zijn gebruikt, zoals Janssen (1987) in zijn inleidend woord constateert. Verder blijft er een aantal vragen onbeantwoord. Bijvoorbeeld wat de toekomstige positie van Nijmegen in het sociaal-geografisch beeld van Nederland zal zijn. Er is eerder in deze bijdrage al gewezen op het overgangskarakter van het Nijmeegs dialect. De sociaal-geografen delen Nederland in drie grotere gebieden, namelijk de Randstad, het overgangsgebied en de perifere zones. Het overgangsgebied loopt in oostelijke richting naar Arnhem en Nijmegen, langs de grote rivieren, en wordt gekenmerkt door een sterke verstedelijking en een grote bevolkingsgroei. Om te zien hoe een en ander uitpakt, zou een nieuw sociolinguïstisch onderzoek in Nijmegen nodig zijn.

Tot slot staat een vergelijking met de uitkomsten van het onderzoek van Giesbers (1989) in het plaatsje Ottersum, dat nog geen twintig kilometer te zuiden van Nijmegen ligt, nog steeds hoog op de lijst van desiderata. Het Nijmeegs en het Ottersums zijn van oorsprong vergelijkbare dialecten, maar hun ontwikkelingsgeschiedenis is totaal verschillend. Ottersum ging de rurale weg, Nijmegen de urbana. Ook hiervoor zijn nieuwe onderzoeksgegevens nodig. Wie weet komt het er nog eens van in de komende jaren.

Literatuur

- Brinkhoff, J.M.G.M. (1964), 'Nijmeegs taalschoon', in: *Numaga* 11, 229-252.
- Giesbers, H. (1989), *Code-switching tussen dialect en standaardtaal*, Amsterdam, P.J. Meertens-Instituut.
- Ginneken, J. van (1913), *Handboek van de Nederlandsche taal*. Deel 1. *De sociologische structuur der Nederlandsche taal*, Nijmegen, Malmberg.
- Hoften, R. van en F. Janssen (1979), 't Hert is der uut; een verhaal over de Nijmeegse knokcultuur tussen ± 1800 en 1940, Nijmegen, Doctoraalscriptie, Sociologisch Instituut, KUN.
- Hout, R. van (1989), *De structuur van taalvariatie. Een sociolinguïstisch onderzoek naar het stadsdialect van Nijmegen*, Dordrecht, Foris.
- Janssen, W. (1987), *Zeg 't mar op z'n Nimwèègs. Woordenboek van het Nijmeegs dialect*, Nijmegen, Dwarsstap.
- Labov, W. (1966), *The social stratification of English in New York City*, Washington, Center for Applied Linguistics.
- Terpstra, L. (1952), 'Het Nijmeegse uitstralingsgebied van de stemloze f, s, sj, en ch', in: *Taal en Tongval* 4, 101-115.
- Vries, J. de (1969), *Nieuw Nijmegen: moderne economische geschiedenis van de stad Nijmegen*, Tilburg, Stichting Zuidelijk Historisch Contact.
- Weijnen, A. (1970), 'Een nieuwe indelingskaart van de Nederlandse dialecten', in: *Mededelingen van de Nijmeegse Centrale voor Dialect- en Naamkunde* 9, 5-6.

Zutphen

Zutphens, Zutphenezen, Zutphenaren*

LEX SCHAARS

Met de vraag: 'Wat maakt Zutphen tot Zutphen?' opent Frijhoff het afsluitende artikel 'Bij wijze van conclusie: Zutphens eigenheid' in het laatst verschenen standaardwerk over de IJsselstad (Frijhoff 1989: 306). Het Zutphense dialect speelt daarbij in ieder geval geen rol, want daaraan besteedt het boek geen aandacht. Zou dat te maken kunnen hebben met de conclusie van Berber Voortman: 'Het Zutphense dialect wordt niet positief gewaardeerd: er worden alleen negatieve kwalificaties aan toegekend' (Voortman 1994: 32)? Het meest frappante voorbeeld van deze stelling, gegeven door een van Voortmans 'notabelen', is wel deze mening:

En het echte Zutphens, dat is vreselijk, dat is zo afschuwelijk, dat is een soort gedegeneerd Den Haags. Er is natuurlijk een bovenlaag in Zutphen, maar die spreekt geen Zutphens. Maar het echte platte Zutphens is een heel lelijk dialect. Tenminste in mijn oren.

Helaas kan deze bijdrage niet laten horen hoe móóí het huidige Zutphense dialect is! Maar hoe interessant die taal is, blijkt uit verschijnselen als de invloed van het Hollands, nieuwe woordvorming en klinkercombinaties die afwijken van de omgeving.

Om te beginnen willen we er echter op wijzen dat de Amsterdamse boekverkooper Pieter Jan Entrop ruim twee eeuwen geleden een wat genuanceerder oordeel geeft dan het hierboven genoemde als hij in zijn *Geographische beschrijving van de provincie van Gelderland* de stad Zutphen onder de loep neemt. Hij schrijft: 'De Stad van *Zutphen* is [...] ook wel voorzien van *Inwoonders*, die beleeft, spraakzaam en aangenaam in de verkeeringe zyn.' 'Haar Taal en Uitspraak is niet onaangenaam, offschoon wat na het *Munstersche* hellende, want in plaats van *Pruimen* zeggen ze *Proemen*, en voor *Bruin*, *Broen*, enz.' (Entrop 1772: 207-208, 219).

* De heren G.J. Bierhof, G.J. Heuvel, G. Nekkers, J. Nekkers en G.J. Terink – leden van de Zutphense werkgroep van het WALD – wil ik danken voor hun Zutphenese bijdrage en mw. dr. Jo Daan voor de trefzekere wijze waarop zij een eerdere versie van commentaar voorzag.

Het vroegere Zutphens

Hoe beleefd en aangenaam er in het Zutphens geconverseerd kan worden en hoe spraakzaam de inwoners zijn, blijkt ook een eeuw later nog in een bijdrage van dominee E.J. Pannekoek in de *Geldersche Volksalmanak* van 1870, getiteld 'De groote kerk te Zutphen':

'Jonges, Piet! Wat mooi weer! Gao'j 's wandelen?'

'Jao, 'k wol mien 's efkes vertraenn. 'k Heb den helen dag in huus gezaeten en dan mo'k 's avonds ten minsten de Bokkewal nog 's aover. Gao'j mee?'

Samen op stap komen ze al heel gauw te spreken over de Broederenkerk, 'de Grootte Karke' genoemd: 'Is der dan zovöl biezonners an te kieken?' vraagt de andere wandelaar verbaasd.

'Och, loop hen! Alle zondagen haost kom ie der in, ie bint hier getogen en geboren en zollen dat neet weten!' 'Nee, warempel neet, mäör too, vertel der mien 's wat aover. Ik heur oe zo graag aover zo iets praoten'. 'Heur 's; ie bint 'n olde schoolkammeraod van mien en ik weet da'j nooit met 't stroopkenniken hebt gelopen'.

Piet gaat dan ook maar al te graag in op de uitnodiging om te vertellen wat hij weet, al verontschuldigt hij zich als volgt:

't Is wel neet völ en as Meneer Tadama van de Holtmarkt nog laefden, zol dee der oe vrie wat meer van können vertellen'.

Wie is die kenner van Zutphen, Meneer Tadama van de Holtmarkt? Hij is in 1810 in Amsterdam geboren als zoon van een belangrijk man, die o.a. secretaris van Amsterdam en minister van Justitie tijdens de Bataafse Republiek geweest is. Als zijn vader overlijdt, verhuist het gezin – Reinier Willem is dan nog geen tien jaar – naar Zutphen. Nadat hij zijn studie rechten in Leiden met een doctoraat afgesloten heeft, gaat hij weer in Zutphen wonen, waar hij zich vestigt als advocaat en vanaf 1841 als kantonrechter werkzaam is. Hij wordt door het stadsbestuur van Zutphen benoemd tot bibliothecaris en archivaris, wat hem de mogelijkheid biedt het eerste standaardwerk over de IJsselstad, getiteld *Geschiedenis der stad Zutphen van de vroegste tijden tot 1795* te publiceren. Behalve uitmuntend kenner van de Zutphense geschiedenis is Tadama óók nog geïnteresseerd in dialect. Hij heeft zich verdienstelijk gemaakt doordat hij Achterhoekse dialectwoorden vastgelegd heeft. Want als lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde geeft hij gehoor aan de oproep behulpzaam te zijn bij het registreren van woorden die in een toekomstig *Nederduitsch Taalkundig Woordenboek* opgenomen zullen worden (Schaars 1983: 23-35). In de inleiding tot zijn woordenverzameling – die voor het eerst gepubliceerd is in het tijdschrift *Taalkundig Magazijn* uit 1839 – schrijft hij (Tadama 1839: 398):

ZUTPHEN

In de taal des gemeenen levens ten platten lande en in de gewone volkstaal der steden, zijn dikwijls sporen van eigendommelijkheden der oude volkstaal overgebleven, gelijk men in dezelve ook veel overeenkomst met de taal onzer Duitsche grensnaburen (oorspronkelijk eene zuster van de onze) kan opmerken.

Net als Entrop maakt Tadama de lezer er opmerkzaam op dat de Achterhoekse en Westfaalse dialecten verwante talen zijn. Passend in die tijd is dat voor Tadama – ondanks zijn goede taalhistorische inzicht – de standaardtaal het criterium is als het gaat om ‘goed’ of ‘fout’. Zo schrijft hij:

De fouten die men in dezen tongval tegen de taalregels opmerkt, zijn overblijfsels uit de taal onzer voorouders, zoo als die voor een paar eeuwen en vroeger gesproken werd, toen zij meer overeenkomst had met de aanverwante talen.

Als voorbeeld van zo'n 'fout volgens den tegenwoordigen staat onzer moedertaal' geeft hij dat de *uu* in *zuur* vervangen wordt door de *oe* (*zoer*), waar taalhistorisch precies het omgekeerde het geval geweest is. Anders dan Entrop maakt Tadama onderscheid tussen plattelands- en stadsdialecten. Jammer genoeg geeft zijn woordenverzameling geen voorbeelden van deze verschillen.

Dat is helaas evenmin het geval bij de dichter-landman A.C.W. Staring, die – als eerste – een gedicht in het Achterhoeks geschreven heeft: 'De tuchtiging der Algerijnen op den 27 van Oogstmaand 1816'. Direct onder de titel staat: 'In Boeren-Zutphensch'. Daarmee duidt hij de dialecten aan in het graafschap Zutphen, het gebied dat tegenwoordig veelal Achterhoek genoemd wordt. Ondanks zijn eigen lokalisering 'Het plat door mij gebezigd, heeft de meeste overeenkomst met hetgeen omstreeks Vorden en Lochem wordt gehoord', blijkt uit analyse van het gedicht dat Staring vooral dialect uit zijn geboortestreek Gendringen-Doetinchem gebruikt heeft (Schaars 1980: 16-44). Dat er ook volgens Staring behalve 'Boeren-Zutphensch' een ander Zutphens is, valt op te maken uit deze passage in de toelichting op het gedicht:

Opzigtelijk de Uitspraak, had ik, bij den eersten druk van de Tuchtiging der Algerijnen, te veel toegegeven aan een' Criticus, in het Zutphensche wonende, maar een stedeling, en daarenboven in Overijssel geboren en groot geworden; vandaar de tegenwoordige afwijking van het vroeger uitgegevene.

Vergelijking van de betreffende drukken echter leert dat in de definitieve versie weliswaar gekozen is voor een aantal kenmerkende verschijnselen uit Starings geboortestreek, maar dat niet te achterhalen is hoe daarmee de invloed van de Zutphense stedeling, geboren in Overijssel, ongedaan gemaakt is. Aannemelijk is overigens dat deze 'Criticus' Staring de origineelste en kernachtigste lof toezwaait

voor het gedicht; en dat in goed Stad-Zutphens: 'Van zien laeven he'k geen mooier dink geheurd' (Schaars 1980: 15).

Ondertussen is wel duidelijk dat deftige, geleerde heren in de negentiende eeuw gefascineerd waren door 'Zutphens' dialect. Dat geldt ook voor een jongere stadgenoot van Tadama, eveneens een man uit een vooraanstaande familie: Hendrik Isaak Swaving. Al op twintigjarige leeftijd – hij studeert dan net rechten in Leiden – heeft hij een woordenlijst gepubliceerd, in de jaargangen 1835 en 1837 van het hiervoor reeds genoemde *Taalkundig Magazijn* (Schaars 1983: 15-22). Hij schrijft (Swaving 1835: 307):

Van tijd tot tijd de bewoners van Gelderland, en inzonderheid de landlieden dezer Provincie, woorden hoorende bezigen, welke mij vreemd voorkwamen, teekende ik dezelve tot eigen genoeg op.

Hoewel hieruit blijkt dat hij geen speciale aandacht voor het Stad-Zutphens heeft, geeft hij toch een paar specifiek Zutphense woorden. Zo vermeldt hij (Swaving 1835, 317):

eene *kuis* is in Zutphen een rond steenen balletje, zeker kinderspeeltuig, in onderscheiding van *pottebakker*, een dergelijk speeltuig, maar dan uit klei gebakken. De gemeenen naam van beiden is *knikker*.

En onder *preuve* schrijft hij (Swaving 1835: 320):

Weiland geeft het woord *prove* wel op, maar zegt, dat het verouderd is, en legt het uit door het *onderhoud*, hetwelk iemand voor zijn geheele leven uit eene geestelijke stichting trekt. In Zutphen is het woord nog zeer gebruikelijk, in den zin van eene uitdeeling van brood en boter, door eene liefdadige inrigting, Sint Anthonie Broederschap, aan behoeftige lieden.

Ten slotte geeft hij onder *stoete* op (Swaving 1837: 79):

Stoete is niet bepaaldelijk een brood van weitenmeel; integendeel verstaat men door *boerenstoete* een groot brood, uit de bloem van roggenmeel gebakken. In Enschede of daaromtrent noemt men *stoet* een brood van weitenmeel van eenigszins mindere qualiteit dan het zoogenaamde Fransche brood. Deze *stoet* heet in Zutphen *menage brood*.

Uit die toelichting kunnen we overigens opmaken dat de betekenis van het woord *stoete* in de negentiende eeuw net zo ingewikkeld was als tegenwoordig (WALD, *De mens-B*, 314-318).

In de rij van negentiende-eeuwse notabelen die zich met het Zutphense dialect bezig hebben gehouden, mag zeker Ludolf Anne Frederik Hendrik baron van Heeckeren van Waliën niet ontbreken. In 1859 verblijft hij de Maatschappij der Neder-

ZUTPHEN

landsche Letterkunde met een vertaling van het Evangelie van Johannes 'in het Plat-Zutphensch, zoo als het in de omstreken der stad van dien naam gesproken wordt' (Van Heeckeren 1859). Hoewel ook deze tekst dus geen Stad-Zutphens geeft, schrijft Van Heeckeren in annotaties hier en daar wel over het dialect van de stad. Zo noteert hij:

Ofschoon die [t.w. 'het plattelands-' en 'het Stad-Zutphensch'] oorspronkelijk wel aan elkander gelijk zullen geweest zijn, is het Stad-Zutphensch al meer en meer verbasterd en verschilt het in sommige opzichten reeds aanmerkelijk van het platteland-Zutphensch.

Over het woordgebruik van de verschillende standen geeft Van Heeckeren twee keer informatie. Bij de vertaling 'Nicodemus, één van eurluu, die 's naches bie 'm ekommen was, zei eur: "Oordeilt onze wette de mense, veur dat hie van 'm eheur hef, en versteet wat hie dut?"' (Joh. 7:50-51), tekent hij aan: 'Hie: ofschoon wet vrouwelijk is, zou men in het Zutphensch het mann. v.n.w. gebruiken, van een vrouwelijke persoon sprekende wordt, vooral onder den arbeidenden stand, doorgaans het mann. v.n.w. gebezigd.' En naar aanleiding van Joh. 10:1-3 merkt hij op: 'De deur los doen, in plaats van open doen, is in het Zutphensche, ook onder den beschaafden stand, algemeen gebruikelijk.' Bij de zin: 'Alle dingen zint deur 'm emaaft en zonder 'm is geen ding emaaft dat emaaft is' (Joh. 1:3), geeft hij twee annotaties. 'Zint, in het Stad-Zutphensch zou men zeggen *binnen*, oostelijker is het bunt.' En: 'In het S.Z. heeft men de g in het verleden deelwoord: daar zegt men *gemaakt*, op het platte land *emaaft*.'

Winkler getuigt er in zijn *Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon* van dat het Stad-Zutphens honderd jaar geleden meer in aanzien staat dan het Achterhoeks zoals het op het platteland gesproken wordt. 'De zutfensche tongval klinkt aangener en is vloeiender, minder hard dan het echte achterhoeksch; dit klinkt min of meer boersch en grof, het zutphensch netter en gekuischter,' schrijft hij (Winkler 1874: 346). Bij hem treffen we de meest uitgebreide analyse aan die er van het negentiende-eeuwse Zutphens overgeleverd is:

De tongval van de stad Zutphen wijkt meer van het gewone achterhoeksch-geldersch af dan met de tongvallen van de andere steden van de graafschap 't geval is. Want behalve dat te Zutphen, als hoofdplaats, nog meer dan in de andere plaatsen het nederlandsch en 't hollandsch hun invloed op den eigenen tongval doen gelden, is ook het zutfensche dialect op zich zelve eenigszins afwijkend van het echte achterhoeksch. Het vormt den overgang van het achterhoeksche tot het veluwsche saksisch, en is na verwant met den tongval van het naburige Deventer.

Alvorens aandacht te besteden aan het huidige dialect van de IJsselstad willen we in het kort ingaan op factoren die Zutphen tot Zutphen gemaakt hebben. Eén ding is daarbij zeker: de stad is trots op haar geschiedenis, want – aldus Frijhoff – daar-

mee worden begrippen als duur, degelijkheid en betrouwbaarheid verbonden. In voorlichtingsmateriaal van de gemeente en de vvv – waarop in ieder geval steevast het symbool ‘Zutphen torenstad’ prijkt – wordt bij voorkeur gewezen op de bijna duizendjarige geschiedenis van de stad, de continuïteit van haar plattegrond en haar handelsfunctie, haar centrale ligging in de regio, haar culturele schatten en haar functie als residentie van de elite. Frijhoff wijst die voorkeur voor de middeleeuwse geschiedenis – waarvan de beschrijving gewoonlijk meer ruimte in beslag neemt dan die van de eeuwen daarna – af, omdat daarvan de suggestie uitgaat dat zij de sleutel zou kunnen zijn tot begrip van het tegenwoordige Zutphen (Frijhoff 1989: 306-307). Inzicht in Zutphens eigenheid ontstaat als men zich verdiept in de politieke, economische, religieuze, culturele en sociale verhoudingen. Een heel belangrijk gegeven is dan de politieke loyaliteit van de regentenfamilies aan elkaar, waardoor eeuwenlang leden van geslachten als Van der Cappelle (1368–1818), Schimmelpenninck (1420–1752), Van Heeckeren, Van Löben Sels in het stadsbestuur gezeten hebben en de stad als haar eigendom beschouwd hebben. ‘In weinig Nederlandse steden zal de term “regeringsmentaliteit” aan zo’n tastbare realiteit hebben beantwoord. Het cliché van de deftige Zutphense bestuurscoterie is daar een overblijfsel van,’ merkt Frijhoff op (Frijhoff 1989: 312). Hij wijst er verder op dat de zestiende eeuw als een breuk in de geschiedenis van de torenstad moet worden beschouwd omdat dan de marktfunctie en de nijverheid stagneren en het aantal inwoners sterk vermindert. Zutphen wordt vestingstad; de vestingwerken bepalen voortaan de stadsaanleg en de verkeerssituatie en een garnizoen doet zijn intrede in het stadsleven. In de negentiende eeuw lopen de pogingen meer industrie aan te trekken stuk op deze functie en wanneer na 1874 deze mogelijkheden er wel komen omdat de vesting Zutphen opgeheven wordt, is het te laat en blijft Zutphen een landstad. Als de omgeving echter vervolgens zelf minder afhankelijk wordt van de stad – ook op het platteland verschijnen winkels en er komen ook daar marktcentra – probeert de torenstad zich als woonstad te profileren.

Een bloeiend kerkelijk leven werd verhinderd door de achterdocht jegens religieuze heren; het grote prestige dat de sociaal bewogen dominee Martinet genoot, toont de invloed van een buitenstaander op het religieuze leven (Frijhoff 1989: 313). Op cultureel gebied – stelt Frijhoff – heeft de Zutphense elite amper figuren voortgebracht die zich in de stad cultureel onderscheiden hebben; zij die geestelijk wat in hun mars hadden, ontplooiden zich elders. In de stad zelf werden kunst en cultuur ingebracht door buitenstaanders die er tijdelijk woonden: behalve Martinet bijvoorbeeld de predikant Baudartius, de organist Oldenraet en de klokkengieters François en Pierre Hemony. Ook met betrekking tot het onderwerp van deze studie gaat dit op: de Zutphenezen Swaving en Van Heeckeren en de niet in Zutphen geboren Tadama immers interesseerden zich meer voor de taal van het platteland en veel minder voor die van hun stad. Ook over een eind-negentiende-eeuwse woordenlijst met een keur aan Zutphense uitdrukkingen – zoals de oud-Deventenaar Draaijer die in 1896 uitgegeven heeft voor zijn stad – beschikken we helaas niet. Gezien het feit dat de twee IJsselsteden Zutphen en Deventer nog geen vijftien kilometer van elkaar liggen, is dit een opmerkelijk verschil. De Zutphense situatie

ZUTPHEN

van rond de laatste eeuwwende wordt treffend beschreven in de streekromans van Liete Engelberts: het milieu van adel en patriciaat in Zutphen wordt daarin gekenmerkt door minachting voor het volk en een intellectuele leegte, veroorzaakt door verstarde omgangsvormen (Frijhoff 1989: 313-314). In dat milieu was er – anders dan in Deventer – kennelijk geen waardering voor het stedelijke dialect, ook niet voor dat van de hogere standen.

Als Zutphen zich na de Tweede Wereldoorlog met Apeldoorn en aartsrivaal Deventer verenigt in de Stedendriehoek, wordt de band met het achterland nog losser en grijpt Doetinchem zijn kans als centrumgemeente te gaan functioneren. Zo is het te verklaren dat deze bijdrage niet in de IJsselstad Zutphen maar in de Oude IJsselstad Doetinchem geschreven is.

Het huidige Zutphens

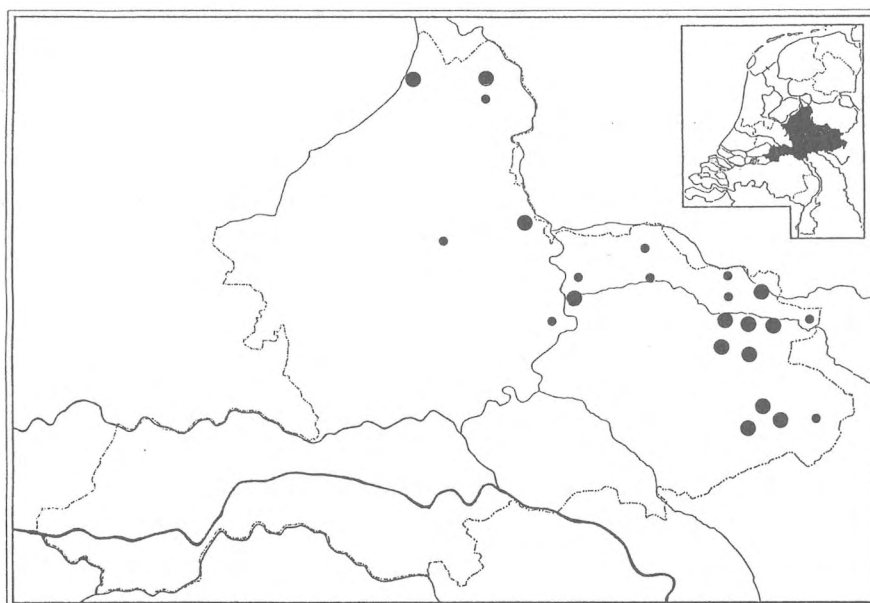
Met betrekking tot het Zutphense dialect is één ding duidelijk: aan klanken herkent men het dialect van de IJsselstad eerder dan aan woorden. Voortman (1994: 70-83) wijst erop dat Standaardnederlands sprekende Zutphense notabelen de *ee* en *oo* uitspreken als *eej* en *oow*. Ook in het Zutphens dialect worden die klanken zo veelvuldig gerealiseerd. Wat dit aspect betreft vormen Zutphenezen – de inwoners van Zutphen die er geboren en getogen zijn – en Zutphenaren – zij die niet in de stad geboren en getogen zijn – samen een stedelijk eilandje, want in de omgeving van de stad worden die diftongen niet gebruikt; integendeel: de Achterhoek is juist bekend om zijn monoftongische *ee* en *oo*. Maar er zijn nog andere klanken waarin het Zutphens zich onderscheidt van zijn omgeving. Dankzij de inbreng van de Zutphense werkgroep van het *Woordenboek van de Achterhoekse en Liemerse Dialecten WALD* kunnen we die beschrijven. Een Zutphenees wordt door iedere Achterhoeker onmiddellijk herkend als hij woorden uitspreekt die in het Standaardnederlands een *aa* voor een *r* hebben. Waar Achterhoekers dan *oor* of – soms – *aor* zeggen, laten Zutphenezen een *äö* voor *r* (als in het Franse *soeur*) horen. Woorden als *däör* 'daar', *jäör* 'jaar', *näör* 'naar', en zinnetjes als 'n *Wäörzegster* spraekt niet altied de *wäörheid*', en 'Wie *späören*, *mäör* gebruiken geen *späörpot*', doen een Achterhoeker onmiddellijk beseffen dat hij met een echte Zutphenees te maken heeft. Opmerkelijk is dat de notabele Zutphenaren deze *äö*-klank mijden. Verwacht zou worden dat zij in deze gevallen hun toevlucht zouden zoeken tot de standaard-*aa*, maar vaker realiseren zij in deze gevallen die deftige Haegse *ae*: 'Zutphenaeren *spaeren*, *maer* hebben *geejn* *spaerpot*.' Dat Zutphenezen zich intussen ook weleens vergissen, blijkt ook uit het *WALD*-materiaal. Daarin komen zinsneden voor als: 'n *naer blaag* 'een vervelende jongen', *raere sprongen* 'vreemde sprongen'. Een ander aspect dat we met betrekking tot de *äö*-klank moeten vermelden is, dat we uit de teksten die ds. E.J. Pannekoek in de negentiende eeuw in de *Geldersche Volksalmanak* geschreven heeft, zouden kunnen opmaken dat woorden met *aa* voor een *r* toen nog niet in het Zutphens als *äör* uitgesproken werden. Pannekoek gebruikt namelijk de *ô* voor zowel de *ao* (*bepôld*, *hôt*, *gesprôkken*) als

PROVINCIE GELDERLAND

de *äö* (*môr, dôr, dôrin*) (Schaars 1985: 12-13). De leden van de werkgroep kunnen zich echter niet anders voorstellen dan dat zij in hun jeugd steeds *äö*-klanken hoorden.

Overigens kent ook het nabijgelegen Deventer de zojuist beschreven verschijnselen met betrekking tot de *eej, oow* en *äö, ae*.

Een klank die een Zutphenees ook anders uitspreekt dan een Achterhoeker is de *a* vóór *rt*; die wordt *e*, terwijl de *r* een brouw-*r* is: *kwert* 'kwart', *herd* 'hard', *hert* 'hart', *zwert* 'zwart' (ook: *zwertkieker* 'pessimist', 'n *zwertwerker verdeent der zwert bie, den anspraeker bie begrafenissen neumen wie zwerte kraaie*). In de omgeving wordt steeds een *a* gerealiseerd, terwijl de *r* niet uitgesproken wordt: *kwat, had, hat, zwat*. Ook andere woorden die in het Standaardnederlands een *a* voor *r* hebben, worden in het Zutphens met *e* uitgesproken: *kerre* 'kar' (ook: *kiepkerre, vuulniskerre*), *merk* 'markt' (ook: *vriedagsmerk, eiermerk, meimerk, wat noe de Burgerzaal is, was vrogger de botterhal; dääor werd de bottermerk gehollen*), *erm* 'arm', *verken* 'varken' (ook: *feestverken*), *dwers* 'dwars' (ook: *dwersdriever, dwers doon*), in

- Plaatsen waar sk slechts in één woord opgetekend is
- Plaatsen waar sk in meer woorden opgetekend is

Sk in Gelderse dialecten in 1994 (naar: A.H.G Schaars, 'Schommel, skommel, skommele; schommelingen in Gelderse dialecten', in: R. Belemans en H.H.A. van de Wijngaard (red.), *Dialect in beweging (Het Dialectenboek 3)*, Groesbeek 1995, pp. 123-136.

Hiervoor is reeds ter sprake gekomen dat Van Heeckeren in 1859 de oudste voorbeelden gegeven heeft van het Zutphens als voorpost van het Standaardnederlands. Wanneer we ons oor heden ten dage te luisteren leggen, dan kunnen we de door hem opgegeven verschijnselen – voltooid deelwoord met *ge-* en vervoegingen als (wij/jullie/zij) *maken* – nog waarnemen bij Zutphenezen. Want net als in het Standaardnederlands wordt het voltooid deelwoord in het Zutphens met *ge-* gevormd en is de vervoeging van de eerste, tweede en derde persoon meervoud op *-en*. Hoewel vanuit vrij recent onderzoek de suggestie uitgaat dat de omgeving van Zutphen nog steeds vasthoudt aan voltooide deelwoorden met het voorvoegsel *e-* (Schaars 1996, 15), is mijn stellige indruk dat onder invloed van het Standaardnederlands in de overige plaatsen in de Achterhoek vooral het voltooid deelwoord met *ge-* terrein wint, terwijl daar tegen vervoegingen op *-en* in plaats van op *-t* (*wij/jullie/zij maakt*) nog vrij sterke weerstand geboden wordt.

Een ander aspect dat in het Zutphens dialect voorkomt, is de vorming van nieuwe dialectwoorden, ontstaan uit aanpassingen van Standaardnederlandse woorden. Op die manier ontstaan woorden die goed aansluiten bij het dialect. Uit onderzoek, in 1994 gedaan, zijn voor Zutphen opgegeven *hamme* en *eelte*. Die woorden zijn gevormd nadat de oorspronkelijke dialectwoorden *schinke* en *zwil* in vergetelheid geraakt zijn. In het Zutphense WALD-materiaal komt deze woordvorming ook voor, bijvoorbeeld bij *strikke* ‘stropdas’ (waar andere plaatsen in de Achterhoek *strik* opgeven) (WALD, *De mens-B*, 461), *kiele* ‘kiel’ (tegenover *kiel* in de Achterhoek (WALD, *De mens-B*, 459) en *meste* ‘mest’ (tegenover *mes*).

Een andere aanpassing aan het Standaardnederlands – die we kunnen beschouwen als een aanvulling op wat Van Heeckeren opmerkt – betreft het woord *aopen* (Van Heeckeren 1859). Geeft hij op dat *open* gebruikelijker is dan *los*, in het WALD-materiaal treffen we aan: ‘In-ens ging de deure aopen/lös. Niemand dörfde zien mond aopen te doen. ’t Feest aopenen, de dans aopenen’. Opmerkelijk is dat dit *aopenen* ook al in de negentiende eeuw opgetekend is; in de *Geldersche Volksalmanak* van 1872 schrijft ds. E.J. Pannekoek: ‘Völ voerden dat heerschap [t.w. de graaf van Leicester] hier neet uut, hee was – geleuf ik – ook baeter geschikt um met de koningin ’n dansbal an ’t hof te aopenen’ (Pannekoek 1872: 160).

Zutphense woorden

Welke typerende woorden kent het hedendaagse Zutphens als we het vergelijken met de dialecten uit de directe omgeving? Op grond van het WALD-materiaal zijn twee rubrieken gemaakt: het eerste lijstje toont verschillen tussen Zutphen enerzijds en de omgeving anderzijds, terwijl de tweede serie uitdrukkingen bevat waarin toponiemen uit stad en omgeving een rol spelen. De *eej* en *oow* zijn vanwege de leesbaarheid steeds weer gespeld als *ee* en *oo*.

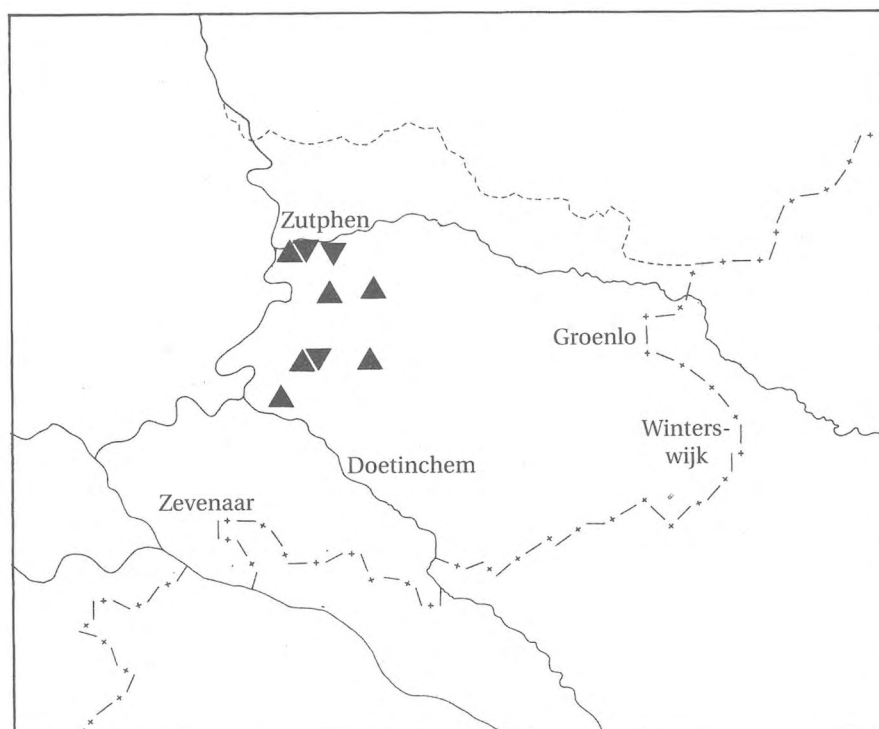
brook, broek. ‘Bie de Brokengigant (eigenlijk dus: Broowkengigant) krie’j de broeken zowat veur niks; ze zin hertstikke goedkoop.’ ‘Hee (eigenlijk dus: heej) is ’n

ZUTPHEN

de werre zeen 'in de war zijn'. Achterhoekers zeggen in deze gevallen zonder uitzondering *kore* of *kaore*, *mark(t)*, *arm*, *varken*, *dwas*, *warre*. Ook het Zutphense *stert* 'staart' toont de voorkeur voor *e*; in de Achterhoek luidt dit woord *stat*.

Dat het huidige Zutphens ook conservatieve trekken heeft, blijkt uit het feit dat de *sch* er soms als *sk* uitgesproken wordt (zie kaartje). Zo is in het WALD-materiaal 'school' als *skole*, 'schaal' als *skale* en 'schoteltje' als *skötteltjen* opgegeven. 'De basisskole heetten vroger de grote skole'; eigenlijk hadden we moeten spellen: 'De basisskooole heejtten vroger de groowte skooole'.

Dat Zutphen – evenals Arnhem, Doesburg en Deventer – als invalspoort functioneert voor de verspreiding van Standaardnederlandse verschijnselen in de Achterhoek is op talloze kaartjes in het WALD te zien. Waar het gaat om klanken is bijgaand kaartje van *draai* en *draaien* een mooi voorbeeld. Ook de achter in de keel uitgesproken *chr* komt – behalve in Zutphen – slechts voor in de nabijgelegen dorpen Gorssel, Eefde, Vierakker en Baak (Schaars 1977: 211; zie ook *Reeks Nederlandse Dialectatlassen*, opname Zutphen).

▲ draai ▼ draaien

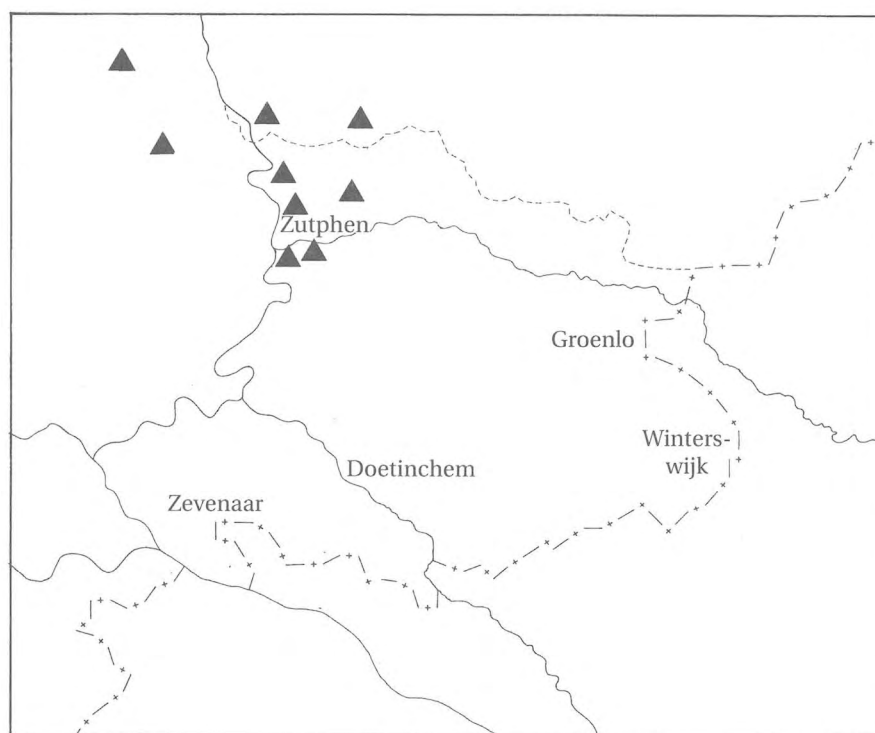
Verspreiding van de woorden *draai* en *draaien* in de Achterhoek.

ZUTPHEN

echte lolbrook; hee hef vaker van dee geintjes.' Behalve de uitdrukking 'Hee hef de brook neet kapot' (hij heeft geld), wordt ook wel gezegd – zoals in de Achterhoek –: 'Hee hef de bokse neet kapot.' Dit *brook* is een woord dat op de grens van de gebieden met *bokse* (Achterhoek) en *broek* (Veluwe) voorkomt en verklaard kan worden als overgangsvorm: van het Standaardnederlandse woord *broek* is door klankverandering een dialectwoord gemaakt. Daarbij mag aangenomen worden dat de bekendheid van het toponiem *brook* (als in *Polsbrook*) dit proces ondersteund heeft.

holse, klomp. Elders in de Achterhoek thans niet meer opgegeven (WALD, *De mens-B*, 495). Het woord *holske* komt wel voor in de woordenboeken van Winterswijk (Deunk 1971: 95) en Goor/Gelselaar (Wanink 1948: 112). Oorspronkelijk was het woord *holtschoe*.

kuis, grote knikker van klei. Zoals hiervoor beschreven is, kent Swaving het woord eveneens, maar bij hem is een kuis niet van klei, maar van steen. In de Achterhoek is het woord thans ook nog opgegeven voor Eefde en Gorssel. In het laatstgenoemde dorp is het de naam voor een grote, glazen knikker. In Deven-

▲ brook 'broek'

Verspreiding van *brook* 'broek'.

ter is het de algemene benaming voor een knikker (Mäkel 1986: 59). Het *Woordenboek der Nederlandsche taal* lokaliseert het woord 'o.a. te Zutphen en Deventer' en geeft een citaat uit de *Deventer Courant* van 1894.

kunnen, kennen, Zutphen neemt een uitzonderingspositie in ten opzichte van de omgeving als het gaat om de betekenis van de werkwoorden *kunnen* en *kennen*. Zutphenezen sluiten zich aan bij het 'Hollandse' gebruik en 'kennen dus vragen: "Kun ie mie nog?"' De omgeving van de stad gebruikt beide werkwoorden als in het Standaardnederlands.

megäöre, 'Op de megäöre spöllen' – op zo'n manier knikkeren dat de knikkers op één lijn naast elkaar liggen. Behalve *megäöre* wordt ook *begäöre* gezegd. Het woord is in het WALD-materiaal alleen opgegeven voor Zutphen en Warnsveld; het nabijgelegen Wichmond spreekt over *lientje knikkeren*, Vorden over *riege of strepe knikkeren*.

miemelen, eten secuur nakijken voordat het opgegeten wordt; pluizen. 'Zit neet zo met 't aeten te miemelen; wat bi'j toch 'n kieskouwer.' Terwijl elders in de Achterhoek een achttiental andere woorden en uitdrukkingen voor dit begrip opgegeven zijn, is alleen voor Zutphen *miemelen* genoteerd (WALD, *De mens-B*, 276). Overigens is *miemelen* in de Achterhoek wel bekend in een andere betekenis: 'onzin, wartaal praten'.

periek, abrikoos. Waar de Achterhoek unaniem *abrikozen* kent, kennen Zutphenezen ook het woord *periek* (WALD, *De mens-B*, 394).

wout, zoet, politieagent. 'De Rooie Te Loo, Kop Hesseling en de Meikever waren vrogger zoeten.' Behalve *wout* wordt ook *bout* gezegd. Ook Doesburg en Doetinchem kennen *wout*, elders in de Achterhoek zegt men *plietsie*.

zeun, zoon. 'Hee hef 'n stiefzeun, 'n schoonzeun en 'n kleinzeun'. De omgeving heeft *zönne*, evenals Deventer; Wichmond kent *zoon*. Al in de negentiende eeuw opgetekend: 'Emand had twee zeuns' (Winkler 1874: 346). 'Karel van Oostenriek was baas gebleven, had Gelderland, Holland, Braobant en den hemel weet wat al meer an zien zeun Flip naogelaoten' (Pannekoek 1872: 156).

Zutphense gezegden

breure, 't Is klik veur de Breure, a'j hard loopt, kö'j 't heure' – schertsend antwoord op de vraag: 'Hoo late is 't?'; om zeven minuten voor het hele en halve uur gaf de Broederenkerk een 'klik'.

lange brugge, 'En wat ropen ze noe op de Lange Brugge? Leugenaer!' – gezegd als iemand een ongeloofwaardig verhaal verteld heeft. De Lange Brugge is de brug over de IJssel die Zutphen met de Hoven verbindt.

mettray, 'A'j ondeugend bint, dan brengen wie oe näör de Mettray' – gezegd als een jongen ongehoorzaam of brutaal was. De Mettray in Eefde was een stichting voor moeilijk opvoedbare jongens. Erger was het dreigen met de jeugdgevangenis ('Ie gaot näör de Jeugdgevangenis'), want daar zaten jongens die gestolen hadden.

pols(e)brooks-frans, 'Pols(e)brooks-Frans spraeken' – 1) onduidelijk praten. 'Vrogger werd gezegd: "Dee pröt Polsebrooks-Frans"; wat wol zeggen: dee spraekt neet zo dudelek. De Polsbrook – ok wel de Paep geneumd – was 'n straote in de olde binnenstad. Däör en in de Greune Stege was 't armoe troef; ze woonden der in hele kleine huuskes op mekare gepropt. Veur tien gezinnen was der mäör ene pompe en ene plee. As kinder dörfden wie der nooit alleneg hen, want de meesten waren däör rood en scholden oe uut, a'j der langs kwammen. Völle van dee mensen praotten nogal "krom". Ze zeien b.v.: "Wielopao" (wij lopen), "Mo'j 's kiekao" (moet je eens kijken) en "Wie näör schole/skole gaon" (wij gaan naar school)'.
 2) In de *Zutphense Courant* van 5 februari 1910 wordt eveneens over 'Polsbroeksch Fransch' geschreven (Krosenbrink 1980: 78). Daar wordt het omschreven als een jongenstaal die gebaseerd is op het Zutphense dialect. De woorden ervan zijn steeds maar een- of tweelettergrepig en worden in principe van achteren naar voren uitgesproken, al worden er ook wel makkelijk uitspreekbare oplossingen gekozen. Om een indruk van deze taal te geven, willen we het voorbeeld dat de *Zutphensche Courant* geeft – een gesprekje tussen twee jongens – hier overnemen.

'Gez, oag ie eem?'

'Zeg, gao ie mee?'

'Jeen, ki gam tien.'

'Neej, ik mag niet.'

'Raow-meu tien?'

'Waorum niet?'

'Tad teew ki tien.'

'Dat weet ik niet.'

'Laz ki 't oe si gezgen? Ie frud 't tien.'

'Zal ik 't oe is zeggen? Ie durft niet.'

'Jeen, roam ki gam tien nav niem eomred.'

'Neej, maor ik mag niet van mien moeder.'

'Oen, nad tom ie 't raom netaol, fielb nad raom rieh.'

'Noe, dan mot ie 't maor laoten, blief dan maor hier.'

Eén van de leden van de Zutphense werkgroep kent de Polsbrookse uitdrukking 'Mokserie' voor: 'Kom es hier.'

poortersklöksken, 'As 't Poortersklöksken geet, mo'j näör huus kommen' – 'Van kwert veur tien tot tien uur luujt hier van olds 't Poortersklöksken. Vrogger gin-

gen dan um tien uur de poorten van de stad dichte en dan mos dus iederene binnen zeen. Later zeien vader en moder tegen hun dochters dee op vriejersvoten waren: “As ’t Poortersklöksken geet, mo’j näör huus kommen.”

sidney, ‘Hee steet der mäör te staon, ’t is net Sidney’ – gezegd als iemand (die eigenlijk zou moeten werken) niks staat te doen. Het standbeeld van Philip Sidney (1554–1586) staat in het park aan de Coehoornsingel; het is een herinnering aan de (zoals de sokkel vermeldt) ‘edelman, dichter, staatsman, strijder voor onze vrijheid’ die bij het beleg van Zutphen in Warnsveld gewond raakte en kort daarna in Arnhem overleed.

werken, ‘Werken lig achter Wernsveld’ – als iemand zei: ‘Ik mot gaon werken’, kon hij schertsend als antwoord krijgen: ‘Werken lig achter Wernsveld.’ Daarmee werd de buurtschap Warken – gelegen tussen Warnsveld en Almen – bedoeld. Als vervolg op deze zegwijze werd nog weleens gezegd: ‘En a’j wat wil wodden, mo’j näör Vodden’, waarmee bedoeld werd dat in Vorden vooraanstaande personen woonden.

zijlstra, ‘Dat he’j zeker uut de bule van Zijlstra’ – gezegd als iemand twijfelde aan de waarheid van een verhaal. Zijlstra was een landelijke kruideniersketen die de zakjes waarin de kruidenierswaren werden afgewogen, voorzag van spreuken, tips en andere wetenswaardigheden.

zutphenaer, inwoner van Zutphen die er niet geboren en getogen is.

zutphenees, inwoner van Zutphen die er geboren en getogen is. Pannekoek noemt een inwoner van Zutphen een Zutphenschman: ‘Dee monnik was nog wel ’n geboren Zutphenschman dee dus al licht familie of vrinden in de stad had’ (Pannekoek 1872: 159).

Zutphenaeren en Zutphenezen, aan hun taal zijn ze beiden – de tweede groep weliswaar duidelijker dan de eerste – in en buiten Zutphen te herkennen. Hoe zeer het Zutphens dialect nog een levende taal is, blijkt uit wat een veertigjarige Zutphenees me in 1997 vertelde:

Op mien wark – ook tegen mien baas – praot ik niks anders dan dialect, mäör ze verstaon mie door ook allemaol. A’k in de winkel bin, dan is ’t negen van de tien keer ook gewoon plat: ik veul mie dan gewoon ’t lekkerste. A’k aover mot schakelen in ’t ABN, dan veul ik mien toch ’n betjen opgelaoten.

Die gevoelens, gesteld tegenover het oordeel van Voortmans Zutphenaer uit 1994: ‘Het echte platte Zutphens is een heel lelijk dialect. Tenminste in mijn oren’, geeft aan hoe groot tegenwoordig de afstand tussen beide groepen is en hoe het met de taaltolerantie in de torenstad gesteld is. Zet daartegenover de meningen van Entrop uit 1772 en van Winkler uit 1874 en de vraag: ‘Hoo late is ’t?’ kan maar beter niet beantwoord worden. Bovendien, hoe hard je ook loopt: de Breure hef geen klok meer, dus de klik is neet te heure.

Literatuur

- Deunk, G.H. (1971), *Woordenboek van het Winterswijkse*, Groningen.
- Entrop, Pieter Jan (1772) *Geographische beschrijving van de provincie van Gelderland etc.*, Amsterdam.
- Frijhoff, W.Th.M. et al. (red.) (1989), *Geschiedenis van Zutphen*, red. W.Th.M. Frijhoff et al., Zutphen.
- Krosenbrink, Henk (1980), 'Kremerlatijn en markttaal', in: *Nederlands volksleven, Achterhoek en Liemersnummer* 30, 76-80.
- Mäkel, G.J. (eindred.) (1986), *Woordenboek van het Deventer dialect*, met medewerking van H.J. van Baalen et al., Deventer.
- Pannekoek, E.J. (1870), 'De groote kerk te Zutphen', in: *Geldersche volksalmanak* 36, 75-85.
- Pannekoek, E.J. (1872), 'De begraafplaats te Zutphen', in: *Geldersche volksalmanak* 38, 148-162.
- Schaars, A.H.G. (1977), *Agrarische terminologie in Oost-Gelderland en haar dialectgeografische aspecten*, Zutphen.
- Schaars A.H.G. (1980), *Starings gedicht 'De tuchtiging der Algerijnen op den 27 van oogstmaand 1816'*, Zutphen. (Werken van het Staring Instituut 1).
- Schaars, A.H.G. (1983), *19e Eeuwse woordenverzamelingen uit Achterhoek en Liemers etc.* Doetinchem (Telgen van 't WALD 4).
- Schaars, Lex (1996), 'Rezenter Mundartwandel in drei Gebieten der Provinz Gelderland: Achterhoek, Liemers und Veluwe', in: *Niederdeutsches Wort* 36, 7-18.
- Swaving, H.I. (1835), 'Opgave van eenige in Gelderland gebruikelijke woorden' etc., in: *Taalkundig Magazijn* I, 307-330. 'Nalezing', in: *Taalkundig Magazijn* II (1837) 76-80.
- Tadama, R.W. (1839), 'Opmerkingen omtrent den Gelderschen tongval', in: *Taalkundig Magazijn* II, 395-426. 'Aantekeningen ter verbetering en uitbreiding der opmerkingen omtrent den Gelderschen tongval', in: *Taalkundig Magazijn* III (1840) 37-68.
- Van Heeckeren, L.A.J.W. baron (1859), *Proeve eener vertaling van het Evangelie van Johannes in het Plat-Zutphensch. zooals het in de omstreken der stad van dien naam gesproken wordt*. Hs. Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, ongepag. 1859.
- Voortman, Berber (1994), *Regionale variatie in het taalgebruik van notabelen*, Amsterdam.
- Winkler, Johan (1874), *Algemeen Nederduitsch en Friesch dialecticon* dl. 1, 's-Gravenhage.
- WALD, Schaars, A.H.G. (1996), *Woordenboek van de Achterhoek en de Liemerse Dialecten* WALD, De mens-B, Doetinchem.
- Wanink, G.H. (1948), *Twents-Achterhoeks woordenboek benevens grammatica*, Zutphen.

Amsterdam

Burgerlijk Amsterdams

JAN STROOP

Het onderwerp van deze bundel zijn de bijzondere woorden die in een stadsdialect voorkomen en dan nog het liefst woorden die uitsluitend in het dialect van die ene bepaalde stad voorkomen. Wie Amsterdam heeft toegewezen gekregen, heeft te maken met een probleem en een vraag. Het probleem is hetzelfde dat zich bij elk van de hoofdstukken in dit boek voordoet: wanneer kun je zeggen dat een bepaald woord alleen in die ene stad voorkomt? Voor een antwoord moet je nagaan of zo'n woord elders niet ook voorkomt. Vaststellen waar een bepaald woord zoal voorkomt, gaat nog wel, meestal tenminste, maar definitief uitmaken of een bepaald woord ergens anders níet voorkomt, is een onmogelijke zaak.

In dat opzicht heeft de beschrijver van het Amsterdams het nog een beetje moeilijker dan zijn collega's. Veel Amsterdamse woorden zijn namelijk het bezit geworden van talloze taalgebruikers buiten Amsterdam. Er zit ook iets paradoxaals in: juist doordat het Amsterdams zo vaak te horen is, op radio en tv, bijvoorbeeld in lollig bedoelde reclames, worden specifieke woorden ook vaker overgenomen en zijn ze dus niet meer specifiek. Gevolg daarvan is dat alleen wie de geschiedenis ervan kent, ze nog als 'voorheen Amsterdams' kan aanmerken. Die woorden zouden dus eigenlijk buiten dit boek vallen. Maar dan zou er van de Amsterdamse woordenschat niet veel overblijven.

Ook J. Wolthuis – die in 1919 over 'Amsterdamsche woorden' schreef – had al met het probleem te maken. Toen er een aanmerking kwam op zijn vermelding van het woord *oblieën* in zijn stukjes over Amsterdamse woorden, repliceerde hij: 'Zoo noem ik ook *porder* en *snorder* Amsterdamsche woorden, ofschoon ik er geen eed op zou durven doen, dat ze nergens anders worden gebruikt.'

Neem vandaag de dag eens een woord als *piek* of *knaak* voor respectievelijk een gulden en een rijksdaalder. Oorspronkelijk Amsterdamse woorden, naar men aanneemt, maar het *Woordenboek der Nederlandsche taal* (WNT) zegt van *knaak* dat het uit de dieventaal komt en van *piek* dat het Noordhollands is; echt Amsterdams kun je ze dan toch eigenlijk niet noemen. Maar bovendien zijn ze nu bekend en in gebruik in heel Nederland.

Dat brengt me bij de vraag, de vraag namelijk of het niet zinvoller zou zijn om het Amsterdamse lexicon anders te benaderen. Immers, er bestaan al behoorlijk wat publicaties waarin zogenaamde Amsterdamse woorden aan de orde komen. Ik

noemde al J. Wolthuis, later is daarbij gekomen het boekje van Jo Daan, *Hij zeit wat*. Dat boekje is recentelijk nog uitgebreid opnieuw uitgegeven door J.B. Berns. Dan is er nog het boek van Schatz en een hoofdstuk in het boek *Stadsplat* van Ad van Gaalen. Een nieuw artikel zou hier weinig aan kunnen toevoegen.

Nu worden in deze publicaties voornamelijk woorden behandeld en opgenomen uit drie verwante jargons: het Bargoens, het Jiddisch en het Jordaans. Dat wekt de indruk dat we hiermee de woorden bij de kop hebben die typisch zijn voor het Amsterdams. Dat is maar ten dele het geval. Bargoense, Jiddische en Jordanese woorden werden gebruikt door de lagere klassen; maar zelden komen we zulke woorden in andere kringen tegen. De burgerij en de hogere klassen in Amsterdam spraken en spreken heel anders. Een Nederlands dat in de buurt komt van het Standaardnederlands. Ze gebruikten en gebruiken bovendien ook heel andere woorden. Het was het logische gevolg van de groeiende tegenstellingen tussen de klassen in de negentiende eeuw. De opkomende burgerij streefde juist bewust naar afstand met de rest van de Amsterdamse bevolking. Ik heb de indruk dat dat wat de woordenschat betreft vooral neerkwam op het níét overnemen van al die zogenaamde typische Amsterdamse woorden.

Aan de taal van de opkomende burgerij is nog maar weinig aandacht besteed. Dat is ook geen eenvoudige zaak, want die heeft nooit de aandacht getrokken van onderzoekers die tuk waren op het curieuze.

Er is bijvoorbeeld nog maar weinig gezocht naar Amsterdamse woorden uit de begintijd van de schriftelijke overlevering. Moeilijk is dat zoeken niet, want er zijn tegenwoordig nogal wat oude teksten gepubliceerd. Zo is er de uitgave van Noord-Hollandse charters door Vangassen (1964). Die charters zijn gelokaliseerd en gedateerd, dus het moet niet moeilijk zijn om na te gaan of er in de Amsterdamse charters bijzondere of typische woorden staan. De oudste bewaard gebleven Amsterdamse oorkonde is die van 23 november 1333. Maar daar staat niets in waarin het Amsterdams zich onderscheidt van de taal in de charters uit andere steden. In elk geval geen bijzondere woorden (Vangassen 1964: 10). En dat geldt eigenlijk voor alle latere oorkonden. Het is ook wel te begrijpen. De teksten hebben inhoudelijk maar een beperkte reikwijdte: het gaat steeds over verpachtingen en andere zakelijke transacties. De formuleringen zijn in ambtelijke taal en in steeds dezelfde bewoordingen, net zoals tegenwoordig bijvoorbeeld de teksten van notariissen.

Eén bijzonder woord heb ik in de veertiende eeuw gevonden, dat wil vooral zeggen een bijzondere vorm van een woord, dat op zich overigens ook vrij zeldzaam is. Dat woord is *reeroof* of *reeuwoof*. Het betekent 'lijkberoving'; het is samengesteld met het oude Germaanse woord *ree* voor 'lijk'. Op *reeroof* stonden zware straffen. Het WNT geeft van het woord alleen citaten uit de Zuidelijke Nederlanden én uit Amsterdam. Uitsluitend Amsterdams is de (Ingveoonse) variant *raroof* die voorkomt in een handvest uit 1387. In de achttiende eeuw kwam het woord weer opnieuw tot leven, doordat historici het toen in die oude tekst hebben leren kennen, maar tegenwoordig wordt het niet meer gebruikt. Of het toen uitsluitend in Amsterdam bekend was, weten we niet, maar het is wel waarschijnlijk dat

het woord niet aan het taalgebruik van bepaalde klassen gebonden was. Er was toen zeker weinig variatie in het taalgebruik.

Dat wordt in de loop van de eeuwen die volgden wel anders, zeker na de invasie van mensen uit de Zuidelijke Nederlanden, vooral na 1585, het jaar van de val van Antwerpen. In de kluchten van Bredero horen we het Amsterdams van de lagere klassen, uit de volksbuurten, niet dat van de bewoners van de grachtengordel. Dat Amsterdams is nauwelijks anders dan dat van de dorpsdialecten rondom de stad. Dat er toen overigens al wel verschillen in taalgebruik bestonden binnen de stad, blijkt uit de brief die Hooft schreef aan Huygens om diens belangstelling te wekken voor een nieuwe pennenvrucht in de stijl van zijn blijspel *Warenar*.

Uit Hooft's brief van 21 april 1631 aan C. Huygens: 'Aen 't schenken is ook wat gelegghen: ende dient wel van mijn' handt gedaen: zijnde tAmsterdamsch een spraek, daer alleman niet in ujtgeleert is.' Dit is een wat overdrachtelijke tekst die het volgende bedoelt te zeggen: Hooft heeft enkele teksten in het Amsterdams geschreven, in de trant van *Warenar*. Hij wil ze niet per post versturen, maar ze Huygens voorlezen, want de presentatie is van belang en moet door hemzelf gedaan worden, omdat niet iedereen het Amsterdams voldoende beheerst; Hooft dus wel. Hieruit kunnen we afleiden dat het Amsterdams voor Hooft een andere taalvariëteit was dan die waar hij zich normaal van bediende. Hij kon die blijkbaar wel spreken of op z'n minst nabootsen. Dat Amsterdams is wel min of meer hetzelfde als dat bij Bredero. Door de kluchten weten we eigenlijk beter hoe het platte Amsterdams geklonken heeft dan het Nederlands van de Amsterdamse patriciërs. In de kluchten wordt veel meer fonetisch genoteerd, terwijl het 'serieuzere' Nederlands op een conventionele manier gespeld werd, waardoor we minder over de uitspraak te weten komen.

'Te Amsterdam spreken de deftige burgers en de aanzienlijken tegenwoordig ook [...] modern hollandsch. Maar de geringe burgers en de arbeiders, het eigenlijke volk uitmakende, spreken nog steeds amsterdamsch, ofschoon hun amsterdamsch dan tegenwoordig ook veel minder sterk gekleurd is dan vroeger het geval was.' Deze situatieschets is van Johan Winkler; hij is te vinden in Winklers in 1874 verschenen *Dialecticon*. Met 'Amsterdams' bedoelt Winkler de voortzetting van de taal die we in de zeventiende-eeuwse kluchten aantreffen. Overigens onderscheidt Winkler op gezag van J. ter Gouw nog wel negentien varianten, al moet hij toegeven dat daar in zijn tijd maar weinig meer van over is.

Voorbeelden van het Amsterdams van de negentiende eeuw hebben Van Lennep en Alberdingk Thijm ons gegeven. Ze schreven een paar stukjes proza in verschillende Amsterdamse dialecten. In Van Lennep's *In de freweele kurreketrekk*, merkwaardigerwijs gepubliceerd in de *Overyssele Almanak* van 1845, komen te spreken een paar Haarlemmerdijkers en Kattenburgers, die de lagere klassen uitmaken, volgens Van Ginneken. 'T *Spreukie van Knubbeluitezak*, van Thijm, geeft het Amsterdams weer van de deftige burgers van 1825. Verder zijn er nog drie vertalingen van 'De gelijkenis van de verloren zoon', opgetekend door Thijm en J. ter Gouw (Van Ginneken 1928: 42-53).

Het opvallendste is dat er in deze teksten maar heel weinig opmerkelijke woor-

den voorkomen. Juist de woorden die tegenwoordig als typisch Amsterdams beschouwd worden, ontbreken volledig. De schrijvers hebben er zich blijkbaar niet op toegelegd om ze er opzettelijk in te stoppen. Maar dat niet alleen. Terwijl tegenwoordig het Amsterdams uit de Jordaan als het meest echte gezien wordt, is het vóór 1900, voor zover ik weet, nergens op deze manier op schrift gesteld. Het Jordanees was in de ogen van de negentiende-eeuwers blijkbaar niet zo bijzonder en Bargoense en Jiddische woorden werden niet als specifiek Amsterdams beschouwd. Ze bestonden natuurlijk al volop, maar we komen ze pas tegen in de romans van Querido en in de Falklandjes van Heijermans. Ik laat ze ook buiten mijn beschouwing.

Hieronder volgt een aantal woorden uit die vroeg-negentiende-eeuwse Amsterdams teksten van Van Lennep en Thijm die mij bijzonder genoeg lijken, zij het niet 'exclusief'. Dat er in Van Lenneps tekst nogal wat woorden voor 'borreltje' aangetroffen worden, vindt zijn verklaring in de lokatie waar het verhaal speelt.

Anno 1845 (uit Van Lennep 1845)

<i>aanpijpen</i>	pijp aansteken
<i>afzakkertje</i>	borreltje
<i>donderement</i>	stoer voor 'lichaam'
<i>drizelig</i>	duizelig
<i>foef, voor de –</i>	voor de lol
<i>grobbejanus</i>	dikzak of iets dergelijks
<i>hartversterkinkie</i>	borreltje
<i>koud, we binnen der om –</i>	het kost ons het leven
<i>kreemenie</i>	'basterdvloek'
<i>kromhoutsgast</i>	schepeling die beneden tussen de kromhouten verblijft (schertsend)
<i>kuiten, zijn – te vreten geven</i>	?
<i>lopende motief</i>	locomotief (volksetymologie; de trein bestond nog maar 6 jaar!)
<i>poppegek</i>	vrouwengek
<i>prommenadepot</i>	pot met pommade (volksetymologie)
<i>taaie</i>	borreltje
<i>tramontane, de – kwijtraken</i>	lett. de poolster kwijt zijn, fig. de kluts kwijt zijn
<i>trankielen inval</i>	slimme inval
<i>waar kwam dat bij?</i>	waar kwam dat door?
<i>zoopie</i>	borreltje

Het verhaaltje van Alberdingk Thijm geeft het taalgebruik weer van de gegoede burgerij uit o.a. de Kalverstraat van omstreeks 1825. In fonologisch opzicht, dat wil zeggen wat de spraakklanken betreft, is er nauwelijks niveauverschil met de

AMSTERDAM

spraakklanken van de volkse types bij Van Lennep. Al verschillen ze, ze staan allemaal even ver af van het Standaardnederlands. De woorden die ik uit Thijms sprookje als de bijzonderste gekozen heb, zijn ook geen van alle specifiek voor Amsterdam:

Anno 1825 (uit Thijm 1877)

<i>deksilse</i>	'krachtterm'
<i>drillen van de meid</i>	instructies geven?
<i>dukaton</i>	munten ter waarde van 63 stuivers
<i>gaan, dan zal het je d'r naar –</i>	dan zul je navenant meemaken
<i>gouwe rijers</i>	munten van 14 gulden
<i>oren-en-potendag</i>	zaterdag waarop de kinderen 'totaal' gewassen worden
<i>tobel</i>	scheldnaam
<i>tovergodin, opgepalleerde –</i>	scheldnaam
<i>tronie</i>	gezicht
<i>verbraayen</i>	wol al breiende opmaken
<i>weergase</i>	'krachtterm'

Thijm heeft ook nog tweemaal een weergave geschreven van 'De gelijkenis van de verloren zoon', een in alweer Amsterdams van 1825 en een in wat hij noemt de taal van de 'Hoogere standen ao 1825'. Daarnaast is er nog een versie in het Kalverstraats van 1820, door J. ter Gouw. De drie teksten zijn door Van Ginneken naast elkaar afgedrukt om vergelijking gemakkelijk te maken (Van Ginneken 1928: 49-53). Bij vergelijking valt op dat de woordenschat in alle drie vrijwel hetzelfde is, of op z'n minst gelijksoortig. Geen Bargoense woorden, bijvoorbeeld. Er is een opvallende uitzondering. De parabel van de Hoogere Standen heeft een categorie woorden die de andere twee niet kennen, die van woorden uit het Frans:

Anno 1825 (uit Thijm 1874)

<i>apropó</i>	apropos
<i>papa</i>	papá
<i>mama</i>	moeder, mamá
<i>gerecommandeert</i>	aanbevelen
<i>panier mercé</i>	verkwister
<i>coup, een malle –</i>	een stomme zet
<i>pantalon</i>	broek
<i>ordentelijk</i>	netjes
<i>famille</i>	familie
<i>numéro 2</i>	nummer 2

Anno 1825 (uit Thijm 1874)

<i>dinee</i>	diner
<i>fêteere</i>	feestelijk onthalen
<i>pozisie</i>	baan, positie

Franse leenwoorden zijn vanouds in het Nederlands een middel geweest tot distinctie, althans in de hogere klassen, de bovenlaag van de burgerij. De burgerij als geheel zoekt de distinctie vooral in het niet gebruiken van woorden die in de volkstaal voorkomen.

Ik besloot daarom om die volkstaalwoorden ook maar buiten beschouwing te laten, al die Bargoense, Jiddische en Jordanese woorden. Ze hebben al veel aandacht gekregen in de publicaties die ik hierboven genoemd heb. Ik ben me gaan afvragen: welke woorden gebruiken de burgers in Amsterdam en zijn die woorden dan exclusief voor de Amsterdammers? Waar kun je die tegenwoordig opzoeken? In het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*.

Het WNT, dat vooral voor de periode na 1500 altijd al van onschatbare waarde geweest is, is sinds kort namelijk ook nog een ongekend veelzijdig zoek-en-vind-instrument geworden. Dat is het geval doordat (bijna) het hele woordenboek op cd-rom gezet is, waardoor de gebruiker het WNT op tal van vroeger onbestaanbare, zelfs ondenkbare manieren kan doorzoeken en dat in een steeds weer verbazend snel tempo. Wie bijvoorbeeld wil zien welke citaten van een bepaalde schrijver in het WNT voorkomen, hoeft maar zijn naam in te toetsen en hij krijgt ze binnen twee seconden op zijn scherm gepresenteerd. Wie wil weten welke woorden er als *Amsterdams* gekenmerkt zijn, toetse in 'Amsterdams' en later ook nog eens 'Amsterdamsch', en ze verschijnen voor zijn ogen. Dat heb ik dus gedaan.

Het WNT maakt – gelukkig – een strikt onderscheid tussen *Amsterdams* enerzijds en Jodentaal/Jiddisch en Bargoens anderzijds. Verder wordt er een enkele keer onderscheid gemaakt tussen gewoon *Amsterdams* en 'volkstaal', bijvoorbeeld bij *Oudluthers*, een woord waarvan gezegd wordt dat het gebruikt wordt 'in de Amsterdamse volkstaal en door Amsterdammers'; zie hieronder. Dat onderscheid impliceert dat alle woorden, de overgrote meerderheid, die gewoon 'Amsterdams' genoemd worden en die niet speciale vaktermen zijn, tot de woordenschat van de hogere sociale klassen, de burgerij, behoord hebben. Ik noem dit 'burgerlijk Amsterdams'.

Mijn elektronische zoekmethode leverde in totaal 872 vindplaatsen op van de vier vormen waaronder het adjectief *Amsterdams* kan verschijnen: *Amsterdams* 70; *Amsterdamse* 69; *Amsterdamsch* 145; *Amsterdamsche* 588. Daar kwamen nog eens 3107 vindplaatsen bij van de kwalificatie *Amsterdam*. Totaal 3979 zoekresultaten. Die zijn allemaal bekeken. Overigens heeft maar een gedeelte daarvan betrekking op woorden. De meeste duiden een kenmerk van het door het substantief genoemde begrip aan: *Amsterdams peil*, *Amsterdamse pond*, *Amsterdamse beurs*, enzovoort. Of het zijn gewoon zinnen waar de stad *Amsterdam* in genoemd wordt. In een veel kleiner aantal gevallen wordt van een woord zelf gezegd dat het Amster-

dams is of in Amsterdam gebruikt wordt. Die woorden druk ik af in de onderstaande lijst, met daarbij de volgende kanttekeningen:

– Aan het eind van elk lemma wordt de eeuw vermeld waarin het woord voor het eerst geattesteerd is, bijvoorbeeld: (18) = achttiende eeuw, of soms z.j. Deze vermeldingen zeggen niets over het al dan niet nog voortbestaan van een woord. Een gegeven datering betekent ook niet dat ze niet ouder kunnen zijn dan de oudste vermelding. Soms heb ik de naam van een (bekend) auteur van een geciteerde bron toegevoegd.

– Als er geen geografische aanduiding is gegeven, betekent dat dat het woord door het WNT (impliciet uitsluitend) als ‘Amsterdams’ wordt gepresenteerd. De kwalificatie ‘Amsterdams’ in het WNT is natuurlijk geen garantie dat een woord niet ook elders voorkomt, maar over dat probleem hebben we het al gehad. Ik ga er maar van uit dat die kwalificatie ergens op gebaseerd was. Als er beperkingen bij de geografische duiding staan, heb ik die overgenomen, dus bijvoorbeeld: o.a. te Amsterdam, of ‘ook elders’ of ‘ook in Utrecht’. Overigens vermoed ik dat dat o.a. er meestal alleen veiligheidshalve bij staat, om gewapend te zijn tegen kritiek.

– Eigennamen en toponiemen heb ik weggelaten. Niet altijd is het gemakkelijk een grens te trekken; dan heb ik in positieve zin besloten, dat wil zeggen wél opgenomen.

– Alle informatie is uit het WNT.

– Een enkele maal heb ik zelf iets ter verklaring toegevoegd; dat is dan aangegeven met [js].

Lexicon van het burgerlijk Amsterdams

(de woorden uit het WNT met de aanduiding *Amsterdams* of *te Amsterdam*)

aantekengeld, vergoeding voor het reçu dat de vervoerder aan de verzender over de te vervoeren goederen gaf (vroeger) (20)

aap, één (ook in het Bargoens) (20)

aapje, benaming voor een stationerend huurrijtuig, ontleend aan de bonte kleding der koetsiers; in gebruik gekomen tussen 1880 en 1885 (19)

aardappel, acht, onder andere in gebruik bij de veemarbeiders; misschien vanwege de vorm (20)

aas, één, onder andere bij het kienspel (20)

altijd, tenminste, in elk geval: ‘B. Maer, Teeuwis, dese vrou, Ist een vrye persoon, of het se oock een man, so je gist? T. Se hadder altijd veur een half uur noch ien.’ (Coster) (17)

Amstel, ook voor de stad zelf (Vondel) (17)

Amsteljuffer, een Amsterdamse jongedame (17)

Amstelridder, Amsterdamse jongeman van aanzienlijke stand die deel uitmaakt van een erewacht te paard (Vondel) (17)

Amstels, bij de Amstel wonend (Bredero) (17)

Amsterdams kastie, kastiebalspel, synoniem *balknuppelen*; lijkt wat op cricket (Berkhey)

- Amsterdams rijk**, heel rijk (18)
- apentuin**, vroeger schertsende naam voor dierentuin *Artis* (19)
- askar**, 'ze is tegen de askar aangelopen', gezegd van een zwangere vrijster (19)
- askat**, uit *asgat*: scheldwoord voor een slordig meisje of kind dat maar de hele tijd bij de kachel, in de as zit. De vorm is een gevolg van de verandering *sg* > *sk*. Dit is een hyperdialectisme, dat wil zeggen een hypercorrectie in de richting van het dialect dat normaal *sk-* heeft voor *sch*. Het Amsterdams was daar tot in de negentiende eeuw een voorbeeld van. Zie Van Lennep 1845: *skaar, skeuins, geskrokken* [JS] (17)
- aspotten**, in de keuken zitten vrijen, bij afwezigheid van de vrouw des huizes, gezegd van dienstboden (19)
- baljuw**, – **van de zeezaken**, titel van een voormalig overheidspersoon (18)
- balletjes**, balletjes van dik en taai gekookte suiker of stroop (19)
- basjanders**, voorheen naam voor zekere werklieden, onvrije personen? (18)
- bataaf**, bepaald soort omnibussen (19)
- bekken**, 'aan het bekken zijn' dat wil zeggen in openbare veiling zijn, waar een bekenslag de veiling aankondigt (vooral in A.) (19)
- beschuitmarkt**, beschuitmarkt (vooral in A.) (18)
- bestorven**, 'zijn hoed is op zijn hoofd bestorven, hij zet hem nooit af' (Van Lennep) (19)
- bewonderen**, zich verwonderen over iets, volgens Bilderdijk nog gebruikelijk; nog gewestelijk (19)
- bierbeschooier**, iemand die tappers en anderen voorziet van van buiten ingevoerde bieren (18)
- blauwe kropper**, de naam van een postduif met blauwe veertjes op zijn keel; een woord uit de terminologie van de Amsterdamse duivenmelker (Wolff en Deken) (18)
- blauwhoed**, iemand met een blauwe hoed (waagdrager) werkzaam bij het *blauwhoedenvem* (z.j.); vergelijkbaar zijn *purperhoed, geelhoed*.
- Bocheljoen**, – **moet altijd voordansen**, *bocheljoen* is een bijnaam voor iemand met een bochel; de zegswijze betekent naar mijn mening [JS] waarschijnlijk: de persoon die het minst geschikt is, moet laten zien hoe het moet (19)
- boei, de**, of *de boeien*: de gevangenis, o.a. in A. en Batavia (18)
- boekende**, – **flensjes**, flensjes van boekweitmeel (Bredero); waren lang een echt Amsterdamse lekkernij, die ook op nieuwjaar wel te pas kwamen, mits ze met appels en krenten en niet uit zuinigheid met schijfjes van koolstruiken gebakken waren (Ter Gouw, negentiende eeuw) (17)
- Bommelskonten, naar – zijn**, spijbelen (o.a. te A.) (19)
- bon, iemand – op iets geven**, bij kunstenaars: complimenteren, goedkeuren (18)
- boslegger**, arbeider bij het opslaan van turf (20)
- brouwersleper**, koetsier van een slede waarmee bier vervoerd werd (z.j.)
- bruidsledede**, toeslede waarin het bruidspaar naar de kerk reed; zie *toeslede* (18)
- burgwal**, een straat langs een gracht (17)
- buurwacht**, stedelijke wacht, van burgers en inwoners, geen schutters (16)

AMSTERDAM

- dagschaar**, verlette tijd; tijdverlies; ook *dagscheer* (19), *dakschaar* in WNT!
- deur**, 'voor de rode deur gaan': in ondertrouw gaan (de deur van de sacristie van de Oude Kerk was rood geschilderd) (17)
- diksteel**, Gelderse diksteel: bepaalde peersoort (20)
- doen, wat heeft hij te –**, wat is hij aan het doen (17)
- doorfourneren**, door de wol geverfd, zeer geslepen, gezegd van (vrouwelijke) personen (19)
- dwarstraat, dat scheelt een –**, dat scheelt een heel stuk (z.j.)
- eiertikker**, spotnaam voor een spitse kin en ook voor de eigenaar ervan (o.a. in A.) (z.j.)
- eigenpand**, voorheen: panding die eigendomsrecht meebracht (17)
- ezelsoor**, veldsla (z.j.)
- fleuren**, beslag leggen op een groen die eigenlijk gehouden is naar een andere student te gaan (studententaal)
- fort**, groot oud huis dat tussen kleinere in staat en dat bij gedeeltes wordt verhuurd (19)
- geldzak**, 'wandelende geldzak': persoon die veel geld heeft, een rijkard (in minachtende zin) (19)
- gelemmerd**, met stroken opgelegd, gezegd van een vrouwenkledingstuk; de stroken heten *lemmetjes* (19)
- geuren**, opsieren, optooien: 'Ghy bent t'ongnaertigh *eguir*, ghy lijkt wel tien jaer jonger.' (Bredero) (17)
- geuzenduit**, (bij katholieken) naam voor de duit (eenachtste stuiver) met de Hollandse vrijheidsmaagd in de tuin van Holland (17)
- gouden tor**, scheldwoord voor een brigadier der politie, die destijds een koperen knop op de kam van zijn helm droeg (19)
- grachtjuffers**, Amsterdamse dames (Vondel) (17)
- gribus**, slechte woning, bouwvallig, onooglijk verblijf
- grom, met – geworden**, zwanger geraken; *grom* is kroost (Bilderdijk) (19)
- guitschool**, school voor boeven; 'Amsterdamsche Kakademie, ofte Guyt-school' (Vondel) (17)
- hakketeren**, mopperen, schelden (19)
- hartjesdag**, maandag na 15 augustus (Maria Hemelvaart): voor de Haarlemse en Amsterdamse (geringe) burgerij een dag van allerlei meer of minder losbandig vermaak (18)
- hever**, iemand die helpt turf in de manden te storten en die manden op de schouders van de turfdragers helpt opheffen (19)
- hobbezakken**, sollen, foppen; ook *hoppezakken* (19)
- hoeks en dwars**, 'hoeks en dwars zijn, liggen, staan': kris en kras dooreen; in wanorde liggen, enz. (19)
- hoofdsmeris**, hoofdcommissaris van politie (boeventaal); andere samenstellingen: knobbelmeris, knolsmeris, knopsmeris (20)
- jaarschot**, de grafelijke jaarinkomsten die door A. werden opgebracht (18)
- Jan**, beursterm. menende het hele land buiten Amsterdam: 'Jan heeft die lening

- overgenomen.' Houdt wel verband met 'Jan en alleman' [JS] (20)
- jonkheer**, titel voor (de zoon van) een patriciër (Vondel) (17)
- kaan, kanis**, zo noemen Amsterdamse vrouwen de langwerpige mand waarin ze aardbeien, enzovoorts, te koop dragen; dit woord komt ook elders voor maar alleen in het Amsterdams is het ook een grof woord voor 'hoofd' geworden (18)
- kaarsenlade**, voorheen: benaming voor de 'buitenschuiten' (ook te Haarlem) (18)
- kaasjager**, mes, zakmes, scheemes (volkstaal) (20)
- kaasveem**, veem gespecialiseerd in de opslag, enz. van kaas (18)
- kabas**, bij Bilderdijk een enkele maal voor 'hoofd', maar dan wel schertsend. 'Het scheelt hem in zijn kabes.' De letterlijke betekenis is 'kabuiskool' (19)
- kale neten**, scheldwoord voor behoorlijk geklede jongens, jongeten (19)
- kalisboek**, voorheen: register waarin de op zee verongelukten en buiten de begra-
venen werden aangetekend; met *kalis* samengesteld, dat uit de zigeunertaal
komt en 'zigeuner' betekent, vervolgens ook: iemand die een zwervend leven
leidt (18)
- kamerloopster**, voorheen: bediende der diaconie die behoeftige mensen hun on-
dersteuning aan huis brachten (18)
- kantelaaf**, de van buiten zichtbare breedte van het voorvlak van het kozijnhout;
o.a. te A. (z.j.)
- karreman**, een man die met een kar de as en de vuilnis aan de huizen ophaalt; ook
askarman, asman, vuilnisman; bepaaldelijk te Amsterdam (19-20))
- kastjes**, tegen de Oudezijdskapel in de Kalverstraat aangebouwde houten winkel-
tjes, waarvan de vensters door luiken werden gesloten; de luiken dienden, naar
beneden geslagen als banken voor uitstallingen (17)
- kikkerbiljetje**, het opschuifbare schutplankje vóór de opening van een houten
vuurstoof (z.j.)
- kitsketsen**, keilen, een spelletje: platte steentjes over het water gooien; ook *kiskas-
sen* (19)
- klapbes**, soort jongenspet, om de vorm en de streepjes over de bol (omstreeks
1900)
- klapmutsenveem**, een van de Amsterdamse waagdragersvemen genoemd, naar
de hoofdbedekking, de klapmuts, die de leden droegen; *klapmuts* was ook de
naam voor het lid zelf (Wagenaar) (18)
- klauwer**, voorheen: werkmans op de particuliere scheepstimmerwerven (18)
- klerenveer**, veer aan de Jan-Gijzenvaart, waar de klerenschuiten naar de blekerijen
afvoeren (18)
- klompwacht**, personen die de schepen die in het IJ buiten de palen vastgevroren
lagen, moesten bewaken; ze droegen klompen met stro (18-20)
- knob**, brileend (19)
- knotjes draaien**, grappen vertellen (19)
- knuppelkoek**, soort koek in de vorm van een knuppel (Winschooten) (17)
- koekrogge**, maalloon in de vorm van rogge voor de korenmolenaars (19)
- kol**, stem (Querido) (19)
- kolk**, spui, uitwatering (Winschooten) (17)

- kolkse koek**, koek gebakken door een bepaalde bakker die op de Kolk woonde (19)
- kombof**, in de meeste cafés vooral in volksbuurten: klein afgeschoten gedeelte in een café, met buffet, wat stoelen, waar de consumptieprijzen iets lager zijn dan in de rest van het café (20)
- koperen bout**, politieagent, naar de bout of kam op zijn helm (19)
- korstjes**, gebak dat eruitziet alsof het enkel uit korst bestaat; de Amsterdamse korstjes werden bereid uit roggemeel en honing (Van Lennep) (19)
- kortegaard**, arrestantenlokaal, politiebureau; o.a. te A. uit Frans *corps de garde* (17-19)
- kreb**, een herenbijeenkomst, een club. Een Amsterdammer of Rotterdammer heeft 's avonds zyne Kreb, of Collegie, in deze of geene Herberg... Als men, om op zyn Amsterdamsch te spreken, uit zyne Kreb komt (Berkhey) (18)
- kroon**, de kroon die uitgehangen wordt als de eerste haring wordt aangevoerd (18-19)
- krust**, of **halve eendvogel**, krakeend (bij Amsterdamse poeliers) (19)
- laag**, voorheen: een rij schepen buiten de stad, vóór de palen (17-18)
- laberlot**, straatschender, vagebond e.d.; naar een persoon die zo heette (17)
- lap, leren lap**, een lap van zeemleer (o.a. te A., Utrecht, Deventer en Groningen) (18)
- lappen**, ramen e.d. met een lap schoonmaken (o.a. te A. en Utrecht) (19-20)
- lier, lange lier** of **lierieboom**, lang dun persoon, een slungel (en aan de Zaan) (z.j.)
- lijf**, 'het lijf hebben om': het hart hebben om, het wagen om (z.j.)
- lollepot**, lesbische vrouw; o.a. te A.; misschien is hieruit het hedendaagse *pot* ontstaan (Koster Henke) (19)
- lompen, men geeft van die – niets**, je moet je over zoiets onbenulligs niet druk maken (17)
- looien**, luieren, niet werken; bij studenten: op sjouw gaan (19)
- loospand**, voorheen: voorlopige panding waardoor geen eigendomsrecht ontstond (17)
- magere mannen**, koekjes in de vorm van krakelingen (20)
- maling, in de – geraken**, vanwege de drukte onder de voet geraken, zich niet staande kunnen houden (Wagenaar) (18)
- matschudding**, onderste gedeelte van een lading graan, dat waterschade heeft; ook: zaak waar een luchtje aan is (20)
- meisjessuiker**, suiker die rond van vorm is en waarop men trakteert bij de geboorte van een meisje; er is ook jongetjessuiker, die gekarteld is (bijzonder te A.) (18)
- mies en moos**, geld (Alewijn); beide woorden komen ook afzonderlijk voor; *moos* is Bargoens (18)
- mof**, 'bakkersmof, slagermof' voor iedere bakkers- of slagern knecht (19)
- musicco**, publieke gelegenheid, soms kroeg waar muziek gemaakt wordt, soms in negatieve zin; bepaaldelijk te A.. Het woord is vooral bekend in de achttiende eeuw, ook buiten Nederland, bij vreemdelingen die Amsterdam bezocht hadden. Later is het in onbruik geraakt. (18)
- nechtig**, daarnaast *nichtig* en *niftig*: aandachtig, serieus, haastig; met name in A. (17)

- nieuwjaarsklanten**, mensen van wie de nachtwakers op nieuwjaarsdag een fooi ineens kregen (z.j.)
- omzien**, ze kan rijen en omzien: gezegd van een schrandere vrouw (19)
- ondieft**, vreselijk, zeer, onbehoorlijk, ongepast (Bredero, Hooft) (17)
- oorgaten**, openingen in het paalwerk aan de IJkant, die 's nachts met bommen gesloten werden; ook soortgelijke gaten in bruggen (ME-18)
- opkorten**, persoon die vuilnis wegruimt, straatveger (18)
- oudluthers**, in de volksmond te Amsterdam en bij Amsterdammers(!) voor: evangelisch-Luthers (20)
- overzeeboten**, boten die van over de Zuiderzee komen (z.j.)
- paalhuis**, huisjes waar de schippers het paalgeld betaalden (18)
- paalknecht**, beambte die de paalmeesters ten dienste stond (18)
- panlijster**, schertsende naam voor spreeuw (19)
- parlevinkers**, schuiten die het drinkwater uit de Vecht te A. aanvoerden; ook hun schippers werden zo genoemd (19)
- pauwlijster**, schertsende naam voor de gewone spreeuw; b.v. te A. (z.j.)
- peper, uit een – en eekje te klaren**, Amsterdamse uitdrukking: letterlijk: met peper en azijn duidelijk maken, perfect duidelijk maken (17)
- persfitter**, persfitter bij de gemeentegasfabrieken (20)
- piekeniers**, straatvensters in groente (20)
- pierewiet**, grappenmaker, spring-in-'t-veld (van kleine kinderen gezegd); b.v. te A. (z.j.)
- pikkertje doen**, knickerspel: met de ene knikker de andere zien te pikken, te raken en weg te schieten; b.v. te A. (20)
- pistool**, ronde, platte jeneverfles (z.j.)
- plaatslopers**, eertijds in het tuchthuis: diegenen onder de gevangenen die overdag uit de 'hokken' gelaten werden en op de binnenplaats mochten komen, waar hun allerlei werkzaamheden werden opgedragen (18)
- plaatsveger**, eertijds in het tuchthuis iemand die de binnenplaats van het gebouw schoonhield (18)
- platjesbeurs**, de schippersbeurs, waar vooral schippers kwamen die platzak waren en ook *platjes* waren wat hun zeden betrof (19)
- platvis**, onmondig meisje (Querido) (19)
- plemp**, eertijds de grote kuip of de gemetselde kom waarin het laken geverfd werd; b.v. te A. (16-18)
- poerem**, 'hij maakt een hele poerem': hij maakt flink wat lawaai en drukte (19)
- poetelnestje**, de wollen deken waarin de voetjes van het kleine kind bij het naar bed gaan worden gewikkeld (19)
- pontman**, ook *pontjesman*: beurtschipper, vrachtvaarder in de binnenvaart, of: man die een veerpont bedient (17-20)
- porder**, ook *porster*: hij of zij die tegen vergoeding, 's morgens vroeg door kloppen op de deur, door bellen of ook door met een hengelstok op de bovenramen te kloppen, de mensen wekt om op te staan (19)
- porhout**, soort van knots waarmee de porder of porster op de voordeur bonst (19)

AMSTERDAM

- pos** of **posmaaltijd**, maaltijd waarop magistraten die zich aan ambtsverzuim hadden schuldig gemaakt hun medebestuurders moesten trakteren (17)
- prinsessebier**, zeker soort van lichtkleurig ('wit') bier; eertijds ook voor bruin bier gebezigd (Berkhey) (18)
- propertje**, kwajongen (Coster); zoiets als *lieverdje* (17)
- provinciaal**, met geringschatting gebruikt voor elke niet-Amsterdammer; ook als adjectief: niet in A. thuisbehorend of wonend (20)
- provincie**, geheel Nederland buiten Amsterdam, met veelal geringschattende gevoelswaarde (20)
- provinciestad**, kleine landelijke stad, ook gebezigd voor iedere stad in Nederland behalve A. (19)
- prut**, gestremde melk ofwel stommelk, die door de lebbe gestold is; ook wel voor dikke karnemelk (zogen aan de 'hangop') (18-19)
- Purperhoedenveem**, veem der purperhoeden, een vennootschap tot het opslaan van tabak uit Deli (19-20)
- raad, wat – gaat mij aan?** wat moet ik beginnen? (Bredero) (17)
- robbeklopper**, scheldnaam voor vechtersbaas (in de achterbuurten van A.); ook *robbslager* (20)
- roeien, – of varen naar de Volewijk**, een kind ter wereld brengen, zowel van de moeder gezegd als van de vroedvrouw. Een Amsterdamse variant op de oude volksvoorstelling dat kinderen op een schuit in deze wereld komen. De Volewijk is een stadsdeel aan de overkant van het IJ (17-19)
- rofster**, koppelaarster, bordeelhoudster (ook in Overijssel) (17); verouderd
- rokzak**, meid (Querido) (19)
- rosbeer**, ruwe klant die zich aan niets stoort en nergens bang voor is (19)
- ruiterwacht**, vroeger: nachtwacht van ruiters (18)
- schabullen**, spijbelen, pierewaaien (17)
- schans**, vroeger: toegepast op de wal om de stad (17)
- schapenboek**, vroeger: register van onvermogende kopers (z.j.)
- schatbrief**, vroeger: stuk waarbij de schout iemand machtigt zekere bezittingen van een schuldenaar (tot een bepaalde geschatte waarde) publiek te laten verkopen (17)
- schiergans**, kleine rietgans (19)
- schipper-af raken**, flauwvallen; volkstaal (20)
- schoenveter**, kleine dunne paling (aal); ook *armeluisaal* (20)
- schoollucht**, onbestemd eufemisme voor: de geuren in de schoolvertrekken (19)
- schoremer**, iemand die minachting verdient (*Weekblad Recht*, 1898) (19)
- schuivevoerder**, vroeger: iemand die met zijn schuit vrachten binnen de stad of naar schepen vervoerde (16)
- schutsluis**, Amsterdams voor 'sluis', om het water te beletten dat het zijn loop mag vervolgen (Winschooten) (17)
- schutter**, half glas bier of sterke drank (ook in de Zaanstreek); heeft ermee te maken dat een schutter als militair niet voor vol werd aangezien (19)
- secretariskoek**, zeker vroeger Amsterdams gebak (19)

- slag**, in slag leggen of nemen: inzetten bij de afslag op een veiling (18)
- slede**, gesloten rijtuig op een slede, getrokken door een paard; voor personenvervoer (ook *koetsslede* en *toeslede*); de slede werd over de straatstenen 'gesleept', het hele jaar door; zie *sleper*. Vooral in A. (17-19)
- sleper**, huurkoetsier, stalhouder, oorspronkelijk van toepassing op een verhuurder van koetssleden (18-19)
- slipper**, een slipper maken: willekeurig de school verzuimen, spijbelen; o.a. te A. (20)
- slons**, vroeger: lantaarn gevormd door een met papier omgeven kaars; ook slonsje (19)
- sluis**, gewelfde stenen brug (16-20)
- snijden**, de ruwe diamant de gewenste vorm geven en van ruwe kanten ontdoen, voordat hij geslepen wordt (19)
- snoepkelder**, lekkage in de snoepkelder: toegepast op een kind met een vuile neus (z.j.)
- stadsboomplanter**, ambtenaar die zorgde voor het geboomte (o.a. te A.) (18)
- stallen**, beursterm voor: in prolongatie geven (20)
- standje**, oloppe van nieuwsgierigen (Van Lennep) (19)
- stapelmesjogge**, stapelgek (Amsterdamse jodentaal) (19)
- steekspel**, het ridderlijk steekspel, het ringrijden dat in het midden der zeventiende eeuw in hoog aanzien stond (19)
- steentjes**, 'de kleine steentjes': het gedeelte van de straat langs de huizen (19)
- stiek**, maatschappelijke stand: een van ons stiek (boeventaal) (20)
- stil**, de stille omgang: nachtelijke processie van katholieken ter herdenking van het Vierenswaardig Wonder (z.j.)
- stompje**, voorheen: stuiver, bij jongens (17)
- stoter**, munt ter waarde van vijf halve stuivers (17)
- stroken**, vroeger: bepaalde banden (van zwart fluweel met rode fluwele kant) aan het ambtsgewaad van de burgemeesters (18)
- strooiavond**, sinterklaasavond (19)
- stuiverstuintje**, tuintje in de Amsterdamse Plantage waar men voor recreatie naar toe ging; waarschijnlijk zo geheten vanwege het entreegeld [Js] (Alewijn) (18)
- stukjes draaien**, de school verzuimen, spijbelen (18-19)
- tad**, vroeger ook te A. tod, vod, slordige lap; iemand bij de tadden vatten (17)
- tiet**, slappe of laffe vent (net als *mem*) (Querido) (19)
- tiptop**, bepaald soort fotografisch atelier dat met het reclamewoord *tiptop* snel vervaardigde pasfoto's aanpreef; ook gezegd van de foto's zelf; en nog een werkwoord *tiptoppen* 'fotograferen' (19)
- toeslede**, voorheen: gesloten slede, koetsslede; een slede die 'toe' was; zie ook slede (17-19)
- toom**, de driehoek van touw waaraan bij het vliegeren het vliegertouw bevestigd wordt; de toom bepaalt de helling van de vlieger en houdt hem in evenwicht (19)
- toren**, vroeger: de burgemeesterskamer in of onder de toren van het oude stad-

AMSTERDAM

- huis; ook ter aanduiding van het stadhuis zelf; vaak werden de brieven van de burgemeesters gedagtekend 'uit het Toorentje' (16-18)
- torenjacht**, vroeger: naam voor bepaalde veerschepen tussen A. en Zaandam, zo genoemd naar hun ligplaats bij de haringpakkerstoren; ze waren sierlijker van bouw dan de torenschuiten (z.j.)
- torenschuit**, de Amsterdamse veerschuiten naar de Zaanstreek werden zo genoemd naar hun ligging bij de Haringpakkerstoren (17)
- toverlantaarn**, oorspronkelijk: wanstaltig persoon die een toverlantaarn vertoont. Later voor die persoon zelf, nu te A. scheldwoord voor zomaar iemand met een mismaakt postuur (19)
- trambus**, brievenbus achter aan de tram bevestigd die bij elke rit aan het Centraal Station gelicht werd; hij bestaat niet meer (20)
- tramwaykaartje**, kaartjes, kaartjes, omnibus en tremweekaartjes: straatroep (20)
- trap op je hart**, een borrel (Van Lennep) (19)
- trijs**, hijsbalk met poelie, bevestigd aan de daknok van pakhuizen en oude koopmanshuizen en buiten de gevel uitstekend; ook moderne huizen en flatgebouwen hebben vaak zulke hijsbalken [JS] (z.j.)
- tuitelen**, op een fluitje blazen (19)
- turfhever**, oudtijds: tussenpersoon bij het lossen en overstorten van turf uit schepen (17)
- turfjesklanten**, mensen van wie de nachtwakers elke avond turf kregen (z.j.)
- uil**, weesjongen, zo genoemd naar de kleuren van de kleding van de weeskinderen (zwart en rood) die overeenkomen met die van een soort vlinder die *uiltje* heet (19-20)
- uitbouw**, het gedeelte van een kaaimuur dat voor een op die kaai of gracht uitlopende straat verder is gebouwd om de weg daar wat breder te maken (19)
- vaar, vader**, verouderd: opzichter van de arbeiders in een gilde (16-17)
- vee, vee van de richel**, het minste soort mensen (20)
- veem 1**, combinatie van leden van een waagdragersgilde, gewoonlijk 5 tot 10 leden; alleen in A. en Alkmaar (17-19)
- veem 2**, vennootschap uit het vorige veem ontstaan, die zich voor rekening van derden belast met de opslag van goederen en de expeditie ervan; oorspronkelijk alleen in A.; de kleuren van de hoofddeksels van de veembroeders zijn nog in de huidige namen terug te vinden (19-20)
- veertig-persenter**, woekeraar, iemand die 40% winst neemt (19)
- veiling**, in de veiling nemen of zetten: eigenlijk: iemand verkopen waar hij zelf bij staat, in de maling nemen (20)
- vendu**, op de vendu doen: gaan verkopen (20)
- vennoot**, lid van een veem (1), veembroeder, veemgast (17)
- verband, enkel** –, een rechtsgeldige beschikking waarbij de ouders bepalen dat de nalatenschap van hun kinderen in geval van vererving bij versterf, het scheidingsrecht zal volgen. Bij *dubbel verband* geldt in Amsterdam bovendien een verbod tot vervreemding der goederen (z.j.)
- verbannen**, in een kinderspel: naar of bij 'het hok' zenden of 'uitstoten, verwijde-

PROVINCIE NOORD-HOLLAND

- ren. Dat spelletje heet (verlos-)verban je of verban; ook in Haarlem (z.j.)
- verdoemen**, zich hinderlijk gedragen, zeuren, zaniken (20)
- verse waar**, slachtafval, orgaanvlees, verkocht als honden- en kattenvoer; volkstaal (19-20)
- vest**, wijk nabij de wallen, veelal bewoond door het armste deel van de bevolking (17)
- vestjesvolk**, eertijds naam voor het gepeupel dat de buitenrand van de stad, de achterburgwallen bewoonde (17)
- Vianen, naar – gaan wonen**, gezegd van iemand die bankroet gegaan is; heeft te maken met het feit dat Vianen tot 1795 een vrijplaats was (19)
- vier, de – kronen**, eertijds een zeker kermisspel (18)
- vier, Embder –**, een vierstuiversstuk van Oost-Friesland (19)
- vink**, vogel in het algemeen (ook in Maartensdijk) (19)
- vinken**, kliekjes van vlees, klein gesneden en met uien, peper en azijn opgestoofd (19)
- vinkenlap**, de rode binnenlap van de vang van een koe (bij slagers en hun klanten) (20)
- visveem**, veem gespecialiseerd in de opslag van vis (20)
- vlieger**, trekschuit met twee paarden, speciaal die tussen Utrecht en Amsterdam (19)
- vlotschuit**, eertijds (voornamelijk te A.) zekere soort van zeer vlakke lichters, zonder boord en zonder mast, die alleen bovenop beladen werden en door bommen werden voortbewogen (17)
- vrachtprijs, halve of volle –**, gezegd van de vervoersbewijzen voor personen (20)
- vreempje, een –**, een logé(tje) uit een andere streek (Potgieter) (19)
- vrij slib**, vrij drinken (20)
- waagdrager**, werkmans verbonden aan de waag en belast met het aanbrengen, opslaan, wegen, weer afleveren, enz., van de goederen waarvoor officiële weging verplicht gesteld is; er waren ook waagdragers verbonden aan de verschillende vemen (18-19)
- waakmeester**, afdelingsbevelhebber bij de schutterij, brandwacht, burgerhopman (19)
- waal**, elk van de met palen omgeven inhammen van het IJ waarbinnen schepen in een veilige haven kunnen liggen (Marin); variant *wel*; nog als toponiemen: *Oude Waal, Kromme Waal* (in het Centrum van Amsterdam) (17-19)
- waalgeld**, geld dat men de waalredders betaalt als men zijn schip in een waal oplegt (17-18)
- waalredder**, man die de walen redt, dat is: opruimt en klaar houdt; ook toezicht-houder over een waal (17)
- waalsboom**, balk, boom waarmee men een waal of dok afsluit (17-19)
- wal**, gegraven kanaal of gracht (Bredero); er is in Amsterdam altijd verwarring geweest tussen de woorden *wal* en *gracht*, of juist niet, getuige: 'Een Amsterdamsche dienstmeid laat niets vallen van den wal in de gracht, maar van de gracht in den wal' (17-19)

AMSTERDAM

- waterman**, man die drinkwater verschaft of aan de man brengt; verkoper van drinkwater (19)
- waterschip**, vaartuij om zout water voor de zoutketen aan te voeren, dan wel: vaartuij om zoet water naar de stad, de schepen of de bierbrouwerijen aan te voeren (17)
- waterschuit**, vaartuij om zoet water voor brouwers aan te voeren; ook *brouwers-schuit* genoemd (verouderd) (17); ook: vaartuij om zoet water als drinkwater aan te voeren; ook *waterlegger* en *waterhaalder* (19)
- watervkopers**, lieden die het met waterschuiten aangevoerde drinkwater doorverkochten (18)
- wegspatten**, ervandoor gaan (20)
- wepelaar**, eertijds iemand die bij afwezigheid van leden der ruitervacht of nachtvacht de vervangende dienst verzorgde; noodhulp (18)
- werkjongen**, jongen die als ingezetene van het weeshuis handwerk verricht; een jongen die vanwege zijn leeftijd nog geen werk verricht, is een *schooljongen* (Wagenaar) (18)
- werkschuit**, eertijds platte met haken voortgeduwde schuit voor goederenvervoer; ook *vlotschuit* (17)
- winter-, – Amsterdamse (plood)**, uit Amsterdam afkomstige, door ploten van wol ontdane wintervacht van een schaap (18)
- witpende, – tuimelaar**, de naam van een postduif met witte slagpennen; een woord uit de terminologie van de Amsterdamse duivenmelker (Wolff en Deken) (18)
- witte, iemand naar het – wammes brengen**, iemand voor de schout brengen (ontleend aan de naam van een herberg in A., waar de schout zetelde) (17-18)
- wittebroodskind**, jongeman uit deftige familie, die wegens slecht gedrag, op verzoek van zijn verwanten en voor hun rekening, met kennis van het gerecht, in het geheime tuchthuis geplaatst werd (17)
- zeekievit**, bij poeliers voor scholekster (19)

Literatuur

- Berns, J. (1993), *Hij zeit wat; de Amsterdamse volkstaal* (uitbreidende bewerking van Daan), 's-Gravenhage.
- Daan, J. (1949), *Hij zeit wat; Grepen uit de Amsterdamse volkstaal*, 2e druk, Amsterdam.
- Galen, A. van (1989), *Stadsplat; zes Stadsdialecten*, Groningen.
- Ginneken, J. van (1928), *Handboek der Nederlandsche taal*, deel 1, tweede druk, 's-Hertogenbosch.
- Schatz, H. (1987), *Lik op stuk; het dialect van Amsterdam*, 's-Gravenhage.
- Vangassen, H. (1964), *Noordhollandse charters*, Belgisch Universitair Centrum voor Neerlandistiek.
- Winkler, J. (1874), *Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon*, eerste deel, 's-Gravenhage

PROVINCIE NOORD-HOLLAND

- Wolthuis, J. (1913–1914). 'Amsterdamsche woorden', in *Schoolwereld*, 137-140 (ook in *Holl. Revue* 19, 1914, 221-225)
- Wolthuis, J. (1918–1919). 'Amsterdamsche woorden', in *Vragen van de Dag* 33, 271-281; 34, 765-776.

's-Gravenhage

Het Haags en zijn standaarden

TON GOEMAN

De positie van het Haags

Wat is er zo eigenaardig aan het Haags? Dat is niet dat het twee varianten heeft, plat Haags of Hèègs en dàftig of Haegs. Ook niet dat Hèègs en Haegs soms overlappen zoals bijvoorbeeld in het gebruik van *veur* 'voor'. Beide zijn sociolecten, varianten van het Haags die aan sociale klassen gebonden zijn; het plat Haags aan de lagere sociale klassen en het Haegs aan de hogere sociale klassen. De tegenstelling plat Haags en dàftig Haegs heeft zich ook enige tijd binnen de koninklijke familie voorgedaan, waarbij de koningin de dàftige variant en de kinderen het meer platte Haags van hun peer group gebruikten (Rubinstein 1985).

De stadsdialecten als sociolect zijn aan het eind van de negentiende eeuw ontstaan met de overgang van een standenmaatschappij naar een klassemaatschappij, zoals Commandeur voor het Amsterdams heeft aangetoond. Deze ontwikkeling wordt mede veroorzaakt door de enorme toename van de stedelijke bevolking door immigratie van het platteland, als de industriële revolutie ook in Nederland, zij het verlaat, doorzet. Den Haag telt in 1632 rond 16.600 inwoners; een eeuw later is dat meer dan verdubbeld tot rond 38.900 en dat stagneert tot het eind van de achttiende eeuw. In 1840 groeit het aantal inwoners tot 58.000 en veertig jaar later in 1880 is dat bijna verdubbeld: 102.000, weer veertig jaar later is de bevolking verdrievoudigd: 309.600.

Het is mogelijk dat in Den Haag, als regeringscentrum met een naar verhouding groot aantal hogere en lagere ambtenaren, met een patricische hofcultuur, het industrieproletariaat in mindere mate aanwezig was dan bijvoorbeeld in Rotterdam, en dat er langer kenmerken van een standenmaatschappij zijn vastgehouden dan in Rotterdam, Leiden of Amsterdam. Dat feit zou het minimale voortbestaan van de overlapping tussen plat-Haags en Haegs kunnen verklaren. We zullen overigens verderop zien dat het ontstaan van stadsociolecten mogelijk veel eerder gesteld moet worden.

Een taal als sociolect heeft binnen de eigen groep wel prestige en lokt gevoelens van solidariteit uit van de groepsgenoten. Buiten de eigen groep, en dan met name buiten de eigen stad, worden de stadsdialecten als sociolecten zeer negatief gewaardeerd. In milde vorm is er al in de achttiende eeuw sprake van afwijzing als de

Haagse schoolmeester zijn woordenlijst opstelt om leerlingen en onderwijzers 'de gemene Straattaal en de slechte woorden te ontwennen' (= de gewone taal van de straat en eenvoudige woorden). In de achttiende eeuw worden vier soorten taalgebruik onderscheiden: spreektaal, praattaal, straattaal en straaddialect. Daan (1995) en Hagen (1995) nemen aan dat het hier om registervarianten, stijsoorten gaat, maar Daan vindt ook aanwijzingen, die voor het Haags zelfs teruggaan tot de zeventiende eeuw, dat er al duidelijk sprake is van stands- en leeftijdsgebonden taal naast regionale variatie, zodat we dan al van sociolecten kunnen spreken (Daan 1995 en 1997).

Plat-Haags met prestige

Het eigenaardige van het Haags, en dan juist van de platte variant, is, dat het de laatste jaren prestige heeft gekregen. Ook plattelandsdialecten zijn tegenwoordig op zoek naar prestige en dat uit zich bijvoorbeeld in spellingsregelingen, vertalingen van de bijbel in het eigen dialect en in het zoeken naar erkenning als minderheidstaal binnen het Europese Handvest (Nedersaksisch en Limburgs).

Ik zie voor een stadsdialect als het Haags, dat bovendien zo nauw verwant is aan de standaardtaal met zijn West-Nederlands karakter, zo gauw nog geen bijbelvertaling in het verschieft, maar er is al wel een veelgelezen strip in het Haags: *Haagse Harry* van Rueb, waarin het Fries in *Elfsteideland* is gesitueerd, het Gronings en Drents in het *Bùiteland*, Sallands en Twents *te dich bè Dùitsland* liggen, en het Limburgs en Brabants respectievelijk in *Limbauland* en *Brabauland* gebruikt worden. Onlangs is vanuit deze hoek ook de spelling van het Haags officieel geregeld (Bral, Rueb en Rueb 1998) en heeft de Haagse burgemeester Deetman bij de ontvangst van deze spellingsregeling verklaard dat Den Haag de enige stad zou zijn met een officiële spelling, daarbij de Tilburgse spelling over het hoofd ziende.

Van die spellingswijzer zijn er inmiddels zeer veel verkocht, de meeste buiten Den Haag; er zijn plannen voor een cd-rom met een automatisch vertaalprogramma van Standaardnederlands naar de 'offesjeile spelling vannut Haags' en er is een ongeautoriseerd free-ware programma te downloaden 'Harry voâh Windoos'.

Het plat-Haags mag zich dus in een grote vitaliteit verheugen. Nieuw en opmerkelijk is de vrij grote populariteit van het plat-Haags van Harry ook buiten het stadsdorp Den Haag, wat des te verwonderlijker is, omdat de woordenschat van het plat-Haags een grote mate van productiviteit vertoont op het vlak van de scheldwoorden. Daarnaast is er een zeer grote component Bargoense woorden.

Hagenaars vinden hun stadsdialect mooi, Harry propageert het, oud-wethouder van Den Haag en kamerlid Duivestein spreekt plat-Haags en burgemeester Deetman kan dat ook, en die vindt bovendien dat het plat-Haags een 'expogt-prauduk' van zijn stad is. Scholieren gebruiken het. Dat alles wijst op zelfverzekerdheid: een vorm van wat in de sociolinguïstiek *linguistic security* heet, en dat is redelijk recent, omdat Elias in de jaren zeventig nog aanwijzingen voor onzekerheid had.

Opmars van het Haags

Dit is nog maar enkel zoals er binnen Den Haag, binnen de eigen groep, tegenaan wordt gekeken. Maar ook buiten Den Haag is er sprake van waardering en dat is nieuw omdat er tot voor kort van buitenaf zeer negatief gereageerd werd. Weliswaar was het plat-Haags in de verpersoonlijking van Jacobse en Van Es landelijk heel bekend geworden, maar dat waren toch penosefiguren.¹

Naar aanleiding van een tv-documentaire over het Haagse Westeinde-ziekenhuis – uitgezonden op Nederland 1 op 23 en 30 november en op 7 december 1998 – wijst de bespreker in *De Groene Amsterdammer* (nov. 1998, nr. 40) op de heldere en integere manier waarop een echtgenote in plat-Haags haar situatie en die van haar man aan de specialist uitlegt, en een moeder psychologiseert in ‘vet’ Haags over het gedrag van haar opgenomen zoon als ze een gesprek met de hoofdverpleegkundige heeft. Als we kijken naar wat er voor onderzoek gedaan is naar de waardering voor taalvarianten, dan leert recent experimenteel onderzoek (Van Bezooijen) dat vrijwel iedereen in Nederland hoge waardering heeft voor de standaardtaal, maar precies het Haags scoort bij niet-randstedelingen hoger op de waarderingschaal dan plattelandsdialecten. Er is een mensensoort die Haags laag waardeert en dat zijn de onmiddellijke burens: de mensen uit de Randstad zelf.

Er is nog een belangrijk nieuw aspect van de positie van het plat-Haags. De bandopname van het Meertens Instituut uit de jaren zestig illustreert als een aspect van het optredende dialectverlies ook domeinverlies, dat wil zeggen dat de oudere spreker nog in plat-Haags aspecten van zijn loodgietersvak bespreekt, maar dat dat bij de zoon over hetzelfde vak al minder het geval is. Sinds kort is er sprake van domeinwinst. Dat blijkt uit de sociale commentaren van de strip met Haagse Harry in zoiets cultureels als de *Uitkrant*, maar dat zou nog als iets bijzonders kunnen worden gezien van het stripgenre. En onder het hoofd van een grap zou ook nog kunnen vallen de in plat-Haags geschreven inleiding voor het spellingsboekje door burgemeester Deetman. Maar de twee voorbeelden die hiervoor genoemd werden, van in plat-Haags gevoerde gesprekken met hoofdverpleegkundige en specialist in het Westeinde-ziekenhuis, zijn duidelijke bewijzen van domeinwinst in een semi-officiële situatie.

Het Haags als stadsdialect heeft dus een opwaardering en domeinverbreding ondergaan en of dat duurzaam is, valt nog niet te voorspellen. Zo'n opwaardering is in het verleden ook aan het Bargoens ten deel gevallen. Uit deze groepstaal met veel Jiddische insluipsels, die door de politicommissaris Köster Henke in 1906 nog als boeventaal gekarakteriseerd werd, zijn inmiddels heel veel woorden tot het Standaardnederlands doorgedrongen en het is dus geen wonder dat een groot deel van de Haagse woordenschat een Bargoens-Jiddisch karakter heeft. We zullen daar verderop nog voorbeelden van geven.

Taalveranderingen

Grofweg kunnen er twee soorten taalverandering onderscheiden worden, heeft sociolinguïstisch onderzoek geleerd. Er zijn veranderingen waarbij de betrokken sprekers zich bewust zijn van de klanken en woorden waar het om gaat; men praat daar ook over. De korte naam daarvoor is taalverandering van boven (dat wil zeggen boven de bewustzijnsgrens) en in een groot aantal gevallen nemen daar de hogere maatschappelijke klassen het voortouw. Er zijn ook veranderingen die men niet bewust waarneemt en die geen voorwerp van commentaar zijn. De korte naam daarvoor is taalverandering van onder (dat wil zeggen beneden de bewustzijnsgrens) en meestal hebben dan de lagere sociale klassen het voortouw.

In het eerste geval gaat het vaak om al voltooide of bijna voltooide veranderingen die tot stereotypen geworden zijn: voor het Haags zijn dat bijvoorbeeld de uitspraakverschijnselen die prominent in de 'officiële' Haagse spelling geregeld zijn. Die, nu min of meer officiële spelling, normeert naar de meest voorkomende uitspraak en laat daardoor niets meer zien van de variatie die er in de uitspraak nog wel degelijk bestaat: voorbeelden zijn de vastlegging van de uitspraak van de Haagse *ij/ei, ui, ee, oo, eu* als resp. *è, ùi, ei, au, en ui*.

Er heeft zich dus zojuist een standaardisatie in het Haags voorgedaan, waarbij de spelling in de toekomst de uitspraak zal gaan leiden. De variatie is nog duidelijk te zien in de Haagse fragmenten die in *Van de Schelde tot de Weichsel* zijn opgenomen (eind negentiende eeuw). Het eerste en het laatste fragment vertegenwoordigen een plattere vorm van het Haags dan de vormen die er in de overige fragmenten weergegeven worden. Een tussenvorm is de weergave van 'De gelijkenis van de verloren zoon' in het plat-Haags. De opname van drie Haagse sprekers die het Meertens Instituut medio jaren zestig van de twintigste eeuw gemaakt heeft (Van Gaalen en Van den Mosselaar 1985), vertoont van vader, via zoon tot een jongere man een afzwakking van plat-Haagse kenmerken in de ambachtelijke kleine middenstand. De oudste fase daarvan vinden we ook in de fonetische notaties van de *Reeks Nederlandse Dialectatlassen*, die dezelfde tijd bestrijken, en ook daar is enige variabiliteit in de uitspraak te onderscheiden. Onderzoek naar leeftijdsverschillen in een grotere groep sprekers van tien jaar later (Elias 1977) vertoont daarentegen gelijkenis in taal tussen de jongere en de oudere generatie, terwijl de middengroep afwijkt in de richting van de standaardtaal. De jaren tachtig en negentig laten een massale toename van plat-Haags in de jeugdcultuur zien.

Variatie in het Haags

Ook veel vroeger, toen er nog sprake was van een standenmaatschappij, was er al variatie in het Haags. Een aantal gedichten van Huygens is geschreven in Haags-Delflands in een tijd dat Hollandse plattelandskenmerken nog tot het Haags behoorden (Te Winkel 1899). De familiekring rond Huygens diftongeerde de vroegere [i] en [uu] al tot iets als *ei* en *ui* (Kern), maar de dichter Westerbaen diftongeerde in het begin van de zeventiende eeuw nog niet, bij hem vinden we hooguit indicaties van een verlaging van oude *i* en *ÿ* tot [I] en [oe] en in de correspondentie die de

patricische gebroeders Van Goens met elkaar voerden, vinden we diftongen naast ongediftongeerde varianten, waarbij de uit Holland verbannen broer Van Goens vaak niet diftongeert (Borger 1952). In de achttiende eeuw is de diftongering voltooid, maar we vinden de ongediftongeerde, verlaagde klanken bewaard voor /k/, doordat de /k/ een verkortende werking had (Kloeke 1938). Deze ontwikkeling past binnen de pas opnieuw ontdekte rol van vocaalverkorting bij de ontwikkeling van diftongen (Goeman 1994). De huidige min of meer monoftonge realisaties kunnen hiervan dus de rechtstreekse voortzetting zijn. Eind negentiende eeuw waren het nog zeer vaak centrerende diftongen [è-e], [ù-e], die het Haags het bestraffende vooroordeel heeft opgeleverd dat het zo'n slepende uitspraak had, en die centrerende diftongen treden af en toe ook nog op in de opname uit de *Reeks Nederlandse Dialectatlassen*.

Voor de eerste helft van de zeventiende eeuw valt er al een tegenstelling te constateren tussen Haags en plattelands. In de klucht van Van de Venne, uitgegeven door Van Vaeck, worden de plattelandjongeren van Wassenaar die naar de Haagse kermis en markt komen, als afwijkend neergezet doordat ze een plattelandskenteken als de velarisering in *hangd*, *mongd* enz. gebruiken, dat in de zeventiende eeuw tevens als kenmerk dient van oudere leeftijd en van lagere stand. De bedelaars en de stadsen doen dat niet. Het is wel kenmerkend dat juist ook de patricische gebroeders Van Goens gevelariseerde vormen gebruiken, overigens naast de niet-gevelariseerde: *vingster* naast *venster* en ook *strang*. Dit is een mooie parallel met het huidige, niet alleen Haagse, dàftig, waarin toch ook Hollandse plattelandsvormen als *motten* zijn blijven voortleven.

De bezegeling van het afwijzen van juist die kenmerken die het Haags met het omringende platteland deelde, een proces dat we al duidelijk bij de Haagse schoolmeester in gang zien – maar die is meer in de schrijftaal geïnteresseerd – vinden we in een fragment uit *Van de Schelde tot de Weichsel*. Daar worden als voorbeeld van de laatste gedeelde kenmerken *butter* en *sukker* afgewezen als niet-Haags, in echt Haags moeten het dan *boter* en *sùiker* zijn.

Als illustratie van de klankontwikkelingen geef ik een tabel waar de typische realisaties met een aantal voorbeeldwoorden in staan over een tijdspanne van 360 jaar. Voorbeelden uit het dialect van Loosduinen in zijn vorm van de jaren dertig van de twintigste eeuw zijn toegevoegd omdat dat dialect een deel van de Hollandse plattelandskentekenen waar het Haags zich van heeft afgekeerd nog vertoonde. Het is dus niet zo dat de klanken uit de verschillende stadia allemaal zomaar in elkaar overgaan. Er is met name in de negentiende eeuw een duidelijke breuk door enerzijds versterkte polarisatie tegenover de Hollandse plattelandstaal en anderzijds polarisatie tegenover het dàftig. Het huidige plat-Haags is zich tegen het gesproken Standaardnederlands aan het polariseren en dat gebeurt op een moment dat dat gesproken Standaardnederlands sterk aan normverlies leidt en destandaardiseert. De woorden zijn zo gekozen dat ze de historische klankleer illustreren.

PROVINCIE ZUID-HOLLAND

voorbeeld	hist. type	17e eeuw	17e eeuw	18e eeuw	1874	1880
		begin	midden			
vader	ā	æ	aa	aa	aa	aa
geven	ē/ī		ee	e/eu	æi	ai
vogel	ō	eu		eu/oo	ōō	au
koning, boter	ū	eu		eu, ū	ōō/ ō	au
zaad	â	æ		aa	aa	aa
brief	ê	ie/ī		ie	ie	ie
ijs	î	ij/ī	ie/ī/ei	ie/īk/ei	è(è)	èè
vrij	î#				èè	
boek	ô	oe/ōk	oe/ouk	oe/ōk	oe	oe
beuk	ô					
huis	û (uu)	uu/ŭk/ ui	uu/ŭy/ ui	eu/ŭk/ ui	èu/èui/ eui/èuə	èù
bouwen	ûw	ouw			oe/óó	
nu	û#	uu/ouw		ou	óó/oe	òò
steen	ai	ie/ieə/ei	ie/ei	ei	æi/èè	è/ei/ai
oog	au	oo		oo	òò	oo/au
fluiten	ui		euy			
houden	o+l	ou				òò
dag	ǎ	ǎ/ō	ǎ/ō	ǎ/ō	ǎ	ǎ
zes, spel	ě	ě/ī/ ŭl	ě/ī	ě/ī/ ō/ŭl	ě	ě, ŭl
vis	ī		ī/ě	ī	ī	ī
hond	ŭ		ō	ō	ō	ō/oe
moord	ō+r					
dochter	ō					ō
dun	ŭ	ī/ě	ŭ	ī		ŭ
lucht	ŭ		ō	ŭ	ŭ	ŭ
buurt	û+r		uuīə		uu	uu
kleur	eu					eu
door	ō		eu	eu	eu	

Tabel 1. Ontwikkelingen in het Haags.

S-GRAVENHAGE

1934	1950	1956 oudere	1956 midden	1956 jong	Haagse Harry	Loosduinen
aa	aa	aa	aa	aa	aa	aa
ee	eei/ee/ ěl	ee/eei	eei	ee/eei	eei	eei
oo	oow	oo	oow	oow/òòw	au	oow
oo	oow	oo/oow	oow	oow/òòw	au	oow, eu
aa	aa	aa	aa	aa	aa	aa
ie	ie	ie/iej	ie	ie	ie	ie
èè	èə/èè	èè/ei	èè/èèə/ ei	èè/èèə/ ei	è	ei
eej	èè	ei	èè/ei	ei	è	
u	oe ù	oe/oew	oe	oe	oe	oe
èu	èu/ ũ	èu	èu/èuə/ èui	èu/ù	èui/èu	èu/èuj/ui/
òò	òò òòw	òu	òò uu/ouw/ aaw	uu/òò/ àà	ààə uu/àà	ou
ee	eei/èèə	ee/ei/èè	eei	ee/ei	eei/èèi	eej
oo	òòu ũ	oow èu	oow	oow èu	ààu èui	oow/eu
òò/òə	òòw/òə	òuw	au	ouw	ààə	ou
ǎ	ǎ/ǒ	ǎ/ǒ	ǎ	ǎ	ǎ	ǎ/aa+st
ě	ě/æ	ě	ě	ě	ě	ě/ĩ
ĩ	ĩ	ĩ	ĩ	ĩ	ĩ	ĩ
ǒ	ǒ oa	ǒ	ǒ	ǒ	ǒ oa	ǒ
ǒ	ǒ		ǒ	ǒ	ǒ	ǒ
ú/uũ	ũ	ũ	ũ	ũ	ũ	ũ
uu	ũ				ũ	ǒ
uu	uu	uu	uu	uu	uu	uu
			eu		euə	
èu	eu	eu	eu	eu	oə	eu

De spellingen in Tabel 1 zijn geïnterpreteerd; *i* als in *dik*, *ë* als in *dek*, *ã* als in *dak*, *ũ* als in *dus*, *y* is uu-achtig; *oe* als in *boek*, *uu* als in *buurt*. Dubbelspelling is lang(er)e klinker; *ˉ* is lange, *˘* is korte realisatie; *ə* is de onbeklemtoonde /e/ als in *de* of als zwakke naslag; midden-zeventiende-eeuwse ou bij *boek* gaat in de richting van de *oe*; *ò* is als *roze*, maar meer in de richting van *ã* en kort, *à* is meer *ã*- dan *ò*-achtig; *ó* gaat iets in de richting van /oe/; # geeft aan dat de klank aan het wordeinde staat. Als er een medeklinker achter de klinker staat, betekent het dat die uitspraak zich voordoet voor die medeklinker-klank. Alternatieven zijn door / gescheiden. Voor lege velden zijn geen of te weinig gegevens.

De woordenschat

Onderzoek naar taalverandering op het gebied van de woordenschat, vergeleken met andere aspecten van de taal zoals klanken, woordvormen en zinsbouw, heeft laten zien dat deze taaldomeinen aan bewustheidsgradaties gekoppeld zijn. De woordenschat hoort dan bij die taalelementen waarvan men zich bewust is en die ook duidelijk sociaal commentaar uitlokken. Dat betekent dat veranderingen in de woordenschat tot de taalveranderingen van boven behoren, en dus sociaal ook van boven zouden komen. Dat is eigenlijk alleen maar voor 'nette leenwoorden' het geval, zoals *astrant*, *anrikkemendeere*, *vooruit affanseere*, *rittereere*. Een aantal daarvan is in zeventiende eeuw en daarna al volop aanwezig en hangt voor een deel samen met administratieve en legertermen; men kan ze bij Te Winkel, bij Kloeke en bij Borger als aparte afdeling raadplegen.

Verder heeft een groot deel van de woordenschat een Bargoens karakter met een Jiddische achtergrond en die komt, ook al is het bewust, sociaal gezien van onderen. En dat past niet in het algemene model dat we als uitgangspunt gekozen hebben.

Momenteel missen we nog een diepgaander inzicht in algemene ontwikkelingen van de woordenschat, een inzicht dat we al wel voor bewuste en onbewuste ontwikkelingen in uitspraak, woordvormen en zinsbouw hebben. Daarom komen we voorlopig niet verder dan de boven geschetste kaders en we zullen het materiaal presenteren in de vorm van samenhangende betekenisvelden.

Scheldwoorden en vloeken

Het grote scheldrepertoire is opvallend. Dat repertoire vertoont permanente ta-boedoorbreking en daarbij volgt het de normale ontwikkeling van zweren en vervloeken vroeger, naar de vreselijkste ziektes nu. In vroegere schriftelijke bronnen is daar minder van terug te vinden, maar we zullen er enkele voorbeelden van zien. We moeten ons wel realiseren dat niet alle huidige conversatie het hoge krachttermentempo heeft van Haagse Harry, getuige de inhoud van de bandopname uit de jaren zestig en de tv-documentaire over het Westeinde, die een rustiger vocabulair laten zien.

De huidige scheld- en scabreuze woordenschat vertegenwoordigt waarschijnlijk eerder een reactie op bepaalde maatschappelijke ontwikkelingen dan 'linguistic (in)security'. De agressiviteit en de productiviteit ervan zoals die bij Haagse Harry te vinden zijn, richten zich voornamelijk tegen vrouwen, meerderen en dan speciaal politici, en in mindere mate tegen als lastig of kleiner ervaren lotgenoten. Het is een typisch mannelijke onzekerheid: onzekerheid over de positie van Nederland en Den Haag bij de verschuiving van de politieke besluitvorming naar Brussel en het niet (goed) kunnen managen van grote projecten in de eigen stad als het *èspalès* (stadhuis) en de *tremtunnel*; onzekerheid over werk; onzekerheid met betrekking tot vrouwenemancipatie en de vlucht in gepolariseerde oude sekserollen; onzekerheid met betrekking tot multiculturaliteit en ambivalentie met betrekking tot kleine misdaad. Maar zoals de gesproken standaardtaal destandaardiseert, zo destandaardiseert ook de culturele standaard met een 'grote C', waarbij de opkomende populaire cultuur in staat is wel degelijk steekhoudende, ook lokale, maatschappijkritiek te leveren. Uit de fragmenten in *Van de Schelde tot de Weichsel* krijgen we de indruk dat schelden uitsluitend interpersoonlijk plaatsvindt: bijvoorbeeld *gemàine smakker van een vent, hòw je bakkes, jèj ken vaar m'n part daud valle, làileke gemàine fàiks met je pèustig bakkes, schrokdarrem, gemeene loeders, vùile slet, looie-pèipedief* en *jòu leelike manke horlepoot*. Het is eigenaardig dat het scheldwoord *strontkar* in tegenstelling tot de voorafgaande scheldwoorden uitsluitend als *str...kar* weergegeven kan worden. Bij Haagse Harry is het scatologische niet alleen veel openlijker, het schelden heeft als sociaal fenomeen, net als het Haags, domeinwinst aan geadresseerden verworven: het betreft gezagsdragers en hun politiek gedrag, groots georganiseerde feesten en de cultuur, het maatschappelijke klimaat en ook de kleine cameo-rollen van leden van het koningshuis, en vervolgens worden de kwaliteit van de vette hap en het innemen zeker niet verwaarloosd.

De scatologische zijde van de woordenschat is eveneens prominent in het idioom van Haagse Harry vertegenwoordigd: er is in het groen-geile boekje van Bral, Rueb en Rueb net als voor het scheldwerk een aparte afdeling voor. Kenmerkend gebruik van scatologische termen is in het Den Haag van de zeventiende eeuw ook voorhanden, maar daar is het meest beperkt tot de Wassenaarders, als boeren: *al-kocks*, *veeste wachter* 'iemand voor laten gaan', *achter-noodt* 'aandrang', *ofbinden* 'gevoeg doen', *gruizen* 'gevoeg doen', *gans duysent ronde-bollen* 'vloek + drollen'. Zo wordt ook de agressiviteit die door buitenstaanders aan het Haags en de Hagenezen werd toegemeten in de zeventiende eeuw op de boeren geprojecteerd: *Smijtje mijn, ick beuckje weer!* (Van Vaeck 1994).

Vloeken is niet beperkt tot de lagere sociale klassen, dat heeft Van Sterkenburg duidelijk aangetoond. Begin en eind van de ontwikkeling van godslastering naar scatologische verwensingen en ziekteverwekkers, die nu de meerderheid van de vloeken uitmaken, zien we bij Adriaen van de Venne al in gang gezet, getuige het voorbeeld van zoëven, waar ze samen voorkomen. Het groen-geile boekje geeft voor het vloeken zelfs een uitbreidbare vaste uitdrukking: *krèg nâh de/een X met (of ander voorzetsel) je Y* (bijvoeglijk naamwoord) *Z* (naamwoord), *A* (ap-

pendix) *krèg nâh un hagtvezakking met je ondâhgeschauve geilzuchkop, klaut-viaul*. En dat laatste lijkt me nog weer uitbreidbaar met bijvoorbeeld: *van un zèk-cylindâh*.

En al in de zeventiende eeuw heeft een scheldpartij tussen patriciërs grote gevolgen. Een van de gebroeders Van Goens wordt als advocaat in zijn eer aange-tast door een standsgenoot; hij wordt uitgemaakt voor: *du hontsvot, du reekel*, met het oude, dan in het westen meest nog in scheldpartijen gebruikelijke voornaam-woord van de tweede persoon *du*, dat een aantal jaren daarvoor door de vertalers voor de Statenbijbel is weggestemd. Die eer van de familie moet gewroken worden en een van de broers doodt in een duel de aantastende partij. Dat leidt tot zijn bal-lingschap.

Bargoens en Jiddisch

In de huidige Haagse woordenschat valt het hoge gehalte aan Bargoense (en Jiddi-sche) woorden op. Ze bestrijken slechts voor een deel de scheldwoorden, ze bepa-len ook een groot deel van de de algemene en speciale domeinen van het taalge-bruik. Het Haags deelt deze ontwikkeling met het Standaardnederlands, ook daar heeft de Bargoense en Jiddische woordenschat een ongekend succes gehad. Voor wat betreft de Jiddische component moeten we hier wel denken aan doorslagge-vende invloed vanuit joodse kringen in Amsterdam, waar naar verhouding een meer dan gemiddeld hoog geschoolde joodse bevolking voorhanden was met dui-delijke aandacht voor wat toen de ‘sociale kwestie’ heette en die zich volop in een emancipatieproces bevond.

Maar we moeten ook rekening houden met een al veel langer bestaande, conti-nue en ambivalente geboeidheid door groepstalen met een geheimzinnig karakter, die door dat simpele feit, ondanks de negatieve waardering, ook bij buitenstaan-ders een vorm van prestige opwekt. We vinden deze houding ook al in het Haags van de eerste helft van de zeventiende eeuw: Adriaen van de Venne geeft in zijn Haagse toneelstuk twee grote lijsten van geheimtaalwoorden, de ene een soort Bargoens, de ander een taal waar de woorden door *k*- en klinkerinvloeging ver-vormd worden: bijvoorbeeld *eten* › *eketen*. Weliswaar neemt hij dat Bargoens over uit een bron die in die tijd ook elders in Holland geliefd en bekend was, maar het proces in zijn algemeenheid wijst duidelijk op die ambivalente geboeidheid die ook aan de verbreiding van het huidige Bargoens heeft meegeholpen. Bij Van de Venne staat dat Bargoens in functie van maatschappelijk commentaar op die woordenschat en op de gebruikers ervan, en als lid van een maatschappelijke mid-dengroep is hij deel van het verspreidingsproces. We zien hier een duidelijk geval van, weliswaar literaire, verandering van boven. Wel is het natuurlijk zo dat het Bar-goens van de zeventiende eeuw niet dat maatschappelijk succes beschoren is geweest dat het twintigste-eeuwse Bargoens heeft gehad.

In wat volgt geven we in lijstvorm uitsluitend die woorden die de woordenlijst van Bral, Rueb en Rueb gemeen heeft met de lijst van Van Gaalen en Van den Mosselaar. We wijken daar alleen van af bij een aantal woorden in de categorie 'Den Haag en de Wereld'. We delen de vormen systematisch in naar betekenisveld en we houden daarbij de volgende categorieën aan: handel, markt en geld; fraude, diefstal, misdaad, prostitutie en ruzie; werk en werkloosheid, rijk en arm, sociale klasse, familie en andere groeperingen; ziekte, gezondheid en seksualiteit; eten, drinken en kroeg; vervoer; wonen, huis, inrichting en hygiëne; scheldwoorden en vloeken; amusement; maatschappelijke instellingen, functies, brandweer en politie; en tot slot een restcategorie algemeen.

Van Gaalen en Van den Mosselaar geven alleen woorden op als die een of meer betekenissen hebben die uitsluitend in Den Haag voorkomen en ze hebben dat getest bij een kenner van het Rotterdams en een van het Amsterdams, verder moest het woord door twee Hagenezen als typisch Haags naar voren zijn gebracht. De lijst van Bral, Rueb en Rueb is door verschillende Hagenezen bij elkaar gebracht, die op hun eigen oordeel zijn afgegaan.

Het aantal items dat de twee woordenlijsten gemeen hebben is 137 (exclusief afzonderlijke betekenissen); buiten die 137 gemeenschappelijke woorden komen bij Van Gaalen c.s. nog 145 items voor die niet bij Bral c.s. staan. Bij Bral c.s. komen daarnaast nog 142 items voor (met uitzondering van de scheldwoorden of persoonsaanduidingen als popidool *Anoek* en tennisser *Richagd Kraaisjek*) die niet bij Van Gaalen c.s. voorkomen.

Het door mij bij de items gegeven commentaar is sterk gericht op het Bargoense element. De spelling is die van Haagse Harry.

Den Haag en de Wereld

Duindig 'Duindigt'; *Këkdüin*; *Pieâh*; *sâhze* 'hard regenen'; *Scheiveninge* 'Scheveningen', negentiende eeuw nog *Scheveling*, begin twintigste eeuw *Schevelingen*; *tremtunnel*; *voâhburregâh* 'inwoner van Voorburg'; *vreidespelès* 'Vredespaleis'.

Handel, markt en geld

gallemeze 'dood, failliet, kapot', Jiddisch *challash* 'zwak' + Jiddisch *mies* 'lelijk'; *knake* 'geld'; *matse* 'bevoordelen', Bargoens < Engels *to match*; *mèjâh* 'fl. 100', Jiddisch *meie* '100'; *mollem* 'geld', Bargoens; *mud(je)* 'fl. 50'; *poen* 'geld'; *poeplap* 'portemonnee'; *rug* 'fl. 1000'; *vinkie* 'kleine portmonnee', Bargoens.

Fraude, diefstal, misdaad, prostitutie en ruzie

bazesnaai 'sigaar uit eigen doos' (*snaaien* 'kapen, wegnemen'); *bikkâh* 'souteneur', Bargoens *smulpaap*; *dèning* 'ruzie'; *matte* 'vechten'; *meppe* 'vechten', Bargoens *mep* 'klap, stoot'; *opnaaie* 'stangen', Bargoens *naai* 'bij de hand'; *pèp* 'slagwapen'; *pleuâh* 'klap'; *pleure* 'gooien, in mekaar slaan'; *prent* 'bekeuring'; *râhze* 'snaaien, vechten', Bargoens *rausje*: 'stelen, roven'; *ritsele* 'stiekem regelen', oorspronkelijk soldatenslang 'organiseren van ontbrekende uitrusting'; *snaaie* 'stelen'; *spatjes*, *spatsies* 'kapsones' < Duits *Spass*; *tremme* 'vernieren' (*in mekâh* -); *zieke* 'treiteren';

zuâh 'de pineut', soldatentaal 'gestraft', Bargoens *gesnapt*; *zùige* 'het bloed onder de nagels vandaan halen'.

Werk en werkloosheid, rijk en arm, sociale klasse, familie en andere groeperingen

blâ gâd 'lood', Bargoens *blauw laken* 'lood' (verouderd); *broeâh*; *geiwhongâh* (*aan de – liggen*) 'geen geld hebben'; *niesje* '(aardig) meisje', Bargoens *niese* 'dame, meid', Jiddisch (*n*) *iesje*.

Ziekte, gezondheid en seksualiteit

afgelaai Bargoens 'op, afgetobt'; *afgepégâhd* 'doodop', Jiddisch/Bargoens *peigeren* 'doodgaan'; *bâhte* 'behoefte doen'; *bonke* 'copuleren'; *doppie* (*op de dop gaan*) 'copuleren' 'copulatie'; *dot* (*op de – gaan*) 'copulatie', vgl. *dot* 'schaamhaar'; *kiksâhze* 'behoefte doen', Bargoens *kiksaus* 'mikmak', Eng. leenwoord < Fra. *quelque chose?*; *lens* 'uitgeteld', vgl. *lens* 'leeg'; *mutse* 'copuleren'; *pèp, de – ùit* 'dood'; *pèp* 'mannelijk geslachtsdeel' (*vette – 'kan niet waar zijn'*); *pèp* 'ontlasting'; *rufte* 'stinkende winden laten'; *sâhze* 'plassen'; *strêke* 'gaan slapen' (*gestrèk(t) gaan* 'idem'); *veig* 'klap', (en – *geive* 'copuleren'); *wippe* 'copuleren'.

Eten, drinken en kroeg

bakkie 'kop koffie, bier, aanhangwagen, amateurzendapparatuur'; *bùize* 'bier innemen'; *dùinkaunèn*, (*as en dronke*) *dùinkaunèn* 'dronken als een konijn'; *kane* 'eten', vgl. *kaan* 'stukje uitgebraden spek'; *klets* 'bier'; *melèjàh* 'bezopen' *as un dronke –*; *pleuâh* 'koffie'.

Vervoer

bakkie 'aanhangwagen, kop koffie, bier, amateurzendapparatuur'.

Wonen, huis, inrichting en hygiëne

asman 'vuilnisman'; *bâhtebak* 'wc'; *lulèzâh* 'mobiele telefoon', tot voor kort: 'mobilofoon'; *piepnèzâh* 'punaise'; *pinèzâh* 'punaise'.

Scheldwoorden en vloeken

afzèke 'treiteren'; *badgas* 'rare kerel', 'oorspronkelijk benaming voor toerist'; *ballje-attâh* 'agent'; *grèze dakdùif* 'ambtenaar'; *èkel* 'hoofd, kerel', vgl. deel manlijk lid; *galbak* 'gallijer'; *geschâhterd* 'gek'; *getèsem* 'tuig', Bargoens *geteistem*, Jiddisch *chateisem* 'gepeupel'; *glupo, glùipdeike* 'gluiperd'; *kankâh-*; *muts* 'vrouw'; *nakkau* 'dwaas', Bargoens; *patsâh* 'proleet'; *schâht* 'gek persoon'; *schâhteg* 'gek, onhandig'; *schâhtekis* 'gek geheel'; *schâhtmejaur* 'zieligerd'; *spèkâhmans* 'Jezus'; *staatshoeâh* 'agente'; *stinkdeike* 'smerige vrouw'; *tandjes* krachtterm (*ik werk me ège de –*) < wiewlerjargon, *een tandje meer/minder* 'grotere/kleinere versnelling', daar eigenlijk slechts enkelvoud; *tùig* 'gespuis', vgl. *getuig* 'span'; *zie'k zo bleik* 'neem je me in de maling?'

Amusement

bakkie 'aanhangwagen, kop koffie, bier, amateurzendapparatuur'; *dolle* 'gekheid maken'; *Dùinrel* 'attractiepark'; *koekwâhze* 'ouwehoeren'; *pagtie* '(House)-', Eng. *party*; *pierewaaie* 'naar Scheveningen gaan, zeemanstaal'; *wâhze* 'ouwehoeren'.

Maatschappelijke instellingen, functies, brandweer en politie

kit 'politie'; *wâht* 'agent'.

Algemeen

afnokke 'ophouden' (Eng. *knock*); *aftaaie* 'weggaan'; *baandâhs* 'benen'; *baulus* 'gezicht, hoofd'; *begaffele* 'begrijpen'; *braugum* 'kerel', Jiddisch *broger*, *broocher* 'jongen' (Jiddisch *broochem* 'voorwerp, goederen'); *broeâh* 'aanspreking van jongen'; *gabbâh* 'vriend, houser', Jiddisch *chawwer* 'kameraad, vent'; *gallies* 'er genoeg van hebbend', Jiddisch *challesj* 'misselijk'; *giechel* 'gezicht'; *graf* voorvoegsel 'doods' (-*sfeer*, -*lul*), ook zelfst.: *Open graf* 'Den Haag'; *griepe* 'kankeren, zieken'; *kanis* 'hoofd', Bargoens; *kappen* 'ophouden' (*kap nâh* 'nou kappen!'); *kapsies*, *kapses* 'kapsones, spatjes', Bargoens 'moeilijkheden maken'; *knags*, *knag* 'hoofd, gezicht', Bargoens *knar*; *knètâh* 'iets groots'; *knèze* 'iets kennen/kunnen', Bargoens 'kijken/kennen'; *kniftag* 'gek'; *lèjâh* '(levend) lichaam'; *lekkâh* 'vervelend'; *lèp* 'gek, gewestelijk en ouder: 'scheef, schuin'; *listag* 'gek', Bargoens 'gek, gevaarlijk'; *makkelijk* 'net zo -, - zat'; *maui* 'versterkend' (- *nie*); *melik* 'gezicht'; *meuâh* 'stank'; *meure* 'stinken, slapen'; *nasse* 'eten'; *natte rug* 'hard gewerkt'; *nèf* 'mes', Eng. *knife*; *niegus* 'fout', Bargoens, Jiddisch *niechsj* 'slecht'; *oâhgineil* 'echt' (- *waah* 'echt waar'); *onwès* 'positief versterkend voorvoegsel'; *op zeikâh* 'zeker'; *pages* 'bang', Bargoens < Hebreeuws *paached* 'vrees', pas in de tweede helft van de twintigste eeuw geattesteerd (De Coster 1998); *pagtè* 'zooitje' (versterkend); *peâh* 'geschikt iemand'; *pèling* (*in de -*) 'in de gaten, zeemanstaal'; *piegem* 'kerel', Bargoens 'dwaas, zonderling, klein ventje'; *pisse*, *pissag* 'weg', Bargoens *pisser* 'kwijt, weg'; *plaat* 'gezicht'; *plète*, *plèthène* 'weggaan' (*de plèterik make* 'laatste grap van voorstelling'), Jiddisch *pleite* (*zijn*) 'failliet zijn' < Hebreeuws *peleitoh* 'vlucht' (om faillissement te ontlopen); *porum* 'gezicht' < Hebreeuws *ponim* 'gezicht'; *ruit*, (*de heile -*) 'de hele zoi', vgl. *rot* 'stads-/legerafdeling'; *ruitele* 'op de pof bestellen'; *ruk*, (*geen -*) '(n)iets'; *scheuâh* 'mond'; *schudde*, (*je ken et wel -*) 'niet krijgen'; *spettâh* 'knap iemand'; *takke* negatief voorvoegsel 'slecht'; *trètâh* 'gezicht, hoofd', Bargoens; *ùie* 'waardeloos, vervelend', Bargoens 'misslag, slecht gemaakte biljartstoot'; *ùitgenas* 'slim', van *nassen* 'eten' (zelfde vorming als Standaardnederlands uitgekookt); *vette pèp* 'ongeloof, niet waar'; *wâhs* 'gek'; *weite*, *wat wâh je -* 'wil je wat?'; *wènag*, (*niet te -* 'geweldig'); *zeikâh wete* 'inderdaad' (sinds begin 1980 geattesteerd).

Besluit

Ook al is de woordenschattoogst die we uit de verschillende perioden van het Haags hebben, ongelijk verdeeld, er is genoeg om ontwikkelingen in hoge en lage varian-

ten van het Haags te illustreren. Wat opvalt is de grote veelzijdigheid. We hebben aanwijzingen dat we voor het Haags de connectie tussen het ontstaan van een stadsproletariaat en het ontstaan van het stadsdialect als sociolect moeten relativeren. Een aantal ontwikkelingen bleek zich al in de zeventiende eeuw voor te doen. Of het Haags zijn domeinverbreding kan vasthouden, zal de toekomst moeten uitwijzen.

Noot

1. Haagse Harry is daarentegen een gabber uit de house-subcultuur. De strip verscheen oorspronkelijk in de Haagse *Uitkrant* en Harry's wandelingen door Den Haag geven maatschappelijk commentaar op lokaal-politieke en culturele gebeurtenissen. Overigens is Haagse Harry niet de eerste stripfiguur van deze aard. Een door Amsterdam banjerende punker is hoofdfiguur in de minder bekende strips van De Jong en Windig, die overigens niet het Amsterdams als thema hebben. Stilistisch gaat Haagse Harry's gezicht terug op De Jong en Windig's punker en andere figuren: kenmerkend zijn de enkele doorgetrokken streep voor beide ogen en voor de mond. Ik dank W. Vleeschouwer voor deze informatie.

Literatuur

- Beem, H. (1974), *Uit Mokum en de Mediene. Joodse woorden in Nederlandse omgeving*, Assen, Van Gorcum.
- Bergh, L. van den [1859], 'Enige opmerkingen over den Haagschen tongval', in: *'s-Gravenhaagsche Bijzonderheden*, Den Haag, z.j.
- Bezooijen, R. van (te versch.), 'Normen met betrekking tot het Standaardnederlands', in: *Taal en Tongval* themanr. Standaardisering.
- Borger, J.J. (1952), 'Haags uit de tweede helft van de zeventiende eeuw', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 69, 49-80.
- Bral, S., M. Rueb en R. Rueb (1998), *Ut Groen-Geile Boekie. De offesjeile spelling vannut Haags*, Den Haag, Kap Näh.
- Cajot, J. e.a. (red.), *Lingua Theodisca. Beiträge zur Sprach- und Literaturwissenschaft. Jan Goossens zum 65. Geburtstag*, Münster, LIT.
- Commandeur, P. (1988-1989), 'Het ontstaan van het moderne Amsterdams 1/11', in: *Taal en Tongval* 40/41, 159-172/1-21.
- Coster, M. de (1998), *Woordenboek van populaire uitdrukkingen, clichés, kreten en slogans*, Den Haag/Antwerpen, SDU Uitgevers/Standaard Uitgeverij.
- Daan, J. (1995), 'Sociolecten in de achttiende eeuw', in: Cajot, J. e.a. (red.), *Lingua Theodisca*, 263-270.
- Daan, J. (1997), 'Stads- en buitenlui: typering door velarisering,' in: Santen, A. en M. van der Wal (red.), *Taal in Tijd en Ruimte*. Voor Cor van Bree bij zijn afscheid als hoogleraar historische taalkunde en taalvariatie aan de Vakgroep Nederlands van de Rijksuniversiteit Leiden, Leiden, SNI, 183-191
- Elias, M. (1977), *Plat-Haags. Een verkennend onderzoek naar enkele aspecten van het*

'S-GRAVENHAGE

- taalgebruik en de taalattitude van mannelijke Hagenaars in en om de Schilderswijk*.
[Publicaties van het Instituut voor Algemene Taalwetenschap 15], Amsterdam,
Universiteit van Amsterdam.
- Gaalen, A. van en F. van den Mosselaar (1985), *'Kèk mè nâh...'*, *Plat en bekakt Haags*,
's-Gravenhage, Uitgeverij Bzztôh.
- Goeman, A. (1994), 'Geen Great Vowel Shift in de Nederlandse dialecten', in: G. Booij en J. van
Marle (red.), *Dialectfonologie*, Amsterdam, Meertens Instituut, 20-59.
- Hagen, A. (1995), 'Taal- en stijlniveaus in achttiende-eeuws Nederlands', in: Cajot, J. e.a.
(red.), *Lingua Theodisca*, 271-282.
- Kern, J.H. (1929), 'Over de taal van de brieven van Huygens' zusters en Dorithea van Dorp',
in: *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 48, 49-113.
- Kloeke, G. (1938), 'Haagsche volkstaal uit de achttiende eeuw [met naschr.]', in: *Tijdschrift
voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 57, 15-56, 233.
- Koelmans, L. (1977), 'Het A.B.N., het spreken en het schrijven', in: *De Nieuwe Taalgids* 70,
15-33.
- Köster Henke, W. (1906), *De Boeventaal. Zakwoordenboekje van het Bargoensch of de taal
van de jongens van de vlakke, in woorden en zinnen alphabetisch gerangschikt*, Dockum,
Schaafsma en Brouwer.
- Leopold en Leopold (1880), *Van de Schelde tot de Weichsel*, Amsterdam.
- Rubinstein, R. (1985), *Prins Willem Alexander* Den Haag, Staatsdrukkerij.
- Rueb, Marnix (1994), *Haagse Harry 1 Kap Nâh!!*, Den Haag.
- Rueb, Marnix (1997), *Haagse Harry 2 Niet te Wênag!!*, Den Haag.
- Stellwagen, R. (1887), 'Iets over Haagsche taal- en Letterkunde', in: *De Amsterdammer* 500.
Opgenomen in: Ginneken, J. van en J. Endepols (1931, 2e dr.), *De regenboogkleuren van
Nederlands Taal*, Nijmegen, I.C.G. Malmberg, 17-19.
- Sterkenburg, P. van (1997), *Vloeken: een cultuurbepaalde reactie op woede, irritatie en
frustratie*, Den Haag, SDU.
- Vaeck, M. van (1994), *Adriaen van de Venne, Tafereel van de Belacchende Werelt* (Den Haag
1635) [3Dln]. Gent, Kon. Ac. v. Nedl. Taal- en Letterkunde.
- Winkel, J. te (1899), 'II. De tongval van Delfland bij Huygens', in: *Tijdschrift voor
Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 18, 161-181.
- Zeggelen, W. van (1874), 'De gelijkenis van den verloren zoon in den tongval van
's-Gravenhage', in: Winkler, J. (1874), *Algemeen Nederduitsch en Friesch dialecticon*,
's-Gravenhage, Nijhoff, 131-133

Leiden

Het Leidse stadsdialect: het noordelijkste Vlaams?

DICK WORTEL

De stad Leiden, haar geschiedenis en dialect

Inleiding*

Voor een goed begrip van het dialect van Leiden is het nodig de geschiedenis van deze stad te kennen. Taal en geschiedenis zijn in de stad Leiden immers zeer nauw met elkaar verweven. Tot ongeveer 1575 ontwikkelde Leiden zich als iedere andere Hollandse stad. Het groeide gestaag door inwijking van nieuwe bewoners, die voornamelijk afkomstig waren uit de onmiddellijke omgeving van de stad en uit de rest van Holland. De taal die in de stad werd gesproken, was het Hollands en het stadsdialect was (West-)Hollands, waar ik de term 'Hollands-Leids' voor reserveer. Daarin zou geen verandering zijn gekomen indien er na 1577 niet zeer grote aantallen Vlamingen waren neergestreken in Leiden. Volgens Briels (1978) was in 1622 niet minder dan 67% van de Leidse bevolking van Zuid-Nederlandse afkomst! Er moet in de zeventiende eeuw een soort Verkavelingsvlaams *avant la lettre* zijn ontstaan in de buurten waar de Vlamingen werden gehuisvest. Dat dialect duid ik aan met de term 'Vlaams-Leids'.

Er zijn twee verklaringen die de hardnekkigheid van het Vlaamse element in het Leidse dialect duidelijk maken. Vanaf het jaar 1670, toen de economische recessie begon, is de stad stil blijven staan in haar ontwikkeling. Het duurde tot 1896, voordat de overbevolkte stad zich kon uitbreiden over de singels.

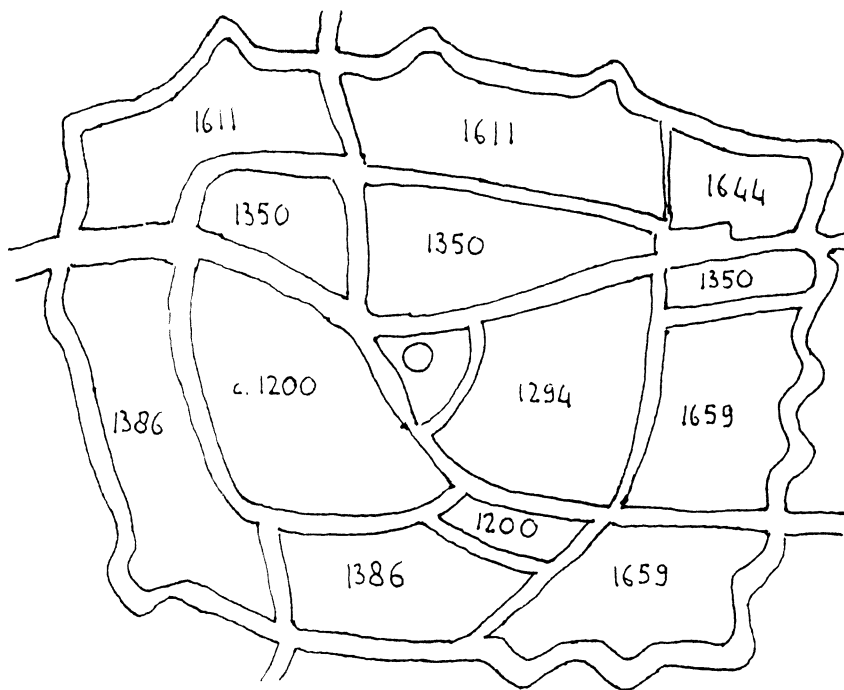
In de tweede plaats moet de demografische geschiedenis van Leiden aan de orde worden gesteld. De uitgestrekte wijken waar de arbeiders woonden, werden van elkaar gescheiden door grachten en straten waar de meer welgestelden woonden. De Vlaamse gemeenschap bleef homogeen en stabiel in aantal. Zo kon de Vlaamse inslag zich in het stadsdialect handhaven.

In de paragrafen hieronder zal ik deze punten verder uitwerken.

* Voor de totstandkoming van dit artikel ben ik dank verschuldigd aan het Instituut voor Nederlandse Lexicologie te Leiden voor het raadplegen van de Leidse verzameling van Beets, aan de heer J.G. Buijsse, docent Nederlands aan het Da Vinci-college te Leiden, voorts aan mevrouw Riet Slingerland, mijn eigen Leidse 'ancilla' en aan Hilda Wortel voor het invoeren van enkele woordenlijsten in de computer.

Leiden tot ongeveer 1575

Reeds in de vroegste Middeleeuwen ontstond er een nederzetting rond een eiland midden in de Rijn. Deze nederzetting was strategisch van belang vanwege dat eiland, dat zich uitstekend liet gebruiken als plaats om een versterking aan te leggen. Nog altijd ligt in het hartje van Leiden op die plaats een dertiende-eeuwse ronde burcht. Langs de rivier de Mare, die uitmondde aan de noordoever van de Rijn vlak bij de burcht, ontstond vroeg in de Middeleeuwen al bewoning, bestaande uit enkele hoeven, het Marendorp. Ten oosten van de nederzetting, waar thans de Hogewoerd (= het Hoge oord, de hoge (droge) plaats) zich bevindt, ontstond toen ook reeds enige bewoning. Bewoning was er ook op het hoogste gedeelte langs de Rijn, waar thans het stadhuis is gelegen. De landelijke rust aan de Rijn was voor het Hof van de graven van Holland de reden om aan de zuidoever van de rivier een buitenplaats tot aan het huidige Rapenburg aan te leggen. Rond 1200 werd de stadsgracht gegraven om de bewoners veiligheid en bescherming te bieden: het Rapenburg en het Steenschuur.

De stadsuitbreidingen van Leiden. Het oudste deel bevindt zich rond de burcht (de cirkel in het midden). De uitbreidingen van de zeventiende eeuw gingen over de stadswallen van 1574 heen. Daar werden voornamelijk de immigranten gehuisvest.

LEIDEN

De stad breidde zich langzaam uit: de Hoogewoerd werd opgeslokt, en in 1350 het Maredorp. De laatste belangrijke uitleg in de Middeleeuwen was nog een gebied ten zuiden van het Rapenburg tot de huidige Witte Singel. In deze periode veranderde Leiden van een agrarische nederzetting in een echte stad met een meer dan louter regionale betekenis en met een bestuursstructuur. Ook begint in deze periode de lakennijverheid al een overwicht te krijgen op de andere activiteiten. Dit blijkt uit de naamgeving van de vier wijken waaruit de stad bestond en die hun naam ontleenden aan de belangrijkste gebouwen die daar stonden: het Gasthuis, waar de zieken werden verzorgd; het Vleeshuis, waar de overheid waakte over de voedselhygiëne; het Wolhuis, waar de wolvoorraden werden opgeslagen; en het Wanhuis, de lakenhal. Oorkondes uit 1341 vermelden reeds straatnamen als Wolsteeg, Vollersgracht en Weverssteeg. De bevolking groeide van in 1250 1250 zielen, in 1350 4000 zielen, naar in 1400 5000 zielen. In de vijftiende eeuw, vooral tussen 1440 en 1500, nam de bevolking zeer snel toe: van in 1440 6000 zielen naar in 1500 14.250 zielen, want de lakennijverheid bloeide. In deze periode was de groei voornamelijk te danken aan immigratie van bewoners van de omliggende dorpen, die de veiligheid van de stad zochten, en uit de rest van Holland. In augustus 1574, vlak voordat het beleg van de stad aanving, telde de stad 12.456 bewoners; het aantal was gedaald als gevolg van enkele pestepidemieën en de teruglopende economie: het ging niet goed met de lakennijverheid door de sterke buitenlandse, vooral Engelse en Vlaamse, concurrentie.

Het beleg eiste een zware tol. Toen de stad, na een beleg van 129 dagen, op 3 oktober 1574 werd ontzet door de Prins van Oranje, waren er naar schatting van de stadssecretaris Jan van Hout ongeveer 6000 bewoners door honger, dorst en andere ontberingen om het leven gekomen.

Leiden van ongeveer 1575 tot nu

De politieke situatie in de Zuidelijke Nederlanden leidde tot een enorme immigratie van Vlamingen en van Frans-Vlamingen. Zij waren als calvinisten weggevlucht uit de Zuidelijke Nederlanden voor de inquisitie en de katholieke Spaanse overheersing. In totaal trok zo'n 10% van de Zuid-Nederlandse bevolking, al of niet rechtstreeks, naar het noorden. In 1630 bevonden zich ongeveer 150.000 Vlamingen in de Republiek. Vanaf het jaar 1577 kwam de immigratie naar Leiden goed op gang. In 1581 telde de stad weer 12.000 inwoners. In 1582 viel het belangrijke textielcentrum Hondshoote in handen van de troepen van Anjou. Voor de vluchtelingen was Leiden een aantrekkelijke bestemming. Het stadsbestuur lokte ze naar Leiden, omdat het met de Leidse textielnijverheid niet goed ging. Ze ontvingen gunstige vestigingsvoorwaarden en verkregen het poorterschap gratis of tegen een verlaagd tarief. De Vlaamse textielarbeiders waren zeer welkom in de stad, vooral die uit Hondshoote, waar toevallig een nieuwe fabricagetechniek was ontwikkeld die de Leidse textielnijverheid een krachtige impuls zou kunnen geven.

Na de val van Antwerpen in 1585 nam het aantal Vlaamse immigranten in Leiden nog sterker toe. Zij kwamen uit Leuven, Gent, Brugge, Antwerpen, maar voornamelijk uit Ieper en Poperinge in West-Vlaanderen en uit Belle en Hondshoote in

Frans-Vlaanderen. De stad groeide van 12.000 inwoners in 1581 naar bijna 45.000 in 1622, waarvan er volgens Briels (1978) 30.000 uit Zuid-Nederland afkomstig waren, dat is 67% van de bevolking. Volgens Peltjes (1995) was in de periode 1575 tot 1619 38,4% van de immigranten afkomstig uit de Spaanse Nederlanden.

De nieuwkomers werden in 1585 'schamel' genoemd. Driekwart van deze textielarbeiders moest door de gemeente bedeed worden. Maar ook arriveerden er Vlamingen die zeer kapitaalkrchtig waren. Zij reorganiseerden de verouderde Leidse textielnijverheid. Zij bekleedden hoge functies in het stadsbestuur en in het sociale en culturele leven. Voor de stedelijke ontwikkeling waren zij zeer belangrijk en ze maakten mede van Leiden de tweede grote stad van Holland. De naar Haarlem uitgeweken Vlaming Lieven de Key gaf aan de bloei van de stad vorm door de bouw van het Leidse stadhuis, dat in 1595 werd opgeleverd. De bevolking groeide gestaag door: van 45.000 in 1622 tot 70.000 omstreeks 1670.

Behalve Vlamingen kwamen er ook vele Franstaligen naar Leiden, voornamelijk als gevolg van geloofsvervolgning. Zij waren afkomstig uit Wallonië en uit Frankrijk, vooral Noord-Frankrijk. Volgens Peltjes (1994) was in de periode 1575 tot 1619 24,5% van de immigranten van Franse herkomst. Hierbij rekende hij echter ook de inwijkelingen uit Frans-Vlaanderen, de streek die tegenwoordig weliswaar bij Frankrijk hoort, maar die in de zestiende en zeventiende eeuw nog een deel van Vlaanderen en Nederlandstalig was. Afgaande op de Franse familienamen moet 30% van het stadsdeel Nieuwmares van Frans(talige) herkomst zijn. Tot in de negentiende eeuw werd de Marebuurt door de Leidenaren nog de 'Walenwijk' genoemd. De Waalse kerk bleef door de eeuwen heen een krachtige gemeente. In 1635 telde zij ruim 5000 lidmaten. In de Vrouwenkerk aan de Haarlemmerstraat vonden tot in de negentiende eeuw de Franstalige diensten plaats. De Franstalige gemeenschap is in de loop der tijden volledig geïntegreerd in de Leidse gemeenschap.

De toename van de bevolking na het beleg noopte het stadsbestuur het grondgebied van de stad flink uit te breiden. Daarmee werd in 1610 begonnen. In 1611 werd de grond ten noorden van de oude stad bebouwd; in 1644 het havenkwartier in het noordoosten. De stad reikte toen tot de huidige Zijlpoort; in 1659 ten slotte werd het gedeelte langs de Zijlsingel en de Zoeterwoudse Singel bebouwd. De stad was daarmee helemaal vol. Door al deze uitbreidingen werd Leiden, ook wat betreft de oppervlakte, op Amsterdam na de grootste stad van Holland.

In de laatste uitleg bedroeg het aantal nieuw gebouwde huizen 66 per hectare, voornamelijk kleine 'wevershuisjes'. In de nieuwe stadsdelen van 1644 en 1659 vestigden zich de uit Vlaanderen afkomstige 'arbeytsluiden'. Hier moet zich in de zeventiende eeuw een soort Verkavelingsvlaams hebben ontwikkeld uit de verschillende Vlaamse dialecten, zoals het Antwerps, het Gents en het Brugs. Het merendeel van de Vlamingen was, zoals hierboven reeds opgemerkt, echter afkomstig uit West-Vlaanderen, vooral uit steden als Ieper en Poperingen. Voorts kwamen velen uit Hondskoote en Belle in Frans-Vlaanderen, waar een West-Vlaams dialect werd gesproken. Het kan dan ook niet anders dan dat het toen in de nieuwe buurten ontstane Vlaams-Leids een sterke West-Vlaamse kleur moet hebben gehad.

LEIDEN

In de achttiende eeuw bleek de kwetsbaarheid van Leiden. Het was te zeer afhankelijk van de textielnijverheid. Rond 1670 zette de economische recessie in en daarmee ging ook de welvaart van de stad achteruit. In 1749 telde Leiden nog maar 37.000 inwoners, in 1815 waren het er nog maar 28.000, het laagste aantal in zijn geschiedenis. De achteruitgang van de textielindustrie werd niet gecompenseerd door de komst van nieuwe industrieën. Leiden werd een stad in achteruitgang, in tegenstelling tot steden als Haarlem en vooral Amsterdam, die gestaag bleven doorgroeien. Weinig bleef over van de bloeiende en welvarende stad van de zeventiende eeuw. Ziektes als cholera en dyfterie, die hun kans kregen door de vervuilde grachten en de slechte hygiëne in de overbevolkte, armoedige buurten, eisten vele levens. Door het ontbreken van leerplicht gingen de kinderen vanaf hun zesde jaar al naar de fabriek om geld te verdienen. Het is niet toevallig dat de in 1863 geschreven novelle *Fabriekskinderen* van J.J. Cremer zich juist in Leiden afspeelt. Het was een aanklacht tegen de kinderarbeid, die uiteindelijk leidde tot discussie over dat onderwerp in de Tweede Kamer, waarop het Kinderwetje van Van Houten tot stand kwam.

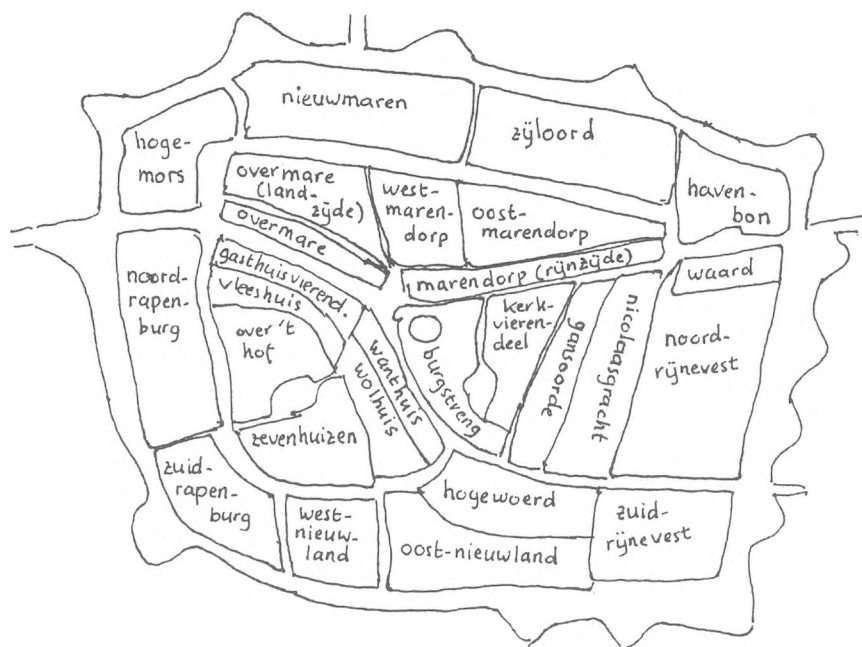
Hoe donker deze bladzijden uit de Leidse geschiedenis ook zijn, voor de studie van het dialect is de demografische ontwikkeling interessant. De Vlaamse kolonie bleef bij elkaar en homogeen in de buurten waar zij in de zeventiende eeuw terecht was gekomen. Men huwde onderling en had kinderrijke gezinnen. Buitenstaanders kwamen er niet tussen, er was geen integratie met de autochtone Leidse bevolking. Deze ontwikkeling verschilt essentieel met die van steden als Haarlem en Amsterdam. In hun negentiende-eeuwse gordels kwam als vanzelfsprekend een menging op gang tussen allerlei groepen allochtone bewoners en ook tussen allochtonen en autochtonen. Amsterdam is altijd een smeltkroes geweest. In de Leidse omstandigheden ging de taal van de ene generatie naar de volgende en werd zo bewaard, ten minste zij veranderde slechts langzaam. Het Vlaams-Leidse dialect kon op die manier blijven bestaan en volgde een eigen ontwikkeling. Tot ver in de negentiende eeuw was de Vlaamse kleur merkbaar, zoals Winkler in 1882 nog vaststelde.

Het zou tot het einde van de negentiende eeuw, ja zelfs tot in de twintigste eeuw duren voor er nieuwe werkgelegenheid kwam, maar ook die zou het hoge aantal armen en werklozen niet noemenswaardig kunnen terugbrengen. Niet voor niets zei Wout Bodrij over zijn jeugd in de Paradijssteeg: 'Ja d'r was een boel narigheid. Maar me hebben toch ook vaak gelache.'

Leiden: de compacte stad

Omdat tot aan eind van de negentiende eeuw het gehele stedelijke leven zich in al zijn facetten afspeelde binnen de singels, kon de scheiding tussen enerzijds de Leidse arbeidersbevolking en anderzijds de hogere maatschappelijke lagen, zoals de stedelijke elite van stadsbestuurders, de fabrikanten en de universitaire gemeenschap, niet geografisch zijn, maar alleen sociaal. De elite woonde vlak bij, soms zelfs tussen de armen en de arbeiders in, maar wel in de betere en in de deftiger straten. In de Breestraat woonden geen textielarbeiders, wel in de smalle stegen

PROVINCIE ZUID-HOLLAND

De namen van de wijken in het centrum van Leiden, vroeger *bonnen* genoemd, zoals ze werden gebruikt tot in de negentiende eeuw.

die uitkomen op de Breestraat, zoals de Schoolsteeg. Het Rapenburg was een voorname gracht, waar vooral de professoren van de universiteit woonden. Vlakbij, op de Groenhazengracht, woonden enkele gezinnen van zeer arme spinners en daar ook waren enkele bordelen gevestigd. Textielarbeiders vond men vooral in de zuidoostelijke wijken vlak bij het Levendaal in de Haver- en Gortestraat, de Geregracht en de Korevaarstraat. Aan het Levendaal zelf en vooral in de Hogewoerd woonden veel ondernemers, maar de gezinnen van arme spinners woonden in de zijstraten daarvan, bijvoorbeeld in de Krauwelsteeg. In de Haarlemmerstraat woonden geen textielarbeiders, wel in de stegen vlak daarachter, als de Koddesteeg, de Mirakelsteeg en de Lange Bouwelouwesteeg. Aan de Herengracht woonden dan weer de textielondernemers, maar in de Groenesteeg, die op de Herengracht uitkomt, woonden weer enkele textielarbeiders. De textielondernemers, die voornamelijk aan de Herengracht, Hogewoerd en Oude Singel woonden, woonden duidelijk gescheiden van de stedelijke elite, die in de Breestraat of aan het Rapenburg woonde.

Pas in 1896 kreeg de stad meer ademruimte door enkele correcties van de gemeentegrenzen, zodat zij de beschikking kreeg over grond buiten de singels. Voortvarend

sloeg Leiden aan het bouwen. In de jaren twintig en dertig werden nieuwe volkswijken gebouwd: ten noordoosten ontstond de wijk De Kooi, in het noorden de wijken Noord en Groenord. Hierdoor konden velen verhuizen uit de stad. De nieuwe bewoners brachten hun dialect mee, zodat het Leidse dialect in die nieuwe wijken levend bleef. De twee stadsdialecten, het Hollands-Leids en het Vlaams-Leids, liepen daar door elkaar heen en het hoorbare onderscheid verdween. Alleen in de oude wijken in de binnenstad bleef het verschil (voor de kenner) hoorbaar.

Het Leidse stadsdialect

Het Leids in de oren van niet-Leidenaren

In Joh. Kinkers gedicht *Mijn afscheid aan het Y en den Amstel bij mijn vertrek naar Luik* uit 1818 staat: 'Is de spraak der laijenaren Nog zoo lijm'rig, zout, en bont; Vol met allerhande kleuren Van gemengd vokaal-geluid?' Johan Winkler stelde in 1874 vast dat de 'Leidenaren uit den aanzienlijken stand' in hun Hollands vrij zijn van het Leidse dialect: 'de beschaafde burgers van Leiden (spreken) niet anders of slechter dan elders in de hollandsche steden geschiedt'. Maar daarentegen spreken de leden van de 'arbeidersstand' en de 'proletariërs', die in Leiden talrijk zijn, 'het afschuwelijkste hollandsch'. W.F. Oostveen, die een stukje leverde in het Leidse dialect voor de heren Leopold, wees op de ruwheid van de Leidenaren: 'Het plat-Leidsche dialect is in openbaren strijd met alles wat naar eenige beschaving zweemt.' Ook Beets werd tijdens het optekenen van Leidse woorden meerdere malen geconfronteerd met deze ruwheid. Bij het horen van de uitdrukking *Kijk met je klooten! Je kijkt met je klooten!* (Beets 1921) noteerde hij gechoqueerd: 'uit den mond van een meisje!!' Andere uitdrukkingen die hij hoorde: *Hij kijkt uit zijn oogen als een koe uit zijn kont* en *De roe leit voor je in de pis* 'je kunt op een afstraffing (of bestraffing) rekenen'. Van weinig beschaafd taalgebruik getuigde ook *Pissebed laten gaan om kakkebed terug te krijgen* 'bij verwisseling van dienstmeiden al geen beter ruil doen'. *Met de pisser omhoog liggen* 'dood zijn' en een 'fabrikant!!' (Beets 1904) die zei: 'ik geloof dat ze toen (*b.v. bij de keus van dien meesterknecht op eene fabriek*) stront op de ooren hebben gehad' 'zich (in de keus) bedrogen hebben, zich in de vingers hebben gesneden, er bekaaid zijn afgekomen'. Het niet zo nette woord *gat* hoorde Beets ook verschillende keren, zoals in het volgende gesprek: 'Heb je 't tegen mij? (Ja!) Dan heb je 't tegen mijn gat ook', en in de uitdrukking *zijn gat is koud* 'hij is dood'. Veel van dat fraais hoorde Beets op straat, maar ook zijn eigen dienstbode, die hij op zijn fiches aanduidde met 'ancilla' (Latijns voor dienstmaagd), was een goede zegsvrouw. Een student schreef in 1841 de woorden op van een veerman die hem te verstaan gaf: 'Ik zei ommers as jij na den Haag mot, dan kan je nou in de schuit, wat kan jou die andere scheilen. Gossie maine, Sak!'

De studenten leken wel vermaak te scheppen met het Leids van hun hospita's. In Kneppelhouts *Studententypen* [1841], bijvoorbeeld, komt ook het Leidse dialect voor, vooral uitgesproken door de hospita's van de heren studenten. Een hospita vraagt 'of Meheir nog ies noudig hait' en 'Ik weit nie of Meheir al bai de hand is. 'k

Ga 'r is kaiken', 'De compleementen van Perfester "' en of uwes plezier hait morgen avond familiaar te kommen soupeeren', 'Meheir Van Breideroude laat vragen om de boeken van het laaisgezilschop en bringt andere'. In 1875 tikte P. Brooshooft, die zelf een buitengewoon beschaafd Nederlands spreekt als rechtenstudent, eens zijn dienstmaagd tegen haar achterwerk, waarop zij sprak: 'Wel, meheir, wat doet uwes me daar schrikken. Wel kijk, 'k beef-t-er van, nog zoo!', waarop hij antwoordt: 'Da's fiks, dan mot je maar zorgen, dat je oogen van achteren hebt [...]. Haal me nou maar gauw thé-water en twee broodjes met een paar zachte eieren'. Na eenige pourparler's en 'gosjemaines, is dat alevel iemand doen schrikke' verdwijnt 'de bevallige dienstmaagd'.

Een beknopte grammatica van het Leids

Opmerkingen over het Leids in de negentiende eeuw

Over het Leids in vroegere eeuwen is weinig bekend. Er zijn geen woordenlijsten gemaakt die een beeld geven van hoe het Leidse stadsdialect er ongeveer uitzag. De vroegste aanwijzingen voor het bestaan van het Vlaams-Leids staan in het boekje *Seeman* [Leiden, 1681] van W. van Winschooten, die rector was van de Latijnse School. Hij signaleerde Leidse woorden als *kraankinderen* 'een arbeider die swaar heffen en tillen moet', een blijkens het *Woordenboek der Nederlandsche taal* (WNT) Vlaams woord met vindplaatsen uit Brugge, *balie* 'leuning', eveneens een Vlaams woord voor afsluiting langs het water, langs de leien, de grachten en bruggen (vgl. in het Land van Waas [1900] i.v. *balie* 'Hek. Slagboom'). Een andere Leids woord in *Seeman* is *fluwijn* 'sloop' (ook in het Land van Waas [1900] en in Antwerpen [1899–1906]). Hollands-Leids, maar mogelijk ook Vlaams-Leids in *Seeman* is *hoek* 'winkel': 'dat nu een *Winkel* een *hoek* beteekend, dat leeren ons de Leienaars daagelijk, als zij vraagen, *wie sit daar in den hoek?* Een *hoek* of *hoekbank*, een *toonbank*', volgens het WNT reeds Middelnederlands 'uit Leidsche stukken', met een literaire vindplaats echter van de Vlaming Everaert. Hollands-Leids is *wacht* 'een schort of een vrouwenrok van een zware stof', dat ook voorkomt in de Zaanstreek [1897] en *seil*, een watering 'gelijk hier buiten Leiden de *seil* en *seilbregge* haar naam daar van hebben'. Volgens Stoett (1919) is deze vorm met *e* aan het Strandhollands ontleend.

Verschillende Leidse dialecten

Johan Winkler merkte in 1874 op dat er in Leiden twee verschillende dialecten worden gesproken. Vroeger stonden ze meer op zichzelf, zo stelde hij, maar reeds in zijn tijd vloeiden deze twee steeds meer door elkaar. Er zijn wevers die zeggen *ik bin 'n laisse waiver* en anderen zeggen *ik bin 'n lèsse wever*. De eerste zegt *ik heb pain in main bouik* en de tweede zou zeggen *ik heb pin in m'n buk*. De eerste spreekt krachtiger en bijt zijn woorden korter af, terwijl de laatste de woorden zachter en 'onbeschrijfelijk lijmerig en lamlendig' spreekt en de woorden zo lang mogelijk uitrekt. Winkler meende dat het dialect van de *laissen waiver* het oorspronkelijk Leids is, de tongval van de oude oorspronkelijke burgerij van Leiden.

Na de komst van grote aantallen Vlaamse immigranten is de *lèsse wever* te voorschijn gekomen. Hij stelde vast dat dat dialect in sommige opzichten overeenkomst heeft met 'den vlaamschen tongval' en nog duidelijk 'zuidnederlandsche eigenaardigheden' vertoont. Bodrij (1980) meent eveneens een tweede Leids dialect te herkennen. Dit plaatst hij rond de Waardgracht. Er is verschil van klank, zegt hij, en er wordt nog weleens een letter bijgevoegd of weggelaten, en – net zoals Winkler – merkt hij op, dat het langerekte, platter, klinkt. Men sprak langzaam en zangerig. Een 'waardgrachter' zegt *fumielje* of *fhumielje* (met een hoorbare *h*, waar de Leidenaar zegt *fumilie*. Winkler merkt ook op, dat *teige* in het andere Leids *teuge*, *teugen* of *teuges* luidt. Het valt helaas buiten het bestek van dit artikel om de vraag te beantwoorden in hoeverre de grammatica van het (Vlaams-)Leidse dialect nog Vlaamse of Zuid-Nederlandse elementen bevat.

In de beschikbare teksten in het Leidse dialect uit 1874 en 1882 lopen het Vlaams-Leids en het Hollands-Leids door elkaar heen. Mogelijk is dat de leveranciers van deze teksten geen rekening hebben gehouden met het onderscheid. Het is bovendien erg jammer dat er niet meer teksten in het Leids bestaan. Er zijn er slechts vijf, één uit Winklers *Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon* en vier in *Van de Schelde tot de Weichsel*. Er zijn meer teksten nodig om de verschillen tussen het Vlaams-Leids en het Hollands-Leids te kunnen vaststellen. Een Vlaamse invloed kan, met de nodige voorzichtigheid, misschien gevonden worden in het gebruik door de dialectsprekende Leidenaar van 'dure' woorden die in de algemene taal of in onbruik zijn geraakt, of nog wel gekend worden, hetzij in het Vlaams, hetzij in het deftig of plechtig taalgebruik in de algemene taal: *Op 'n andere kair was teris 'n kùiper [...] die zat den hailen dag maar te lammetaire*, van *lamenteren* 'klagen'. Een Leidse volkswrouw zegt: 't zou nog al 'n affront zijn voor de kameraden van m'n man' en: 'O! Is 't maar voor de securiteit?' (*Tuberculose-lijders* 1907). Mogelijk is ook de wegval van de *h* een verwijzing naar het Vlaams in uitspraken als *ik krimpeir ier van den onger* 'ik crepeer (van Frans *crever*) hier van de honger', of *maar z'n vader zai teige z'n knechs: allo! Haal eris gauw 't sundasse pak*, waar het *allo* van het Franse *allons* is afgeleid, maar in deze ene zin komt ook het Hollandse *zai* en *teige* voor, dat eigenlijk het Vlaams-Leidse *see* respectievelijk *teuge* zou moeten zijn. Kennelijk liepen beide dialecten hier toen reeds door elkaar, hetgeen J.A. van Dijk, die de tekst aanleverde, ook opmerkt: 'beide vormen worden tegenwoordig (in 1871) bij afwisseling gebruikt'.

Bestaat het Leids nog?

In de jaren zestig en zeventig veranderde Leiden door ingrijpende renovaties in de binnenstad. Oude binnenstadswijken werden afgebroken, zoals de buurt van de Waardgracht en Oranjegracht. Grote nieuwbouwwijken, zoals de Merenwijk in het noorden van de stad, werden gerealiseerd. Nieuwe bewoners uit heel Nederland en van ver daarbuiten hebben de stad een nieuw gezicht gegeven. De buurten en wijken waar uitsluitend de autochtone bevolking woont, zijn er niet meer.

De oude woorden die in de negentiende eeuw nog in gebruik waren, worden nu, anno 1998, niet meer gekend. Dat bleek ook sterk uit een steekproef die is uit-

gevoerd in de brugklassen van het Da Vinci-college, een brede middelbare school in Leiden, o.l.v. de docent Nederlands, de heer J.G. Buijsse. Zelfs mijn eigen 'ancilla' Riet, die geboren en getogen is in Leiden-Noord, kende de woorden die Adriaan Beets optekende niet meer.

Er is geen andere conclusie mogelijk dan dat het zo unieke Leidse stadsdialect, het enige in Nederland dat eens een zo sterke Vlaamse kleur had dat het in zeventiende en ook nog in de achttiende eeuw met recht het meest noordelijke Vlaams kon worden genoemd, is verdwenen. De woorden die Van Winschooten in 1681 in zijn *Seeman* noemt, geven een aanwijzing in die zin. Ook de in het voorbijgaan geplaatste opmerking van Beets bij *hij heeft een kindje op een waterceeltje gekocht* dat deze uitdrukking in het begin van de negentiende eeuw nog bekend was, is interessant, omdat de uitdrukking *een kindje kopen* 'een kind krijgen' thans in Vlaanderen nog heel gewoon is, maar in Nederland altijd volkomen onbekend is geweest. Thans spreekt de Leidenaar Algemeen Nederlands.

Wel is tot op de dag van vandaag de herkenbare en fameuze Leidse zinsmelodie bewaard gebleven. Wie dat gezang wil beluisteren en wie nieuwsgierig is naar die wonderbaarlijke Leidse *r*, kan nog altijd terecht in de mooie Noord-Vlaamse stad Leiden.

Woordenschat

aakster, vervelend kind (Bodrij, 1980). – *Ze heb erge aaksters van kindere* (bandopname); hierbij: *aaksternest*, vervelend kind. – *En as jullie niet zulke vervelende aaksternesten zijn, dan krijgen jullie nog ievens een vierduitenstuk van opoe* (bandopname). Ook in de zegwijze *ik zit op geen aaksternest*, ik heb geen haast (Beets, 1932), nog bekend bij Bodrij (1980) *aaksternest*, 'geen haast hebben'.

aangewit, beschonken. WNT i.v. *aanwitten* 'dronken'. – *hij was aardig aangewit* (Beets, 1905).

aanst, aanstonds. – *'k Zal 't aanst doen; 'k kom aanst* (Beets, 1895).

aardig, vreemd, zonderling, ongewoon; in het Land van Waas [1900] i.v. *aardig* 'ongesteld': *Ik wierd aardig in de kerk, maar 't was gauw over. – Wat word ik aardig*, gezegd door een jonge vrouw, even voordat zij flauwviel (Beets, 1937).

afhalen, plukken, beroven, geld uit de zak kloppen, ook in Vlaanderen i.v. *afhalen*. 'afeischen, afbedelen'. *Iemand afhalen*, van zijn beurs profiteren, op zijn zak teren (Beets).

afnijpertje, nakomertje, kind veel jonger dan de andere kinderen (Beets, 1902); ook *afknijpertje*, nakomeling in een gezin (Bodrij, 1980).

afpriemen, **Iemand iets** –, het hem listig of bedrieglijk afhandig maken (Beets).

afril, volksetymologische vervorming van *april* (*I*) 'hellend oplopende weg tegen een aarden dijk of wal gelegd' (WNT), zie ook M. de Vries, 'Opril' in *De Taal- en Letterbode*, jaargang 1 (1870). De Vries meent dat *afril* een verbastering van Frans *appareille* 'een hellend vlak', dat in de 'volkspraak' *apperel*, *april* 'in Vlaamsch België heel gewoon' (nog in Vlaanderen [1865–1870]) uiteindelijk op-

- ril* is geworden. Bij *opril* werd door de syllabe *op* gedacht aan *oprijden*, dus de helling omhoog, zodat de helling omlaag *afril* werd genoemd. – *De afril aan de vischbrug* (*Leidsch Dagblad*, 1895).
- aldat**, ofschoon, hoewel. – *Ie* (meester Koekebak, een bekend Leidse personage) (*lairt*) *der* (de kinderen) *schreive náuk, aldat ie gain schaul hèit* (W.F. Oostveen, 1882).
- armziek**, naar een vrijer verlangende. Beets hoorde dat woord in 1908 van zijn dienstmeid over een andere dienstmeid.
- avergrieks**, vreemd, zonderling (Beets). – *Ik fint dur* (een buurvrouw) *avergrieks* (bandopname)
- baakster**, voor *baker, bakermoeder* (Beets, 1892). Ook Bodrij (1980) kent het.
- baars**, nijdig, kwaadaardig, krepel mens of kind, stekelig persoon (Beets, 1905)
- basterd, iemand – maken**, een familielid onterven, een broer of zuster ten opzichte van 't erfdeel behandelen als ware hij (zij) een basterd. Maar ook met betrekking tot ouders gebezigd (Beets, 1892). Zie ook WNT met een citaat uit 1730: 'Wel dan maeckte mijn Moer me basterd.'
- beschenden**, in de verb. *iem. beschenden*, bekladden, kwaad van iem. spreken. – *Eene meid die haar mevrouw beschendt* (Beets).
- besmuikt**, heimelijk, in 't geniep, achterbaks, niet openlijk iets doen (Beets, 1898).
- bespannen**, plaats innemen (Beets). – *Als ik u was, nam ik den kleinen* (schotel b.v.); *de groote bespant zoo'n plaats* (Beets). In de zeventiende eeuw nog algemeen Nederlands, zie ook WNT i.v. *bespannen*.
- borde**, in de uitdr. *te borde komen* of *ten boorde komen*, ter tafel, ter sprake komen. Beets hoorde dit woord in 1890 van de heer Dool, zijn boekbinder. – *Als je bij die lui ten boorde komt (dan moet je zoo vreeselijk veel betalen, en derg.)* (Beets, 1899); ook op straat in 1905: *kom te borde*, kom op! De uitdr. is ook bekend bij Bodrij (1980) met de bet. 'terechtkomen'.
- bot**, in de uitdrukking *een bot zonder gal* een knul, onbeduidende, onhandige, nietswaardige vent (Beets, 1903, 1905). *'t is een bot zonder gal*, zie ook WNT i.v. *bot* (1v), kol. 678 'een onnoozel mensch, een onschuldig schepsel', met een citaat uit 1711.
- boudig**, kordaat, moedig, niet kleinzerig, vgl. Vlaanderen [1865–1870] i.v. *boud* 'in West-Vlaanderen "stoutmoedig, onversaagd"'. – *Een boudig wijf (van eene vrouw die zich cordaat had gehouden bij hare bevalling)* (Beets).
- bout**, eig. ijzeren staaf of pen; lompe, slechte sigaar; *die heer rookt bouten* (Beets, 1895).
- brielen**, huilen, schreien, volgens WNT uit West-Vlaanderen; – '*niet zo brielen*', '*mèd, sta nou niet zoo te brielen*' (Beets met de aantekening: 'Leidsche straatgezegden mindere burgerklasse'). Zie ook De Bo, *Westvlaamsch Idioticon* [1873], p. 163a en b. Ook Bodrij (1980) kent het woord.
- brok**, veelal in minachtende zin, vooral op jongens en mannen, zie WNT i.v. *brok* en van Dale; thans nog bekend in Gent [1995]: *een gezonde brokke* 'een kerngezond meisje, goed uit de kluiten gewassen'. – *die dochter van mijn, 't is niks geen meisie; 't is net zoo'n brok jongen; mijn man [...] is maar 'n brok van 'n wever* (*Tuber-*

culose-lijders [1907]), ook van toep. op een dier: *'t Is van nacht weer zoo'n leven boven mijn hoofd geweest; u moet toch het valletje weer eens zetten; ik geloof dat het weer een brok muis is, dus als u vragen mag (enz.); ben jij bang voor zoo'n brok muis* (voor zoo'n onnoozel muisje) (Beets, c. 1898); ook met betrekking op zaken: *je belooft ze (de kinderen) een nieuw brok kleeren voor 's zondags* (*Tuberculose-lijders* [1907]).

ceelmaker, iemand die de lijst opmaakt van personen aan wie een sterfgeval aangezegd moet worden; 'doodbidder, aanspreker' (Bodrij, 1980). Hierbij ook: *ceelmaken*, WNT (Leiden, 1916).

ceeltje, zie *waterceeltje*.

damp, mist, nevel; *wat een damp van morgen*, welk een dikke mist (Beets).

darm, lomperd, vlegel, sufferd, zie WNT i.v. *darm* 3) 'sul, goedgezak'. – *wat een darm* (Beets, 1936 'uitroep van een juffrouw, die in der rug werd nagereden door een fietser, en voorover terecht kwam tegen mej. Versprille (mijn zegsvrouw)'). Het woord *darm* is als scheldwoord thans nog bekend bij de leerlingen van het Leidse Da Vinci-College, die in Leiden zijn opgegroeid en/of Leidse ouders hebben.

deun, (zelfstandig naamwoord), *leit u nog deun aan het hart* (Beets, 1903, geh. van 'eene noodhulp die wij 8 weken gehad hadden'); (bijwoord of bijvoeglijk naamwoord) schraal, krap, zie ook WNT i.v. *deun* (II) met bewijsplaatsen vnl. uit de zestiende-achttiende eeuw (in WNT met citaat van Van Halmael [1709]). – *iets deun afknippen*, op het kantje af (Beets, 1900); dicht. – *te deun aan de tram*, te dicht langs de tram (Beets, 1901); naauwkeurig, nauwgezet. – *zoo deun heb ik het niet nagekeken* (Beets, 1904); nadrukkelijk. – *ik zal het hem wel deun aan zen schenen leggen*, zal het hem wel nadrukkelijk aan zijn verstand brengen (Beets, 1905). Bodrij (1980) geeft de betekenis 'op het kantje af'.

deuvekater, – **duivekater**, zie *kater*.

dieper, baggerman, waterschuimer, gemeentewerkman, die met een schuimnet de oppervlakte van de openbare wateren afschept. Ook bekend bij Bodrij (1980).

dooplokje, lokje, vlootje, schaalte voor de doop (azijnsaus enz.), zie ook WNT i.v. *doop* 'sauskommetje, waarin men de spijzen doopt' met citaat uit 1720. *Lokje* 'kommetje, schaalte' heeft in WNT het jongste citaat uit 1726, maar komt ook nog in de Zaanstreek [1897] voor en in West-Friesland [1984] ('wijd, laag en oorloos kopje'). Beets meldt dat het in 1892 nog bekend was in de pottenbakkerswinkels.

dorpel, drempel, in 1893 nog door Beets 'uit den volksmond' gehoord: *pas op, die dorpel is geverfd*. Volgens het WNT is dorpel 'het gewone woord in de niet-Friesch getinte dialecten; volgens WNT loopt de grenslijn over Leiden, Utrecht en Kampen.' In het WNT zijn de zestiende- en zeventiende-eeuwse citaten van dorpel 'drempel' uit Vlaamse bronnen afkomstig. Ook nog in het Land van Waas [1900]: *Dat huis heeft 'nen goeden dorpel* 'wordt door veel klanten bezocht'.

drift, haast. Volgens WNT in dit gebruik niet meer algemeen. – *Ik had zoo'n drift met die regen, om er door te komen* (Beets). Hierbij ook: *driftig* 'vol haast, ijver, vuur, vurig', in WNT een van de gewone betekenissen. – *De dienstbode die u nu hebt is*

- een erge trage; 't is een heel verschil met de vorige, als die werk zag, dan zou ze 't niet laten leggen, daar was ze veel te driftig voor* (Beets, 1909).
- dul**, van het haar gezegd: drog, stug, springerig. – *Men haar was 'en iesie dul* (Beets). Bij Bodrij (1980) van personen: uitgelaten, zie ook WNT i.v. *dol* 'pret, uitgelaten genoeg' met een citaat uit 1786.
- durabel**, bij 't volk: duur, kostbaar. Uit het Frans *durable*. Ook in WNT i.v. *durabel* 'Duur, prijzig' met een citaat uit Van Lenneps *Klaasje Zevenster*, dat zich in Leiden afspeelt. In Groningen [1887] i.v. *duroabel*. – *want zie je, ái is en waiwenaar in en hùisouster hèt ie niet. Da's te durabel* (W.F. Oostveen 1882). Beets hoorde in 1892 zijn boekbinder J. Dool zeggen: *ik zou u niet aanraden dat boek met gelinieerd papier te doorschieten; daar valt te veel af, en dan wordt het te durabel*.
- eas, ees op iemand hebben**, hem niet mogen lijden (Beets, 1903 en 1905), ook op een zaak: *eas op iets hebben* (Beets, 1902). Mogelijk van *eis*? (Vgl. Harrebomée, *Nederlandsche Spreekwoorden*: wie krijgt hier zijnen eis).
- eigenschap**, familiebetrekking, verwantschap, in Vlaanderen [1865–1879] en het Land van Waas [1900] i.v. *eigendom*, 'maagschap' met als voorbeeldzin: *wat is een mensch zonder vrienden of eigendom?*, volgens WNT in Antwerpen en Brabant. – *ik heb nog een oom in Rotterdam wonen, maar die is hertrouwd, en om nou die nieuwe tante op te gaan zoeken, daar kom je toch ook niet toe; 't is toch geen eigenschap ('t is toch zoo weinig eigenschap)* (Beets, 1892).
- gaar**, geheel, reeds bij Kiliaan [in zijn *Etymologicum Tevtonicae linguae* uit 1588] en in Vlaanderen [1865–1870] 'in 't geheel, geheel, geheel en gansch': *dat is gaar niet zo*, dat is in 't geheel niet zo. – *gaar niks* (Beets, 1902); hierbij: *gare*, gekke (Bodrij, 1980).
- galletje**, zeker broodje (Beets).
- gang**, in de verb. *Een gang water*, 'twee emmers (heet) water, van een fabriek gehaald om mee te wasschen' (Beets), 'twee emmers gevuld met heet water aan een der fabrieken afgehaald, 's maandags voor de wekelijksche was door de volkswrouwen voor één cent afgehaald' (Beets). Ook nog bekend bij Bodrij (1980) 'twee emmers heet water die met behulp van een juk van een fabriek werden gehaald om de was te doen. – *En dan mos je nog heet water hale, bij de wolfabriek van Zuurdeeg [...]. Je nam dan twee emmers en droeg ze naar huis met een fuk. Of je nam een gang heetwater* (bandopname).
- garenmarkt**, plein in het centrum van Leiden, waar vroeger een waterpomp stond, vandaar de Leidse uitdrukking *ze vrijt met de pomp van de garenmarkt* van een meisje dat geen vrijer heeft kunnen krijgen (Beets).
- geestig**, levendig, vgl. een citaat in WNT van de Vlaming Karel Van Mander uit 1597: *een gheestich Stier en West-Friesland* [1984] i.v. *geestig* 'vurig': *'t Is een geestig peerdje. Een geestige jongen; ongedurig*. – *Die jongen is te geestig voor het draaiersvak* (Beets, 1905).
- gevallig**, toevallig. – *Da's gevallig; ik dacht juist an u, en nou komt u net binnen* (Beets, 1893). Ook bekend bij Bodrij (1980).
- gonzen**, gutsen. – *Het zweet gonsde van mijn voorhoofd* (Beets, 1891 en 1893), ook bij Bodrij (1980): *zweet gonsde van mijn hoofd*.

grillen, rillen, huiveren, 'als in de koorts' (Beets, met daarbij de opmerking: 'ook bij Vondel'), ook nog bij Bodrij (1980) 'rillen (van koorts)'; thans ook: huiveren van afschuw, van iets gruwen. – *Of je kocht tripe, vette fraas en rot-rot. Dat is nou zo zot, tegenswoordig zou je d'r van grille, maar toe van je 't lekker* (bandopname). Hierbij: *rillings*, rillingen (Beets).

hanepik, 'de hanepikken', bijnaam voor de invaliden uit het Leidse invalidenhuis, bij Bodrij: 'oud-Indische bediende in het invalidenhuis'. Het invalidenhuis was gevestigd aan de Middenweg te Leiden (zie het *Leidsch Jaarboekje* 1914, p. 115-119). – *Hoor je de dooiemarsch? Der wordt 'en hanepik begraven* (Beets, 1916-1935).

haveschop, **havenschap**, 'datgene wat tot verzorging van het lichaam dient: reiniging, kleding' (WNT), zijn haveschop niet krijgen, er onzindelijk en verwaarloosd uitzien (Beets, 1895, gehoord van de dienstbode van professor Hartman), volgens WNT ook in Rijnsburg; vgl. ook in West-Friesland [1984] i.v. *havene* 'reinen, in orde maken' en Vlaanderen [1865-1870] i.v. *havers*: *dat kleed is niet veel havers* (niet te goed).

hazegrauw, schemerig, vgl. West-Vlaanderen [1895] i.v. *hazegrauwen* 'deemsteren, avond en duisterachtig worden, avondschemeren, ook is dit woord door Guido Gezelle gebruikt: 'Het hazegrauw'. – *'t Wordt hazegrauw, de avond valt* (Beets, 1896).

heidokken, krakelen, harrewarren. – *leggen te heidokken* (Beets, 1903), ook bekend bij Bodrij in de bet. 'onverschillig doen', verwant met *heiduk* 'lijf knecht in eene Hongaarsche kleederdracht' (WNT) (?). Bodrij (1962) kende het woord *heidok* 'zigeuner' nog in toepassing op opvarenden van de boot van en naar Katwijk, van wie de gezichten zwart waren als gevolg van de olie die uit de stoomfluit werd geworpen en op hen terecht kwam. Misschien een toespeling op het grote aantal Hongaarse studenten dat in de achttiende eeuw aan de Leidse universiteit studeerde.

hil, drukke, ongedurige vrouw (Beets, 1906), ook bij Bodrij (1980), met variant *hilda*. Hierbij: *hillerig*, druk, ongedurig (Beets).

hokkebrok, klein kind, kleuter, ook bij Bodrij (1980), zie ook WNT. – *Die kleine hokkebrokken kunnen haast niet meekomen* (Beets).

hokkefaaien, in het donker scharrelen. Bij Bodrij met de bet. 'houden het met elkaar'. Het WNT denkt aan een verbastering van het werkwoord *huikefaken* (zie aldaar). – *Je kunt het zoo'n jongen niet kwalijk nemen, dat hij honger heeft, als hij zoo'n heelen avond (op 3 oktober) op 't Schuttersland heeft loopen hokkefaaien* (Beets, 1900). *Arbeidersgezinnen, man, vrouw en zes of zeven kinderen, alles in een vertrekje, dat hokkefaait daar dan maar door mekaar* (Beets, 1905).

hollewaai, zie het gelijkbetekende **hollewouter**.

hollewouter, klos, kloen, kluwen; het WNT vraagt zich af: 'alleen in toepassing op vrouwen?', vgl. *hollemoier* 'grof vrouwspersoon' en *hollegriet* in Antwerpen [1899-1906]. In de uitdr. *een hollewouter (hollewaai) van een meid*. – *Een rare hollewouter van een meid* (Beets, 1903 en 1904). Bij Bodrij (1980) *hollewaai* de bet. 'Kont, als je met je zitvlak naar achteren liep (hol omhoog), bij groot mens'.

- Nog bekend bij ancilla. – *Je mot me soort erbuiten houwen, vieze hollewaai* (bandopname(?) of Bodrij, 1980).
- hoppeluizen**, sollen. – *Ik verdraai het om me te laten kisten en hoppeluizen*, om maar alles met me te laten doen, wat men goed vindt, mij alles te laten welgevallen (Beets, met aantekening: ‘*happelui(s)*: stuk kinderspeelgoed’). – *Ik laat mij niet hoppeluize*, niet met mij sollen, ringelooren (Beets, 1901). Ook: *hoppeluizen met iets (meubelen)*, achteloos er mede omgaan.
- interessant**, gierig, vasthoudend (Beets), vgl. Antwerpen [1899–1906] en ook WNT i.v. *interessant* ‘belangzuchtig, baatzuchtig, inhalig, kaal, schriel’ met als Leidse voorbeeldzin: ‘*t Was heel geen aardig mensch: zoo intressant (intersant)* [Leiden, 1906]. – *Een interessante vrouw* (Beets, 1905).
- jodenbed**, eig. hobbezak ‘een veeren bed, ergens met een touw ingesnoerd’ (Beets), toegepast op ‘eene onbevallige, slobberig gekleede vrouw’ (Beets, 1909).
- juinen**, ‘samen over iets juinen: t.w. over iets dat heel mooi of prettig eng is; er samen over praten, er hoog over opgeven, het zeer prijzen’ (Beets, 1914).
- kaken**, braakbewegingen maken, beginnen over te geven. Zie ook WNT i.v. *kaken* met een citaat uit c. 1650 en een citaat uit West-Friesland (doch het woord niet in West-Friesland [1984]). Nog in de laatste druk van Van Dale (!). – *Mot-je kaken? Ik begon te kaken* (Beets). *Dat vette eten! Ik kaak er tegen* (WNT, [Leiden, 1926]).
- kakkepoeresie**, mog. verwant met of een verbastering van Vlaams *kakadoor* ‘kakoestel’ (Vlaanderen [1865–1870] i.v. *kakkedeur* of *kakkedoor*, voorkomend in Antwerpen en Leuven), en WNT of in verband staande met de volksnaam Mr. *Kackadoor* of *Kackadorus*, een in de zestiende eeuw algemeen bekende kluchtfiguur van een kwakzalvende geneesheer. In de verb. *Kakkepoeresie doen* of *gaan*, met de klemtoon op *poe*. Op de hurken zittende (op ‘t ijs) glijden (Beets, 1900), ook ‘op het achterste van iets afglijden, afglissen’ (Beets), vgl. De Cock en Teirlinck, *Kinderspelen* 6, 230 e.v. Bij Bodrij (1980) *kakkeloersie* ‘in hurkhouding van de glijbaan glijden’. Eigenlijk een uitroep van of een toeroep tot iemand die zo glijdt. – *Kek es jo, ik doe (hij doet) kakkepoeresie* (Beets, 1890–1900). Hierbij *kakkepoerissen* ‘op de glijbaan in zithouding glijden’ (Bodrij, 1961).
- kam**, in de textielindustrie: gereedschap om wol te ontwarren, ook: onderdeel van een weefgetouw. *Op* (of: *over*) *één* (of: *een zelfde*) *kam scheren*, allen op dezelfde wijze behandelen, geen onderscheid maken (WNT). – *Ik scheer ze niet over dezelfde kam droog* (Beets, 1905). *Jij scheert ze allemaal droog over dezelfde kam* (slagersknecht tot dienstmeid; Beets, 1907). *Jij scheert alle schapen over ééne kam* (Beets, 1907). Zie ook WNT i.v. *kam* (kol. 1041).
- kamappel**, in de uitdr. *Met oogen als kamappels (zoo groot)* (Beets, 1891).
- kantekoek**, ‘als een dobbelsteen niet zuiver vlak, maar met een zijner kanten iets hooger, op iets ligt’ (Beets, c. 1890), ook bekend bij Bodrij (1980) met de bet. ‘dobbelsteen die scheef valt. Opnieuw werpen’.
- kater**, verkort voor *deuvekater*, brood van een bepaalden vorm en slechts op bepaalde tijden gebakken. In 1935 door Beets aangetroffen in een kerstbrood-

advertentie van de coöperatie 'Vooruit' aan de Korevaarstraat: *Katers (beste) ... f 0,04, Katers (gewoon) ... f 0,03*. Ook in Utrecht bekend ('*duivekater*, krentebroodje van een bepaalde vorm, alleen rondom Nieuwjaar verkrijgbaar', Utrecht [1989]).

kies, kieskeurig. – (*Eene vrouw spreekt over hare 'commesalen': de kleindere, dat gaat nog, maar de grootere die ben zóó kies; verlede week ister een getrouwd, maar die was toch wel zoo kies; ik ben blij dattie uitte kost is* ('letterlijk uit den mond genoteerd'; Beets, 1890). Ook van vee, koeien gezegd die keurig op haar voer zijn. – *Een varken vreet alles, maar koeien zijn kiesch* (Beets, 1890 'te Leiden, maar niet door een Leidenaar hooren zeggen').

klauwbuik, eig. die zijn buik krabt vanwege het ongedierte; proletariër, laagste pauper, specifiek 'bewoners v.d. Waardgracht' (Beets, 1905). Ook nog bekend bij Bodrij (1980): *klauwbuik* 'iemand die onder het ongedierte zit en zich schurkt'. Bij ancilla nog bekend met de bet. 'schurft'. – *Ik wil dat huisje wel verhure, maar an fatsoenlijke burgers, niet an zulke klauwbuiken* (Beets, 1912). Hierbij ook: *klauwen* bij Bodrij (1980) voor 'krabben of stelen'.

klus, of *bakkie*, vooruitstekende kin. Ook nog bekend bij Bodrij met de bet. 'scheldnaam voor iemand met een grote kin', en ancilla kende dit woord ook, met als synoniem *zaadbak*. – *ze hep 'en klus. Die met die klus?* (Beets), *Jo mèd, wat het die mèd 'en klus!* (Beets), ook persoon die een *klus* heeft, iemand met een *klus* (Beets). – *Die klus*, dat meisje (enz.) met een *klus*, *Meinje die klus? Nee, mèd, die isset niet* (Beets).

knors, mv. **knorse**, (bij Bodrij (1980) ook *knorsen*, op de bandopname *knorre*), bij Beets met de neutrale bet. '(importeurs en) slachter van gestorven vee'. Bij Bodrij (1980) de bet. 'Opkoper en slachter van ongekeurd en gestorven vee'. L.G. de Graaf in *Leids Volksleven* (1953) kende nog de bet. 'slager met ondeugdelijke waar'. Bodrij (1980) vertelt over de werkwijze van 'de *knorsen*, de clandestiene slachters! In het donker gingen ze naar een weiland en verdronken daar een schaap. Als 's morgens de boer in de wei kwam, zorgden de knorsen ervoor dat ze even later ook verschenen. Met hun hengels, heel onschuldig. Een handeltje was gauw voor elkaar. Het dode schaap werd gekocht, en zonder keuring uitgebeend.'

koekbak, pannenkoek. Ook in Vlaanderen [1865–1870] en in het Land van Waas [1900], nog bekend bij Bodrij (1980). Volgens ancilla in haar jeugd het gewone woord voor koekepan, maar thans volgens haar geheel in onbruik. Volgens het WNT afkomstig uit Noord-Frankrijk *couquebaque*, nog steeds zegt men in Frans-Vlaanderen [1991]: 'il est plat comme une couquebaque'. Het gewone woord voor pannenkoek in een groot deel van Zuid-Nederland. Zie ook het verhaal van W.F. Oostveen 'Maister Koekebak' (1882), een straattype die in en rond de *Auranjegrach* 'Oranjegracht' (bij de Waardgracht) zijn terrein had. – *koekbak eten* 'pannekoeken eten' (Beets).

koon, wang, volgens Beets 'het volkswoord voor: wang', reeds in Van Winschooten, *Seeman* [1681]: 'Wang noemen de Leienaars een *koon*'; volgens Stoett (1919) 'in Zuid-Holland is dit nog het gewone woord. Kiliaen noemt het Hollandsch'; vol-

- gens het wnt in Hollandse dialecten, met name Zuid-Hollandsche, het gewone woord voor wang. – *Hij gaf me 'n zoen op allebei me koone* (Beets, 1935); ook 'dikke wang, gezwollen wang'. – In Leiden in de zestiende en zeventiende eeuw: de wangstukken van een vrouwenmuts, meer bep.: de muts van de weesmeisjes, zie wnt.
- koorsteeg**, Pieterskerkchoorsteeg, straatje tussen het Pieterskerkhof en de Breestraat. Reeds in Van Winschooten, Seeman [1681]: 'De *Choorsteeg*: hetwelk de eenvoudige Leienaars noemen de korsteeg'; vooral bekend door het Leidse spreekwoord in toep. op een bevalling: 't is geen kleinigheid als de Pieterskerk door de Koorsteeg moet (eene baker) (Beets).
- kramerij**, 'mengsel en opkooksel van ongeroomde zoetemelk met karnemelk' (wnt met een aanhaling uit J. Le Francq van Berkhey (Leiden, 1729–Leiden, 1812) die in Leiden is opgegroeid en zeer lang in Leiden heeft gewoond; volgens Beets (1893) 'soort van hangop', met aantekening 'verkrijgbaar bij Carton in de Nieuwstraat'. Volgens wnt een vervormde afleiding van Fra. *crème*, vergelijk echter *Loquela* i.v. *cremoli* ('gehoord Vleteren, in Frans-Vlaanderen') 'kremmelij, gerecht bestaande hoofdzakelijk uit geronnen, gewrongelde melk, eiers, enz.'
- kreng**, kind; hierbij *krengen* 'bevallen, kramen' (Beets, met aantekening: 'Taal van het allerlaagste gemeen'). – *Ga jij eerst maar thuis uitkrengen voor dat je weer op de fabriek komt!* (Beets).
- lamoer**, lammeling. Bij Bodrij (1980) *lamoer* '(lammert), lammeling'. – *Ben dat dan zulke lamooren dat ze niet eens durven* (Beets, 1914).
- lemoenzijde**, rechterkant, in de uitdr. *zich aan de lemoenzijde houden*, zich niet wagen, oppassen geen partij te kiezen, zich niet verspreken (Beets, 1901), in wnt: zich er buiten houden, de voorzichtigste partij kiezen. Vgl. in de Zaanstreek [1897] 't Is van de lemoenkant, het is familie van de koude kant, aange trouwde familie, ook ald.: *gaan maar wat aan de lemoen-* (of: *limoen-*)*zijde*, ga maar wat verder weg, ik wil je zoo dicht niet bij me hebben; en vergelijk ook Groningen [1887] i.v. *lemunen kante*.
- leukwater**, met klemtoon op *-wa-*, lauw water (Beets, 1898), reeds bij Berkhey (eind achttiende eeuw), vgl. Engels *lukewarm* 'lauw'.
- loch**, achterste, gat. Mnl. *loc*, *locke*, vgl. Duits *loch*, 'gat' en vgl. West-Friesland [1984] i.v. *lok*, 'gat, achterste': 'M'n lok', zee skêlige Lois, platte verwensing; ook in Groningen [1887] i.v. *lok*. Het is mij niet duidelijk hoe de *ch* in het Leidse woord te verklaren is, mogelijk komt de *ch* uit Vlaanderen, zie het wnt i.v. *loch* met vindplaats uit Kiliaan [1588]: '*loch, lok, j. gat*' en van de Zuid-Nederlander Marx uit 1580. De zeventiende-eeuwse citaten zijn echter Noord-Nederlands. De voorzichtige conclusie is dat *loch* door de Vlaamse immigranten in Leiden terecht is gekomen, want indien het Mnl. zou zijn, dan zou het *lok* zijn geweest. – *An je loch!* (Beets, 1903, met de aantekening: 'geh. van jongens uit de mindere volksklasse').
- maleier**, in de uitdr. *hij* (een zwaarbeschonkene) *lee as een Maleier op den grond* (Beets, 1913). – *Die* (t.w. Vette Piet) *luste ook wel graag een neutje. En estie dan as*

- 'n maleier de buurt inkwam, gonge me as jongens in twee rije staan en dan (enz.) (bandopname).
- naarling**, scheldwoord tegen een drenzend kind (Beets, 1893); ook nare vent, jongen, dikwijls als min of meer grappige, schertsende benaming (Beets). – *Ga toch weg, naarling*. Hierbij ook: *narik*, naar persoon, narigheid, ook bekend bij Bodrij (1980) als scheldnaam.
- naastan**, vlak naast. *Ik docht dat u de deur naastan woonde. Wat doet die jongen zoo stom te zijn zich zijn vinger te snijen, der was toch veel plek naastan* (Beets). Op de bandopname van de Vereniging Oud-Leiden komt *naastan* ook nog voor: 'Naastan woonde Naatje van Stokkel.' Ook nog bekend bij Bodrij (1980) met de bet. 'Woont ernaast', ook *neffens an*, naast, eveneens nog bekend bij Bodrij (1980).
- neuzen**, kijken, gluren (WNT), ook in West-Vlaanderen [1873]: *hij stond te neuzen over de haag*, in de uitdrukking *Kijk hij neuzen*, (jongensuitroep) zie hem eens, zie hem eens kijken, beteuterd, beschaamd staan kijken (Beets).
- nodiger**, eigenlijk: iemand die uitnodigt (WNT); (ter begrafenissen), bidder, aanspreker (Beets).
- oeter**, van Fra. outre 'aan gene zijde, aan de overzijde' (?), beginstreep bij het knickerspel (Beets, 1899), zie over de *oeter* in het knickerspel Bodrij in *Leids Jaarboekje* 1961, p. 149. – *Nog eens weër van oeter (af), beginnen, van oeter!* (Beets). Bij Bodrij (1980) de uitdr. *oeter zijn* 'geen cent meer op zak hebben'.
- ogenschijn**, in de uitdr. *naar zijn ogenschijn*, 'voor zooveel ik kan zien, naar het mij voorkomt' (Beets, 1893).
- onderhalen**, inhalen, in de zeventiende eeuw nog in deze bet. aangetroffen, maar in de negentiende eeuw in de algemene taal verouderd (zie WNT). – *Haal die man eens onder!* (1895), *hij haalt ons onder*, hij haalt ons in; *je kan me toch niet onderhalen!*
- opbakeren**, in de uitdr. *vroeg opgebakerd zijn*, heetgebakerd, driftig, haastig zijn (Beets, 1900), ook nog bekend bij Bodrij (1980) *opgebakerd* 'heetgebakerd'.
- oplepelen**, opdringen (koopwaar in een winkel). – *Al dat vragen van heb u dit niet noodig* (enz.) *dat is alles maar oplepelen; ze krijgen der percenten van als ze meer verkoopen* (t.w. de winkeldochters) (Beets, 1902). Bij Bodrij (1980) de bet. 'doorslaan'.
- opvergen**, opdringen, in de uitdr. *iemand iets opvergen*, het hem tegen zijn wil, opdringen, b.v. *iemand (sterken) drank opvergen*, opdringen, vergen dat hij het opdrinkt (Beets, 1890, 1891). Ancilla kende dit woord nog. – *Ik kan niet tegen thee, maar ik heb het mij laten opvergen, en nu heb ik vreeslijke maagpijn. Wat zul je doen, als menschen het je opvergen.*
- paal**, een krentenbrood van een bepaalde vorm, langwerpig smal (Beets), bij Bodrij (1980) 'lang brood'. – *Krentenbrood (palen) ... f. ...*, uit een kerstbroodadvertentie 18 dec. 1935 (Beets). Hierbij: *krentenpaal*, 'brood van een bepaalde lengte' (Beets).
- parg, verkl. parrechie**, dwerg, onderkruipsel, klein gedrocht, dwergje. Bij Bodrij 'lage uitdrukking tegen een laagstaande figuur'. Mogelijk verbastering van *per-*

- luintje* 'kleengestaltig mensch, dier of ander wezen', West-Vlaanderen [1895]. – *Zoo'n muts is wat voor knap stel van een meid, maar niet voor zoo'n parrechie* (Beets, 1903).
- peuren (ook peueren)**, vis, in het bijzonder aal en paling, vangen met *peur* (vistuig bestaande uit een lijn waaraan vanonderen een tros van aan draden geregen wormen is bevestigd met een stukje lood als gewicht. De *peur* werd aan een stokje vastgemaakt en bij het vissen op en neer bewogen). De Leidse vorm is *peuren*; in Groningen, Kempen en Land van Waas, opmerkelijk genoeg ook in Leimuiden (vlak bij Leiden), is de vorm *poren*, doch volgens Kiliaan is *peuren* de Vlaamse vorm, ook in Vlaanderen [1865–1870], waar ook samenstellingen als *peurbak*, *peurbootje* en andere en de afleiding *peurder* 'die peurt' worden gebezigd, en in West-Vlaanderen [1895] i.v. *peurijzer* 'peurstok' om paling te *peuren* (zie verder de etymologische woordenboeken). Jaarlijks wordt te Leiden in augustus de zgn. *peurbakkentocht* georganiseerd, waarbij de Leidenaren in zelfgemaakte of zelfontworpen vaartuigen door de Leidse grachten mogen varen. Aan het origineelste ontwerp wordt een prijs toegekend. Beets (1901): als iemand bij een oploop of zoo, vraagt: wat is daar aan de hand, antwoordt men te Leiden wel: *Daar is een kindje door een peurschuitje overreden en allebei zen beentjes verbrand*. – *Zeg Co. Peurt jouw vent nog altijd?* (bandopname). – Bij Bodrij (1980) *peuren* de zin 'niet in je neus peuren'; dit is de gangbare bet. 'in iets roeren, wroeten' (WNT). – Afleiding: *peurder*. – *D'r man was peurder* (bandopname).
- piem**, gek, mal. Het WNT vermoedt dat *piem* een verkorting is van het verouderde *piemgallig*. – *Ben je piem?*, ben je gek, mal (Beets).
- plak**, soort van wollen vrouwenmuts van de Leidse fabrieksarbeidsters (Beets, 1919, 1921, met aantekening: 'nu zeldzaam', 1930, 'nu verouderd'), naam voor een hoofddekse van (zwarte) gebreide wol, die vroeger door de vrouwen en meiden op de fabrieken werd gedragen. Bij de jongeren thans (sedert c. 1900) geheel verdwenen (Beets). Bij Bodrij (1980) echter nog bekend als 'zwart wollen vrouwemutsje, dat alleen het haar bovenop bedekt'.
- pondegoed**, afval, rommel, vodden die bij 't gewicht, bij het pond verkocht worden; het WNT vermoedt dat het woord in deze opvatting eigenlijk Vlaams is en van daaruit in Nederland 'en wel nagenoeg alleen te Leiden' bekend geworden. In het *Volksregister van Leiden* uit 1795 vindt men een *koopvrouw in pondegoed* (WNT). – Beenen, Oud IJzer, Pondegoed, Lood, Lompen, Glas, uithangbord in de Morsstraat (Beets).
- raggen**, wild heen en weer lopen, in Vlaanderen [1896–1870] 'woest, wild lopen, heen en weër lopen gelijk kinderen doen'. – *De ratten raggen van voor naar achter* (in het huis) (Beets, 1901), volgens WNT ook 'gezegd van tochtige dieren, o.a. van katten in het voorjaar (zoo b.v. te Leiden)', dus bedoelt Beets in zijn voorbeeld in plaats van ratten de 'katten'(?).
- rinkel**, bij Beets (1908) 'vet van uitgebraden spekzwoerd dat zoo hard gebakken is dat het krult en rinkelt', bij Bodrij (1980) 'spek dat zwart was uitgebakken'. – Rinkelvet in het haar doen (Beets).

- rizzelen**, van *ritselen* (?), zie WNT i.v. *rijselen* (I) met plaats uit Kiliaan [1588] en de opmerking 'nog in de 17de eeuw' en *ritselen*; grimmelen, wemelen, wriemelen, miggelen van (iets: gedierte b.v.) (Beets, 1902). – 't risselt daar van de muizen (Beets). Bij Bodrij (1980) *rizzelen* 'van wandluizen'.
- rooi**, in de uitdrukking *met rooi*, amper, ter nauwernood, haast niet (Beets, 1900); ook in Vlaanderen [1865–1870] i.v. *roei*, *rooi* 'zeer veel in Westvl.': *Ik heb het met roeie kunnen doen*. – *Ze mag met rooi een uurtje per dag opzitten; hij raakt hem met rooi* (Beets).
- sabot**, mv. **sabottes**, klomp, mogelijk verbastering van het in West-Vlaanderen [1895] gebezigde *kabotte* 'Leerze, leerzen', vgl. *botte* (Antwerpen [1995] en Gent [1995]) 'laars'; ook nog bekend bij Bodrij (1980) met de bet. 'klomp'; zie ook N. Beets, *Hildebrand na 50 jaar* [1888]: 'Sabot. Voor klomp, holtsblok, te Leiden' ter verklaring van een plaats uit de *Veerschipper* [1841] (*Camera Obscura*, ed. 1883) 'bereid om, als de grond nat was, mij het gebruik van zijn sabotten af te staan'. – *Ik zal je met me sabottes op je kop kamme* (Beets).
- schemp**, hatelijkheid. – 't is geen *schemp*, ik bedoel er geen hatelijkheid mee (Beets). Bij Bodrij (1980) nog *schempen* 'schimpen'.
- schits**, schielijk, plotseling (Beets, 1907). – *Ik heb hoofdpijn gekregen, zeker door dat schitse bukken* (bij 't knikkeren met een kind); ook: plotseling-snel, zenuwachtig, overhaast. (Beets). – *Ik heb me horloge zeker te schits uitgehaald, dat het stil is blijven staan; Ik ben te schits*, ik ga te plotseling te werk.
- schoor**, vast, onwrikbaar (Beets, 1895). – *Ik kan mij niet begrijpen hoe er van mijn servies iets gebroken is; 't staat in een hoekje* (in de kast) *en in vloer* (vloeipapier) *dus als 't ware heelemaal schoor*; ook: scheef, op zijn kant, b.v. van een kist die in de weg staat om ergens bij te kunnen: *o, dan zet ik hem maar schoor, dan ken ik er wel bij* (Beets, 1895). Van een schuifdeur: *schoor lopen*, scheef lopen (Beets, 1901, met aantekening: 'timmerman'). In de verbinding *schoorzetten*, van een voorwerp: stevig tegen iets aangeleund plaatsen. – *De beenen schoor zetten*, bij 't klimmen tussen twee muren, in de schoorsteen (schuin gesteund tegen de wand) (Beets, 1901).
- schot**, in de verbinding *schot nemen op*, zich zetten op, zich lokaliseren in. – 't was zeker *brand* (besmettelijke ziekte) *die nou zen schot heeft genomen op de keel*.
- schouwen**, inspecteren, in ogenschouw nemen, keuren, in deze bet. verouderd in de algemene taal (behalve in enkele specifieke toepassingen); bij Beets in de verbinding *eieren schouwen*, bekijken op versheid, beproeven tegen het licht. Bij Bodrij (1980) nog *schouwplaats*, 'plein waar wat te doen was'.
- slachten**, lijken op (Bodrij, 1980), in het WNT zijn de zestiende-eeuwse bewijsplaatsen Vlaams, in de zeventiende eeuw o.m. bij Hooft, het woord zal dus wel met de Vlaamse immigratie naar het noorden zijn gekomen; thans nagenoeg uit de algemene taal verdwenen. – *Je lijkt wel zot, en slacht wel Pietje Delbeek* (Beets, hier het *Leidsch Jaarboekje* 1936 citerend. Pietje Delbeek was een bekende straatfiguur). *Jij slacht me wat*, ik ben precies hetzelfde (Bodrij, 1980); *O, was jij d'r ook zo dol op? Dan slachie mijn wat* (bandopname).
- slecht**, stout, ondeugend (van een klein kind) (Beets, 1902). – *O wat ben je slecht*

- (tot een kind dat zijn kunstjes niet wil doen; schertsend) (Beets, met de aantekening: 'kindermeisje'); *Je bent een slecht kind; foei, slechte jongen.*
- smert**, pijn, voor lichamelijke pijn (aan een zweer, in een gezwollen hand enz.). Volgens Beets 'het gewone woord, althans niet ongewoon'. Ook nog bekend bij Bodrij (1980) *smert* 'pijnen'.
- spraak**, in de uitdrukking *iemand te spraak staan*, te woord staan (Beets, 1902 en 1904), in de algemene taal verouderd. Ook aangetroffen bij Berkey (eind achttiende eeuw)– *Meneer, daar is X; kunt u 'en op 't oogenblik te spraak staan?* (Beets).
- spreken**, groeten, vgl. ook Antwerpen [1899–1906]: *als ge iemand tegenkomt, kind, dan moette altijd spreken*. Blijkens het onderzoek op het Da Vinci-college is *spreken* 'groeten' bij een groot deel van de jongste generatie Leidenaren nog bekend. – *'Ze groeten mij nooit als ik ze tegen kom!'*, *'Wat zegt u, spreken ze nooit?'* (Beets, 1899); *ze spreekt niet tegen me, als ze me op straat tegenkomt, ik ben me vroegere mevrouw tegengekomen, maar ze spreekt niet meer, as ik 'er tegenkom; sint ik daar niet meer dien, spreekt Mevrouw ook niet meer tegen mij* (Beets).
- stek**, eigenlijk een loot van een boom of een plant; kind, nog bij Bodrij bekend 'hoerenkind. Scheldnaam'. Bij Beets in de samenstelling *hoerestek*, 'hoerekind'. – *Vuil hoerestek* (Beets, 1903). – Ook is *stek* volgens Beets een collectieve naam voor 'aangestoken fruit' – *Een stekkie*, een aangestoken ('piersteken') appel of peer. – *Ik heb er van de week de stekken uitgezocht* (t.w. uit een partij appels) *en nou kan de rest nog een heelen tijd liggen* (WNT [Leiden, 1910]).
- stijfselgracht**, ook: stijselgracht, de Botermarkt en de Vismarkt, waar (vroeger!) de 'fambriekers' in hun gesteven katoentjes flaneerden (Beets, 1935); elders stijselbaan – *Ik kwam haar een keer tegen op de stijselbaan* (Leiden 1900–1940, waar de *stijfelbaan* wordt omschreven als de Haarlemmerstraat en de Steenstraat).
- stoep**, 'spotnaam en in de omgangstaal gewone naam voor de stadssoldaten die als ordebezoekers dienst deden, althans te Amsterdam, te Leiden en te Utrecht' (WNT), vandaar afgeleid in Leiden *stoep* voor 'noodhulp, persoon die inspringt voor een ander' (Beets). Hierbij *stoepen*, 'den man (echtgenoot) vervangen (onder 't fabrieksvolk, voorheen' (Beets, 1892, met aantekening: 'zagsman Verhey v. Wyck, dekenwever'); eveneens vandaar afgeleid *stoepen* "een praatje gaan maken" doch niet van onschuldigen zin' (Beets, 1905). – *Hij gaat, naar ik hoor, soms bij zijn gescheiden vrouw stoepen* (Beets, 1905); *'Der wonen in dat hof* (het Miereveldtshof aan de Hooglandse Kerkgracht) *alleen vrouwen, weduwes. Alleen de portier mot gehuwd zijn!* *'Ze* (de regenten) *zijn zeker bang datti anders zal gaan stoepen'* (Beets, 1913).
- Beets vermeldt ook het *stoepen* van b.v een kachel: *als er toch vanmiddag niemand komt, dan kunnen we hem* (de kachel) *wel laten stoepen*, zijn gang laten gaan, langzaam vanzelf laten doven (1896).
- taaie**, dubbele borrel (van zes in plaats van drie cent), gehoord door Beets in 1890 en 1893: 'een dubbele borrel, niet van 5 maar van tien centen'. Bij Bodrij (1980) nog altijd een 'borrel'.

- taainagel**, iemand die op een vervelende wijze op zijn stuk blijft staan (Beets), tegenwoordig meer bep.: taai persoon: *'t motte vroeger wel taaienagels geweest zijn, dadde ze d'r nie ziek van* (t.w. het eten van afval) *wiere* (bandopname).
- taal**, in de uitdrukking *taal en uitleg geven* (Beets, 1892); bij Bodrij (1980) *taal en tekst* 'tekst en uitleg'.
- uithelligen**, in de verb. *mekaar uitheiligen*, elkander de waarheid zeggen (Beets).
- vaandelen**, bemachtigen, snaaien. Volgens WNT alleen Noord- en Zuid-Holland. – *We hebben weer wat voor je gevaandeld*, bemachtigd, gesnaaid (v. percenten op betaalde rekeningen) (Beets, 1902); *Heb je nog al wat gevaandeld*, opgehaald, met een collecte b.v.; *viel er nog wat te vaandelen?*
- vegen**, in de zegswijze *dan kan je veggen* (Beets, 1905). – *Ja, dacht ik, dan kan je veggen* (fluiten). Ook bekend bij Bodrij (1980) *daar kan je naar veggen* 'daar krijg je niets van terug'.
- verkiezen**, verlangen, begeren, willen hebben, dus niet altijd hetzelfde als 'prefereren, de voorkeur geven'. – *verkiesje te gaan?* (tot een onwillige); *wat verkiest u?*, wat wenst u?; *verkiest u brood?*, moet er brood voor u genomen worden?; *verkiest u koffie?* (Beets).
- waterceeltje**, van Frans *cedule*, vgl. in Vlaanderen [1865–1870] i.v. *seel*, 'een seel of briefje'; van *ceeltje* of *geboorteceel* (?) *op het water geschreven*. – *Hij heeft een kindje op een waterceeltje gekocht*, hij heeft een onecht kind aangenomen (Beets, 1891, met de aantekening 'zagsman de Heer Verwey van Wijk, wiens vader (begin van deze eeuw) het nog kende').
- witje**, een loos belletje. – *'t Was maar een witje, zal de meid 'binnen' komen zeggen, als zij op schellen aan de deur te vergeefs 'naar voren' is geweest* (Beets).
- worm**, klein kind. – *De wurreme van Staive* (Steven) *magge der nie komme* (C.H. Dee, 1882). Rupsen worden door de straatjeugd *wormen* genoemd. – *Kaak es, jo, wat e maoie wurrem* (Beets, 1890).
- zeiknest**, volgens C.H. Dee 'pissebed', kind, zowel van het mannelijk als van het vrouwelijk geslacht. – *'t Wordt toch zoo'n een lekkere zaiknest, Ka. Zen moeie Bet is zot op em* (Dee, 1882). Bij Beets wordt met *zeiknest* echter uitsluitend een kind van het vrouwelijke geslacht, meisje bedoeld. Ancilla kende het woord, maar wist niet meer wat het betekende. – *De zeikneste*, de meisjes (Beets).
- zot**, gek. Te Leiden voor het elders (althans in de mond van het volk) zeer gewone *gek* (Beets). In Vlaanderen zijn de meeste bet. nog steeds zeer gangbaar in tegenstelling tot Nederland. Het WNT vermoedt dat het afwijkende gebruik te Leiden t.o.v. andere Hollandse steden van zot 'verband (kan) houden met de zuid. immigratie in het verleden'. S.J. Fockema Andreae in *Leidsch Jaarboekje* 1955 meent dat *zot*, Fra. *sot* afkomstig is uit de Franstalige gemeenschap te Leiden. – *Ben-je zot?*; *denk-je dat ik zot ben?*; *die dit leest is zot*, muuropschrift van schoolkinderen; *zoo zot zal ik niet wezen!*; *ik stond als een zot [te kijken]*; *Zotte Koen* (een straatfiguur) (Beets).
Afleiding: *zottigheid*. De Leidenaar zegt nog steeds: 'Dat is toch zottigheid', wanneer hij iets merkwaardig of gek vindt.

Samenstelling: *stapelzot*. – *Herinner je je nog de Dazert? [...]. Die was stapelzot as tie te veel huppelwater had gezope* (bandopname).
zwalem, eigenlijk: zwaluw; kind (Dee). Bodrij (1980) noemt een *Zwalem* (zwaluw) als bijnaam voor een straattipe. – *Dèr ebbie zain mit zen zwaleme* (Dee, 1882).

Literatuur

Archieven e.d.

Ancilla: In navolging van Beets, die op een groot aantal van zijn Leidse briefjes noteerde 'ancilla', daarmee aangevend dat hij het desbetreffende woord van zijn dienstbode had gehoord, heb ik ook aan mijn 'ancilla' Riet, die in 1935 in de Leidse woonwijk Noord is geboren en aldaar getogen, gevraagd welke woorden zij nog kende.

Bandopname: Uitgeschreven gesprekken tussen twee Leidenaars in Leids dialect, opgenomen op een geluidsband voor de Vereniging 'Oud-Leiden'. In: W. Bodrij, *Een stem uit de achterbuurt*, 1. 'Een gesprek tussen twee burens uit de Paradijssteeg, die elkaar na jaren ontmoeten', p. 45-46; 2. [zonder titel] p. 47; 3. 'Een gesprek in oud Leids dialect over oude koeien uit de sloot halen', p. 50-53. Een opnamedatum heb ik niet kunnen achterhalen, maar die stel ik op de jaren vijftig.

Beets: Beets, A. [Adriaan], verzameling van briefjes en fiches met aantekeningen van Leidse woorden, gezegdes en spreekwoorden, opgetekend tussen 1888 en 1935. Aanwezig in het archief van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie te Leiden. A. Beets [1860–1937], zoon van de bekende Nicolaas Beets, was WNT-redacteur van 1888 tot 1933.

Bodrij: Bodrij, W. [Wout], *Een stem uit de achterbuurt*. Leiden, z.u., z.j. (3e druk 1980). Met een woordenlijst.

Da Vinci: Onder leiding van de heer J.G. Buijsse, docent Nederlands, werd een steekproef georganiseerd naar de kennis van het Leidse dialect onder de brugklasleerlingen van het Da Vinci-college te Leiden.

Dialectwoordenboeken

Antwerpen [1899–1906]: P.J. Cornelissen en J.-B. Vervliet, *Idioticon van het Antwerpsch Dialect (Stad Antwerpen en Antwerpsche Kempen)*, Gent, 1899–1906.

Antwerpen [1995]: J. De Graeff, *Het Antwerps Dialect. Het Antwerps woordenboek*, Antwerpen/Dronen, 1995 (Negende druk).

Frans-Vlaanderen [1991]: F. Carton et D. Poulet, *Dictionnaire du français régional du Nord-Pas-de-Calais*, Paris, 1991.

Gent [1995]: E. Cocquyt, *Nieuw Gents idiotikon*, Gent, 1995.

Groningen [1887]: H. Molema, *Woordenboek der Groningsche Volkstaal in de 19de eeuw*, Groningen, 1985 (reprint van ed. Winsum, 1887).

Land van Waas [1900]: A. Joos, *Waasch Idioticon*, Gent, Sint-Niklaas, 1900.

Utrecht [1989]: T. van Veen, *Taal en leven in de Utrechtse Vechtstreek*, Zutphen, 1989.

Vlaanderen [1865–1870]: L.W. Schuermans, *Algemeen Vlaamsch Idioticon*, Leuven, 1865–1870.

West-Friesland [1984]: J. Pannekeet, *Westfries Woordenboek*, Wormerveer, 1984.

PROVINCIE ZUID-HOLLAND

West-Vlaanderen [1873]: L.-L. De Bo, *Westvlaamsch Idioticon*, Brugge, 1873.

West-Vlaanderen [1895]: *Loquela*. Tielt, z.j. [1895]. Gebruikt is de derde druk.

Zaanstreek [1897]: G.J. Boekenoogen, *De Zaanse Volkstaal. Bijdrage tot de kennis van de woordenschat in Noord-Holland*. Leiden, 1897.

Boeken en artikelen

Beets, A. (1953), 'Leidse woorden en uitdrukkingen', uitgegeven door L.G. de Graaf, in: *Leids volksleven*, 89-100. Met de woordenlijst van A. Beets.

Bodrij, W. (1962), 'Volksleven in de Leidse Paradijssteeg voor vijftig jaar', in: *Neerlands Volksleven*, 12, nr. 3.

Briels, J.G.C.A. (1978), *Zuid-Nederlandse immigratie, 1672-1630*, Haarlem.

Brooshoofd, P. (1875), *Academische Dissolving-views*, p. 50. Leiden, Gesprek in Leids dialect tussen twee dienstmaagden.

Dee, C.H. (1882), 'Uit het Leidsche Volksleven', in: J.H. Leopold en L. Leopold, *Van de Schelde tot de Weichsel*, 249-251.

Dijk, J.A. van (1871), 'De gelijkenis van den verlorenen zoon in den tongval van de stad Leiden', in: J. Winkler, *Algemeen Nederlandsch en Friesch dialecticon*. Deel 2, 111-114, 1874.

Enquêtes van het Kon. Nederl. Aardrijkskundig Genootschap (1895) en van de Centrale Commissie voor Onderzoek van het Nederlandse Volkseigen. Opgaven van het Leidse dialect in handschrift, berustend bij de Kon. Nederl. Academie van Wetenschappen te Amsterdam.

Fockema Andreae, S.J. (1955), 'Uit de geschiedenis van de Waals-Hervormde kerk te Leiden', in: *Leids Jaarboekje*, 108-130.

Graaf, L.G. de (1953), 'Het Leidse dialect', in: *Leids volksleven*, 86-89.

Graaf, L.G. de (1956), 'Aanvullingen op het boekje "Leids Volksleven"', in: *Leids Jaarboekje*, 165-166.

Graaf, L.G. de (1961), 'Het Leidse dialect en enige oude kinderspelen', in: *Leids Jaarboekje*, 145-149. Met opgave van W. Bodrij.

Holland, Jan (pseud. A.J. Vitringa) (1878), '*Nette*' mensen, p. 147 e.v. Deventer.

K. [L.N.J. Kemp, med.cand.] (1936), 'Een ontwaken', in: *Virtus Concordia Fides. Orgaan van het Leidsche Studentencorps*, 24e jaargang, no. 709. Maandag 17 febr. 1936, p. 3b/4a.

[Kamp, L.N.J.,] 'Leiden', in: *Almanak van het Leidsche Studentencorps*, jaargang 121, 41-47. Een tekst in Leids dialect van zijn dienstbode. Het is echter gemaakt Leids, al heeft Kamp zijn stukje voor de publicatie laten controleren door A. Beets.

Leiden 1900-1940. Toen Klaas nog jong was. Leiden (Ouders op herhaling), z.j.

Leopold, J.A. en L. Leopold (1882), *Van de Schelde tot de Weichsel. Nederduitse Dialecten*. Deel 1. Groningen Met vier Leidse schetsen, drie geschreven door W.T. Oostveen en een door C.H. Dee.

Oostveen, W.F. (1882), 'Leidsche typen. 1. De mèid van de juffrouw, die een hair houdt, 2. De fambrieker, 3. Maister Koekebak', in: J.H. Leopold en L. Leopold, *Van de Schelde tot de Weichsel*, 245-249. [Deels ook afgedrukt in *Leids Volksleven*, p. 101-102.]

Peltjes, G. J. (1995). *Leidse Lasten. Twee belastingkohieren uit 1674*, Leiden (Nederlands Historisch Data Archief)

Stoett, F.A. (1919), 'W.A. Winschooten's Seeman' in: *De Nieuwe Taalgids* 13, 97 e.v. met Leidse woorden uit de zeventiende eeuw.

LEIDEN

- Uit het leven van tuberculose-lijders en hunne gezinnen. Ervaringen bij huisbezoeken van de enquêtrice der Vereeniging tot Bestrijding der Tuberculose als Volksziekte, gevestigd te Leiden (1907). Het Leids in dit boekje is enigszins gekuist.*
- Winkler, J. (1874), *Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon*, 's-Gravenhage.
- Winschooten, W.A. van (1681), *Seeman, behelsende een grondige uitlegging van de Nederlandse Konst- en Spreekwoorden, voor soo veel die uit de Seevaart zijn ontleend*, Leiden.

Rotterdam

Het Rotterdams

JAN OUDENAARDEN

Inleiding

Dialectologen hebben zich in het algemeen nauwelijks beziggehouden met de stadsdialecten. In de eerste plaats vond men ze niet zuiver genoeg, omdat er te veel invloeden van buitenaf waren ingeslopen. In de tweede plaats is de standaardtaal grotendeels gebaseerd op het (Zuid-)Hollandse dialect, waarvan de stadsdialecten van de Randstad deel uitmaken. Zij wijken daardoor veel minder af van de standaardtaal dan bijvoorbeeld Groningse, Drentse, Brabantse of Limburgse dialecten. Daardoor worden kenmerken van de Hollandse dialecten eerder als taalfouten bestempeld. Deze bezwaren golden ook het Rotterdams. Een bekend voorbeeld is het verwisselen van *liggen* en *leggen* en *kunnen* en *kennen*: de Hollander (en niet alleen de Rotterdammer) zegt *leggen* in plaats van *liggen* en *kennen* in plaats van *kunnen*. In Rotterdam kan men dus naast *dat ken* (of het tegendeel: *dat kennie*) ook horen *ik kan hem* en *hij kon me nog*, en naast *hij leg op bed* ook *hij lag het neer* en *hij heb het neergelegen*.

Om bovenstaande redenen is het dialect van Rotterdam lang niet altijd als zodanig erkend. Volgens velen was het zelfs niet meer dan een verzameling taalfouten uitgesproken met een spraakgebrek. Voor Van Dale was het duidelijk. Bij het lemma *dialect* stond in de 9e druk van het gezaghebbende woordenboek: 'de bijzondere spraak van een streek of plaats, voorzover ze afwijkt van de algemene landstaal; tongval; streektaal'. Als voorbeelden werden gegeven: 'het *Rotterdamse* dialect' en 'het dialect van de *Achterhoek*'. In de 11e druk van Van Dale was dit voorbeeld helaas veranderd in *Amsterdams* dialect en het dialect van de *adel*, maar dat betekent niet dat het Rotterdams geen dialect meer is. Voor de meeste kenmerken van het Rotterdams geldt dat ze niet exclusief Rotterdams zijn, maar in een groter gebied voorkomen. Het is de combinatie van alle kenmerken, daar waar ze elkaar geografisch overlappen, die het Rotterdamse dialect vormt.

Stadsdialecten hebben om nog een reden een laag prestige. Ze worden voornamelijk gesproken door de arbeidersklasse en worden daarom wel sociolecten genoemd. De niet-Hollandse dialecten zijn veel minder aan maatschappelijke stand gebonden. De notaris van Dwingeloo die tijdens een boeldag onvervalst Drents spreekt is heel gewoon, terwijl van een Rotterdamse notaris niet verwacht wordt

dat hij een veiling in het Rotterdamse dialect zal leiden. Daar kunnen de mensen die nog wel het Rotterdams dialect spreken echter niets aan doen. Dat maakt het Rotterdams niet minder een dialect.

A. de Jager

In het verleden zijn weinig artikelen over het Rotterdams geschreven, maar er is toch wel iets. Een van de oudste methodes om een dialect te onderzoeken is door een standaardtekst in dialect te 'vertalen', een methode die in 1819 werd ontwikkeld door de Zwitser Stalder. Als standaardtekst koos hij 'De gelijkenis van de verloren zoon', die in vele Duitstalige dialecten werd genoteerd. In 1842 verscheen in het tijdschrift *Belgisch Museum* een Rotterdamse *gelijkenis*. In 1874 schreef de Rotterdamse letterkundige dr. A. de Jager in het *Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon* nogmaals een Rotterdamse *gelijkenis*, die wezenlijk van de eerste verschilde. Johan Winkler, de samensteller van het *Dialecticon*, noemde in zijn commentaar het voorbeeld uit 1842 'zonder waarde', maar over het Rotterdams van De Jager was hij vol lof:

Sommige eigenaardigheden in de uitspraak, die andere hollandsche tongvallen zoo zeer ontsieren, als het walgelijke gerochel dat de Amsterdammers, de Haarlemmers en anderen in plaats der g doen hooren, de zoogenaamde haarlemsche l, enz. zijn aan de tongvallen van de Maas geheel vreemd. In één woord, men kan van het maashollandsch met recht zeggen, dat het een kernachtigen, degelijken, levensfrisschen tongval is, die onder de verschillende hollandsche tongvallen de eerste plaats verdiende in te nemen. De spreektaal b.v. der echte Rotterdammers uit den deftigen burgerstand, verdiende wel als richtsnoer voor een algemeene, beschaafde uitspraak van het hollandsch te worden aangenomen, en is waardig, zoowel de amsterdamsche en haagsche uitspraak, als ook het zoogenoemd moderne hollandsch te verdringen. Te recht noemt dan ook Bilderdijk den omtrek der Maas: 'de echte zetel van ons hollandsch'. Natuurlijk oefent ook op het maashollandsch het moderne hollandsch zijn invloed uit, en trachten vele Maaskanters, even als vele Nederlanders in alle oorden des lands, vooral vele stedelingen uit de voornaamste kringen, zooveel mogelijk modern hollandsch te spreken en hun tong te verkrachten. Toch is het getal dezer dwazen te Rotterdam en elders aan de Maas oneindig veel kleiner dan in andere streken van Holland 't geval is. De ijverige kooplieden, scheepsbouwmeesters, fabrikanten, zeelieden enz. aan de Maas hebben het te druk en zijn te rusteloos werkzaam om op een gemaakte wijze te spreken. Ze spreken 'frisch voor de lever weg', slecht en recht, eerlijk en rond, zonder vreemde en flauwe 'snarepijperijen' in hun taal te halen. Ze zijn er zooveel te beter om!

L.J. Rogier

Een analyse van het Rotterdamse dialect is te vinden in het boek *Regenboogkleuren van Nederlands taal* van Van Ginneken en Endepols, waarin een aantal bladzijden

uit de roman *Boeffe* van M.J. Brusse van commentaar wordt voorzien. Op grond hiervan kwamen de samenstellers tot enige algemene kenmerken van het Rotterdams.

In 1937 velde de Rotterdamse leraar dr. L.J. Rogier in het *Tijdschrift voor Taal en Letteren* een vernietigend oordeel over het artikel van Van Ginneken en Endepols. Volgens Rogier heeft de Amsterdamse afkomst van Brusse ervoor gezorgd dat Boeffe geen Rotterdams maar eerder Amsterdams spreekt. Hij geeft in zijn artikel aan wat Boeffe werkelijk gezegd zou (moeten) hebben als hij een echt Rotterdams boeffe was geweest.

Ook Rogier had, net als Winkler, een positief oordeel over het Rotterdams, maar gaf dat in veel cynischer bewoordingen:

Aan het dialect van Rotterdam is bij mijn weten nooit bijzondere aandacht gewijd. Het deelt het lot van de stad zelf, die meestal, ongezien, bij verstek veroordeeld wordt als een wanstaltige stenenwoestijn, en van haar bevolking, die een keurcollectie lijkt van de platste materialisten, die er leven tussen Dollart en Schelde. Zo weet ook elke Nederlander, dat het Rotterdamse dialect gemener is dan dat van welhaast elke andere Nederlandse stad. Wie geleerd heeft sceptisch te denken over sentimentele kwalificaties op het gebied van de wetenschap, vooral op het gebied van taal en spelling, waar de larmoyante fraseologie welig pleegt te woekeren, acht zulke depreciërende getuigenissen zinloos. Wie in de zuiverste Bühnenaussprache de Duitse regel citeert: 'Du, holde Maid, Treue denke ich dein', vormt nagenoeg dezelfde klank als de Rotterdamse slungel, die het over 'me meid' heeft. Als dus 'die Meid' verheven is en 'me meid' gemeen, ligt dat niet aan de klank. Wie in het Engels het kruisteken hoort maken, rilt niet bij de klank van 'the holy Ghost', al doet hij het misschien wel, wanneer hij een Rotterdams straatkind hoort spreken van 'me blote pote'. Maar is de Rotterdamse ó daarom gemeen? Jan te Winkel prijst het in Alberdingk Thijm, dat deze in zijn spreken principieel vast hield aan zekere Amsterdams-dialectische eigenaardigheden; van de Rotterdamse oud-wethouder Jan Hudig (1838–1924) werd smalend opgemerkt, dat hij nooit zijn plat-Rotterdams had kunnen kwijtraken. Zoveel fatsoenlijker is het dus, Amsterdams te praten dan Rotterdams.

De Wilde-van Buul

Een volgend artikel over het Rotterdams verscheen in 1941. Eveneens in het *Tijdschrift voor Taal en Letteren* publiceerde mevrouw G. de Wilde-van Buul een gedegen studie met de titel: 'Het enclitisch pronomen personalis van de tweede en derde persoon singularis in het Rotterdams'. Dit artikel gaat dus over de woorden *jij* en *hij*, of in het Rotterdams *-ie*, *-die*, en *-tie* en hoe ze met het voorafgaande woord worden verbonden. Voorbeelden zijn: *azzie* en *astie* (voor: *als jij* en *als hij*), *liepie* en *lieptie* (voor: *liep jij* en *liep hij*) en *gingie* en *gingdie* (voor: *ging jij* en *ging hij*).

Over de persoonlijke voornaamwoorden in het Rotterdams valt nog meer te melden. Zo wordt *me* gezegd voor *wij* in bijvoorbeeld *me gane* en *gane me?*. *Hun*,

hunnie of *hullie* voor *ze*, waarvan vooral *hun* een echte blijver is. Voor *zichzelf* is natuurlijk altijd *voor ze eige* en *van mij* wordt *fammain*.

Veel meer dan de genoemde drie artikelen is er niet. Bij het Meertens Instituut beschikt men over een bibliografie over het Rotterdams, die voornamelijk letterkundige werken bevat, maar 'met het ontlennen van proeven aan de bellettrie is echter de grootste voorzichtigheid geboden,' schreef Rogier in zijn artikel uit 1937. M.J. Brusse is zelfs met vier stuks vertegenwoordigd, maar deze auteur was door Rogier al afgedaan met de woorden: 'Dat de Rotterdamse journalist Brusse geen Rotterdammer is, kan men op bijna elke bladzijde constateren. Hij is Amsterdammer; dit verraadt hij duidelijk met de reproductie van de taal van *Pukkie se moe*.'

Herman Heijermans is in de bibliografie vertegenwoordigd met de roman '*n Jodenstreek?*', maar deze schrijver had volgens Rogier vast veel meer voor het Rotterdams spraakgebruik kunnen betekenen, indien hij geen hele Israëliet was geweest, in tegenstelling tot de Rotterdamse schrijver Willem Schürmann, die volgens Rogier slechts een halve Israëliet was.

In de jaren tachtig studeerde in Leiden een Rotterdammer af op het dialectspreken van drie generaties vrouwen in de Rotterdamse volkswijk Crooswijk. Uit dit onderzoek bleek, dat de oudste en de jongste generatie het meest dialect spraken. De onderzoeker concludeerde hieruit, dat er sprake was van een afzetten tegen de oudere generatie door middel van de taal. Bij de middelste generatie bleek ook de werksituatie van invloed. Op het werk sprak men netter. Het betekende ook, dat de jongste generatie dialectsprekers met meer zelfvertrouwen in het leven stond. Dit was vooral van belang, omdat het in de steden (in het algemeen) om de maatschappelijk lagere groepen gaat, die dialect spreken.

Vloeken

De Dordtse dichter Jan Eikelboom schreef op 1 mei 1984 in het toen nog bestaande dagblad *Het Vrije Volk*:

De man in het café bekeek de voorpagina van het ochtendblad en barstte toen uit in een volzin die twee vloeken en drie dodelijke ziektes bevatte. Afgezien van zijn accent was dus al meteen duidelijk dat het hier een geboren en getogen Rotterdammer betrof.

Ook andere schrijvers hebben dit fenomeen beschreven. De journalist W.A. Wagner schreef erover ('Het Rotterdams spraakgebruik is doorspekt van zinspelingen op lichamenlijk lijden') en A.J. Teychiné Stakenburg noteerde:

Het épitheton *klere* wordt, met veel zelfstandige naamwoorden verbonden, menigeen toegewenst.

ROTTERDAM

Schmidt Degener schrijft, dat het Hollands alle beschaafde talen overtreft door de rollende vloeken die het heeft uitgevonden, maar ook dat Rotterdam op dit gebied de andere Hollandse steden de loef afsteekt. Hij ziet een mogelijke verklaring in de naam van de stad, die zelf dreunt als een vloek: Rjottedom!

Klinkers

Uit de 'fonetische' schrijfwijze van het woord Rotterdam blijkt dat de 'korte a' wordt uitgesproken als een 'korte o'. Ook over de klinkers is in de loop der tijd het een en ander geschreven. Rogier:

Elke *ei* of *ij* klinken als een *ai* of *aai*; ook hier maakt de stand nuance-verschil: een geboren Rotterdammer van gevorderde leeftijd is nog bijna altijd aan zijn *ai*-klank te herkennen, ook als hij tot de hogere standen behoort; zelfs hebben de jongeren, b.v. de jeugd der middelbare scholen, ook de vrouwelijke, in hun *ei-ij*-klank niet zelden nog een element, dat hen verraadt. Eerst uit de mond van straatjongens, visvrouwen en lieden van soortgelijke stand hoort men de volle *aai*-klank, gelijk te stellen met die van Engels *life*, *high*, *five*.

Dat een bepaalde klank objectief gezien niet mooi of lelijk is, toonde Rogier al aan met zijn voorbeelden uit het Duits en het Engels. Een ander voorbeeld noemt de taalkundige Weijnen, die schrijft dat de Hollander (en daardoor ook de Rotterdammer) de *a* uitspreekt als *o*: *brocht* en *docht* voor *bracht* en *dacht*, *of* voor *af* en *rot* voor *rat*. De komiek André van Duin, oud-Rotterdammer, heeft eens een liedje gemaakt waarin hij bezong dat hij zijn *kammetje* kwijt was, maar het klonk alsof hij zijn *kommetje* zocht. Hoewel de *a* dus tot de cultuurtaal behoort en de *o* de dialectvorm is, behoort de dialectvorm soms toch tot de cultuurtaal: *achterdocht* in plaats van *achterdacht*; *overtollig* in plaats van *overtallig* (maar wel *boventallig*) en *rot* voor *rat* in *landrot* en *een ervaren rot*. Zo erg kan het dus niet zijn.

Rogier vermeldde ook, dat de *ee* en de *oo* in het Rotterdams tot een tweeklank worden gemaakt. De *ee* gaat klinken als in het Engelse *lazy* en de *oo* als in het Engelse *know* of zelfs als de *au* uit *pauw*.

Andere verschijnselen

Het Rotterdams vertoont nog een aantal andere verschijnselen. De geslachtswisseling is er één: 'me auto zit onder *de* stof', 'mag ik *de* zout even'. We zien het verschijnsel ook bij Rotterdamse straatnamen: *het* Steiger, *het* Zwaanshals, *het* Groenendaal, *het* Haringvliet en *het* Hang.

Ook de voorzetsels kennen in het Rotterdams enige topografische afwijkingen. Normaal woont men in Rotterdam *in* een straat, maar bij de Havenstraat en de

Hoogstraat is het voorzetsel *op*. Dit ligt voor de hand, want beide straten vormden ooit een onderdeel van Schielands Hogezeedijk. Daarom lopen Rotterdammers ook *over* de Hoogstraat in plaats van *erdoor* en zij gaan *eraf* in plaats van *eruit*. In Rotterdam wordt ook gesproken van: *op* Zuid, *op* Kralingen, *op* Katendrecht, *op* Feijenoord enzovoort en de Maastunnel gaat men niet *door* maar *onderdoor*.

Veel verkleinwoorden worden in het algemeen gevormd door *-tje* of *-ie* achter de grondvorm te plaatsen. Afwijkend zijn de verkleinwoorden van taart, kaart en bord: *táretje*, *káretje* en *borretje*. In het oud-Kralings zijn deze verkleinwoorden echter *tárechie*, *kárechie* en *bórrechie*. Dit laatste woord lijkt weer veel op het Rotterdamse *berrechie* voor bergje.

Rotterdamse joden

Het Rotterdamse dialect behoort dus in aanzet tot het (Zuid-)Hollands, maar wijkt daar door verschillende oorzaken genoeg van af om van een apart dialect te kunnen spreken. Rotterdam heeft door de eeuwen heen een sterke aantrekkingskracht uitgeoefend op bewoners van elders en al deze nieuwe groepen hebben hun sporen achtergelaten in het dialect van Rotterdam.

Een van de eerste groepen met een eigen taal vormden rond 1600 de Portugese joden die Antwerpen waren ontvlucht. In de loop der eeuwen breidde de joodse gemeenschap in Rotterdam zich gestaag uit. Kort voor de Tweede Wereldoorlog bezat Rotterdam een aanzienlijke joodse gemeenschap (10.000 à 12.000), die ongetwijfeld zijn sporen heeft nagelaten in de taal van de Rotterdammers. Op de Rotterdamse weekmarkt aan de Goudsesingel stonden veel joodse kooplui en zodoende werden de Rotterdammers van de binnenstad goed bekend met vele Jiddische uitdrukkingen. Veel van deze woorden werden opgenomen in het Rotterdamse spraakgebruik. Het Jiddisch hoeft overigens niet overal hetzelfde te klinken, maar kan een Rotterdamse tintje hebben. Zo schrijft Meyer Sluysen in *Hun lach klinkt van zo ver...*, dat *temeie* (van het Hebreeuwse *temeioh* = onrein, prostituee) in Rotterdam is verbasterd tot *tomaier*.

Maar er is veel meer. Een kleine greep:

<i>afgepeigerd</i>	doodmoe
<i>gabber</i>	vriend
<i>gein</i>	plezier
<i>gozer</i>	kerel
<i>jajem</i>	jenever
<i>jatten</i>	stelen
<i>kalletje</i>	meisje
<i>kits, alles –</i>	alles in orde ('Alles – achter de rits?')
<i>majem</i>	water
<i>mesjokke</i>	gek

ROTTERDAM

<i>nassen</i>	eten
<i>pleite</i>	het is –; het is weg
<i>poser</i>	geen –; niks
<i>schorem</i>	tuig
<i>bajes</i>	gevangenis ('En waarom zullen we treuren, want de bajes is zo groot')

Er zijn dus Jiddische woorden opgenomen in het Rotterdams, maar er kan ook gesproken worden van een wisselwerking. Hausdorff schrijft namelijk in *Jizkor*, over de Rotterdamse joodse gemeenschap, over de klok op de toren van de synagoge op de Boompjes (1725–1940):

Die klok heeft zijn tijd zeker op verschillende manieren horen aanduiden. De eerste eeuw van zijn bestaan zal hij zeker als het tegen 5 uur liep, in het jiddisch iets hebben gehoord als 'es ist schon bald fünf a Seiger'; later spraken de ontwikkelden zeer keurig 'het is bij vijven', maar in onze jeugd hoorde hij op z'n plat Rotterdams: 'het is baj fajfe'.

Grote toeloop

Als gevolg van de snel groeiende haven kan Rotterdam vooral sinds het einde van de negentiende eeuw een immigratiestad worden genoemd. De toestromende bevolking bracht zijn eigen dialect mee en misschien zijn daarvan elementen in het Rotterdams geslopen. Een mogelijk voorbeeld is de *stikkezak*, de door de havenarbeiders gebruikte broodzak, die meestal van zeildoek was vervaardigd. Het bijzondere aan deze zak was, dat hij voor twee doeleinden kon worden gebruikt.

In 1904 verscheen bij de Rotterdamse uitgeverij W.L. Brusse een 'verslag uitgebracht aan de vereeniging Pro Juventute, te Rotterdam' onder de titel: *De misdadige jeugd in het havenbedrijf*. In de brochure maken de schrijvers zich grote zorgen over de toekomst van de jeugd, die van de volwassenen het slechte voorbeeld krijgen:

Loop 's avonds op Katendrecht, en zie de bootwerkers terugkeeren van hun schip. Die lui hebben veelal een zakje bij zich, hun boterhamzakje, *stikkezakje*. Het eigenaardige is nu, dat die zakjes 's avonds dikwijls voller terug komen dan 's morgens meegenomen zijn. Komen de bootwerkers van graanschepen, dan zit er koren in – kippevoer noemen ze dat. Zoo'n zakje vol graan heet een *katje*, en de man waar het verkocht wordt, heet *katjesbaas*.

Stikkezak betekent boterhamzak. Het woord *stik* voor boterham komt in het Rotterdams niet voor. In zijn proefschrift uit 1896 over *Het dialect van Oud-Beierland* vermeldt Opprel het echter wel. Het is dus heel goed mogelijk, dat het woord door

naar de 'grote stad' getrokken arbeiders van de Zuid-Hollandse eilanden is meegenomen. Het woord wordt nauwelijks nog gehoord. Om met Wagener te spreken in zijn *Leer mij ze kennen... de Rotterdammers* uit 1967: 'Aktetassen zijn voor de arbeidende klasse, die stikkezakke ver achter zich gelaten heeft.'

Grammatica

Als typisch Rotterdams wordt vaak de *-t* bij de eerste persoon enkelvoud gezien: *ik loopt, ik gaat*. Weijnen schrijft daarover, dat dit verschijnsel voorkomt in Zuid-Holland, Utrecht, de Neder-Betuwe en de Brabantse Noord-West-Hoek. Rogier schrijft echter (in 1937) dat dit verschijnsel zich wel in het omringende gebied voordoet, maar dat het juist in Rotterdam ontbreekt. Rotterdams noemt Rogier: *ik werk, ik kom, ik doen, ik gaan, ik zien* en *ik laan* of *ik la* voor *ik laat*. Sinds 1937 is hierin dus een verandering opgetreden, want tegenwoordig wordt de *-t* bij de eerste persoon enkelvoud tegenwoordige tijd in Rotterdam wel veel gehoord.

In het nu grotendeels verdwenen dialect van Delfshaven wordt de *-t* ook achter andere woorden geplakt. Daar sprak men bijvoorbeeld van de Nieuwe Binnenwegt. Opmerkelijk is overigens dat de stad Delf, waarvan Delfshaven de voorhaven was, wel een *-t* kreeg toegevoegd, maar dat deze in Delfshaven ontbreekt. Ook de achternaam Kleijwegt vindt zijn oorsprong in de omgeving van Rotterdam. Hij is afgeleid van de tussen de dorpen Overschie en Hillegersberg slingerende Kleiweg.

Andere voorbeelden van Rotterdamse grammatica zijn *gerole* voor *geruild*, *geschole* voor *geschuild*, *gewove* voor *gewuifd*, *georve* voor *geërfd*, *gescheje* voor *gescheiden*, *gebreje* voor *gebreid* en *gegloofd* voor *geloofd*.

Steenkolenengels

Door de vele tienduizenden havenarbeiders die in contact kwamen met Engelse zeelieden (vooral van kolenboten) is veel verbasterd Engels in het Rotterdams terechtgekomen. Hun beroepstaal werd gezinstaal en door de grote gezinnen en het grote aantal havenarbeiders (toen nog bootwerkers genoemd) werd deze opgenomen in de algemene taal van de stad. Waarschijnlijk is dit een van de weinige beroepstalen waarmee dit is gebeurd.

Voorbeelden van steenkolenengels zijn:

afnokken, stoppen met werken; Eng.: to knock off.

aftaaien, vertrekken; Eng.: to tie up: meren, vastleggen van een schip; aftaaien is dus het tegenovergestelde, hoewel de woordcombinatie 'to tie off' in het Engels niet bestaat.

bi(e)kwammes, ook: **bi(e)kwanner**, groot exemplaar; Eng.: big one.

bietskommer, (ook volksetymologisch: **bietskomkommer**), bedelaar; Eng.: beachcomber: strandjutter; vandaar: **bietsen**: bedelen en **bietsen**: bedelaar.

ROTTERDAM

bleddie hoera, kouwe drukte; Eng.: bloody hurray.
horrie op, volop; Eng.: hurry up.
knijverzak, broodzak; Eng.: to connive: oogluikend toestaan.
kolebakt, wat je –, wat je zegt; Eng: what you call it (via: **wat je kolekit**; ook gehoord: **het weer is niet wat je me –**).
lekko, laat maar zakken/vallen; Eng.: let go.
mats, te –, te veel, te gek; Eng.: too much.
never-come-back-line, onduidelijke scheepvaartmaatschappij, wilde vaart.
studdie-an, hard, geregeld (over werken); Eng.: sturdy.
tallieman, controleur in de haven; Eng.: to tally: natellen, controleren.
toebloks zitten, vastzitten (ook figuurlijk); Eng.: two-blocks (een takel is two-blocks als er zover is opgehaald dat de twee takelblokken elkaar ontmoeten).
turn-to blazen, sein geven om weer aan het werk te gaan.
veter, elevator; verbastering van de Engelse uitspraak van elevator.
zool, halve –, sufferd, klootzak; Eng.: asshole.

Haventaal

Veel haventaal in Rotterdam werd ook figuurlijk gebruikt buiten de haven. Het jargon dat afkomstig was uit de stukgoedsector is door de opkomst van de containervaart goedgevoel verdwenen; door de automatisering van het massagoed is ook dat jargon verdwenen.

Amsterdammer, hijs die uit de strop valt.
apie, één kilo.
armen-en-benen-boot, boot met rolletjes (ruwe boomstammen, mijnstutten) waarop veel ongelukken gebeurden.
bakkie, een – doen, 1. Een schip vastleggen; 2. Een kopje koffie drinken.
ban, ploeg havenarbeiders.
blind, een -e dag, een dag waarop niets verdiend wordt.
bokkum, een – halen, op kantoor moeten komen om een standje in ontvangst te nemen.
Calandstrater, stakingbreker; naar de Calandstraat, waar tijdens de elevatorstaking van 1907 het pakhuis was van de Stuwadoorsvereniging, dat dienst deed als aanneemlokaal van de werkwilligen.
dooie varkens, balen meel.
doorsteker, makkelijk te maken hijs; hij heeft een –; hij heeft mazzel.
haasje-over-bootje, klein stoomschip met weinig lading; het haasje-over slaat op de snelheid waarmee ze geladen en gelost werden.
haken weg!, wordt geroepen als er controle komt bij een karwei waarbij geen haken gebruikt mogen worden, bijvoorbeeld bij het lossen van balen meel; ook overdrachtelijk gebruikt bij andere vormen van controle.
havenartiest, havenarbeider

- havenbaron**, werkgever in de haven.
- heintje**, graanmonster, later aanveegsel onder in het ruim.
- Hok, het –**, houten gebouw op Katendrecht waar losse bootwerkers werden aangenomen.
- katje**, baaltje suiker, koffie, graan enz., dat men voor eigen gebruik meeneemt.
- keteljurk**, ketelpak.
- ketelpak**, overall (leenvertaling van boilersuit).
- kippevoer**, katje graan.
- kistjesman**, parlevinker.
- klaar naar huis**, systeem waarbij het werktempo wordt opgejaagd, zodat de bootwerkers eerder naar huis kunnen.
- kloszaterdag**, ingeroosterde zaterdag waarop gewerkt moet worden (waarop je dus de klos bent).
- kras**, voorman bij de bootwerkers.
- kuieren**, onbetaald verlof als straf (een dag –).
- lege koelen**, koeihuiden.
- lijken, uit de –**, doodmoe (een lijk is een touw dat ter versterking in de rand van een zeil wordt vastgenaaid).
- Lijn, de –**, Holland-Amerika Lijn (vanwege de groen-wit-groene band om de gele pijpen en de arbeidsomstandigheden ontstond het rijm onder de werknemers: ‘Groen-wit-groen, weinig vreten, veel te doen’; de andere naam van de Lijn, de Nederlandsch-Amerikaansche Stoomvaart Maatschappij, NASM, leverde op: ‘Never A Square Meal’).
- maffer**, stakingsbreker.
- mopperen**, koffiedrinken.
- natte-jassen-boot**, schip met huiden.
- neten**, kantoorpersoneel.
- paal, aan de – lopen**, werkloos zijn.
- peunen**, hard werken.
- pier 7**, lang meisje (pier 7 is de langste pier in de Waalhaven).
- pik, vijf – (van de baas)**, vijf minuten pauze (in de baas z’n tijd).
- poehaan**, kras, voorman bij de bootwerkers.
- poenjakken**, classificeren.
- put**, ruim van een schip.
- roelers**, mannen die zeeschepen vastleggen; verenigd in de coöperatie De Eendracht.
- rolletje**, het ongezaagde hout, ruwe boomstammen, mijnstutten.
- schijten en zeiken**, 55 kilo.
- spekkoper**, havenarbeider die genoeg geld heeft om spek te kopen, in het begin van de eeuw een luxe; iemand die geluk heeft, mazzelpik.
- spreeuw**, voorman in de vemen, pakhuisbediende.
- stijve trut**, 13 kilo.
- stikkezak**, broodzak.
- strippen**, het leeghalen van containers.

ROTTERDAM

stroomwerk, laden en lossen van schepen die op de boeien liggen (op stroom) in plaats van aan de kade.
stuffen, het vullen van containers.
stutten, aan de – trekken, weggaan.
tamp, uiteinde van een sloopstros, vandaar ook mannelijk lid; ook: tampeloeris.
zwaantjes, twee –, 22 kilo.
zwarte bende, douane.
zwiepen, een bootje –; een schip schoonmaken, classificeren.

Het 'haaltje'

Men hoort weleens zeggen, dat het Rotterdamse dialect verdwijnt, omdat veel kenmerken van vroeger niet meer zijn te horen of slechts in beperkte mate. Men kan ook stellen dat het dialect, net als de standaardtaal, verandert. Als men kan zeggen dat de taal leeft, dan geldt dat zeker voor het dialect. Een van de kenmerken die de tand des tijds hebben doorstaan, is de zogenaamde zangerigheid. Die werd al vermeld door de dichter P.A. de Genestet in zijn gedicht 'Anni's taal' uit 1857, waarvan de slotregels luiden:

*Dat God u beware voor ons valsch,
Ons afgesproken taaltje,
Ook voor den Delftsche tongval – als
Voor 't Rotterdamsche haaltje!*

Een Rotterdams gedicht

Aan het begin van de twintigste eeuw schreef de Rotterdammer J. van Buren (1886–1971) het gedicht 'De Rotterdammer', waarin een aantal kenmerken van het Rotterdams voorkomt. Veel kenmerken, zoals de meervoudsvormen *mandes* enz., komen nu niet meer voor. Desondanks:

*Als iemand spreekt van kakie of van táretje
Van heit-ie, zeit-ie, leit-ie, of van plaas,
Of voor sigaar gebruikt het woord segáretje,
Of spreekt iemand met een reuze praas;
Wanneer hij zegt: me zelle en me benne
En van zijn eigendommen zegt das fammain,
In plaats van kunnen kanne zegt of kenne,
Dan moet hij vast een Rotterdammer zijn.*

*Als iemand spreekt met hullie en met zullie,
Of mandes, kippes, naaldes, meides zegt,*

PROVINCIE ZUID-HOLLAND

*Wanneer hij klest van wullie en van hullie,
Of zegt hij leit in plaats van ligt of legt,
Als hij in plaats van zagen zegt me zagge,
Plaats Lommerrijk betitelt Vrouw Romein,
Of als hij zegt dat mos gewoon nie magge,
Dan moet hij vast een Rotterdammer zijn.*

*Spreekt iemand van de Varkessteeg of Hooisteeg,
Van Breggesteeg of Jonker Frankestraat,
Van Mannenlaan, van Gapersteeg of Penssteeg,
Of zelfs van Slikvaart of van Kwakernaat;
Zegt hij nog Bonte Paal of Nieuwe Werk,
Of Ouwe Beestemart in plaats van Hofplein,
Dan moet hij een echte ouwe Rotterdammer zijn.*

Bijnamen

Rotterdamers staan erom bekend dat ze graag bijnamen geven aan personen, gebouwen en andere zaken die in de stad zijn waar te nemen. Zodra er een nieuw gebouw of beeldhouwwerk in Rotterdam verschijnt, zoekt de volksmond daar een bijnaam voor, vaak geholpen door de plaatselijke pers. Dat was vroeger zo en dat is nog steeds zo, hoewel het lijkt alsof men er tegenwoordig meer behagen in scheidt dan voorheen.

Baan, de –, hier was de ingang van het gebouw van de GGD, de ingang is tegenwoordig aan de Schiedamsedijk.

Bank-bil-jet, bijnaam van *De Welvaart* (een naakte vrouwenfiguur), een beeldhouwwerk van P. Starreveld aan de gevel van de bank van ABN AMRO aan de Coolsingel (vroeger aan de Blaak en toen 'Nakie van Blakie' geheten).

Boerenhemel, Rotterdamse Rijweg, omdat voor stadsuitbreiding uitgekochte boeren in Overschie hier een villa kochten of lieten bouwen.

Cal(l)andplein, dat deel van de Coolsingel waar het monument voor Pieter Caland, die de Nieuwe Waterweg ontwierp, stond; het monument is inmiddels verplaatst naar de Veerkade.

Doelenplein, Schouwburgplein.

Dutch Windmill, Bep van Klaveren, 1907–1992; de bokser Van Klaveren werd in 1928 Olympisch kampioen in het vedergewicht.

Flipspuit, Hofpleinfontein; de fontein was een geschenk van Phs. van Ommeren aan de stad Rotterdam.

Glazen Paleis, Van Nellefabriek in de Spaanse Polder van het architectenbureau Brinkman en Van der Vlugt; naar analogie van het Crystal Palace in Londen.

Hef, de –, Spoorweghefbrug over de Koningshaven.

Hofje voor verwaarloosde dienstmeisjes, Hofje van Gerrit de Koker, vanaf 1784

ROTTERDAM

- aan de Goudsesingel, na de oorlog herbouwd aan de Taborstraat in Kralingen.
- Jan Gat**, *De verwoeste stad* op Plein 1940, beeldhouwwerk van Ossip Zadkine uit 1953; ook: 'Jan met de handjes' en 'Zadkinie' (Bootwerker: 'Net me baas: z'n klauwe staan verkeerd en geen hart in z'n lijf').
- Kaap, de –**, Katendrecht.
- Kaat Mossel**, Catharina Mulder, 1725–1798, prinsgezinde visvrouw, die tien jaar in het cachot onder de toren van het stadhuis op de Hoogstraat zat.
- Kasbah**, voormalige horeca-paviljoens in het Worstbos (zie aldaar) aan het Weena.
- Kasteel, het –**, voetbalstadion van Sparta.
- King Kong**, Christiaan Anthonius Lindemans, 1912–1946; aanvankelijk verzetsstrijder, later landverrader.
- Klein-Mokum**, door de joodse gemeenschap van Rotterdam; van de ongeveer 12.000 Rotterdamse joden keerden er na de Tweede Wereldoorlog slechts 700 terug.
- Koffiemolenbrug**, voormalige draaibrug over de Spoorweghaven.
- Koningin van de Maas**, bijnaam voor Rotterdam die voor zichzelf spreekt.
- Koopgoot**, Beurspassage, het winkelcentrum van het Beursplein naar de Lijnbaan onder de Coolsingel door.
- Kralingen**, 1. de Leeuw van –; Henri Martin (1793–1882), oud-leeuwentemmer, die de eerste directeur was van de Rotterdamse Diergaarde;
2. zo oud als de weg naar –, heel oud; er zijn diverse theorieën over de ouderdom van deze weg, maar volgens één is hij van Romeinse oorsprong en stond de weg naar Kralingen op de beroemde Peutingerkaart. De uitdrukking is ook buiten Rotterdam bekend, maar luidt elders ook wel: zo oud als de weg van Rome. Mocht de weg van Kralingen werkelijk van Romeinse oorsprong zijn, dan wordt met de verschillende uitdrukkingen misschien wel dezelfde weg bedoeld.
- Kuip, de –**, voetbalstadion van Feyenoord, plaats waar in 2000 de finale van het EK Voetbal wordt gespeeld.
- Luchtspoor**, na de aanleg van de spoortunnel gesloopt spoorwegviaduct over de Binnenrotte (andere bijnamen 'duizendpoot' en 'grote paraplu').
- Maasbrug**, Willemsbrug; ook in de uitdrukking; hij moet oom zeggen tegen de – en tante tegen het Poortgebouw; hij is wel een heel echte Rotterdammer.
- Mokum-Reis**, door de joodse gemeenschap van Rotterdam; Reis is de letter 'r' in het Hebreeuwse alfabet en de eerste letter van Rotterdam; mokum betekent stad; Amsterdam heet om die reden wel Mokum-Aleph.
- Moordenaar**, (stoom)tram van de Rosestraat naar diverse bestemmingen op de Zuid-Hollandse eilanden (1893–1966).
- Nachtburgemeester**, bijnaam van de dichter Jules Deelder; Deelder kreeg de bijnaam vanwege zijn opvallende verschijning; hij ontving in 1988 de Anna Blaman-prijs voor letterkunde niet alleen voor zijn proza en poëzie, maar ook 'voor zijn optreden en aanwezigheid in Rotterdam en daarbuiten'.
- Pluk-me-kaalstraat**, Puntegaalstraat, waar tussen 1946 en 1996 het Belastingkantoor was gevestigd.

Ponskaart, beoogd woongebouw aan het Weena van architect Henk Klunder (werd nooit gebouwd; op die plaats staat tegenwoordig de Weena-toren).

Poortgebouw, zie: Maasbrug.

Reus van Rotterdam, Rigardus Rijnhout (1922–1958) was 2,35 m lang.

Rue de Flens, Pannekoekstraat.

Rue de Pantalon, Rubroekstraat.

Vierleeuwenbrug, Koningsbrug over de Oude Haven met op de vier hoeken beeldhouwde leeuwen; in 1860 geopend door koning Willem III en gesloopt in 1960 na de aanleg van de Maasboulevard; nu vaak abusievelijk gebruikt voor de Regentessebrug over de Wijnhaven.

Flotje, het –, drijvend bureau van de rivierpolitie in de Parkhaven van 1931–1933; het houten gebouw heeft heel lang in Zwijndrecht op de wal gestaan, maar drijft tegenwoordig in de Veerhaven en doet dienst als kantoor; de bijnaam ging aanvankelijk over op het stenen politiebureau op de wal.

Waslijn, *Maasbeeld* van Auke de Vries uit 1981, hangt tussen de Willemsbrug en een voormalige pijler van de Spoorbrug.

Witte Huis, op het – sta je hoger, bijdehante opmerking als er iemand op je tenen staat.

Zebra's, Xerxes (Rotterdamse voetbalclub).

Zimmermans draaiorgel, Stadhuis aan de Coolsingel van de architect Henri Evers, 1920 (Zimmerman was destijds burgemeester van Rotterdam); zo genoemd door de schrijver Jan Willem de Boer; ook Jef Last was weinig complimenteus; in *Links Richten* nr. 3: 'het protserige stadhuis in quasi deftige neo-renaïssancistische suikerbakkerstijl opgetrokken'.

Zwaan, de –, Erasmusbrug.

De woordenschat

Veel exclusief Rotterdamse woorden zijn er niet. Het woord *hol* voor *helling* gaat in Rotterdam door voor een echt, onvervalst en exclusief Rotterdams begrip. Hoewel in de plaatsen rond Rotterdam het woord voor hol *stoep* is, schijnt het, beperkt, ook elders voor te komen. Het woord *kochelen* voor sneeuwballen gooien is een typisch Rotterdams woord. In het *Woordenboek van de Nederlandsche Taal* staan voorbeelden van Rotterdamse auteurs als Annie Salomons en Carel van Nievelt.

afgelajen, dronken.

alebessie, aalbessenjenever.

alison dr., Allinsonbrood.

balletje, als een –, dronken.

batsies, zwarte gymschoenen.

berespek, ontbijtspek.

bloedblaar, alpinopet.

bouten, zijn behoefte doen.

ROTTERDAM

- buizen**, grote hoeveelheden bier drinken.
- bunzig**, bang.
- Crooswijkertje**, akelige hoest (genoemd naar de begraafplaats Crooswijk).
- dalek**, straks, terwijl het een verkorte vorm is van dadelijk, dat meteen betekent.
- drolletje drie van Overschie**, iemand die achteraan komt kakken.
- dubbelt**, dubbel.
- gehakt, bal –**, sufferd.
- gers**, tof.
- giechel**, neus; 'die blauwe – heb-tie ook niet van de thee'.
- godmajoor, als een –**, dronken.
- goft**, grote snelheid ('met een rotgof de boch door').
- groos**, trots (van: groots).
- harstkarbonade**, schouderkarbonade.
- hol**, helling.
- hollewaai**, schop onder de kont (ook: hollepieper).
- hotemetoot**, hoge ome: Japans: hatamoto (leenman van de Shôgun).
- huttemannen**, slijpen: dicht tegen elkaar aan dansen op langzame muziek, zogenaamde slijpmuziek; naar de Rotterdamse scharensliempfamilie Hutteman.
- jatmoos**, dief (i.t.t. het Jiddische handgeld).
- kakies**, 1. biscuitjes, 2. geld.
- kakkies, blote –**, blote voeten (Maleis: kaki: voet).
- kano, maat –**, grote schoenmaat.
- karbonadebuurt**, op stand; dure buurt.
- kellaarzen**, voetbalschoenen.
- keukensuiker**, basterdsuiker.
- kezen**, copuleren (van het Japanse geisha).
- kinderwagen, voor de –**, uitdrukking bij het geven van een fooi.
- klamme lappen, tussen de –**, in bed.
- kleinder**, kleiner.
- klets, een kouwe –**, een glas bier.
- kloffie**, kostuum.
- knol**, gat in hiel van kous of sok.
- kochelen**, sneeuwballen gooien (inkochelen: het gezicht met sneeuw insmeren).
- koeietiet**, uierboord.
- kruizenruiker**, hond.
- lel, in het – gooien**, in het water gooien.
- mart**, markt.
- marten**, naar de markt ('mart') gaan.
- mekken, schooltje –**, spijbelen.
- meuren**, stinken, slapen. In het boekje *ABN en dialect* schrijft de taalkundige Paardekoooper dat het woord *meuren* in het dialect van Breda 'stinken' betekent. Nu betekent *meuren* in Rotterdam ook stinken en mogelijk is dit een woord dat door Brabantse immigranten is meegebracht naar Rotterdam. *Meuren* betekent in Rotterdam echter ook 'slapen'. Ook het *Bargoens woordenboek* geeft voor

meuren 'slapen, of alleen maar in bed, in z'n nest liggen'. Nu kan er via: 'in z'n nest liggen stinken, in z'n nest liggen meuren' en 'liggen meuren' een betekenisverandering van 'stinken' naar 'slapen' hebben plaatsgevonden. Zo werd, in dialect, *meuren* dus 'meuren'.

De betekenisverandering hoeft echter niet per se in Rotterdam te hebben plaatsgevonden, want bijvoorbeeld ook in Den Haag is het woord in beide betekenissen bekend. Er is namelijk een tweede theorie, die het bestaan van een Bredaas dialectwoord in Rotterdam verklaart.

Het *Bargoens woordenboek* geeft bij *meuren* voorbeelden, die, zoals de samenstellers zeggen, alle uit de soldatentaal afkomstig zijn: 'Meur ze!' en: 'De meur!' voor 'Welterusten!'. Nu is in Breda, waar volgens professor Paardekooper *meuren* in de betekenis van 'stinken' vandaan komt, niet alleen een prachtige koepelgevangenis, maar ook de Koninklijke Militaire Academie gevestigd. Het is niet ondenkbeeldig, dat de cadetten van de KMA een Bredaas dialectwoord hebben overgenomen en dat na afloop van hun studie over de rest van de Nederlandse kazernes hebben verspreid.

Via de militaire dienst zijn daarna de dienstplichtigen ermee in aanraking gekomen en zij hebben het na hun afzwaaien mee naar huis genomen. De betekenisverandering van 'stinken' naar 'slapen' zou zich dan in militaire dienst hebben voltrokken. Gezien veler ervaring in diverse slaapzalen in Nederlandse kazernes is deze veronderstelling niet onlogisch. Bovendien heeft het overnemen van het plaatselijke 'plat' door studenten ook plaats in Leiden, waar een bepaald slag studenten soms decennia na het afronden van de studie nog spreekt van *Leie, magge* en *komme*.

mokkel, negatieve benaming voor vrouw.

mos, 1. meisje (Spaans: moza); 2. mus.

Opoë Herfst, zo oud als –, naar Grietje Herfst-Braams (1841–1948), vrouw uit Kralingen die bijna net zo spreekwoordelijk oud werd als de weg erheen.

pijt, kostuum.

pleur, een bakkie –, een kop koffie.

plomp, water ('iemand in de – gooien').

poer, kwijt, weg.

reeskak, diarree.

reetketelsteen, aambeien.

schaarloos rondlopen, doelloos lopen.

scharlokeren, spijbelen (ook: **schielokeren**); afleiding van het plaatsje Schoonderloo tussen Rotterdam en Delfshaven.

scharrig, armoedig.

slijpfox, langzame foxtrot.

snotje, in het – hebben, in de gaten hebben.

spekbuurt, arbeiderswijk.

sportvlekken, spermavlekken op kleding.

stad, de –, het centrum van Rotterdam.

statten, naar het centrum van Rotterdam ('de stad') gaan.

ROTTERDAM

stereospek, ontbijtkoek; genoemd naar de voormalige Stereo-bakkerij in de Gouvernestraat in Rotterdams Oude Westen.
stoot, mooie vrouw; lekker stuk.
straks niet ook, natuurlijk wel.
van onderen, opgelet, er komt iets van boven.
veels, – te veel, meer dan genoeg.
zweet, kom –; kop koffie.

Ten overvloede: deze lijst is slechts een greep.

Literatuur

- Endt, E. en L. Frerichs (1980), *Bargoens Woordenboek*, Baarn, Thomas Rap (10e druk).
Ginneken, Jac. van en J. Endepols (1931), *De Regenboogkleuren van Nederlands taal*, Nijmegen, Malmberg (2e druk).
Hausdorff, D. (1978), *Jizkor, platenatlas van drie en een halve eeuw geschiedenis van de joodse gemeente in Rotterdam van 1610 tot ± 1960*, Baarn, Bosch & Keuning.
Jongh, G. T. J. de e.a. (1904), *De misdadige jeugd in het havenbedrijf*, Rotterdam, W. L. Brusse.
Opprel, A. (1896), *Het dialect van Oud-Beierland*, Deventer, H. P. ter Braak.
Paardekooper, P. C. (1976), *ABN en dialect*, Den Bosch, Malmberg (6e druk).
Slaager, Arie (1977), *Klaar, naar huis*, Rotterdam, WAR/RKS.
Teychiné Stakenburg, A. J. en Ed van Wijk (1958), *Rotterdam*, 's-Gravenhage, Van Hoeve.
Wagener, W. A. (1967), *Leer mij ze kennen... de Rotterdammers*, Leiden, A. W. Sijthoff.
Weijnen, A. (1941), *De Nederlandse dialecten*, Groningen, Noordhoff.
Winkler, Johan (1874), *Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon*, 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff

Overig materiaal is afkomstig uit:

Tijdschrift voor Taal en Letteren, *De Nieuwe Taalgids*, *Rotterdams(ch) Jaarboekje*, *Het Vrije Volk*, *Rotterdams Nieuwsblad*, *NRC*, *Maasbode*, *Stadskrant*, *Het Zuiden* en *De Havenloods*.

Utrecht

Stad-Utrechts. Honderd jaar vollekstaol in het hartsie van het lând*

HARM SCHOLTMEIJER

Een karakterisering van het Utrechts op basis van de woordenschat, zoals in deze bijdrage is gedaan, is bepaald niet eenvoudig. Meer dan door typische, van het Nederlands afwijkende woorden kenmerkt het Utrechts zich immers door een eigen *uitspraak* van de Nederlandse woorden. Daarbij zijn heel veel verschillen met de Standaardnederlandse uitspraak te constateren, maar de belangrijkste zijn toch wel deze:

- De *aa* wordt uitgesproken als *ao*.
- De *a* wordt gerekt uitgesproken.
- De *-t* aan het wordeinde wordt vaak niet uitgesproken.
- Het geheel klinkt wat slepend, lijsig.

Een geheel eigen plaats lijkt het Utrechts (stad en provincie) alleen in te nemen op een onderdeel van de vormleer, namelijk de verkleinwoorduitgang *sie*, die volgt wanneer het grondwoord uitgaat op *-t*, en de *tsie*, die volgt wanneer het grondwoord eindigt op *l*, *r* of *n* en deze medeklinkers voorafgegaan worden door een lange klinker of een *e*-sjwa (dat is de 'zwakke' *e* van *de*), vergelijk *dubbeltsie*.

Het Utrechts is ook buiten de stad bekend geworden door een aantal cabaretiers die het dialect weleens gebruikt voor een Utrechts typetje: Rijk de Gooyer, Herman van Veen, Herman Berkien, Tineke Schouten. Een zo zuiver mogelijke weergave van het Utrechts is daarbij soms ondergeschikt gemaakt aan het humoristische effect.

Ook het Utrechts groeit naar het Nederlands toe. Maar het Utrechtse dialect of het onmiskenbare Utrechtse accent is in de stad nog volop te horen, bijvoorbeeld in het stadion bij de wedstrijden van F.C. Utrecht.

Voor de onderstaande greep uit de Stad-Utrechtse woordenschat is in hoofdzaak gebruik gemaakt van twee bronnen: een woordenlijst van A. Beets uit 1927, voor de negentiende eeuw, en de tweede druk van het woordenboekje van B.J. Martens van Vliet uit 1997, voor de twintigste eeuw.

De toegepaste werkwijze is als volgt. Allereerst werd de woordenlijst van Beets

*Voor hun commentaar op een eerdere versie van dit hoofdstuk ben ik de heren B.J. Martens van Vliet en J. Nijen Twilhaar zeer erkentelijk.

doorgenomen op woorden die in een van de te behandelen categorieën (handel en markt, fraude, diefstal, misdaad en prostitutie enz.) ondergebracht kunnen worden. Een persoonlijke selectie van woorden die niet in een van de categorieën passen, maar die toch als kenmerkend voor het Utrechts te beschouwen zijn, is daaraan toegevoegd. Vervolgens is in het woordenboek van Martens van Vliet nagegaan welke van die woorden nog steeds in het Utrechts voorkomen. Daaruit valt eenvoudig af te leiden welke woorden uit de lijst-Beets nu niet meer voorkomen (althans niet in de lijst-Martens van Vliet), en er is daarom van afgezien om die woorden nog eens apart op te sommen. Wel zijn aan de bewaard gebleven woorden andere woorden uit de lijst-Martens van Vliet toegevoegd, die in dezelfde categorie (handel en markt, etc.) thuishoren.

De betekenisomschrijvingen en de voorbeeldzinnen zijn ontleend aan Beets resp. Martens van Vliet. Aanpassingen in de spelling of tekstuele wijzigingen zijn met terughoudendheid toegepast. Informatie die niet in de genoemde twee bronnen is te vinden, maar door mij op basis van andere bronnen (bijvoorbeeld Van Dale, *Woordenboek der Nederlandsche taal* (WNT)) is toegevoegd, wordt steeds voorafgegaan door een asterisk (*).

De negentiende eeuw

In de jaren 1927 tot 1929 publiceerde A. Beets een lijst met 'Utrechtsche Volksworden en Volksgezegden', aangevuld met 'Rijmpjes, Raadsels, enz.' en 'Plaatsen en straten' in het tijdschrift *Driemaandelijksche Bladen*, een blad dat blijkens de ondertitel werd 'uitgegeven door de Vereeniging tot onderzoek van Taal en Volksleven, vooral in het oosten van Nederland'.

In totaal neemt de woordenlijst 68 bladzijden in beslag, waarvan 30 aan de eigenlijke (Stad-)Utrechtse woorden zijn gewijd; de overige bladzijden zijn gewijd aan volksgezegden en volksgrappen, rijmpjes, raadsels enz. (grotendeels uit de stad), en een lijst met woorden die voornamelijk in de *provincie* Utrecht bekend zijn.

Het maken van een woordverzameling was bij Beets in vertrouwde handen: in 1886 en van 1888 tot 1932 werkte hij als redacteur aan het WNT. In die jaren woonde hij te Leiden, waar het scriptorium van het Woordenboek gevestigd was (en is). Ondanks het feit dat de lijst pas gepubliceerd werd toen de twintigste eeuw al zeventwintig jaar oud was, moeten veel van de opgenomen woorden al, of alleen, in de negentiende eeuw bekend zijn geweest. Beets putte doorgaans uit de (opgeschreven) herinneringen aan de stad waar hij op 28 juli 1860 geboren was, en die hij in 1886 verliet.

Naast de eigen observatie is er nog een bron voor de lijst die eigenlijk niet onvermeld mag worden gelaten. Adriaan Beets' vader was Nicolaas Beets, die onder het pseudoniem Hildebrand onder andere met zijn *Camera Obscura* furore had gemaakt, en die te Utrecht eerst predikant en later hoogleraar was. Bij de inleiding van de Woordenlijst schrijft Beets dat hij gebruik maakte van 'mondelijke mede-

UTRECHT

deelingen of schriftelijke aantekeningen van mijn Vader, die als predikant bij 't huis- en ziekenbezoek bij de kleine burgerij, veel opgevangen en aangeteekend had' (1927: 2).

In totaal telt de Woordenlijst 335 woorden. Bijna de helft daarvan, namelijk 157 woorden, staat ook in Van Dale (editie 1992). Daarvan zijn er 54 voorzien van de toevoeging 'gew.' (= gewestelijk) en 11 van 'volkst.' (= volkstaal). Een enkele keer staat er specifiek bij dat het om een Utrechts woord gaat. Van *dons*, dat in Beets' woordenlijst voorkomt in 'De groote dons = de Turksche trom' wordt in Van Dale bijvoorbeeld opgemerkt: 'de grote dons te Utrecht ben. voor de Turkse trom'. Mogelijk gaat die vermelding, zoals wel vaker bij Van Dale het geval is, terug op het WNT, waar als vierde betekenis van *dons* opgegeven staat: 'De groote dons, de Turksche trom, o.a. te Utrecht.'

Heel wat Utrechtse woorden zouden, net als *dons*, in het WNT en successievelijk in Van Dale terechtgekomen kunnen zijn. WNT-redacteur Beets vond waarschijnlijk van een groot aantal woorden uit zijn aantekeningen dat ze ook wel in de grote woordverzameling van het WNT opgenomen kon worden, met de vermelding 'gewest.' (= gewestelijk) of 'in dial.' (= in dialecten). Noch het WNT noch Van Dale trekt immers een duidelijke grens tussen de bovenregionale woordenschat en de gewestelijke woordenschat, waardoor er voor de regionale woorden in de beide woordenboeken, die de Nederlandse taal beschrijven, toch ruim plaats is. Maar welke gewestelijke woorden wel zijn opgenomen en welke niet, blijft in beide woordenboeken onduidelijk. Een vaststaand criterium ontbreekt eenvoudigweg. WNT-initiator De Vries vond dat alleen dialectwoorden mochten worden opgenomen die in ruime kring bekend waren (zie Moerdijk 1994: 10). Hoe ruim de kring moest wezen, wordt evenwel niet vermeld. Maar wie de woordenboeken doorleest, constateert al gauw dat een woord uit de Hollandse of Utrechtse dialecten veel meer kans heeft opgenomen te worden dan bijvoorbeeld een Overijssels, Zeeuws of Gronings woord. Sommige typisch-westelijke woorden figureren in de genoemde woordenboeken zelfs zonder de toevoeging 'gew(est.)'. Dat zoveel woorden uit de Utrechtse lijst ook in Van Dale terug te vinden zijn, wil dus nog helemaal niet zeggen dat ze ook werkelijk een landelijke spreiding hebben. Maar uit te sluiten valt dat evenmin. Beets was dat zich goed bewust. getuige de volgende woorden uit de inleiding bij zijn lijst:

Niet alles wat in deze lijst voorkomt *is*, omdat het er in voorkomt, Utrechtsch, of *karakteristiek* Utrechtsch, of *uitsluitend* Utrechtsch; dit weet ik zeer wel; er is immers mede in opgenomen hetgeen ik in Utrecht hoorde en mij van elders niet bekend was, en dat ik dus meende voor Utrechtsch te moeten of te mogen houden. Er zal dus in de lijst wel te schiften en uit te scheiden zijn; maar in dialect-lijsten geldt de regel, dat 'te veel' schadelijk is, niet.

P.J. Meertens publiceerde in dezelfde jaargang van hetzelfde tijdschrift *Driemaandelijksche Bladen* een artikel dat ook nog eens de titel draagt 'Utrechtse volksworden en volksgezegden' (dezelfde titel dus als die van Beets' eerste bijdrage, al kan

ter verdediging worden aangevoerd dat het hier gaat om een herdruk van een artikel dat eerder in *Maandblad van Oud-Utrecht* verscheen). Hierin wijst hij erop dat een groot aantal woorden die door Beets als Utrechts beschouwd worden, helemaal niet Utrechts is. Het gaat ofwel om Nederlandse woorden die op zijn Utrechts worden uitgesproken, ofwel om woorden die tot het algemeen Nederlands of tot de groepstaal van het stadsproletariaat behoren. 'Ieder weet, hoe licht men gevaar loopt om een algemeen gebruikelijk woord voor een dialectwoord aan te zien, en omgekeerd een typies dialectwoord niet als zodanig te kunnen herkennen. Het laatste is vooral het geval bij wie zelf het dialect spreken, of er van kindsbeen af mee vertrouwd zijn' (p. 131). Bij deze vaststelling, die ook in onze tijd nog niets aan geldigheid heeft ingeboet, moeten we bedenken dat Meertens, in tegenstelling tot Beets, in zijn jeugd met een ander dialect dan het Utrechts had kennis gemaakt, namelijk het Zeeuws van Middelburg. Daarom wist hij wat niet typisch Utrechts was in de lijst-Beets, en hij doet de opsteller ervan de aanbeveling om niet minder dan 44 woorden uit de lijst te verwijderen.

In het onderstaande overzicht vormt de lijst-Beets het uitgangspunt, inclusief de woorden die ook elders wel bekend zijn. Niet altijd is dat specifiek aangegeven; alleen de opmerkingen van Meertens zijn waar relevant steeds overgenomen.

Handel, markt

beuren, innen; ontvangen. 'Ik mot van aovet noch beuren = mijn weekloon nog ontvangen.'

ofslag, afslag (van vis). * Volgens Meertens niet specifiek Utrechts, maar een Nederlands woord op z'n Utrechts uitgesproken.

rijding, broodzetting, dat wil zeggen de vaststelling (door de overheid) van de maximum-prijs voor brood.

sloeg, slag, slaatje, winst. *Een mooie sloeg*, een belangrijke winst (bij 't spel, in een onderneming enz.).

stroelen, inhalen, opstrijken van de winst bij 't spel: knickers, centen enz. *Ik stroel ze!* Ik strijk mijn winst op. Ook wel voor: goede zaken doen, geld verdienen. *Jij stroelt ze maar!* Jij bent maar aan de winnende hand, en ook wel voor: Jij verdient maar; jij wordt maar rijk! * Van Dale kent dit woord ook (als gewestelijk), maar met een heel andere betekenis: 1. (van water) ruisend stromen, murmelend vloeien; 2. (inform.) wateren.

Fraude, diefstal, misdaad, prostitutie

bijthok, arrestantencel in 't politiebureau.

mooie messies, lichte vrouwen. In de vertaling van de gelijkenis van de verloren zoon in 'de platste spraak van de laagste klasse des volks te Utrecht', opgenomen in het *Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon* uit 1874 komt de woordgroep *mooie messies* (lett. meisjes) voor. Deze mooie messies hebben de verloren zoon de grootse porsie (= deel) van zijn gellsetsi (= geld) afgevokke (van *affikke* afhandig maken; *fikke* = vingers). Beets' vertaling van *mooie messies* met 'lichte vrouwen' lijkt daarom niet te ver gezocht. * Het *Algemeen Nederduitsch*

UTRECHT

en Friesch Dialecticon, samengesteld door de Leeuwarder arts Johan Winkler, is een verzameling van een kleine tweehonderd vertalingen van de gelijkenis van de verloren zoon (Lucas 15:11-32) in dialecten uit Nederland, Neder-Duitsland en Vlaanderen. Utrecht is in dit boek met twee vertalingen vertegenwoordigd, een in het 'gewone Utrechts' en een in de 'platste spraak van de laagste klasse'. Er is nog een stad die met twee vertalingen vertegenwoordigd is, Haarlem. Maar van Haarlem is, naast de vertaling in het gewone Haarlems, niet een 'plattere' vertaling opgenomen, maar juist een die dichter bij het Nederlands staat. Dat is een vertaling in het zogeheten 'modern Hollands', de term die Winkler gebruikt voor de imitatie van de Nederlandse schrijftaal in de gesproken taal. Hij kiest voor een opname van dat modern Hollands (dat in veel meer plaatsen in en buiten Holland gesproken wordt) juist voor Haarlem, omdat daar naar zijn mening procentueel de meeste sprekers van dat modern Hollands wonen. Waarschijnlijk heeft Haarlem aan die constatering de nog altijd bestaande *communis opinio* te danken, dat er het 'zuiverste Nederlands' wordt gesproken (maar dát heeft Winkler nooit gezegd!).

Werk en werkloosheid, rijk en arm, sociale klassen en diverse groeperingen
erremoei, kan in het Utrechts *armoede* betekenen, maar ook (en zeer gebruikelijk) ellende, narigheid: *'t Is erremoei mit 'em*. Ironisch: *'t Is erremoei mitsje!* = och, wat ben je toch te beklagen! Of: Ja zeker, je bent te beklagen (maar nou jok ik).
vrijwoninkje, vrije woning (oud-Utrechts: 'kamer') in een stichting voor arme lieden. *Moeite doen voor een vrijwoninkje. Een vrijwoninkje in de Stevensfundatie.*

Ziekte en gezondheid

borstig, kortademig, aamborstig, astmatisch

hechten, kort en moeilijk ademen, van een vermoeide hond, een astmalijder, enz. *'t Stomme dier lee te hechte, dajje der gelome ('geloof me') meejelij mee kreech*. * Van Dale noemt deze betekenis 'gewestelijk'. De 'vermoeide hond en de kortademige persoon', die bij de betekenisomschrijving als voorbeeld fungeren, doen vermoeden dat de gewestelijke betekenis teruggaat op de aantekeningen van Beets, via WNT-deel VI (uit 1912, toen Beets redacteur was), waar ook al de vermoeide hond en de kortademige persoon als voorbeelden optreden. Alleen luidt in het WNT het aan het Utrechtse dialect ontleende voorbeeldzinnetje: *'t Arme mins lee te hechte, daj der meejelij mee kreeg*.

klera, cholera.

kortaosemig, kortademig.

onderslaan, toucheren (verloskunde). *De dochter (dokter) hebmen onderslaoge*.

stijgje, strontje op het oog.

trietogen, druipogen.

wegescheet, strontje op het oog.

Eten, drinken, kroeg

arme jongen, gerecht van meel en water gekookt. * Ook in Van Dale, met toevoeging 'gew.'. Het WNT is specifieker: 'b.v. te Utrecht'.

ballechies, (balletjes) babbelaars.

-bessen, gebruikt waar het algemeen Nederlands *-beien* zegt, dus *aardbessen*, *moerbessen*. In de tuin van de familie Beets in de Boothstraat stond een moerbeiboom, door vader Beets vereeuwigd in dat schitterende gedicht dat begint met de regels 'De moerbeitoppen ruischten'.

broad, brood. Het meervoud luidt *broaje*, het verkleinwoord *brochie*.

bukkem, bokking; * de *u* in plaats van *o* komt in meer woorden voor (bijvoorbeeld *upperman* 'opperman'). Opvallend is de *-em* waar het Nederlands *-ing* heeft, een verschijnsel dat elders in de provincie Utrecht ook wel voorkomt. *Bunsem* 'bunzing' komt in een aantal plaatsen in de Lopikerwaard voor, evenals het hiervan afgeleide woord *bunsemme*, met als betekenis o.a. 'heen en weer lopen' en 'stinken'. In het oosten van Utrecht heet een zeis een *zeisem*, en dat houdt waarschijnlijk verband met een (oudere) vorm *zeising*, die in de jaren zestig nog in Eemdijk werd aangetroffen. (Scholtmeijer 1993, p. 48). Volgens Meertens gaat het om een niet specifiek-Utrechts woord, maar een Nederlands woord op z'n Utrechts uitgesproken.

fleppen, geluidnabootsend: kloppen, smakken of iets dergelijks. *Ik hoorde zo'n geflep*. * Het woord komt in Van Dale (editie 1992) met deze betekenis niet voor, maar heeft in het WNT als eerste betekenis: 'Een zeker klokkend of smakkend geluid maken. Gewestelijk, o.a. te Utrecht.' Meertens schrijft echter: 'Ik ken het te Utrecht alleen in de bet.: kussen, zoenen. [...]'. In Overijssel kent men dit woord in de betekenis, die Dr. Beets er aan toeschrijft'.

ge(r)nee-ge(r)naole, garnalen (verkleinwoord: *ge(r)nee-ge(r)naltsjies*). Als straatroep, maar ook als de gewone naam: *motsje gin genee-genaole vandaog?* * Een *ee*-klank in *garnaal* kwam langs de Zuiderzeekust wel voor, o.a. in Spakenburg-Bunschoten: *gerneel*.

hups, been uit het achterbeen van een varken, als kluif in de erwtensoep (meervoud *hupsen*). Beets hoorde dit in oktober 1900. Rond die tijd kwam in het oosten van de provincie (o.a. Amersfoort) en op de Veluwe de vorm *hips* voor. * Volgens Meertens was dit *hips* de enige vorm die in Utrecht voorkwam.

korse, kersen. * Met Utrechtse *o* in plaats van *e* voor *r(s)*; vgl. *Korsemis*, Kerstmis.

rouwkrakelingen, zeer grote krakelingen, die vroeger bij begrafenissen, na terugkomst in het sterfhuis, genuttigd werden en – door huisbedienden in een balie-
mand – aan sommige personen (met name aan de geestelijken) aan huis rondbezorgd. Beets voegt daaraan toe: 'Dit laatste, t.w. dat bij mijn vader, toen nog predikant, rouwkrakelingen werden bezorgd, herinner ik mij persoonlijk, doch ook maar van één enkele keer (begrafenis Mr. C.W.J. baron van Boetzelaer van Dubbeldam, 1872)'.

saliefliek, saliemelk, een drank die op het ijs genoten werd.

schel, schil van aardappels, appels enz. *Schelle(n)*: schillen. * Volgens Meertens niet specifiek Utrechts, maar een Nederlands woord op z'n Utrechts uitgesproken.

slokkers, in de schil gekookte aardappels.

spitjespaling, speetjespaling, mootjes gebakken paling aan een stokje (speetje).

* Utrechtse verkorting van *ee* tot *i*.

stadskelder, jenever uit de stadskelder is de aanduiding voor de beste Schiedammer. Beets tekende het woord op uit een in 1840 verschenen aflevering van het satirische blad *Gedenkschriften van eenen student* (Utrecht/Groningen 1838–1841), en voegt daaraan toe ‘Thans zeker niet meer bekend’. * Het WNT (deel VII, geredigeerd door A. Beets) schrijft bij *stadskelder*: stadswijnkelder (b.v. voorheen te Utrecht: oorspronkelijk onder het (oude) stadhuis; later onder een ander, naburig stadsgebouw, en tot dranklijterij verhuurd’. Ewoud Sanders vult in zijn *Borrelwoordenboek* (Den Haag 1997) aan: ‘In veel steden – vooral in Duitsland – werd vroeger vanuit deze kelders wijn, bier en sterkedrank verkocht. Verschillende kelders ontwikkelden zich tot het brandpunt van het stedelijk leven. Dat gold ook voor de stadskelder onder het oude stadhuis van Utrecht. In de achttiende eeuw kwamen hier dagelijks officieren en regenten bijeen en later deed de kelder dienst als hoofdkwartier van de patriotten. De borrelnaam *stadskelder* bleef nog een tijdje bestaan, maar toen de Leidse taalkundige A. Beets dit woord in 1927 optekende [dat klopt dus niet; hij *publiceerde* erover in 1927 – HSch.] was het al in onbruik geraakt.’ Bevond de stadskelder zich echter wel ‘onder het oude stadhuis’? Meertens schrijft: ‘De Stadskelder was een café onder het oude huis “t Keizerrijk” op de hoek van de Oude Gracht en de Ganzenmarkt, waarboven de Muziekschool was en is [eind jaren twintig, HSch.]. Omstreeks 1918 is deze inrichting verplaatst naar de Oude Gracht bij de Hamburgerbrug, waar ze nog steeds dezelfde naam voert. De Stadskelder was eertijds (al in de Middeleeuwen) een stadsinstelling.’

Het is een zijdelingse, maar toch intrigerende vraag: waar bevonden zich nu eigenlijk die stadskelders? Op basis van o.a. Van Campen (1930) komt Martens van Vliet tot de volgende conclusie over de mogelijke exacte lokatie:

1. De in elkaar overlopende stadhuiskelders vanaf Hazenberg, misschien reikend tot aan Leeuwensteyn. (Het Utrechtse stadhuis wordt gevormd door de volgende huizen (met hun kelders): Hazenberg, Groot-Lichtenberg, Klein-Lichtenberg (deze drie gaan nu schuil achter de bekende negentiende-eeuwse gevel van het stadhuis), en vanaf begin twintigste eeuw: De Gulden Arent, Nyenborch, Leeuwensteyn, De Ster, en op de hoek van de Ganzenmarkt, Het Keijzerrijk. Mogelijk was er een verbinding tussen de kelder van Leeuwensteyn en die van Het Keijzerrijk. Tegenwoordig worden de kelders onder het stadhuis ‘raadskelders’ genoemd, maar dat is een betrekkelijk jong woord. Sinds ongeveer 1930 is er sprake van een ‘Vereeniging de Utrechtse Raadskelder’. Die heeft in elk geval tot na de Tweede Wereldoorlog bestaan in het rechtse deel van de kelders, onder de huizen Hazenberg, Groot-Lichtenberg en Klein-Lichtenberg. Later is in die drie ruimten een zeer eenvoudig restaurant gevestigd geweest (‘De Open Tafel’), nog later een dansgelegenheid Fellini, en nu zit er Axl, een café voor jongeren. In het Keijzerrijk is, zoals Meertens al schrijft, de Muziekschool gevestigd geweest, en in de negentiende eeuw was er o.a. het kantoor van de H.I.J.S.M.

2. (hist.) Het huis (kroeg) op de hoek Oudkerkhof/Korte Minrebroederstraat (afgebroken in 1841, samen met naburige huizen in de Korte Minrebroederstraat), dat met de kelders genoemd onder 1. in verbinding stond.

3. Een café in Het Keijzerrijk, dat eruit moest toen Het Keijzerrijk bij het Stadhuis getrokken werd (dat zou kunnen kloppen met wat Meertens zegt, en misschien doelt Beets ook hierop met zijn omschrijving: naburig stadsgebouw).

Maar hoe zit het nu met de lokatie 'Hamburgerbrug'? De wijnkopers Finjé, later Bloem, toentertijd de bekendste wijnkopers van de stad, hebben zich ook 'Stadskelder' genoemd. Sommige inwoners herinneren zich nog dat door de grachten een boot voer met daarop 'Finjé Stadskelders'. Bernardus Finjé, sinds 1785 wijnkoper aan de Oudegracht, huurde in 1814 de ruimte onder Het Keijzerrijk, de Stadskelder, en bleef dat doen tot in de distributietijd (1914–1918), maar had al eerder daar de drankverkoop moeten staken op grond van een bepaling in de Drankwet die verkoop van sterkedrank in een van de gemeente gehuurd huis verbod. Het hoofdkantoor van Finjé bevond zich aan de Oudegracht bij de Hamburgerbrug (en -straat) en de kelders liepen door tot aan de Lange Nieuwstraat (en er werd zelfs gezegd: tot aan de Nieuwegracht). In de jaren vijftig en zestig organiseerde Bloem wijnproeverijen in de kelders onder het stadhuis en de Ganzenmarkt. Nog altijd wordt de werf aan het einde van het wed van de Ganzenmarkt door oudere inwoners aangeduid als 'het terras van Bloem'.

sulkerbonen, sperziebonen.

timpje, smal, langwerpig naar beide kanten spits toelopend broodje.

vors, vers; *vorse vis*, *vorse ge(r)naole*. * Met Utrechtse *o* in plaats van *e* voor *r(s)*; zie ook *korse*. Volgens Meertens niet specifiek Utrechts, maar een Nederlands woord op z'n Utrechts uitgesproken.

weit, tarwe. *Weitebrood* tarwebrood (in tegenstelling tot roggebrood). *Weitebrood* kan bruinbrood, maar ook wittebrood zijn. *Weit* (in de provincie Utrecht ook wel verkort tot *wet*) is de vorm die we aantreffen in het hele noordoosten van ons taalgebied en in Utrecht; de westelijke en zuidelijke provincies hebben *tarwe*, of woorden die daarmee verwant zijn.

zere hoofdjes, de koekjes die elders *kletskopjes* heten.

Kleding en mode

gaarne, van garen. *Witte gaarne kousen*.

hal, gaal, dunne plek in een weefsel. Beets schrijft dit op basis van een aantekening uit juli 1891, maar vraagt zich wel af of hij het goed gehoord heeft.

hoei, hoed. *Brandhoei!* roepen (riepen) de jongens iemand na die een bijzonder hoge, of grote, in het oog lopende hoed op heeft. De pijpvoerders der brandspuiten hadden vroeger (en bij mijn heugenis, schrijft Beets), grote, hoge geelwitte cylinderhoeden op. Beets brengt *brandhoei!* daarmee in verband. Op de wijze van 'lo vivat' werd gezongen: *De stedente dat zijne de Heere, Ze draoge de hoeie mitte vere!* Meertens voegt eraan toe: 'Deze meervoudsvorm is ook elders bekend, maar alleen (?) Utrechts is de enkelvoudsvorm *hoei*. – *Waar is m'n vingerhoei gebleven?*'

UTRECHT

kluiven, kluwen (van garen, breikatoen, touw enz.). Beets schrijft dat hij dit omstreeks 1880 hoorde, maar dat het toen alleen nog maar door een oude dienstbode werd gebruikt. Toen was het woord dus al wat verouderd. Maar het is wel echt-Utrechts, getuige een woord dat er sprekend op lijkt: *duiven*, duwen, waar ook een Utrechtse *uiv*-klank op de plaats staat van het Nederlandse *uw*.

nappie, napje; mutsje, kalotje, rond hoofddekseel zonder klep. *Kèkke die stedente der 'es lollig uitzien mittie nappies opter koppe!*

sjek, vrouwen-(nacht)jakje, verkleinwoord *sjekkie*. *Zon sjekkie, zo as die vrouwe anhebbe.*

trekmus, trekmut; een muts zoals die door de Utrechtse boerenvrouwen gedragen werd. Niet typerend voor de stad Utrecht, ware het niet dat personen (bijvoorbeeld dienstmeiden) die in de stad ook zo'n muts droegen, wel als *trekmus* werden aangesproken. *Zo, trekmu!* (tot de dienstbode). * Het WNT omschrijft de trekmut als de 'vrouwenbovenmuts die met banden aangehaald wordt, al naar gelang van de tijd en de streek in verschillende vormen en uitvoeringen. Thans alleen als historische term en in die streken waar deze muts nog voorkomt.' Tot die streken behoorden ook Utrecht en Zuid-Holland, blijkens wat bij dit woord onder punt c) wordt opgemerkt: 'In Utr. en Z.-Holl. kende men eertijds een *trekmuts* die wellicht in vorm overeenkwam met de Antwerpse [...] || Trekmut, prov. Utr. De naam voor de muts met omgeslagen vleugels, gelijkende op de N.-Holl.: hul. Aant. v. A. Beets [ca. 1900]'

verklejing, verkleiding; (studenten)maskerade.

zwaniken, omzwaniken, previliën; de rand van een weefsel zodanig bewerken dat uitrafelen voorkomen wordt. Waar komt het woord vandaan? Beets wijst op een familienaam *Zwanik* (of *Swanik*), rond 1880 in Houten, en wijst ter vergelijking op de naam *Preveilie*, die in de *Camera Obscura* van zijn vader voorkomt (en wel in *Antwoord op een brief uit Parijs*). Misschien is die naam gefingeerd, misschien heeft Nicolaas Beets deze geënt op de werkelijk bestaande naam *Provily*. * *Antwoord op een brief uit Parijs* is overigens te vinden in de 'Verspreide stukken van Hildebrand', die pas in de vierde druk (van 1854) aan de *Camera Obscura* zijn toegevoegd, en die in de meeste twintigste-eeuwse edities achterwege worden gelaten.

Vervoer

burrie, berrie; draagbaar van timmerlieden.

hol, oplopend en daarna weer afhellend gedeelte van de weg: de hol bij de Herenstraat, bij het Geertekerkhof.

ker, kar; *as-*, *stort-*, *stront-* *vullesker*.

kroel, bocht, kromming, omweg. *Wat maakt die weg daar een kroel!* In de uitdrukking *met een kroel-om*: met een omweg. *Van het academie rijk de koninginne mit een grote kroel (kroel-om) na 'et Stadhuis* (Beets hoorde dit in juni 1892). Winkler geeft in zijn *Dialecticon* (zie onder *mooie messies*) als betekenis van *kroel om*: een bosje of een blok huizen om.

In de *Driemaandelijksche Bladen*, jaargang 6 (1907) staan twee aftelrijmpjes die

PROVINCIE UTRECHT

C.C. van de Graft (1874–1969, woonde vanaf 1900 in Utrecht) optekende uit de mond van een achtenzeventigjarige vrouw, die haar hele leven in Utrecht had gewoond. ‘Voorzover ik kon nagaan, herinneren jongere Utrechtenaren zich deze versjes uit hun kinderjaren niet’, zo besluit Van de Graft haar korte inleiding bij de aftelrijmpjes. Beide rijmpjes beginnen met ‘Achter den Dom, het kroeltje om’, en ofschoon niet in het dialect gesteld, zijn ze toch te aardig om niet in hun geheel over te nemen.

I.

*Achter den Dom,
Het kroeltje om,
Daar wonen drie studenten.
De ene is een officier,
De tweede is een grenadier,
En de derde is een jonker;
Die spelen 's nachts in den donker.
Als al de lui naar bed toe zijn,
Dan spelen ze kiekeboe in de maneschijn.*

II.

*Achter den Dom,
Het kroeltje om,
Wat hangt er uit het venster?
Eén klein stoeltje.
Wie zit er op dat stoeltje?
Eén klein meisje.
Wat hebze in haar handjes?
Eén klein boekje.
Wat staat daarin te lezen?
Vader en moeder, die slapen bij elkander.
En ikke in een kribbetje.
't Kribbetje was te maken,
Toen sliep ik op het laken.
't Laken was te wassen,
Toen sliep ik in de plassen.
De plassen waren te diep,
Toen sliep ik in het riet.
Het riet dat was te scherp,
Toen sliep ik in de kerk.
De kerk was te lang,
Toen sliep ik bij de slang.
De slang wou mij stoten,
Met alle vier zijn poten.*

UTRECHT

richt, recht, en vandaar: kort. *De richtste weg; deze weg is richter*. Het tegenovergestelde van het bovenstaande *kroel*.

-stel, wagen voor het vervoer van een bepaalde vracht: *bierstel* (voor tonnen bier), *melkstel*.

Wonen, huis, inrichting, burgerhuis, hygiëne

geuthoertjes, bepaalde, in stilstaand vuil water, bijvoorbeeld van een zinkput, voorkomende, krioelende diertjes.

kelderzog, pissebed. * *Zog* is in Utrecht, het oosten van Zuid-Holland, het westen van de Veluwe en het oosten van Noord-Brabant de aanduiding voor het moedervarken (*zeug*). Verbindingen van *kelder-* met namen voor het varken als aanduiding van de pissebed komen in ons taalgebied in verschillende vormen voor. *Kelderzog* of *kelderzug* wordt ook gevonden op de Veluwe. De Bommelerwaard heeft *kelderzeug*, de Neder-Betuwe *kelderzoeg*. Zonder specifieke regio-aanduiding meldt het WNT verder nog *keldervarken* en *keldermot* (*mot* of *motte* is in het noordoosten het gangbare woord voor *zeug*).

kluis, de kluisen was de naam voor de overwelfde ('bekluisde') kelders en onderwoningen langs de Oudegracht.

kreen, kieskeurig, precies. *Kreen op iets zijn*: erg netjes zijn op de hygiëne van bijvoorbeeld boter of eieren, of het vaatwerk. * *Kreen* is een woord dat in het westen van Utrecht en in heel Zuid-Holland voorkomt (of voorkwam), maar ook wel aangetroffen is in Noord-Holland en Noord-Brabant, en sporadisch in Zeeuws-Vlaanderen, het zuiden van Overijssel en de Kop van Overijssel en in Groningen. Verwante woorden komen we tegen in het Engels, het Fries en het Oostfries, wat tot de veronderstelling heeft geleid dat het oorspronkelijk in het hele kustgebied bekend is geweest. De meest gangbare betekenissen van *kreen* zijn 'zindelijk' (*Aarepels, daar ben ik erg kreen op* (gehoord in Alphen aan den Rijn); *Die brik kun je aan zien dat de kaas goed is, want dat is een krene boer* (Bodegraven)) maar ook: 'kleinzerig'. *Kreen* is etymologisch verwant aan het Ned. *kreunen*. In 1960 heeft Buma de opvatting van het WNT weerlegd, dat *kreen* etymologisch met *rein* zou samenhangen, maar desondanks is die opvatting in de editie van Van Dale uit 1992 nog altijd te vinden.

krioelkereltjes, hetzelfde als *geuthoertjes* (zie aldaar).

overhuizen (klemtoon op óver-), verhuizen. Zijn jullie al overgehuisd?

put, beerput. *Een put verlaten* is de beerput ledigen. *De putverlaters* zijn de nachtwerkers, hun bijnaam was *strontartillerie*.

stuik, een 'wasstamper' (een houten stamper om het wasgoed te stampen) met drie of vier stompe poten of punten. *Stuiken* is de was met zo'n instrument behandelen. * In de Lopiker- en Ablasserwaard en in de Vijfheerenlanden is een *stuik* een stapel hout.

varken, stoffer, vloerveger. * Het woord komt, ook in de vormen *asvarken* en *stofvarken* (en de dialectische varianten daarvan) voor in vrijwel geheel Utrecht, het oosten van Zuid-Holland en het gebied tussen de grote rivieren. De verklaring van het WNT dat (*as*)varken zijn naam te danken heeft aan het materiaal

waarvan het gemaakt is (namelijk varkenshaar) wordt door Daan (1952) niet geloofwaardig geacht. Zij denkt eerder aan de gelijkenis tussen het voorwerp en het vernoemde dier.

vulles, vuilnis. *Doe dammaar bij 't vullis. De vullisbak; de vullisman.*

Scheldwoorden, vloeken

drul, zwakke, slappe man. *Zo'n ouwen drul! Mot-tie (moet die) nou noch trouwe?*

fleer, vadsige, slordige, lichtzinnige vrouw. * Het WNT deel III (1916) schrijft bij deze betekenis van *fleer*: 'Nog te Utrecht'. In het hedendaagse Utrechts heeft het werkwoord *flère* (ook *fèle*) de betekenis 'langs de straat slenteren', *loopie wéér met die jonges te flère!* (Martens van Vliet 1997: 52).

jeechie kreechie!, uitroep van verbazing.

kenarioevogel, 'kanarievogel', bijzit (d.i. een vrouw waarmee een man buiten het huwelijk in min of meer vaste verhouding leeft en omgang heeft).

kul, (studentenwoord) onstudentikoze student; een 'Pieter Stastok' schrijft Beets, en hij voegt eraan toe: ook in mijn Vaders studententijd te Leiden. * Opmerkelijk is – de lezers van de *Camera Obscura* weten dat – dat Pieter Stastok student te Utrecht is.

Lânge Nustraot, in de uitdrukking *je hoort op de Lânge Nustraot*, waar het krankzinnigengesticht – vroeger het Dolhuis – is.

lâspâk, lastpak, lastig persoon. In zijn boek *Utrecht tussen oost en west* (1964) beschrijft Van Veen een gebeurtenis in een Utrechtse stadsbus: 'Voor ons zaten twee kinderen, leerlingen van een school voor buitengewoon lager onderwijs. De een zat de ander, die nog al goedmoedig was, telkens te plagen. Toen de maat echter vol was, zei het geplaagde slachtoffer verontwaardigd: "Laaspaak! Plaaggees! (= Lastpak! Plaaggeest!)"'. Het woord *lâspâk* demonstreert twee van de opvallendste klank-eigenaardigheden van het Utrechts: 1. de *a* wordt gerekt uitgesproken, en 2. de *t* aan het einde van lettergrepen verdwijnt nogal eens. Volgens Meertens niet een specifiek Utrechts woord, maar een Nederlands woord op z'n Utrechts uitgesproken.

lijs, suffice, onbeduidende, trage vrouw (of man). *Lijs-Eénarm* is de pomp: *ik het dors, ik gaat 'es nao Lijs-Eénarm.*

loopschuit, persoon (meisje) die veel uitloopt, veel van de een naar de ander loopt.

* De loopschuit gaat er weer op uit, noteert het WNT, en voegt eraan toe: 'opgegeven voor Utr., a° 1891'. Rond die tijd is het woord ook bekend geweest in Deventer en op de Veluwe. We kunnen ons zelfs afvragen hoe regionaal het woord werkelijk was, want ook de allereerste editie van Van Dale kent (met deze betekenis) *loopschuit* en ook *loopster*. Alleen dat laatste woord, *loopster*, is met nog steeds dezelfde betekenis terug te vinden in de jongste editie van dit woordenboek (1992).

maars, aars. *Lik me maars!* (Wanneer men iets met kracht weigert of afwijst).

mietkop, onaangenaam, nurks, kribbig, dwars persoon. Hetzelfde als *netekop*, *neetoor*.

moord, in *stik de moord* – verwensing: val dood! * Volgens Meertens Algemeen

UTRECHT

Nederlands, of groepstaal van het stadsproletariaat.

peskop, pestkop; lastig, onaangenaam persoon. * Een geval van Utrechtse t-weglatting.

rotzak, kan ook *deugniet* betekenen. In de Utrechtse vertaling van de gelijkens van de verloren zoon (zie onder *mooie messies*) komt voor: *Voor zoo'n rotzak maak i zoo'n stantsi*, voor zo'n deugniet maak je zo'n drukte.

sjumer, schuimer. Scheldwoord voor straatjongens. In het bijzonder de leerlingen van de toenmalige Havelooze School Achter Sint Pieter (* waar nu het antiquariaat van Beijers is gevestigd) werden door de jongens van andere scholen wel zo aangeduid. *Daor komme de sjumers!* was een waarschuwingskreet bij de onderlinge vechtpartijen van de scholen. * De *sj-* in *sjumers* is het laatste restant uit de tijd dat de *sch* in het Utrechts als *sj-* werd uitgesproken, zoals nu nog het geval is in het Duits, in het Limburgs ten zuiden van Venlo, en bij enkele sprekers in de Gelderse Vallei. Wie goed luistert naar authentiek Utrechts zal constateren dat de Utrechtse *sch* nog steeds niet helemaal gelijk is aan de Nederlandse *sch*, en als het ware wat tussen *sch* en *sj* 'inhangt'.

smiek, smiecht; gemene vent. *Zon smiek! Zulleke smieke! Gemêne smiek!*

zitte, in *Gaot zitte!* Uitroep van verbazing enz., wanneer men iets verwonderlijks verneemt: hoe is 't mogelijk? Kan het waar zijn? Wat zeg je! – Beets schrijft: Ik denk dat het een verzachte, vermomde uitroep met 'Gods' is.

Amusement, kermis, theater, sport

boeren, boeren, kom in!, Dit 'zei' volgens de Utrechtse jeugd de klok in de Buurtoeren (de 'banklok') waarmee de kermis werd ingeluid. Beets veronderstelt: was het niet eigenlijk 'hoeren en boeven kom in'?

grote dons, Turkse trom. * Zie wat hierboven in de inleiding over *de grote dons* is gezegd.

hoveniersemaandag, met deze dag begon vroeger de Utrechtse Kermis, die op boerenzaterdag eindigde. * Beets schrijft op basis van dit *hoveniersemaandag*, dat *hovenier* vroeger de naam voor warmoezeniers en tuinders moet zijn geweest, maar volgens Meertens is dat [eind jaren twintig] nog steeds zo: 'De mensen die aan de Hoogenoord wonen b.v., noemt iedere Utrechenaar *hoveniers*. [...] De drukste dag van de Utrechtse kermis heette 'Hoveniersemaandag', omdat dan alle buitenlui naar de stad kwamen.'

Maatschappelijke instellingen als brandweer, politie

huilhoed, huilebalkshoed, grote slappe hoed van de koetsiers op de *rouwkoets* (lijkwagen).

regenten (van pelisie), agenten (van politie).

stadsgroefbidder, aanspreker, nodiger ter begrafenis. * Het WNT (deel v, onder redactie van Beets en Muller) schrijft onder *groefbidder*: 'In het Oosten des lands (b.v. te Barneveld; ook in Overijssel, als *grovenbidder*) en in de stad Utrecht zelfs als officiële titel (*stads groefbidder*) nog heden [dat wil zeggen 1900] in gebruik. In de taal van het dagelijks leven in de verkorte vorm *bidder* algemeen bekend.'

tuut, politieagent. *Knoltuut*: agent van de bereden politie. * Het woord komt ook voor in Van Dale (met de aantekening gew.), die als oorsprong de klanknabootsing van het politiefluitje ziet. Beets noemt het woord wel, maar schrijft: 'in mijn Utrechtschen tijd [dat wil zeggen voor 1886] nog geheel onbekend'. Het WNT schrijft (onder verwijzing naar Beets' lijst): 'In enkele westnederlandsche steden, m.n. Utrecht, ben. voor politie-agent, smeris, naar het geluid van het signaalhorentje of politiefluitje'. De Beer en Laurillard schrijven in hun Woordenschat (1899) kortweg: 'politie-agent te Utrecht'. Zij hebben wel een heel andere etymologie, namelijk het Latijnse *tutus* 'veilig'.

Religie

achterlaat van gedachten, onvermogen om iets met het geheugen vast te houden; vergeetachtigheid. Tussen haakjes voegt Beets toe: 'Uit mijn Vaders mededelingen uit zijn wijkbezoek als predikant' (zie ook de inleiding).

korsavet, kerstavond. * Zie ook onder *korse*.

naoroajer, collectant voor de kerk; collectant 'met het kerkzakje' die na de collecte voor de diaconie – het 'armenzakje' – komt. Zie, in een andere betekenis, het woord *naoroaje* (bij wonen etc.) in de lijst met twintigste-eeuwse woorden.

opsluiting, in de uitdrukking *geen opsluiting hebben* geen vermogen om iets met zijn gedachten vast te houden. Ook dit hoorde Beets van zijn vader. * Van Dale noemt de betekenis 'geheugen' bij *opsluiting* gewestelijk en geeft een citaat van Maarten 't Hart: *het kwam je aanwaaien omdat je m'n opsluiting geërfd hebt*. Misschien is *opsluiting* niet alleen regionaal, maar ook sociologisch beperkt: tot het (orthodox-)protestantse deel van de Nederlandse samenleving. Een woordverzameling uit deze groepstaal zou eigenlijk eens aangelegd moeten worden.

otterdoks, orthodox. *Een otterdokse dominie*. * Volgens Meertens niet specifiek Utrechts, maar een Nederlands woord op z'n Utrechts uitgesproken.

sponze, sponde, bed. Opgenomen bij dit thema vanwege de bron. Beets citeert: *Als ik op mijn laatste sponze lig*, vrouwtje, tot mijn Vader bij 't wijkbezoek als predikant.

vasten: in het volgende citaat 'Je hebt de boter vergeten'. 'Gên botter op taofel? 't is toch nie-in de vastene!' (een dienstbode, 1891)

Overige

Ten slotte enkele woorden die zich niet bij een van de bovenstaande thema's laten indelen, maar die zo typerend zijn voor de negentiende eeuw en/of het Utrechts, dat ze eigenlijk niet gemist mogen worden:

deuze kant, aan deze kant van. *Deuze kant de boom, de brug* enz. Aan deze kant van de boom, de brug.

Domstoren, Domtoren. Ook: **de Dom**. *De Dom is uit de stad*, als de Dom door dikke mist niet te zien is. *Als de Dom omvalt, dan valt-ie in de Zaliestraat* (de Zadelstraat). *Wordt zo lang als de Dom, zo dun als een stopnaald, en dan holl*, schertsende verwensing.

UTRECHT

- en**, vormt samen met *nie(t)* een ontkenning. 'k *En zou-t-uwe niet kenne zegge. Asdat ik 't nie'-en-weet. Asdat ie niet kommen-en-kan. Hij zee dattie 't niet en dee.* Volgens Van Dale van 1872 is dit gebruik van *en* alleen te vinden in de spreektaal. Volgens Van Dale van 1992 is het gewestelijk én verouderd.
- heuje**, hoeden, van vee. In de Utrechtse vertaling van de gelijkenis van de verloren zoon (zie onder *mooie messies*) *de verrekes heuje*, de varkens hoeden.
- ievers**, ergens. *Nievers* betekent dan ook 'nergens'. *Ik hep 'et ievers neergelegd, maar ik kan 'et nievers vinden.*
- keen**, kloof, barst; in winterhanden
- kegel**, kiezelsteen(tje). *Kegels* of *kegelstenen*: grint.
- lee**, onaangenaam, afschrikwekkend. *Een leeje jonge.* Hiermee samenhangend: *leejas* onaangenaam, naar, treiterig persoon; *leezie* onaangenaamheid, treiterzucht; *leejemije* medelijden, omzetting van *meejelije*, (niet voor de grap) mischien onder invloed van *lee*. *Och, juffrou, het leejemije mitten ârrem mens* (bedelares). * Meertens noemt nog zo'n voorbeeld van medeklinkeromzetting (metathesis): *wijewaat* in plaats van *wagewijd*.
- mullen**, onbeduidend werk verrichten; niet met de juiste ijver of het rechte begrip iets verrichten; de tijd met het een of ander werk doden. *Mullen in de tuin. Ergens aan zitten te mullen.*
- nonnengaten**, het triforium (smalle zuilenrij boven de bogen van het midden-schip; Van Dale heeft hiervoor *nonnengang*) in de Domkerk. 't *Was met de intree van de nuwen domenee zó vol; de minse zatte-n-in de nonnegaote.* (Beets voegt hieraan toe: vermoedelijk nooit gebeurd, maar wél verteld.)
- nuw, nuuf**, (onzijdig) **nuut**, nieuw. *De Lânge Nustraot. De Nuwe (nuve, nufe) Brug* (nu [dat wil zeggen in 1927] de Willemsbrug). * De vormen met *uu* zijn dialectisch (Utrecht, Zuid-Holland), en tegelijk zeer internationaal. In het Afrikaans, dat een Utrechts-Hollands-Zeeuwse basis heeft, komt *nuw* nog steeds voor. Of *nuw* in Nederland nog steeds alleen dialect is, valt te betwijfelen: in het Nederlands lijkt *nuw* in opmars. Wie erop let, zal constateren dat de uitspraak *nuw* inmiddels al bij heel wat sprekers die van *nieuw* verdrongen heeft.
- onderlaos**, onderlaatst; onlangs, pas geleden. * Volgens Meertens Algemeen Nederlands, of groepstaal van het stadsproletariaat. Dat kan kloppen, maar ik heb het nooit zo frequent horen gebruiken als in Utrecht en omgeving (o.a. Zeist).
- plaas van**, in plaats van. *Plaas van nou 'es netsjes 'en hândsje an meheer te geve, kijk je nou zo lillijk!* * Weglating van het voorzetsel; zie ook *deuze kant*.
- pratten**, zeuren, in *staan pratten* stilstaan, bijvoorbeeld een plant die niet dood is, maar ook niet uitloopt. Ook: zachtjes staan te koken (pruttelen).
- temee, temeechies**, straks, aanstonds, zo dadelijk. *Ik zel het zo-temee doen. Ik kom zo temeechies.*
- waar**, niet waar? Immers? Zo is het toch? *Je hep je(n) eige ommers geen pijn gedaan? Waor liefje?* (tot een kind). * Bestaat er een Utrechtser spraakgebruik dan dit *waar* (of *waor*) waar elke andere Nederlander *nietwaar* zegt? Meertens merkt op: 'Dr. Beets had bij dit woord wel mogen aantekenen, dat het het Utrechtse woord bij uitnemendheid is. Rasechte Utrechtenaren kunnen geen zin zeggen,

zonder dit vierletterig factotum erachter te plaatsen en er, zo mogelijk, nog enkele keren in te voegen. Zelfs Utrechtenaren uit intellectuele kringen en de hoogste standen ontkomen er niet geheel aan.'

De twintigste eeuw

In 1996 verscheen *De vollekstaol van de stad Uterech*, samengesteld door B.J. Martens van Vliet. Het boek was meteen een enorm succes: de hele oplage van 1500 exemplaren was binnen twee weken uitverkocht. In 1997 kwam er daarom een tweede druk (inmiddels ook uitverkocht), die in belangrijke mate was aangevuld met de vele reacties die er uit de Utrechtse bevolking waren gekomen. Voor de onderstaande lijst is gebruik gemaakt van die tweede druk.

In de verantwoording schrijft Martens van Vliet hoe hij aan zijn materiaal is gekomen: '[...] in hoofdzaak bijeengebracht tijdens het afluisteren van geluidsbanden met vraaggesprekken met (oud-)inwoners van de stad. De vraaggesprekken zijn gevoerd door medewerkers van het Interviewproject van het Volksbuurtmuseum Wijk C en bovendien door G.H. Jansen en M.E.H. Schouten in respectievelijk de Kovelaarstraat en de Sterrenwijk. De geïnterviewden zijn tussen 1914 en 1940 geboren. Het materiaal is aangevuld met woorden uit stukjes over en in het Stad-Utrechts en met woorden uit de verzameling van de samensteller.'

Van de 102 woorden uit de lijst-Beets die hierboven staan afgedrukt, zijn er 34 in de lijst-Martens van Vliet terug te vinden, zij het soms wel met een andere betekenisomschrijving. Per categorie wordt aangegeven welke van de hierboven genoemde woorden uit de lijst van Beets ook in de lijst van Martens van Vliet voorkomen. De 34 woorden zijn aangevuld met woorden die niet in de lijst van Beets voorkomen, maar wel in een van de hierboven genoemde thema's passen. Ons commentaar is weer met een asterisk (*) aangegeven.

Handel, markt

De woorden die Beets in deze categorie noemt, zijn niet bij Martens van Vliet terug te vinden. Wel staan er in dit woordenboek de volgende woorden:

koorsklânt, iemand aan wie niets valt te verdienen omdat hij steeds problemen maakt over prijs en kwaliteit.

looppot, in *'t zal wel weer om de looppot gaan*, gezegd van een venter die aan de deur een praatje maakt met het doel iets te verkopen; ook wel gezegd van een bedelaar die geld komt vragen. * Vergelijk (onder *werk en werkloosheid* etc.) **rijpot**.

offbieje, afdingen. *Aj groate eiere wou, prebeerde je ze voor 'n dubbeltsie of te bieje*. * Van Dale kent in deze betekenis het woord *afbieden*.

pothuize, in *da's voor pothuize*, dat is voor eigen consumptie (gezegd van bederflijke waar uit de etalage). * Van Dale kent niet deze uitdrukking, wel het woord *pothuis*, met als betekenis o.a.: *laag huisje, half boven, half onder de grond*

UTRECHT

gebouwd; – werkplaatsje van schoenlappers e.d. en de uitdrukking het zijn twee schoenlappers in één pothuis, ze hebben dezelfde belangen.

roeperdsjiesj en lokkerdsjiesj, mooie exemplaren – gezegd bij het veilen van bijvoorbeeld kleinvee en aardbeien.

sjchreeuwhandel, koopwaren aanprijzen door langs de straat te schreeuwen.

trievele, bedrieglijk handelen; **trievelaor** oneerlijk iemand. * Van Dale heeft *triefelen* (nevenvorm *trijfelen*) met als één van de vier betekenissen *oneerlijk spelen*, het bijvoeglijk naamwoord *triefel* (Barg.) *vals, gemeen*, en het zelfstandig naamwoord *triefel* 1. (Barg.) *gespuis, canaille*, 2. *afval, troep, rotzooi*. Een nevenvorm *trijfel* noemt Van Dale niet, maar onder dit pseudoniem schreef Nico Scheepmaker zijn column in de kranten van de G.P.D. (destijds 'Grote Provinciale Dagbladen', nu 'Gemeenschappelijke Pers Dienst').

zjitte, handel drijven, *ik heb door de hele stad gezeete*, ik heb overal in de stad gevent.

Fraude, diefstal, misdaad, prostitutie

De woorden die Beets in deze categorie noemt, zijn niet bij Martens van Vliet terug te vinden. Wel staan er in dit woordenboek de volgende woorden:

aflegge, voor een gering bedrag oplichten. * Van Dale heeft als twintigste betekenis van dit woord: (*volkst.*) *te veel laten betalen, syn.: afzetten*.

versjchut, in de uitdrukking *in versjchut gaon*, in hechtenis genomen worden, gearresteerd worden. * Van Dale kent *verschut gaan*, met als betekenis *gearresteerd worden*, dat terug zou gaan op het Duitse *verschütt gehen*.

Werk en werkloosheid, rijk en arm, sociale klassen en diverse groeperingen

Woorden uit de lijst-Beets die ook aan het eind van de twintigste eeuw nog voorkomen, zijn **arremoei**, **erremoei** en **vrijhuisjiesj**, **vrijwoaninkies**, **godskaomere**.

Andere twintigste-eeuwse woorden zijn:

die:nsie, dienstbetrekking in de huishouding voor hele dagen of een deel van de week; *Naotsie het 'n die:nsie in 't Willeminaparrek*. * Van Dale kent niet het zelfstandig naamwoord *dienstje*, wel *dienst*, 'positie die men in iemands huis als dienstbare (knecht, meid, kok enz) inneemt', maar geeft als voorbeeldzin: *meisjes uit de provincie die in de stad een dienstje hebben gevonden*. Het lijkt ons dat het woordenboek ten onrechte deze afzonderlijke betekenis van *dienstje* niet met een aparte ingang heeft gehonoreerd, maar doet alsof het om niet meer dan een verkleinvorm van *dienst* gaat.

hurreenes, 1. woonwagen; 2. schamel huis (of buurt) met veel rommel, *'t Hurreenes* de Amsterdamsestraatweg voorbij de watertoren. * Eigenlijk: nest van een hurk (een *hurk* is Utrechts voor een stekend insect; wesp, horzel enz.). *Hurreenes* is derhalve een beledigende uitdrukking.

jâch, steeg of straat die berucht of verdacht is; *Groate Ketiëlejâch* (ook: *Groate Ketiëlesteeg*) de voormalige Groot-Eligensteeg – het westelijke deel ervan heet

nu Eligenhof; *Kleine Ketiëlejâch* (ook: *Kleine Ketiëlesteeg*) de voormalige Klein-Eligensteeg, nu Eligenstraat; *Bloemjâch*; *Botterjâch* (ook *Botterstraot*, beide verouderd) Boterstraat; *Groenejâch* Groenestraat; *Juttejâch* Vrouwjuttentraat; *Keukejâch* (genoemd naar de familie Uter Keuken); *Krijtjâch*; *Schellepjâch*.

rijpot groep straat- of buurtgenoten die jaarlijks op gezamenlijke kosten een feestelijk dagje uit zijn met wagens, auto's of autobussen naar een plaats buiten de stad, vaak georganiseerd door de stamgasten van een bepaald café of leden van een club; 'n *orreginele rijpot van Aol Venune* een echte rijpot (voor biljarters, in Wijk C) van Aal van Unen. *Bejje nie meegeweës met de rijpot?*; *vispot* rijpot voor hengelaars; *vrouwepot* rijpot van en voor vrouwen.

Ziekte en gezondheid

Woorden uit de lijst-Beets die ook aan het eind van de twintigste eeuw nog voorkomen zijn **hechte**, **kortaosemig**, **kort van aojem** en **trietoge**.

Andere twintigste-eeuwse woorden die onder dit thema vallen, zijn:

an, in *me moeder lag an de Spaonse griep* mijn moeder lag met Spaanse griep in bed.

aondoelijk, vatbaar, *omdat ze zo aondoelijk was om 't over te neme, kreeg zij 't ook*, zij was zo zwak dat ze het (t.w. tuberculose) ook kreeg. * Met deze betekenis ook in Van Dale.

bors, borst. *Heije 't oppie bors?* Heb je een zware verkoudheid opgelopen? * Met deze betekenis ook in Van Dale.

genaoi (ook **genaoje**) **krijge**, verlichting van pijn krijgen. *Ik von d'r genaoi bij* (ook: *daor kree'k genaodigheid van*), ik vond er baat bij.

Eten, drinken, kroeg

Woorden uit de lijst-Beets die ook aan het eind van de twintigste eeuw nog voorkomen, zijn **bukkem**, **sjchel**, **suikerboane** en **zere hoofies**. De *aardbessen* die we in de negentiende eeuw nog in Utrecht tegenkwamen zijn vervangen door een nieuwere – aan het Nederlands ontleende? – vorm **aorebei** (aardbei). *Bredase aorebeije wiere per glas verkoch* 'Bredase aardbeien werden per glas verkocht'. *Vrouw Aorebei, vrouw aorebei, hoe is 't met je mân?* Beginregel van een versje.

De **hete slokkers** (in de schil gekookte aardappels die op straat als versnapering werden verkocht) uit de lijst Beets staan nog wel in *De Vollekstaol*, maar met de toevoeging 'verouderd'. * In de tweede druk van *De Vollekstaol* staat nog appels in plaats van aardappels, dit zal in de derde druk verbeterd worden.

De woorden **weit** (tarwe) en **weitebroad** (tarwebrood) staan nog wel in de tweede druk van *De vollekstaol*, maar in de derde druk zullen deze woorden niet worden opgenomen, omdat niemand ze meer kent.

Twintigste-eeuwse woorden die niet in de lijst-Beets voorkomen, zijn:

blânk, witbrood.

die:nsboajeverdriet, zie *doaje vingers*.

doaje vingers (syn. **die:nsboajeverdriet**), toebereide schorseneren. * Van Dale heeft als betekenis van *dooie vingers*: (zeemanst.) in repen gesneden knollen.

flutsjiesj (ook **flutte**), abrikozen op brandewijn.

heipaol, komkommer.

hoepelstokke op de roaster gebroaje, antwoord aan kinderen op de vraag wat er vandaag wordt gegeten. * Mijn grootvader J. Huizer (1902–1998), geboren te Hillegersberg, antwoordde op zo'n vraag: *hoepstokken met zeep*. Het verschil tussen *hoepelstokken* en *hoepstokken* is taalkundig interessant: *hoepel* is afgeleid (namelijk verkleinwoord, al ziet niemand meer *hoepel* als diminutief) van *hoep* (vgl. *De Ronde Hoep*, een wat pleonastische naam voor een polder ten zuiden van Ouderkerk aan de Amstel).

jongchie, glas jonge jenever.

keil, borrel. *Hij was drie dagen an de keil*, hij was drie dagen aan het drinken. * Volgens Van Dale: (volkst.) (groot) glas jenever, thans ook groot glas bier. *Onder de keil zijn*, dronken zijn. Volgens dit woordenboek komt keil van Hebreeuws *keli*: vat, vaatwerk. Zou het werkelijk? Of is het gewoon het 'oude' woord *keil*, dat met de betekenis 'kegel' ook in het WNT staat? 'Oude' tussen aanhalingstekens, want al wordt het woord *keil* in deze betekenis niet meer gebruikt, het heeft zich wel klankwettig ontwikkeld uit het nog altijd gangbare *kegel* (en niet andersom).

kerremespijp, zuurstok (*kerremes* = kermis).

kis, tapkast. *Op de kis zitte*, zich voornemen met het drinken van sterke drank op te houden, al dan niet uit geldgebrek. * *Kis*, ontstaan uit *kist*, is een geval van Utrechtse *t*-wegval. Van Dale geeft als een van de betekenissen van *kist*: (Barg.) tapkast, bar.

kleinbroad (bakkerstaal), kadetjes en puntbroodjes.

kutsjiesj en aorsjiesj (ook: 'n *bordje*, *kut met oortsjiesj*, *kutsjiesj en oortsjiesj*), uierboord, afsnijdsel van de koeie-uier.

levoe, in *dunne levoe*, dun uitgevallen voedsel, bijvoorbeeld appelmoes.

lirium, delirium; *hij het ze eige 't lirium gedronke*, hij heeft zich een delirium gedronken.

lubrogehak, met (te) veel brood aangemaakt gehakt (Lubro = Luxe Brood- en Banketbakkerijen).

papegaojesoep, jenever. * Sanders verklaart in zijn *Borrelwoordenboek* (p. 157) het woord uit het jenevermerk *De Papegaai*. *Papegaaensoep* werd volgens dit boek voor het eerst gehoord in 1900, in Nederlands-Indië.

spinaot, zomerspinazie (soms ook harde winterspinazie).

Kleding en mode

Woorden uit de lijst-Beets die ook aan het eind van de twintigste eeuw nog voorkomen, zijn: **hoei**, **nappie** en **trekmus** (met de toevoeging 'verouderd').

In *De Vollekstaol* vinden we verder nog:

opoemutsjie, kapoelhoed.

Vervoer

De volgende woorden uit de lijst-Beets vinden we ook in de twintigste eeuw nog: **kroeltsjie** (ook **blokkie**) en **rich(t)**.

Wonen, huis, inrichting, burgerhuis, hygiëne

Aan het eind van de twintigste eeuw vinden we de volgende woorden uit de lijst-Beets nog in het Stad-Utrechts: **kelderzog**, **overhuizje**, **vulles** (ook **vulles**) en **(as)varreke**. Dat laatste kan, naast de betekenis stoffer, ook betekenen: gietijzeren bak, in de vorm van een klein varken, voor de as uit de kachel.

Andere twintigste-eeuwse woorden zijn:

kaomere, huizen bestaande uit een begane grond met zolder, soms in een hofje.

Zie ook *godskaomere* onder *vrijhuisjesj*.

naoroaje, alles nog even overdoen na de grote schoonmaak. * Letterlijk: narooien.

Vroeger was dat in de kerk de collecte na de diaconiecollecte, zie de lijst-Beets hierboven, onder religie.

opgelege kas, glimmende, houten kast.

Scheldwoorden, vloeken

De volgende woorden uit de lijst-Beets komen ook aan het eind van de twintigste eeuw nog voor: **jeechie**, **jeechie kreechie**, **sjeuzes mina**, **de moord stikke**, **stik te moord!**, **je hoor thuis op 't end van de Lânge Nustraot**, **sjchume** en **je ken me de maors likke**. De krachtiger uitdrukking **lik me de maors in Breukele** is een woordspeling met de naam van het dorp Maarssen.

Het gebruik van scheldwoorden is in de twintigste eeuw zeker niet afgenomen, getuige de volgende voorbeelden:

âchterlijke gladioal, bedacht (door Herman Berkien) scheldwoord. * Het effect wordt ontleend aan de gerekte uitspraak van de *a* (in *âch-* en in *gla-*) en de eveneens typische Utrechtse uitspraak van *-oal*.

behóbo (ook **belóto**), in *bejje nou'n haortsie behóbo*, ben je nou helemaal niet goed wijs. * *Be-hobo* is een variatie op *betoeterd*: in beide gevallen gaat het om een blaasinstrument.

bezestig, in *bejje bezestig* ben je mal. * Gaat terug op de oude veronderstelling dat na het zestigste levensjaar de verstandelijke vermogens zouden teruglopen (kinds worden). *Be-* kan een contaminatie zijn uit bijvoorbeeld *betoeterd*.

boere-, voorvoegsel waarmee eindeloos scheldwoorden gevormd kunnen worden. **goddechies**, **godsiemienikkie**, **godskolere**, **godveredimme**, **goffergeme**, (bastaard)vloeken.

graftak, verachtelijk persoon. * Het effect is vooral te danken aan de typisch Utrechtse rekking van de twee *a*'s, meer nog dan aan de doodsverwensing ('graf') die men erin kan zien. Het gebruik komt niettemin zeer beledigend over: er is weleens een wedstrijd van F.C. Utrecht stilgelegd omdat de scheidsrechter voor *graftak* werd uitgemaakt. Van Dale kent het woord overigens een

UTRECHT

gematigder betekenis toe: saai, vervelend, zeurderig, ouderwets persoon.

heibezem, in 'n *gore heibezem*, scheldterm.

kippekoors, in *kreg de kippekoors*, verwensing. * Van Dale noemt de *kippekoorts* figuurlijk gebruikt bij mensen: zenuwachtige opgewondenheid.

kontevoelerd (ook **Ouwerijner**, **van âchter de dom**), homoseksueel. In Oudenrijn vond in de jaren dertig een schandaal met artsen plaats. De aanduiding *hij is d'r i:n van âchter de dom* voor een mannelijke homoseksueel gaat terug op 1730, toen Zacharias Wilsma had toegegeven dat hij zich in de pandhof achter de domkerk met sodomie had beziggehouden. Zijn proces luidde het begin in van een reeks zware vervolgingen in het hele land die twee jaar duurde; sindsdien kreeg het woord *Utrechtenaar* in preutse kringen buiten de stad de bijkomende betekenis 'homoseksueel'. *Parool*-journalist Maurits Schmidt, zelf afkomstig uit Utrecht, maakt een – wel vaker gehoord – onderscheid tussen *Utrechter* (uit de stad Utrecht) en *Utrechtenaar* (homoseksueel): 'Dit stuk [namelijk een krantenartikel van Schmidt (1993)] is niet geschreven door een Utrechtenaar, maar door een Utrechter. Utrechtenaren wonen nu eenmaal in groteren getale in Amsterdam dan in Utrecht. Kijk maar in de Dikke Van Dale waarom.' In de stad zelf werd overigens tot in de jaren dertig gewoon het woord *Utrechtenaar* gebezigd voor een inwoner van Utrecht, van welke geaardheid ook. Maar vanwege de bijbetekenis is hoofdredacteur Van Heuven Goedhart van het *Utrechts Nieuwsblad* het woord *Utrechtenaar* gaan mijden, en droeg hij de redacteuren op het te vervangen door *Utrechter*. De inmiddels algemene verdringing van het 'oude' *Utrechtenaar* door *Utrechter*, om deze reden, wordt door autochtone inwoners merkwaardig gevonden.

toetebloazersgezicht, in *jij met je toetebloazersgezicht*, uitdagende verwensing.

zeepneus, sul, iemand die onhandige opmerkingen maakt. * Waarschijnlijk afgeleid van Zebedeüs (zie hieronder).

zjibbedeejes, lizig persoon, sul. * Utrechtse vorm van Zebedeüs, volgens Van Dale:

1. weerloze tobber, 2. (gew.) sul. Zebedeüs is in de bijbel de naam van de vader van de apostelen Jacobus en Johannes (Matt. 4:21-22, Marc. 1:19-20, Luc. 5:10-11). Volgens het WNT komt het gebruik van het woord *zebedeüs* voor onnozel, sullig persoon, onnozele hals, sul, sukkel, ook wel: bedeesd, schuchter persoon, of: traag iemand, iemand die vaak het laatst is, uit de genoemde bijbelplaatsen waarin Jacobus en Johannes Zebedeüs tijdens het werk verlaten om Jezus te volgen, zonder dat melding wordt gemaakt van verzet of bezwaren van zijn kant. Beets' woordenlijst uit 1927 vermeldt niet *zjibbedeejes*, maar wel een bijvoeglijk naamwoord *zebedeeig*, met als betekenis: zedig, bedeesd; *een zebedeeig gezicht* (*zetten*). Dit woord kwam behalve te Utrecht ook te Leiden voor. Het WNT neemt de vermelding van *zebedeeig* door Beets letterlijk over, met uitzondering van zijn verklaring dat het mogelijk om een contaminatie van *zedig* en *bedeesd* zou gaan. Meertens wijst weer op Zebedeüs, maar acht niet diens passiviteit, doch de klankwaarde van zijn naam verantwoordelijk voor de betekenis die *zjibbedeejes* in het Utrechts heeft.

PROVINCIE UTRECHT

Amusement, kermis, theater, sport

Het woord **groate dons** uit de lijst-Beets komt ook aan het eind van de twintigste eeuw nog voor. Een ander twintigste-eeuws woord is: **neklozje**, voor de voorste rij stoelen in de bioscoop, waar je alleen maar met je hoofd in je nek de film kunt zien.

Maatschappelijke instellingen als brandweer, politie

Het woord **tuut** (politieagent, ook *knoltuut*: agent van de bereden politie) uit de lijst-Beets is bezig te verdwijnen, en wordt opgevolgd door het hieronder behandelde *wout*.

Andere twintigste-eeuwse woorden zijn:

Paordeveld, in *hij mos op 't Paordeveld komme*, hij moest op het hoofdbureau van politie (gevestigd op het Paardenveld) verschijnen.

parrekpik, gemeentelijke parkwachter.

wout, politieagent. * Niet in de lijst-Martens van Vliet te vinden, maar volgens collega Schouten een heel gangbaar woord in hedendaags Utrechts. In de derde druk van *De vollekstaol van de stad Utereck* zal dit woord worden opgenomen. *Woutzicht* is de officiële naam die de nieuw gebouwde dependance van het hoofdbureau van politie in de Bergstraat bij de opening heeft gekregen.

Religie

Het woord **otterdox** uit de lijst-Beets is ook in *De Vollekstaol* nog te vinden. Andere twintigste-eeuwse woorden zijn:

doorgeleerde, gereformeerde. * Volksetymologie van het woord *dolerende*, aanhanger van de Doleantie, de beweging die zich in 1886 onder leiding van Abraham Kuyper uit de Nederlandse Hervormde Kerk losmaakte, en die later met de aanhangers van de Afscheiding uit 1834 de (synodaal) Gereformeerde Kerk zou vormen.

p[le]stoor, pastoor. *In de uitdrukking veul naor te pestoor lope*, dikwijls naar de (r.k.) kerk gaan. * Taalkundig opvallend is hierbij de *t* in *te*: onder invloed van de stemloze *p* in *pestoer* is ook de *d* van *de* stemloos geworden. Dit verschijnsel (regressieve assimilatie over een woordgrens heen) komt in het Utrechts wel vaker voor; een voorbeeld van stemhebbend worden door assimilatie is *ze ston an de deur vis de bakke*, eveneens over de woordgrens heen.

sjântenis, oud-katholiek, jansenist.

Overige

De volgende woorden uit de lijst-Beets treffen we ook aan het eind van de twintigste eeuw nog aan: **heuje**, **lee**, **onderlaos**, **onderles**, **plaos dat**, **plaos van**, **temee**, **deme**, **demeevoerdán**, **temeeverdán**, **zo temee** (*tot temeechies* (ook: *tot demeechies*) tot zo dadelijk) en **waor**. Verschillende uitdrukkingen met **de dom** (de domtoren) zijn ook nog in gebruik: *De dom is vedaog uit logere* (ook: *uit te stad*): het is mistig vandaag. *Als de dom omvalt, valt-ie in de Zaodelstraat*, dat is logisch

UTRECHT

(N.B. Beets geeft wel deze zin, maar niet de werkelijke betekenis!). In de lijst-Beets vinden we nog niet: *Jullie lijkt de dom wel: eers speelt-ie en dan slaot-ie*, (tegen kinderen:) jullie doen eerst aardig tegen elkaar, maar nu begin je ruzie te maken. *Je sprong 'n dom in de luch azzie geld had*, je sprong een gat in de lucht als je geld had. *De dom heb ze tong verlore*, de beiaard van de domtoren speelt en slaat niet. *Hij is d'r i:n van achter de dom*, mannelijke homoseksueel. Zie ook hieronder *groffie*.

Ook nog steeds bekend is het woord **nuuw**: nieuw. Een *nuwe brug* was naast de al bij Beets genoemde Willemsbrug ook de Westerbrug tussen de Jacobsstraat (Wijk C) en de Oudenoord, daterend van juist voor de Tweede Wereldoorlog. Afgebroken na de singeldemping; zal binnenkort worden herbouwd naar een ontwerp van Röling, nog vóór het water weer in de Weerdsingel zal stromen. De Wijk C'ers noemden die brug nooit bij de eigenlijke naam.

Andere twintigste-eeuwse woorden zijn:

dirrekie dons, kinderspel, waarbij je gebukt tussen twee tegenover elkaar staande rijen door moet lopen en van ieder staand kind een klap op je rug krijgt. Als van volwassenen wordt gezegd *toe moste ze door de dirrekie dons hi:n* betekent dat: toen moesten ze buigen (figuurlijk). Mogelijk afkomstig van het franse *dites-donc*: zeg eens, toe nou.

groffie, de domtoren (lett.: grootvader(tje)). 'k *Ziet groffie al*.

Gummidreef, (schertsend) het Zandpad. * Ook wie Utrecht niet kent, kan zich zo wel voorstellen wat er aan het Zandpad plaatsvindt.

jochie, jongen, jongetje, man. Gemoedelijk ook tegen ouderen gezegd. *Beije bâng dajje je cente nie krijg, jochie?* Ben je bang dat je je geld niet krijgt? * In één klap beroemd nadat Rijk de Gooyer in een reclame voor kaas een oude Fransman met *jochie* aansprak.

kont, in *wie kan* (= kent) *me kont in Keule?* Gezegd als de bloemetjes buiten worden gezet in een plaats waar niemand je kent. * Keulen is waarschijnlijk gekozen om drie woorden te hebben die met een *k* beginnen (*kan*, *kont* en *Keule*).

't **Luie end**, het laatste stuk van de Gansstraat, met aan de ene kant het Huis van Bewaring en aan de andere kant de begraafplaats Soestbergen: *waor je an de i:ne kânt ken zitte en an de ândere kânt ken legge*.

mân, mân, mân, uitdrukking van gelatenheid of misnoegen.

onstrânt, brutaal, astant.

stâdsjie, 't, (liefkozend) Utrecht.

uitduike, verlaagd worden, degraderen. *Ze magge blij zijn as de F.C. d'r nie uitduik*, F.C. Utrecht mag blij zijn als ze (dit voetbalseizoen) niet degradeert.

Uterechs, 1. van Utrecht, 2. het Provinciaal-Utrechtse dialect, 3. het Stad-Utrechtse dialect.

Uterechse, inwoner of inwonster van de stad, *Willem is een echte Uterechse*. *Uterechs klaoverjasse*: klaverjassen zonder overtroeven; *Uterechs pendoere* (ook: *pedoere*): pandoeren zonder overtroeven. *Uterechse Sint-Jânsui*, soort ui. *Uterechse tentwaoge*, soort boerenrijtuig.

vloajeknipperd, duim, in het volgende kinderrijmpje:

*Pinkie,
gouwe rinkie,
lânge liereboom.
pottelikkerd,
vloajeknipperd.*

Vreeburreg, 't, het Vre(d)e(n)burg. *Hij heb 'n geweten as 't Vreeburreg*, hij heeft een ruim, rekbaar geweten. *Hij het een kop zo groat as 't Vreeburreg*, hij heeft een groot hoofd.

zjuiver, 1. echt. *Daor keke ze ech zjuiver na uit*, daar keken ze echt naar uit. *'t Vlees was zjuiver gekeurd door 'n keurmeester*, de keuring was uitgevoerd door een echte keurmeester. *Dan kojje zjuiver zien: o da's 't werrek van Bettes*, dan kon je echt zien dat het het werk van Bertus was. *Dat was zjuiver een buurtfees*, dat was echt een buurtfeest. 2. enkel, alleen. *Maar gas, dat was zjuiver in de Groenestéég*, we hadden alleen maar gas toen we in de Groenesteeg woonden; 3. rein. *Die huize ware vroeger nie suiver*, vroeger had je in die huizen veel ongedierte.

Van de 102 woorden die er in het eerste deel (de negentiende eeuw) van deze bijdrage zijn behandeld, zijn er, als gezegd, maar 34 – dat wil zeggen: een derde – die ook in de eind-twintigste-eeuwse woordenlijst terug te vinden zijn. Dat is niet veel. Op lexicaal gebied lijkt het Utrechts een grote verschuiving te hebben doorgevoerd.

Voor een deel komt dat doordat sommige negentiende-eeuwse woorden met het begrip dat zij aanduiden zijn verdwenen. Meel met water gekookt, destijds niet zonder betekenis met *arme jongen* aangeduid, wordt nu door niemand meer gegeten. De *trekmus* wordt door niemand meer gedragen, maar door sommigen kenmerkend nog wel herinnerd.

Maar zelfs als we met deze factor rekening houden, is de verandering aanzienlijk. De verschuiving in de woordenschat kan evenwel groter lijken dan deze in werkelijkheid is, door de veranderende houding die lexicografen zijn gaan aannemen ten aanzien van de geografische verspreiding van het materiaal. Bij Beets lopen de begrippen 'Utrechts' en 'algemene taal' nog sterk door elkaar: in zijn Utrechtse lijst komen woorden voor die bij nader inzien in grote delen van het land wel in gebruik zijn, en omgekeerd heeft hij heel wat typisch-Utrechtse woorden, al dan niet voorzien van het etiket 'gewestelijk', opgenomen in het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (van waaruit ze ook in Van Dale verzeild zijn geraakt). Hedendaagse woordverzamelaars zijn wat strenger in het weren van woorden met een ruime verspreiding, zoals *beuren* of *ofslag*, de eerste twee woorden in het eerste deel van onze bijdrage. Zo kan het lijken alsof deze woorden uit het Utrechts zijn verdwenen, terwijl dat niet het geval hoeft te zijn. Ze worden nu alleen niet meer in een Utrechtse woordenlijst opgenomen, omdat ze zo algemeen verspreid zijn.

UTRECHT

Naast de 34 woorden in het tweede deel (de twintigste eeuw) die ook al in het eerste deel voorkwamen, zijn er niet minder dan 75 woorden die we voor het eerst in het laat-twintigste-eeuwse *De Vollekstaol* aantreffen. Maar net zo min als we zo-even van zuiver verlies konden spreken, kunnen we de 75 nieuwkomers als zuivere winst aanmerken. We weten immers niet zeker of al die 75 woorden van nu werkelijk niet in de negentiende eeuw voorkwamen. Beets moest vertrouwen op zijn geheugen, en op de aantekeningen die hij en zijn vader hadden gemaakt. Bovendien woonde Beets al veertig jaar niet meer in Utrecht toen hij de herinneringen aan de taal van de stad van zijn jeugd op schrift stelde. Voor de eind-twintigste-eeuwse woordenlijst is heel systematisch gezocht: banden met interviews zijn afgeluisterd, bestaande literatuur (ruimer voorhanden dan in Beets' tijd) is grondig doorgenomen, en uit de Utrechtse bevolking zijn talrijke aanvullingen gekomen. Zoals dat altijd gaat: wie goed zoekt, vindt gewoon meer.

Al met al is het niet mogelijk om op de werkelijke omvang van de veranderingen in de Utrechtse woordenschat goed zicht te krijgen, ondanks de mooie woordverzamelingen die ons ter beschikking staan. Een enkele keer kunnen we echter op het niveau van het individuele woord een uitspraak doen. Zo weten we dat *tuut* 'politieagent', een negentiende-eeuws woord, in de loop van de twintigste eeuw is afgelost door *wout*. Taalkundig gezien is zo'n ontwikkeling interessant: kennelijk zijn niet alle vernieuwingen in het Utrechts per definitie vernederlandsingen. Het Utrechts is nog altijd levend genoeg om ook op eigen kracht, buiten de invloed van het Nederlands om, zich van tijd tot tijd te vernieuwen.

Literatuur

- Beer, T. de, en E. Laurillard (red.) (1899), *Woordenschat. Verklaring van woorden en uitdrukkingen*. 's-Gravenhage, Haagsche Boekhandel-en Uitgeversmaatschappij.
- Beets, A. (1927-1929), 'Utrechtsche Volkswaarden en Volksgezegden', *Driemaandelijksche Bladen* 22, p. 1-30.
- Beets, A. (1927-1929), 'Utrechtsche Volksgezegden, -grappen, -spreekwoorden; Spelen, Speltermen, Bijzondere namen of benamingen, enz.', *Driemaandelijksche Bladen* 22, p. 73-94.
- Beets, A. (1927-1929), 'Aan- en Opteekeningen uit de provincie Utrecht', *Driemaandelijksche Bladen* 22, p. 95-108.
- Buma, W.J. (1960), 'De geschiedenis van het woord 'kreen'', *Taal en Tongval* 12, p.61-70.
- Campen, J.W.C. van (1930), *De Stadskelder. Jaarboekje Oud-Utrecht*, p. 150-168.
- Daan, Jo (1952), 'Zuidhollands-Utrechts woordconservatisme', *Taal en Tongval* 4, p. 22-31.
- Graft, C.C. van de (1907), 'Twee Utrechtsche Aftelrijmpjes', *Driemaandelijksche Bladen* 6, p. 47-48.
- Martens van Vliet, B.J. (1997²). *De vollekstaol van de stad Utereck. Wordenlijst met gezegdes, uitdrukkingen en zinssneden, opgeschreven in de Stad-Utrechtse uitspraak*, Utrecht, SPOU.
- Meertens, P.J. (1927-1929), 'Utrechtse volkswoorden en volksgezegden', *Driemaandelijksche Bladen* 22, p. 129-137

PROVINCIE UTRECHT

- Moerdijk, A. (1994), *Handleiding bij het Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT), 's-Gravenhage, Sdu.
- Sanders, E. (1997), *Borrelwoordenboek. 750 volksnamen voor onze glazen boterham*, Den Haag/Antwerpen, Sdu/Standaard.
- Schmidt, M. (1993), 'In Utereg zijn die guppekoppe maor raore kwaakbollechies'. *Het Parool*, 3 juni, p. 16.
- Scholtmeijer, H. (1993), *Zuidutrechts Woordenboek. Dialecten en volksleven in Kromme-Rijnstreek en Lopikerwaard*, Utrecht, Matrijs.
- Veen, T. van (1964), *Utrecht tussen oost en west. Studies over het dialect van de provincie Utrecht*, Utrecht, diss. Rijksuniversiteit Utrecht.

's-Hertogenbosch

Honderd jaar Bossche stadstaal

COR SWANENBERG

God weet alles, een Bosschenaar weet alles beter

In de Meierij en misschien ook wel daarbuiten verwijt men de Bosschenaar graag dat hij de enige verstandige mens in de hele provincie denkt te zijn en meent dat de rest door enkel boeren bevolkt wordt. Waarschijnlijk is dit stereotiepe beeld ook van toepassing op andere bewoners van provinciale hoofdsteden, zoals Maastrichtenaren en Zwollenaren.

Omgekeerd zetten de dorpsbewoners zich graag af tegen de 'stadse schijters' van Den Bosch. 'Kaaljakkere' was in de Bossche omstreken de gebruikelijke en bedenkelijke benaming voor de Brabantse hoofdstedeling. Het meest wordt hem armoe, 'kouwe kak' en vooral een 'grote bek' aangewreven. Het is dan ook interessant te zien hoeveel platte woorden voor mond men in Den Bosch kent. Blijkens de Dialectvragenlijst No. 2 van het *Woordenboek van de Brabantse Dialecten* zijn dat: *smoel, moel, bakkes, meule, rëbbel, snëbbel, snaoter, kwéék, klap* en *kop*.

Tijdens en na de Tweede Wereldoorlog zei men in mijn geboorteplaats Rosmalen (sinds de gemeentelijke herindeling van 1996 ben ik met terugwerkende kracht Bosschenaar van geboorte) om de Bossche armoe te illustreren: '*Rósmòlle vuuajt z'n èigen en D'n Bosch*' (Rosmalen voedt zichzelf en Den Bosch). Men gaf aan dat er veel van de landbouwproducten naar de Bossche markt gingen. En wat wil het lot! Nu, na de gemeentelijke herindeling, zijn alle Rosmalenaren met één pennensreek tegen wil en dank Bosschenaren geworden.

Veel plattelanders uit de naburige Meierij zeggen nooit in Brabants hoofdstad te willen wonen. Toch moet dat ooit anders geweest zijn; de wandelende dominee Stephanus Hanewinkel schrijft in zijn 'Reize door de Majorij van 's Hertogenbosch in den jaare 1798–1799': 'Te Dungen worden zeer veel kinderen gedoopt van andere Dorpen, wijl zij dan worden aangemerkt als geborene Bosschenaars, en ook dezelfde voorrechten genieten.' De Dungenaren worden vanouds niet voor niets de 'Buitenpoorters van Den Bosch' genoemd.

'Uit gouden korenaren schiep God de Bosschenaren en uit het restant de overigen van het land' staat er met zwierige letters op een toeristisch tegeltje, maar volgens Cornelis Verhoeven is het zo dat de Bosschenaar niet bestaat en als hij wel zou bestaan, zou hij zeker niet deugen, want hij zou typisch Bossche producten willen

aanbieden en aan domme beeldvorming tegemoetkomen. De Bosschenaar zou, volgens de Bossche schrijver-filosoof graag bestaan zoals wordt verwacht, 'bij voorkeur een beetje bol en Bourgondisch, minder middenstander en meer magistraat, een joyeuze figuur met allure en zo. Als ik zo'n poging in levende lijve ontmoet – want er zijn mensen die ijverig voor Bosschenaar studeren – denk ik wel eens, dat de Bosschenaar, het echte Bossche type toch bestaat. Ik geef toe dat ik zwakke momenten heb, waarop ik een geslaagde pose voor werkelijkheid aanzie.'

Bossche dialectverschillen

Het Bossche dialect heeft veel boeiende aspecten. De stad als ontmoetingsplaats van de Meierij is een smeltkroes waarin vele taalvariëteiten elkaar beïnvloeden hebben.

Over het Bossche dialect heeft Bosschenaar Ad de Mug veel zinnigs te zeggen: 'Het Bossche dialect kent minstens drie dialectvarianten, die ruwweg benoemd kunnen worden naar de Vughterendijk, het Ortheneind en het Hintummereind.'

Wanneer men nu op zoek gaat naar onderlinge verschillen binnen Bossche dialecten komt men bedrogen uit; alle pogingen ten spijt hebben we geen echt duidelijke voorbeelden van deze dialectverschillen boven water kunnen halen. A. Weijnen schrijft in 1937 over het Bossche dialect in zijn dissertatie over Brabantse dialectgrenzen: 'Alleen onder de mindere volksklassen leeft er toch nog altijd een taaltje dat getrouwer bij dat van de landelijke omgeving aansluit.'

De onderlinge verschillen in de twee Bossche lijsten van het Aardrijkskundig Genootschap van 1879 geven wel aanwijzingen voor Bossche dialectvariëteit: Een invuller (G. Bosch) geeft voor 'lieve kinderen' *aorige jong*, de ander (J. Timmerman) schrijft *lieve kijnder/keinder*. De een geeft *vaojer* voor 'vader', de ander *vaoder*; de een vermeldt *ik gee, hai geet, we gaon*, de ander *ik gaoi, hij gaot, wij gaon*; de een vervolgt met *d'n dieje hee gezeed*, de ander met *die hê gezeed*. 'Veel meisjes' is bij de een *veul durskes* en bij de ander *veul meskes*; 'koeien en schapen' is bij de een *koejes en schaop*, bij de ander *koeien en schaopen*, 'veulens en geiten' geeft de een als *vullens en guite*, terwijl de ander zegt dat die woorden 'nagenoeg onveranderd' klinken als het Nederlands. 'In zeven dagen' is bij Bosch *in zeuven daag*, bij Timmerman *in zeuve daoge*, 'tegen Kerstmis' heeft als invulresultaat: *teugen Karsemis* en *teugen Karstijd*; 'gijlieden krijgt weinig, en gij hadt reeds niet veel' wordt *gullie kreeg wennig en ge hadt al nie veul* en *gellie kreeg 'n bietje en ge haad allevel nie veul*; 'laten we eens keuvelen' wordt: *la w'es kletsen* en *lao we-n-es praote*; 'dinsdag' is *Deinsdag* en *Diesend* (*Deinsd.*).

We komen *vloeken* naast *vluuke*; '*nen drooge zommer* naast '*n dreuge zeumer*, '*nen rouwen baard* naast '*n ruige baord* en '*letste* naast '*laoste* tegen; voor 'hoen, hoenders' geeft de een *kep, keppes*, de ander *kiep, kiepen*. Het is jammer dat Timmerman erg veel hiaten heeft gelaten.

G. Bosch spreekt kennelijk een landelijker, Meierijsers Bosch, Timmerman lijkt meer het Bosch van de jaren negentig te spreken.

In de lijst van G. Bosch vonden we een aantal interessante, maar helaas onvergelykbare gegevens: *aar* voor 'anders', *d'n hof after 't huus* voor 'de tuin achter het huis', *hai skudde mee 't heut, as dat ie 't nie geleufde* voor 'hij schudde ongeloofig het hoofd' en *kunjies en zeuge* voor 'biggen en zeugen'; 'eene bloozende deern' is 'n *deurske mee 'n kleur ('n deurske dê 'srooid)*. Bosch geeft voor 'welk een kleed had de bruid aan?': *wa veur kleeke druug de bruid?* Meer dan een eeuw later kent Reelick het *kleedje* nog voor 'jurk' blijkens zijn opgave in het *Bosch' Woordenboek*.

Een heel enkele keer geeft Reelick woorden met verschillende uitspraak: *toen ie me zag* naast *toen ie me zaag*; *jus* naast *juske* en *jungske* (allemaal voor jongetje), maar daaraan vallen geen conclusies voor gebiedsindeling te koppelen. Dat is ook moeilijk te doen op basis van de lijsten van het Aardrijkskundig Genootschap.

Er zijn drie Bossche invullers van de Dialectvragenlijst No. 1 uit 1960 en ook daar vinden we wel verschillen: 'blind' is er *bleend*, *blint* of *bleint*. (Van den Eerenbeemt gaf in 1930 *blijnd* en Reelick schrijft in 1993 nog *bleind*. We kunnen er helaas weer geen lokaties aan koppelen, omdat die niet gegeven zijn.)

Op de vraag welke verschillende werkwoorden voor 'schreien' er in het Bossche dialect bestaan, krijgen we bij de eerste de antwoorden: *janke*, *simme* en *bléére*; bij de tweede: *janke*, *jengele*, *simme*, *bléére* en *schreeuwe* en bij de derde: *schreeuwe*, *simme* en *grijnze* met de toevoeging: 'janke wordt ook gehoord, maar is vulgair'.

Rozenkrans (het bidsnoer) wordt achtereenvolgens: *roozekrans*, *patternoster* en *patternoster* of *roozekrans*.

Van Breemens invullingen

De enquêtelijs van de Leuvense hoogleraar Willems die in 1887 ingevuld werd door de Bossche hoofdonderwijzer Joseph Leonard van Breemen biedt veel interessante gegevens betreffende de volkse spreektaal van Den Bosch. Om te beginnen vermeldt Van Breemen dat het dialect nog gesproken wordt in 's-Hertogenbosch, Orthen, Deuteren en een groot gedeelte van Hintham. Honderd jaar later zijn alle genoemde gebieden via annexatie of gemeentelijke herindeling tot Den Bosch gaan behoren. Opvallend is dat Van Breemen niets schrijft over verschillende dialecten binnen Den Bosch.

Bij 'prent' luidt de invulling: *prènt* – *prènte* – *prèntje*, maar de invuller voegt eraan toe: *beeleke* wordt meer gebruikt. *Prèntje* bestaat nog in het hedendaagse Bosch, maar *beeleke* kent vrijwel niemand meer in die betekenis. Het woord wordt meer dan honderd jaar later nog wel opgenomen door Lex Reelick in zijn *Bosch' Woordenboek*, maar het heeft dan alleen de betekenis proces-verbaal: 'De wout gaf 'm 'n *beeleke*: De agent gaf hem een proces-verbaal.'

Bij de vraag van Willems betreffende 'punen (kussen)' geeft Van Breemen: 'puuntjes geven wordt gebruikt door zeer jonge kinderen.' In dezelfde lijst komen we ook *snuutje* tegen als verkleinwoord van snuit en snoet, maar in het Bosch krijgt dat woord niet de Meierijsse betekenis van 'kusje'. Overigens zijn *puuntjes* onder-

tussen volslagen onbekend. Het *Woordenboek der Nederlandsche taal* kent wel *poenen* voor zoenen.

En nu we het toch over 'kussen' hebben: G. Bosch schrijft in 1879 voor het Aardrijkskundig Genootschap bij het trefwoord 'mondje': '*munje* (ook gebruikelijk voor zoen – *Lang me 'n munje* – Geef me een zoen).'

Andere voorbeelden van vrijwel verdwenen Bossche woorden zijn: *druivevijger* (wingerd), *kiepevliesch* (kippenvlees), *kranke* (zieke), *jonge* (kinderen).

Bij 'kanaal' vulde Van Breemen *kanaal* – *kanâle* in. Niets bijzonders, maar zijn verkleinwoord luidt *diezke*. De *Diest* (officieel de Dieze) is in Den Bosch hét binnenwater, zoals bekend mag zijn, maar dat *diezke* ook ooit in de betekenis 'kanaaltje' in gebruik was, zullen weinigen weten. Wel noteert B. van den Eerenbeemt in zijn handgeschreven 'Dialectgrammatica van het Bosch' *de kanaal* (Zuid-Willemsvaart) naast *de plein* en *de raam*.

De kenaol en *de diest* vinden we ook terug in de invullingen van de heren Ebben in deel 9 van de *Reeks Nederlandse Dialectatlassen* uit 1952, maar dan in de betekenis van Zuid-Willemsvaart respectievelijk Dieze.

Voor een 'jong meisje' werd door Van Breemen ingevuld: *maeske* – *maeskes* – *lieveke*. Dus geen *durske* zoals verwacht, wel het Vlaams aandoende *lieveke*.

Natuurlijk is er een aantal vrijwel verdwenen woorden: 'altaar' was *outer* – *outers* – *outerke*; 'bes' (Willems' vraagstelling luidt 'beer (bezie)') was *bêzie* – *bêzies* – *bêzieke*; 'papier' *pampier* – *pampiere* – *pampierke*; 'rammenas' *ramelas* – *ramelaase* – *ramelaeske*; 'kapper, barbier' *baerebier* – *baerebiers* – *baerebierke*. Ook *raoi-sel* ('raadsel') klinkt ons zeer ouderwets in de oren.

In Van Breemens tijd zijn er nog veel woorden met een duidelijke diftong die nu geheel verdwenen is: 'schaar': *schieer* – *schieëre* – *schieërke*; 'keer': *kieer* – *kieëre* – *kirke*; 'heer': *hieër* – *hieëre* – *hiërke*; 'kers': *kiëers* – *kieerze* – *kieerske*. 'Leed' is *liëed*, 'mening' *miëening*, 'leerling' *liëerling*, 'deeg' *diëeg*, 'oordeel' *oordiëel*, 'onderjurk' *onderkliëed* en 'wenen' is *schriëwe* of *schriëewe*. In *gemiender* ('gemener') en *liëlik* ('lelijk') zien we hetzelfde verschijnsel.

Luize wordt als werkwoord gegeven voor 'kammen'.

Bij de bijwoorden, voorzetsels en voegwoorden vinden we *saeffens* naast *da-delek*, *altoos* naast altijd, *allegaar* naast allemaal en *sommetijds* naast somtijds en soms, *nieverans* naast nergens, *ieverans* naast *erreges*. (In 1930 schrijft B. van den Eerenbeemt *nerregans* en een eeuw later geeft Reelick *ergand* en *nergand* naast *nerges*.) We zien *giestere* (gisteren), *maerege* (morgen), *gaere* (gaarne, graag), *eweg* (weg) en *juust* (precies, juist) die we allemaal ook terugvinden in 't Bossche woordenboek van 1993. Dat geldt niet voor *ieerdae* (voordat), *mee dae* (meteen dat, op hetzelfde moment) en *slapkes* (slap). *Van endje tot bietje* komt in de lijst van Willems voor met de Vlaamse omschrijving: 'van ends t'ends' en moet 'door en door' betekenen. De vormen *zommediëen* (weldra, zo meteen) en *dikkels* (dikwijls) geeft Reelick als *sommedinte* en *zomedeene* en *dikkels*.

Werkwoorden in 't Bosch van de laatste eeuw

Wat de werkwoorden betreft is het volgende uit de lijst van Willems vermeldenswaardig:

De verleden tijd van *wassen* (in de betekenis groeien) is nog *wies*, die van *doen* is *deej*, die van *vangen* is *vong*, die van *gaon* is *gong*, die van *houden* is *hiel*, die van *leggen* is *lin*, *sterven* krijgt *storf* en na *worden* volgt *wier* als verledentijdsvorm. Naast *blies* geeft Van Breemen ook *blaosde* en naast *gemale* staat *gemaalt* (*malen* is hier alleen gebruikt in de betekenis van 'de activiteit met de molen').

Van deze werkwoorden vinden we in Reelick's woordenboek (van honderd jaar later) de volgende vormen terug in:

.....
doen – deej – gedaon
legge – lee – geleed
gaon – gong – gegaon
houwe – hiel – gehouwe
worre – wier – geworre
.....

De werkwoorden *vangen*, *blazen*, *malen* en *sterven* zijn niet vermeld en we mogen aannemen dat deze werkwoorden zich ondertussen identiek gedragen aan het Nederlands; immers alleen bij afwijking van het Nederlands werden de woorden opgenomen in het Bossche woordenboek. Het werkwoord *wassen* in de betekenis van groeien is ondertussen helemaal in onbruik geraakt.

Verder vallen in de lijst van Willems de volgende werkwoordreeksen op:

.....
hete – hiet – geheete
schaelle – schol – gescholle (schelden)
schele – schol – gescholle
gaelde – gol – gegolle
aerve – aervde / urrefde – geaerfd
bidde – bad – gebeje / gebid
treje – treejde – getreje
rijve – reef – gerijfd (harken)
ijke – eek – geéke (ijken)
heise – hées – gehése (hijsen)
krúje – krooj – gekroje (kruien)
weze – was – gewist
zegge – zin – gezeet
.....

PROVINCIE NOORD-BRABANT

Reelick geeft de volgende vergelijkbare reeksen:

.....
hèète – hètte – gehèt (ouderwets)
hiete – hiette – gehee:te (nieuwer)
erve – orf – georve
schèlle – schol – gescholle (schelden)
schille – schol – geschild / gescholle (schelen)
bidde – bad – gebid
zegge – zin – gezeed
.....

Wij hebben onze vraagtekens bij Van Breemens invullingen:

.....
laaije – laaide – gelaait (niet *gelaaije*?)
hijge – hijgde – gehijgd (niet *heeg – gehege*?)
raoie – raoide – geraoid (niet *geraoie*?)
scheide – scheide – gescheit (niet *scheej – gescheje*?)
.....

Helaas geeft Reelick hiervoor geen vergelijkingsmateriaal. Wel valt bij hem op: *Ik mork 't en zwoog* (Ik merkte het en zweeg).

Typerend Bosch?

Cornelis Verhoeven (geboren in Udenhout en al decennia lang werkzaam en wone-
nend in Den Bosch) heeft in zijn boek *Den Bosch van binnen en van buiten* een
hoofdstukje gewijd aan het dialect, nadat hij tot de conclusie is gekomen dat de
Bosschenaar niet bestaat. Hij schrijft onder meer dat de taal van de stadsbewoners
niets bekoorlijks heeft en dat het dialect van de Bosschenaren opgebouwd is uit
stukjes rommelige en onkundig uitgevoerde imitatie van wat de omwonende
stammen en de plaatselijke hogere kasten spreken.

Er ligt iets van middenstanderig flemen en autoritatieve neerbuigendheid
dooreengeklutst in het mengelmoes van klanknabootsingen waarvan het
centrum nog blijft galmen wanneer het verlaten is. [...] Het taalgevoel blijkt
niet erg ontwikkeld te zijn. En dat was ook niet te verwachten, want met car-
naval, een gelegenheid waarbij zij zichzelf heten te zijn en zich verkleden
alsof ze boeren uit de omgeving waren, wordt die slordig in elkaar gestikte
lappendeken van dialect-restanten als een vlag uitgestoken en vertegen-
woordigt zij iets als de Bossche taalkundige identiteit.

Maar, zullen 'echte' Bosschenaren ogenblikkelijk tegenwerpen: 'Oeteldonks is geen Bosch!' en zij hebben zeker gelijk: Oeteldonks is geen Bosch, het is een bedachte discriminatie van het Meierijs. Je kunt je afvragen of Oeteldonks wel een taal is; het kent zoveel gekunstelde flauwekul met 'vermaakte' woorden en vertoont veel gebrek aan respect voor bestaande grammatica.

Stadsdialecten hebben in het algemeen meer contactmogelijkheden dan de regiolecten in de provincie. Stadsplat ligt dicht bij de standaardtaal, maar het heeft een lagere status, waardoor het meestal maar beperkt bruikbaar is.

Terug naar het 'gewone' Bossche dialect: veel Bosschenaren zeggen *da ken nie*, terwijl in de omgeving overal gewoon *kan nie* wordt gezegd. Dat kan beschouwd worden als een stadse afwijking die van Rotterdam afgekeken zou kunnen zijn.

In Den Bosch zeggen oude autochtonen ook *wa d'r leet da laote legge* voor 'wat er ligt dat laat je liggen'; een soortgelijk 'misbruik' als het vorige.

Misschien vinden sommigen de dubbele vergrotende trap wel typisch Bosch: B. van den Eerenbeemt geeft *beterder* en *zuuterder* en *zachterder*, bij Reelick vinden we *dikkerder* en *leukerder*, maar in het Meierijs kennen we veel meer soortgelijke vormen: *beeterder*, *dunderder*, *dikkerder*, *gèkkerder*, *rooierder*, *vluggerder* enz.

Taalgevoel en -gevoeligheid

De Oost-Brabantse dialectspreker gaat er in het algemeen prat op dat hij vrijwel feilloos het woordgeslacht aanvoelt. Hij hoeft slechts het onbepaald lidwoord voor het woord te plaatsen en hij weet of hij met een mannelijk of vrouwelijk woord van doen heeft: *unne pot*, *unne wage*, *unne stoel*, *unnen hoed*, *unnen beehaa* zijn mannelijk; *'n kan*, *'n fiets*, *'n deur*, *'n pèt*, *'n broek*, *'n gùlp* zijn vrouwelijk. Voor veel Bosschenaren schijnt dit gevoel minder ontwikkeld te zijn, zoals ook Cornelis Verhoeven al constateerde.

In 't Groot Bosch' Dictee van 1996 lezen we: '*Dè waor zun opoe diej mee opa's ok naor dun deurdeweekse mèrt gekomme waor.*' Volgens ons gevoel en volgens het *Bosch' Woordenboek* is *mèrt* (markt) een vrouwelijk woord en dat zou dus nooit *dun* als lidwoord kunnen krijgen.

In *Het dialect van 's-Hertogenbosch, Boschlogie II*, geeft H.J.P.M. van den Berseelaar veel gedegen en nuttige informatie omtrent de historie en achtergronden van de Bossche stadstaal. Bij zijn dialectvoorbeelden zijn soms wel kanttekeningen te plaatsen. Zo wil hij de oostelijke tweeklank illustreren en stelt de vraag: Wat zegt u: '*in kneup*' (een knoop) of '*i-j-n kneuwp*'? Het is niet als strikvraag bedoeld. Iemand die zijn Bossche dialect kent, zal slechts kunnen antwoorden dat hij '*inne kneu:p*' of '*unne kneu:p*' zegt.

In de Dialectvragenlijst No. 1 van de Nijmeegse Centrale voor Dialect- en Naamkunde voor het *Woordenboek van de Brabantse Dialecten* stuiten we op *unne gouwe ketting*, terwijl '*ketting*' pertinent vrouwelijk is.

In de Dialectvragenlijst 96 B komen we *den ope schaol* (schaalcollecte is vrouwelijk) '*n aflaat*' ('aflaat' is mannelijk) en '*n kwezel*' (mannelijk) tegen.

Ook in *Rond Janus en Bet, het blad met het Bossche hart op de tong* vind je zoveel soortgelijke 'vergissingen' dat je je afvraagt of de regel wel voor Bossche dialectsprekers geldt. Een willekeurige greep in de publicaties van de Vereniging voor dialect en folklore 'Rond Janus en Bet' levert de volgende oogst op: *unne tapkraon* ('kraan' is vrouwelijk), *dieje vereniging* ('vereniging' is vrouwelijk), *unne knalpijp* ('pijp' is vrouwelijk), *unnen bel* ('bel' is vrouwelijk), *dun zee* ('zee' is vrouwelijk), *dun daome* (!) (een mannelijke 'dame' dus), *gin dag* ('dag' is mannelijk; had moeten zijn *ginnen dag*), *un paol* ('paal' is mannelijk; moet zijn *unne paol*), *oewen hol* ('hol' is onzijdig; moet zijn *oew hol*). Alle fouten overziend, constateer ik dat de neiging overheerst om dialectwoorden de mannelijke vorm van het lidwoord mee te geven.

Die ogenschijnlijk kleine dingen liggen voor dialectkenners heel gevoelig; grammaticaal foutief taalgebruik wordt als aanstellerij en onechtheid ervaren.

Nu is het natuurlijk wel zo dat er in het huidige Standaardnederlands in lidwoorden en bijvoeglijke naamwoorden geen onderscheid meer gemaakt wordt tussen mannelijk en vrouwelijk en wellicht neemt de Bossche stadstaal hier een voortrekkerspositie in ten opzichte van de omliggende Brabantse dialecten door snel op te schuiven in de richting van de standaardtaal, maar dan zou het ook veel beter zijn alle mannelijke vormen snel te laten varen.

Het is waar: in Den Bosch kun je etablissementen tegenkomen met benamingen als *d'n mengelmoes*, *den ouden herberge*, *den boerderije*, hetgeen duidelijk bewijst dat men weinig kaas gegeten heeft van juist woordgeslacht en correct dialectgebruik. Herberg en boerderij zijn vrouwelijke woorden en verder zou men moeten weten dat 'de' voor mannelijke woorden slechts 'd'n' wordt wanneer deze woorden met een klinker of met de medeklinkers b, d, h of t beginnen. '*D'n mengelmoes*' en '*D'n gulden*' (naam van een galerie) zijn foutieve combinaties. Er ontstond terecht een corrigerende discussie over in het *Brabants Dagblad*.

Het is tekenend voor het gebrek aan respect voor de eigen taal dat er voor de Bossche eerste-divisievoetbalclub in 1998 een clublied op cd-single opgenomen werd met de titel *Den Bossche Bal*. Het had 'den Bosschen Bal' moeten zijn, maar dit lied werd geschreven, vertolkt en opgenomen voor het Bossche *cluppie* door de Utrechtse (!) cabaretier Herman Berkien. Het zal nauwelijks verbazen dat de tekst weinig met de echte Bossche taal te maken heeft. We citeren hier slechts enkele onvolkomenheden:

*Het is me club m'n leven lang
we zijn voor niks of niemand bang
tractere gèrre op unne echte Bossche Bal...*

Waarschijnlijk wordt hier een Bossche bol bedoeld (de toeristisch bekende chocoladebol), maar in correct Bosch had er *unnen echten Bosschen bol* moeten staan.

In het tweede couplet wordt het erger:

*Bovendien... bovendien
is er de sfeer altijd goe
dat zit bij ons in het bloe...*

Goe zegt men in De Peel, maar niet in Den Bosch of de Meierij en van *bloe* worden wij *nie goed*.

Een soortgelijke slordigheid moesten we recentelijk constateren bij de gekozen tekst op het nieuwe Bossche-bolblikje. Er was een heuse wedstrijd uitgeschreven voor de vervaardiging van een originele verpakking van de toeristische lekkernij. Er kwamen leuke ontwerpen voor den dag en er werd een origineel bolblikje gekozen, maar de als Bosch bedoelde tekst erop luidt: *D'et'oe mag smaake wor'* en daarvan gaat onze eetlust toch lichtelijk over.

Nee, dan Het Echt Bosch T ejater! Een gezelschap van toneelamateurs dat al tien jaar lang volle zalen trekt en onlangs (in oktober 1998) nog zo'n dikke zeventuizend betalende Bosschenaren naar de schouwburg lokte met het zelf (in de Bossche taal) geschreven blijspel *Bonje op Zuid*.

Uwes

Cornelis Verhoeven schreef in *Den Bosch van binnen en van buiten*:

In Den Bosch wordt nog altijd de merkwaardige aanspreking 'uwes' gebruikt. Wat betreft de herkomst daarvan kunnen we vermoeden dat het woord teruggaat op het deftige 'Uwe Edelheid', afgekort tot 'UE' en uitgesproken als 'Uwee' om zo dicht mogelijk in de buurt van het veilige en deftige schriftbeeld te blijven. De verbogen en bezittelijke vorm hiervan, 'Uwees' moet als lijdend voorwerp zijn gebruikt door mensen die deftig wilden praten en schrijven, maar toch een kleine concessie wilden doen aan de omgangstaal, waarin datzelfde gebeurt, en vervolgens ook als onderwerp door hen die deze hoge taal imiteerden zonder er de regels van te kennen. Op dezelfde manier wordt de vorm 'moeders' als onderwerp en aanspreking gebruikt door allochtonen die menen dat ze een dialect wel even kunnen nadoen, een vergissing die onvergeeflijk is omdat ze niet uit goede bedoelingen voortkomt, maar uit lamlendigheid en gebrek aan interesse. [...] 'Uwes' is zo'n woord waarmee mensen op afstand worden gehouden en het is daarom de vraag of het wel ooit een echt dialect-woord is geweest, bestemd voor intern gebruik.

Over het ontstaan van 'U' staat in *Sch onfeld's Historische Grammatica van Het Nederlands* het volgende:

Er ontstond behoefte aan een nieuwe beleefdheidsvorm. Als zodanig komt, allereerst in briefstijl, in de zeventiende eeuw *Uwe Edelheit* voor, veelal in schrift afgekort tot *Uwe Edt*, *Uw(e) Ed.*, *U Ed.*, dan ook reeds *U E*, dat in de loop van de tijd toeneemt; het werd natuurlijk gevolgd door het verbum in

de 3de persoon. Dit *UE (U Ed.)* is de gehele 18de en 19de eeuw door in zwang gebleven. Daarnaast werd in de 16de en 17de eeuw, als lagere titel, *Uwe Liefde* gebruikt. [...]

Naast *U(w)é* ontstond *U(w)é* met een verplaatsing van de klemtoon, die zijn uitgangspunt zal gevonden hebben in genitivisch gebruik, b.v. *Uwees hoed* met zwevende klemtoon. Dit *Uwe(es)* werd en wordt nog een enkele keer ook als nominatief gebruikt naast *U(w)é*, en zo is een uitspraak *U(w)é* en een daaruit voortgekomen *Uwe* gemakkelijk te verklaren.

Uwes werd dus ook in het Nederlands gebruikt als nominatief!

B. van den Eerenbeemt zegt in zijn 'Dialectgrammatica van het Bosch': '*uwes* = u in alle naamvallen enkelvoud'.

Gerlaine Jansen schreef in 1997 in haar taalkundige scriptie 'Kun je door de bomen het Bosch' nog zien?': 'Voor zover ik weet is het Bossche woord *uwes* voor *u*, dat nog veel gebruikt wordt, ook door jongeren, echter uniek voor het Bosch' en wordt dat dan ook nergens in de directe of verdere omgeving gebruikt.'

Het Groot Bosch' Dictee van 1998 dat gehouden werd op 22 april maakt druk gebruik van *uwes*; we komen het voornaamwoord in velerlei functies tegen: Ik schrijf *uwes* vanuit Italië vanachter 'n glèske witte wijn. Veur mijn leet nog 'n stukke pizza; [...] 'Thuis vrit ie dè nog nie al doe ik 'r 'n briefke van duzend bovenop', heur ik *uwes* hier al kwèke! [...] makt oeweige ginne zùrg: *uwese* jonge lopt nie in zeuve slote tegelijk. [...] [De kerk van Pisa is] ok prachtig, mar *uwes* zou zegge: 'Niks mooier as onze Sint Jan'. [...] As moederskiendje [kan ik] nog ginnen dag zonder *uwes*! [...]

Veul groete van *uwese* liefhebbende zoon, [...]

We herinneren ons dat een Bosschenaar ons vertelde dat hij de frater voor de klas in een verontwaardigde bui eens aangesproken had als '*rotten uwes*'.

Speciaal voor deze bijdrage deden wij een kleine enquête onder een twaalfstal 'erkende' Bosschenaren. Daarin vroegen wij onder meer naar tien woorden die voor hen tot de 'top-10' van het Bossche dialect behoorden.

In onze enquête was *uwes* het hoogst scorende typisch Bossche woord; een derde van de deelnemers koos ervoor.

Ku(ns)t

In de top-10-lijst van onze enquête dook het woord 'kunst' op. Erachter stond vermeld: 'zonder -ns-', 'stop'-woord, altijd ordinair. Het geeft aan dat de invuller het woord als onwelvoeglijk ervaart, maar eerlijkheidshalve meent hij het toch te moeten vermelden. Die gevoelens zullen veel Bosschenaren bij dit schuttingwoord hebben.

Maar *kut* is kennelijk in het huidige Bossche dialect erg gebruikelijk: een derde van de invullers geeft het woord, al dan niet met de tussen haakjes geplaatste toevoeging 'sorry'. Toch kun je het woord kwalijk typerend Bosch noemen; het staat immers gewoon in het *Groot woordenboek der Nederlandse taal* van Van Dale en is

dus algemeen Nederlands. Het veelvuldig gebruik in allerlei betekenissen zou hooguit Bosch genoemd kunnen worden.

Wij vroegen in onze enquêtelijst om tien woorden die als meest typisch Bosch ervaren werden. Vier van de invullers gaven het woord *kut*. Daarmee scoort dit woord met *uwes* het hoogst; *houdoe* en *braoierd* werden driemaal gegeven. Verder vielen *gèk*, *bènze* en *koekwaus* bij herhaling op.

Dat het schuttingwoord *kut* als Bosch ervaren wordt, blijkt uit de vele mopjes met dat drieletterwoord die in de stad en de Meierij in omloop zijn:

Toen in 1997 de Proloog van de Tour de France in Den Bosch begon, ging het praatje dat de Bossche starter geen pistool hanteerde maar in plaats van het startschot steeds zou roepen: *'Rije kut!'*

Het sprookje van Roodkapje wordt in een Bossche variant veel korter. Roodkapje zegt: *'Gróótmoeder, wa heet uwes gróóte óóre,... gróótmoeder, wa heet uwes 'ne gróóte mond...!'*

Antwoord vanuit het bed: *'Nee, gij kut!'*

In 'Bosch, de kortste taal van Nederland', een A4-tje met grappig bedoelde dialectvertalingen van eenvoudige zinnestelsels, worden maar liefst drie van de zestien zinnestelsels vertaald met gebruik van het gewraakte woord:

Nederlands: Zulks ben ik geenszins van plan.

Bosch: *Mooi nie kut!*

Nederlands: Het leven gaat niet over rozen.

Bosch: *Tis kut!*

Nederlands: Mag ik even uw aandacht?

Bosch: *Hee kut!*

(Er zijn overigens soortgelijke A4-tjes met Tilburgse, Helmondse en Bredase vertalingen in omloop.)

Gerlaine Jansen, die onze enquête ook invulde, geeft het scheldwoord *kutjanus* ('kloothommel') als top-10-woord. Het is een woord dat je veel in het hedendaagse Bossche kunt horen en dat niet in Van Dale staat. Het wordt zeker door veel oudere Bosschenaren ervaren als een onwelvoeglijk woord.

Onlangs hoorden we voor het eerst de vertolking van het gedicht 'Zo ik iets ben...' van de jonge Bossche danser-dichter-declamator Jan Pieter van Lieshout. We geven een saillant fragment:

Vandaag ben ik een Bosschenaar geworden.

Fijn, want ik houd zo van de stad.

Ik snoof het op toen ik naar mijn huis liep.

Mijn *dancy* hut, de buur gestut, en – oe wè veur schut – een kind schrikt:

'Kut, kende nie uitkijke waor ge lopt,

vuilen braoierd..., kale..., droomerd...'

[...]

Ben ik vandaag een Bosschenaar geworden?

Dan zeg ik maar – vrij naar Couperus–, stil in mijzelf:

‘Zo ik iets ben, ben ik een Bosschenaar.’

Ook hierin is het schuttingwoord ‘kut’ verweven. Tevens geeft het gedicht een aardige mengeling van de landstaal en het hedendaagse Bossche stadsdialect.

Koekwaus en andere Bossche woorden

Een scheldwoord dat meermaals in de top-10 opduikt is *koekwaus*. Het betekent gek, dwaas, sufferd of sukkel. In het *Bosch' Woordenboek* wordt het vermeld bij *waus*. Velen zullen *koekwaus* als zeer Bosch ervaren, maar het woord staat als *wous* met de betekenis ‘gek’ en de toevoeging ‘slang’ ook in Van Dale. Het is verrassend dat Ad van Galen in zijn boek *Stadsplat* gewag maakt van het Haagse *koekwahzen* (koekwouzen) dat ouwehoeren betekent. In hetzelfde boek vonden we tevens het plat-Haagse *wahs* (wous) met de betekenis gek, dwaas. Voor die sufferd wordt in Den Bosch overigens ook *muts* gebruikt.

Woorden die vaker scoren in de top-10 zijn: het voorvoegsel *kèij-* in *kèij-Bosch*, *kèij-mooi* en *kèij-zunt* (erg zonde); nu is het zo dat dit versterkende *kèij-* door heel de Meierij zeer veel voorkomt.

Braojerd (kletsmaajoer, prutser, stoethaspel, lulhannes); *psulder* (de tol die de koning van de *koekerèlle* is (zie volgende alinea)); *bènze* (vechten); *wout* (agent) en *woutekiet* (politiebureau); *kwaoitonge* (roddelen); *grasnèk* (mager persoon); *but* (stront, poep); *gróótbèk* (opschepper); *houdoe wor* (daag als afscheidsgroet), *affeseere* (voortmaken, opschieten, avanceren) en *meepesant* (tegelijkertijd, en passant) worden meerdere keren genoteerd.

Koekerèl (tol als speelgoed) scoort hoog bij de oudere invullers van de enquête. Zij schrijven er soms de liedtekst bij: *Ik heb unne koekerèl zien draoie op 't rëndje van de geut. Wè hadde wij 'n leut* (bis). Hier zij vermeld dat *koekerellen* en *kokkerellen* als werkwoord ook in Van Dale staat met de betekenis ‘met de drijftol spelen’, met de toevoeging ‘veroud., gew.’

Prachtige Bossche woordjes die in de top-10 opdoken, zijn: *oetske* (dwaas, onnozel persoon) en *kakkelawasie* (koude drukte, gepoch).

Franse invloeden

Den Bosch laat zich graag voorstaan op Bourgondische en Franse cultuurinvloeden. Daarom zou je hiervan zeker ook sporen mogen verwachten in de Bossche stadstaal.

We hebben naarstig gezocht naar Franse vormingen in onze bronnen. In het *Bosch' Woordenboek* vonden we de meeste: *affesere* voor opschieten, voortmaken

(« Fr. avancer) met een aantal afleidingen (*affeseerkwast*, *affeseerschoene*, *affeseersteek*) en hetzelfde begrip kwamen we tegen bij Van den Eerenbeemt als *aveseere*, *akkerdere* voor goed samen gaan, harmoniëren (« Fr. accorder); *amoer* voor liefde (« Fr. amour); (*aon-*)*rikkemedere* voor aanbevelen (« Fr. recommander); *apprensie* voor aanstalten, voorbereidingen (« Fr. apparence); *bambesjoerder* voor pierewaai-er, losbol (« Fr. bambocheur); *kaskenade* voor opschepperij (« Fr. gasconnade); *klasjenere* voor druk redeneren, gewichtig praten (« Fr. collationer?); *limmenere* voor feestelijk verlichten (« Fr. illuminer); *meepesant* voor tegelijkertijd (« Fr. en passant) ook bij Van den Eerenbeemt; *navenant* voor naargelang (« Fr. à l'avenant); *onjeklonje* voor reukwater (« Fr. eau de cologne); *partoe* voor een pak slaag: *hij kreeg op z'ne partoe* (« Fr. partout); *paviljotte* (« Fr. papillot); *perlemoer* voor parelmoer met de betekenis 'verliefd': *perlemoer in 't hêndje* (« Fr. parlez moi d'amour?); *permetaosie* voor familie (« Fr. parentage); *persulder* voor gezelschapshouder (« Fr. pas seul?); *piesteleeke* voor een bepaald broodje (« Fr. pistolet); *sjuust* voor juist, zo is het (« Fr. c'est juste); *snoffelkes* voor grasanjertjes (« Fr. girofle); *één toetmèm* voor allemaal hetzelfde (« Fr. tout le même) en *Vitre Fanny*, de naam voor doorschijnende gekleurde folie. Er zitten naar ons idee nogal wat woorden tussen die niet zo zeer Bosch dan wel Brabants zijn.

Tot slot vermelden we hier ook de zegswijze *Oui Breda*, *Den Bosch is Bèls* die wel gebruikt wordt als antwoord op een onzinnige vraag. *Oui m'n knutje* is een soortgelijke uitlating, die in Den Bosch en de Meierij gebruikelijk is.

De Sint Jan en de Kruiskerk

De Sint Jan was in Den Bosch een gebruikelijke benaming voor de melkboer, omdat de melkfabriek zo heette. Volgens Reelick zou dit zo gekomen zijn door de melkbezorgers die, als ze aangebeld hadden, riepen: 'Sint Jan!' De huisvrouwen vroegen elkaar dan ook: *Is Sint Jan al gewist?*

De kathedrale basiliek van Sint Jan in Den Bosch wordt vanouds in en om Den Bosch de *gróóte kerk* genoemd. Een prachtige Bossche uitdrukking die op alle moeilijke bevallingen van toepassing is, luidt: *Nou mot de gróóte kerk dur 't Krullestrùtje* (Nu moet de grote kerk door het Krullartstraatje). Wanneer men weet dat het Krullartstraatje een smal zijstraatje van de Kerkstraat is, wordt het beeld heel treffend.

Reelick geeft ook de uitdrukking: *Hij wit van niks, hij komt uit de Kruiskerk*. Dit werd gezegd van iemand die niet op de hoogte was van de actualiteit. De uitleg erbij is dat de Kruiskerk (de Sint Catharinakerk) vroeger geen parochiekerk was en door de Kruisheren bediend werd. De kerkgangers bleven verstoken van parochieberichten en wisten van niks. Bij uitbreiding raakte de uitdrukking van toepassing op iedereen die slecht geïnformeerd was.

Bossche bluumkes

Tot slot willen we enkele Bossche woorden en zegswijzen geven die wij zelf als echt en mooi ervaren.

B. van den Eerenbeemt geeft *liegenie* als interjectie voor à propos. *Madde meej* (mag je mee) en *gimmenisgauw* (geef me eens vlug) zijn leuke samentrekkingen. *Hij beslacht mijn, ik wil der ok niks van heure* (hij lijkt op mij (heeft mijn karaktertrekken) en ik kan niet verdragen dat er kritiek op hem gegeven wordt) is denkkelijk de mooiste zegswijze uit zijn Bossche Dialectgrammatica. *Fietere* of *fietele* zijn woorden voor gespijbel en schoolverzuim die we ook terugvinden in het *Bosch' Woordenboek* van Reelick. *Paphulle* (weesjongens van het Sint Josephuis) en *blauwvèrvers* (pochers, opscheppers) leerden we kennen via Reelick. *Glancés* zeggen oudere Bosschenaren tegen handschoenen van glanzend leer, een aardig staaltje van volksetymologie: het woord zou *glacés* moeten zijn. Iets analogoos zien we in *hansjee* dat voor *hachee* staat.

De libel die in de Meierij meestal (*snip-snap*-) *snijer* genoemd wordt, heet in Den Bosch *ijzerenbout* of *ijzenbout* en het Meierijse *wautereeres muske* voor ringmus wordt bij Reelick *wouteréleke*.

Mooie Bossche uitdrukkingen zijn: *De lamp hangt scheef, de mop is lam* (de lamp hangt scheef, de pit is op). Het werd gezegd wanneer al het geld op was. *'t Is 'm in z'n lelle geslaoge* betekent dat hij verbijsterd achterbleef. *'Zonder erg' zit in de Sint Jorisstraot* wordt spottend gezegd tegen mensen die in de fout gaan en zich verontschuldigen met: *ik din 't zonder erg*. (De gevangenis is in de Sint Jorisstraat.)

Hij kan 't wete, hij heet 'n fiets herinnert aan het feit dat de fiets niet zo lang geleden een statussymbool was; in 1930 had nog maar een op de drie personen een fiets.

Schrèf 't mar op d'n buil van De Gruyter voor vergeet het maar en *hij leest alle-nig mar d'n buil van De Gruyter aon d'n binnekant* voor iemand die een sufferd is; de builen van de beroemde Bossche levensmiddelenfabriek waren immers enkel aan de buitenkant bedrukt. Nik de Vries geeft in zijn bijdrage aan het boek *Onder ons gezegd... in Brabant* de fraaie Bossche uitdrukking *zo brutaal as de perdepongke* voor het toppunt van brutaliteit.

Spulleke van leddere is rotzooi, *spul van de rul* wordt gebruikt voor goederen van prima kwaliteit.

't Gèk-eind is vanouds de benaming voor het laatste gedeelte van de Hinthamerstraat. Daar stond het zwakzinnigengesticht Reinier van Arkel, het oudste psychiatrische ziekenhuis van Nederland. De uitdrukking *hij komt van 't gèk-eind* werd vooral gebruikt om aan te geven dat bedoelde persoon niet normaal was. Sommige Bosschenaren kennen nog het kinderspotliedje: *'tis brand, 'tis brand, 'tis brand op 't Hinthammerend, 'tis brand op 't Hinthammerend gewist en de gèkken hebben 't uitgepist*

Wanneer je in Den Bosch vraagt hoe laat het is, kun je ten antwoord krijgen: *'t Is klik veur d'n bult, t hee krek gespuld*. De uitleg van Reelick afgaande op de informatie van stadsbeiaardier Sjef van Balkom luidt: De klik komt voor op oude met

gewichten aangedreven torenuurwerken. De zware gewichten van de trommel (automatisch speelwerk) zijn geblokkeerd, maar enkele minuten vóór het uur worden de gewichten ingeschakeld, waardoor de trommel beweegt en enkele klokjes laat horen: dat is de klik. Met bult zal bedoeld zijn: het hoogste punt dat de grootste wijzer kan bereiken.

As 't veur niks is, de bulte d'r op betekent dat de Bosschenaar graag veel wil hebben, als het gratis is.

Val dóód, leefde gij ok nog! is een gangbare begroeting van Bosschenaren die elkaar lang niet meer gezien hebben. *Naor Orthe gaon* is gangbaar voor begraven worden; het vroegere dorp Orthen herbergt het grote kerkhof van de stad. Bij begrafenis luidt *de Noteman*, de grootste klok met het heel diep en droef geluid.

De Staatse stadstaal

Het Bosch heeft in het algemeen een stadse, on-Meierijse klank, hetgeen te verklaren valt uit de gestadige invloed van de Staatse taal; Den Bosch was immers met Brussel, Antwerpen, Leuven en Mechelen een van de vijf bestuurlijk belangrijke steden van het oude Brabant. De stadstaal van Brabants hoofdstad heeft natuurlijk aan een eeuwenlange beïnvloeding van buiten bloot gestaan. Ooit voeren er Bossche haringkopers naar de Deense eilanden en kwamen er Lombarden naar de stad. Er was ooit een Bossche rederij voor de vaart op Oost-Indië. Den Bosch was met zijn Maashaven in de achttiende eeuw derde handelsstad van het land en verzorgde de overslag voor het achterland van het Prinsbisdom Luik.

Het is wellicht wat simplistisch voorgesteld, maar toch lijkt de verdeling samenhangend met de vroegere toegangspoorten van de hoofdstad van Noord-Brabant, zoals De Mug die vermeldt, wel aannemelijk. Aan de oostkant, via de Hintummerpoort kwamen de Meierijenaars van Hintham, Rosmalen, Berlicum en omgeving en later ook via de tramlijn het volk van Heeswijk, Dinther en Veghel. Via de noordelijke Orthenpoort kreeg de stadsbewoner vooral te doen met mensen uit de Bommelerwaard en natuurlijk waren daar ook de Staatse invloeden het sterkste. Door de Vugtherpoort kwamen de mensen van Vught, Boxtel en Oirschot de stad binnen. Het lijkt ons niet onwaarschijnlijk dat de Bossche dialectvarianten beïnvloed zijn door de mensen uit de Meierij die hier (al of niet met negotie) de bewoners binnen de stadsmuren ontmoetten. Sommige Bosschenaren hebben wel degelijk stadstaalvarianten binnen de stadsgemeenschap gekend: zij spraken van 'Van Lanschot-Bosch', 'pastoors-Bosch', 'middenstands-Bosch' en zij kenden de afgeleide dialectvarianten van het volk in de Beurdeestraat met Kemelsharenhoek en de Pijp.

Enkele Bosschenaren vertelden dat het dialect van de Pijp (de huidige Arena en omgeving) een veel harder en gemener taaltje was dan het gemiddelde dialect van de middenstands-Boschenaren rond de markt. Dat zijn natuurlijk subjectieve, maar waarschijnlijk kloppende beweringen. Toch blijft het zo, dat juist op diezelfde Pijp een van de mooiste oude liederen van Niek de Rooy teruggaat: 'Dans la rue de

La Pipe...' Hij schreef het voor de 12e Bossche Revue en baseerde het op de bevrijding van de Bossche wijk in 1944. In 1991 werd het met succes opnieuw gelanceerd als carnavalslied.

Er zijn Bosschenaren die beweren dat het enige rasechte Bosch in *de Beurzekiet* te horen was. Die Beurzekiet is de volksnaam voor de Beurdestraat waarbij zich ook de Weversplaats bevond waar vroeger een hechte gemeenschap van wevers woonde. Die gemeenschapszin kwam vooral tot uiting in 1947 toen de bewoners het volksspel 'Bosch Marieke' opvoerden.

Literatuur

- Berselaar, H.J.P.M. van den (1997–1998), *Het dialect van 's-Hertogenbosch. Boschlogie II*, 's-Hertogenbosch.
- Bruens, J. (1976), *Spul van de Rul. Uitdrukkingen van Bossche kneupen*, 's-Hertogenbosch.
- Eerenbeemt, B. v.d. (1930), 'Dialectgrammatica van het Bosch', Den Bosch (handgeschreven).
- Gaalen, A. van (1989), *Stadsplat, zes stadsdialecten*, Groningen.
- Hanewinkel, S. (1973), *Reize door de Majorij van 's Hertogenbosch, in den jaare 1789 - 1799*, 's-Hertogenbosch (heruitgave).
- Kramer, A. (1995), *Oeteldonks Kwèkboek*, Oeteldonk ('s-Hertogenbosch).
- Laat, N. de, C. Swanenberg en C. Verhoeven (1984), *Den Bosch van binnen en van buiten*, Venlo.
- Loey, A., van (1959), *Schönfeld's Historische Grammatica van het Nederlands*, Zutphen.
- Reelick, L. e.a. (1993), *Bosch' Woordenboek*, Den Bosch.
- Swanenberg, C. (red.) (1993), *Onder ons gezegd... in Brabant*, Delft.
- Swanenberg, C. en J. Swanenberg (1996), *Eige Grèij, een Meierijs woordenboek*, Enschede.
- Swanenberg, C. en J. Swanenberg (1998), *Brabantse Beestjes*, Enschede.
- Verhoeven, C. (1978), *Herinneringen aan mijn moedertaal*, Baarn.
- Weijnen, A. (1937), *Onderzoek naar de dialectgrenzen in Noord-Brabant*, Fijnaart.

Andere bronnen

- Rond Janus en Bet, een blad met het Bossche hart op de tong*, jaargang 2 tot en met 5, Den Bosch 1980–1983.
- Groot Bosch' Dictee* 1996, gepubliceerd in het *Brabants Dagblad* van 10 april 1996.
- 'Kun je door de bomen het Bosch' nog zien?' Een onderzoek naar de linguïstische en sociolinguïstische status van het Bosch dialect, doctoraalscriptie Nederlandse taal- en letterkunde van Gerlaine Jansen, Den Bosch 1997.
- Groot Bosch' Dictee* 1998, samengesteld door Harrie van den Berselaar, gepubliceerd in het *Brabants Dagblad* van 23 april 1998.
- Kleine enquête betreffende favoriete Bossche dialectwoorden, 1998. (Met dank aan de Bosschenaren die aan deze enquête meewerkten: Frank Finkers, Gerlaine Jansen, Rikie Linschoten, Loes Stolzenbach, Harrie van den Berselaar, Leo van Dongen, Daan Gielen, Joop Jore, Ad de Mug, Lex Reelick, Kees van Uden en Jacques de Waal.)

Zierikzee

Tussen Holland en Zeeland. De stadstaal van Zierikzee*

J. B. BERNS

Dankzij het *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden* van Van der Aa uit 1851 weten we heel veel van het Zierikzee van de negentiende eeuw. We kunnen er lezen over samenstelling van de bevolking en de middelen van bestaan; over de verschillende godsdiensten die in Zierikzee beleden worden en over het onderwijs; de rol die de stad speelde in de vaderlandse geschiedenis en welke beroemde Nederlanders uit haar midden voortkwamen. Ons wordt zelfs een intiem beeld van de stad met haar monumentale huizen en gebouwen geboden. Zierikzee telde toen 6470 inwoners. Een van de voornaamste middelen van bestaan is de 'meereederij' en daarvoor zijn er in de stad vier meestoven aanwezig. Met meereederij wordt bedoeld het kweken en verbouwen en verwerken van meekrap, een plant waarvan de wortel een rode verfstof oplevert. De officiële naam is *rubia tinctoria*. In een meestof worden de wortels door verwarming gedroogd en wordt de meekrap verder toebeleid. In de stad is een 'garancinefabriek', die volgens Van der Aa een goede toekomst heeft. Dat is een fabriek ter bereiding van de rode, uit meekrap bereide, verf. Voorts is er een hele reeks kleinere fabrieken. Zierikzee is nauw verbonden met het omringende platteland. De producten van landbouw en veeteelt, zoals vlas, koolzaad, erwten, bonen, boekweit, rogge, gerst, haver, tarwe, alsmede melk, boter en kaas, worden er op marktdagen verhandeld. Wel tekent Van der Aa hierbij aan, dat op het ogenblik dat zijn boek verschijnt de kaasmakerij in verval is, evenals de vlasnering.

Rond 1850 waren de volgende godsdiensten in de stad vertegenwoordigd: hervormden (5100, waarvan 2000 lidmaten), afgescheidenen (90), evangelisch luthers (1600), rooms-katholieken (1740) en joden (70). De stad beschikte over een Latijnse school, een tekenschool, een stedelijke zogenaamde Franse school voor meisjes en een voor jongens, een stedelijke armenschool en vier bijzondere scholen benevens twee bewaarscholen. Over de toestand van de gezondheidszorg is Van der Aa wat de geschiedenis betreft heel uitvoerig en wat de actuele toestand betreft enigszins vaag. De stad heeft een weeshuis, waarin 100 kinderen van her-

* Met hartelijke dank aan Bas en Koosje Oele te Kapelle voor het belangeloos ter beschikking stellen van het originele typoscript van: A. de Vin en A.F. van de Zande-Vleugels Schutter, *Dialect op Schouwen-Duiveland in de tweede helft van de twintigste eeuw*.

vormden huize zijn opgenomen en ruim 70 rooms-katholieken; er is een huis voor oude mannen en oude vrouwen en er is een gasthuis.

Over de taal van de inwoners echter vertelt Van der Aa ons niets.

De naam van de stad werd door de kenner van de taal van Schouwen-Duiveland bij uitstek, De Vin (1916-1994), consequent als Zieriksee gespeld. Het eerste deel van de naam is immers een mansnaam, *Sieric* en het tweede is het woord *ee*, dat 'water' betekent: *Sierics ee*, werd geleidelijk aan opgevat als *Zieriks zee*, vandaar de thans gangbare spelling Zierikzee. Van der Aa vertelt dat vroeger in de Gasthuiskerk het volgende vers heeft gehangen, fraai ingelijst en op francijn (= perkament) geschreven:

*In 't jaar acht hondert negen ende veertich mede,
Was gefundeert Zierikzee die stede,
Bij eenen die Zierinchs ghenaaamt was,
Alsoo men in de oude chronyken las,
Doe men d'Octave van onze Vrouwen
Haars Hemelvaarts begonste te houwen,
Lotharius was Keizer, in 't Rijk machtig,
En Hertoch Henric van Brabant, dat 's waarachtig,
Soo men vindt in 't klare ende wel beseffe
Die Sondachs lettere was die F.*

Gelukkig zijn er voor de taal van Zierikzee andere bronnen. De oudste is wel *Potloodschetsen uit het 'Land van Zierikzee'* uit 1870. Het is de zelfstandige uitgave van een bijdrage in het tijdschrift *Europa* (1870). De auteur is W.N. Wolterink (1833-1904), die van 1860 tot 1874 predikant te Sirjansland was. In zijn *Potloodschetsen* speelt de taal als communicatiemiddel een belangrijke rol. Zijn Oost-Nederlandse herkomst stelt hem in de gelegenheid een situatie te scheppen waarin met elkaar in aanraking komen en soms botsen: Nederlandse standaardtaal, Zeeuws (Zierikzees) en Gelders dialect. Het dialect wordt gebruikt om een komisch effect te bereiken, maar ook om de werkelijkheid uit te beelden. Soms zijn de waarnemingen van ds. Wolterink buitengewoon fijnzinnig; dat is bijvoorbeeld het geval als een niet-dialectsprekende majoor na een gesprek met de knecht van de dominee opmerkt: 'Ik kon hem ondertusschen goed verstaan' en van de dominee te horen krijgt dat dat betekent dat zijn knecht dan 'niet goed vertrouwelijk' geweest is en geprobeerd heeft zo goed mogelijk Nederlands te spreken (p. 54). De knecht paste zich in zijn taalgebruik aan.

Bijzonder geestig is ook het volgende voorval. De dokter, die het dialect niet kent maar net geleerd heeft dat *pooke* 'maag' betekent, zegt tegen de moeder van een ziek kind ('met 't oog op de braambezems en doornappels die op de tafel stonden'): 'Maak u niet ongerust bazinne, 't kind heeft maar wat pijn in 't pookje'.¹ Daarop antwoordt de moeder, die ook in haar ijdelheid gekwetst is omdat ze met het Walcherse *bazinne* wordt aangesproken: 'Hoor eens meneer, [...] een dier heeft een pooke en een kop, maar mijn lieven ont krek als jie een lief en een oot' (p. 23). In

een verklarende voetnoot staat: 'Ond: hond gewoon troetelwoord voor kinderen'. Fijntjes wordt vervolgens opgemerkt: 'dat een vreemdeling zich niet lichtvaardig wagen moet aan 't nabootsen van dialect'.

De *Potloodschetsen* laten op een heel aardige wijze zien hoe de taalsituatie zo rond 1860 was; de vreemdelingen die van elders komen en die tot de hogere stand behoren, zoals de dokter, de schoolmeester en de dominee, spreken standaardtaal; de autochtone bevolking spreekt dialect en afhankelijk van hun sociale status in meerdere of mindere mate standaardtaal. Een mooi voorbeeld daarvan is de reactie van de eenvoudige dorpsveldwachter op de preek van de dominee (het is de burgemeester die aan het woord is): 'Zoo hebt u,' vervolgde de burgemeester, 'om iets op te helderen gebruik gemaakt van een beeld uit 't kinderleven en het woord drijftol gebezigd; gij hadt top moeten zeggen om door onzen ouden echt Schouwenschen veldwachter begrepen te worden. Dan zeidet ge, hoe we allen eens zullen sluimeren onder de groene zoden; – dit had vazzen moeten wezen, en zoo verder' (pp. 28-29). De korte schetsen van ds. Wolterink geven een boeiend beeld van de taaltoestanden van de tweede helft van de negentiende eeuw. Opmerkelijk is dat het dialect nergens als minderwaardig wordt voorgesteld of wordt afgewezen.

Vier jaar na deze *Potloodschetsen* verschijnt het beroemde *Dialecticon* van Johan Winkler. Deze kenner van de dialectsituatie van de negentiende eeuw was ook zeer goed op de hoogte van de literatuur. Hij kent de *Potloodschetsen* en zegt ervan (in deel 2, p. 181): 'Deze novelle, of hoe het heeten moet, is uit een dialectologisch oogpunt beschouwd, van uiterst geringe waarde en moet met voorzichtigheid worden gebruikt. De schrijver er van heeft eenige zeeuwsche woorden en uitdrukkingen hooren gebruiken, heeft die verzameld en in zijn geschrift te pas gebracht; maar tot het wezen van den zeeuwschen tongval is hij niet doorgedrongen. Hij heeft de Zeeuwen nog niet eens leeren verstaan.' Voor ons is nu juist het feit dat in *Potloodschetsen* de taalwerkelijkheid van rond 1870 beschreven wordt buitengewoon interessant, een werkelijkheid die door Winkler zelf wordt gekarakteriseerd als volgt: 'Te Zieriksee spreekt men hoe langer hoe meer modern hollandsch of een slechts zwak gekleurd zeeuwsch.'

Onze derde bron is K.J. [d.i. J. Karreman], *Lijst van woorden, die gebruikt worden op het eiland Schouwen-Duiveland en meer bepaald in en in de onmiddellijke omgeving van Zieriksee* uit 1883, handschrift Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden. Zoals zoveel dialecthandschriften die in het bezit zijn van de Maatschappij, maakt ook dit deel uit van de voorraad kopij die bleef liggen toen Taco H. de Beer zich, bij gebrek aan voldoende financiële ondersteuning, genoodzaakt zag het tijdschrift *Onze Volkstaal* te staken. Dit 'tijdschrift gewijd aan de studie der Nederlandsche tongvallen', zoals de ondertitel luidt, beleefde tussen 1882 en 1890 drie jaargangen.

In een opmerking aan het begin van het handschrift zegt Karreman dat deze lijst beschouwd moet worden als een aanvulling op de lijst van woorden die gebruikt worden op het eiland Schouwen, die Goemans in 1882 had gepubliceerd in *Onze Volkstaal*. Deze lijst lokte meteen een aantal reacties uit. J.W. Muller reageerde nog in dezelfde jaargang met 'Aanteekeningen', waarin hij eigenlijk alleen maar

laat zien dat sommige van de opgegeven woorden niet exclusief Schouwens zijn; voorts kwam er in 1884 in hetzelfde tijdschrift een reactie van een Duitser, Heinr. Carsten, van Dittmarchen en van P.H. de Vlam, uit de Baronie van Breda. Zij vergelijken de Zierikzeese woordenschat met die van hun eigen streek en geven aan waar er verschillen en waar er overeenkomsten zijn. Dit toont dat er in de negentiende eeuw een levendige belangstelling was voor de dialectwoordenschat en vooral voor de regionale of lokale afbakening ervan. De laatste negentiende-eeuwse bron is de voor Schouwen ingevulde vragenlijst van de dialectenquête van 1879 van het Aardrijkskundig Genootschap.

De bestudering van het dialect van Schouwen-Duiveland en ook van Zierikzee vond zijn bekroning in het proefschrift van de hierboven al genoemde De Vin: *Het dialect van Schouwen-Duiveland. Grammatica en Historie* uit 1958. Meteen werd al het vervolg 'Woorden en uitdrukkingen' aangekondigd, maar dat verscheen pas in 1995, na zijn dood, als een voorpublicatie van het regioboek *Het dialect van Schouwen-Duiveland*.

Voor De Vin is Zierikzee het culturele centrum van Schouwen-Duiveland; het heeft al vanaf de Middeleeuwen met zijn geschreven en gesproken taal invloed uitgeoefend op het omliggende platteland en deze invloed vertoonde een uniformerende tendens, dat wil zeggen wijzigingen die steeds in de richting van de Nederlandse standaardtaal gaan (p. 60). In feite sluit De Vin hier aan bij de opvatting van Winkler bijna honderd jaar eerder.

De negentiende-eeuwse woordenschat

Het wordt tijd om onze hoofdbron, de woordenlijst van Karreman, aan een nader onderzoek te onderwerpen. Wat opvalt, zowel in de oude als in de moderne bronnen, is de sterk landelijke inslag die de stad Zierikzee heeft; natuurlijk komen in de woordenschat typisch stedelijke zaken als winkels naar voren, maar ook landbouw en veeteelt spelen er een belangrijke rol. Voor een deel is dat natuurlijk het gevolg van de typisch negentiende-eeuwse situatie. De stad als verzorgings- en handelscentrum is direct op het omringende platteland aangewezen. De producten van landbouw en veeteelt worden er verhandeld, zowel voor het eigen stedelijk gebruik als voor de verdere handel. De stedelingen waren bekend met delen van de boerenvaktaal. De grenzen tussen stad en platteland zijn bovendien ook geografisch nog zeer vaag. De Vin laat dat zelfs in 1958 in zijn proefschrift zien als hij wijst op de woorden voor zwaluw. In het centrum van Zierikzee wordt deze vogel *zwaeluutje* genoemd en aan de Koolweg, dat is de landweg in de richting Moriaanshoofd, *zwaemeltje*.

Ook moeten we erop bedacht zijn dat in de negentiende eeuw het paard in de stedelijke samenleving nog een belangrijke rol speelde. Dat betekende dat een deel van de vaktaal van paardenstalhouders en voerlieden doordrong in de algemene stadstaal.

Maar ook de langzaam beginnende industrie is op het platteland georiënteerd,

in het geval Zierikzee betreft het de verwerking van de meekrap, zoals we hiervoor hebben gezien. Geen wonder dat ook in de stadtaal begrippen uit die tak van nijverheid bekend zijn.

Zierikzee als stad met handelsactiviteiten en een marktfunctie blijkt uit woorden als *ellegoed*, manufacturen, en *ellewinkel*, winkel waarin ellegoed verkocht wordt. Voorts *geleigoed*, aardewerk (potten en pannen), en *geleiwinkel*, winkel waarin men aardewerk verkoopt.

Dat woorden als *dammelen*, in het hooi spelen wanneer het reeds in de schuur ligt, om het dus vaster ineen te trappen, *dokken*, een stoel aardappelen uitspitten om te zien of ze reeds geschikt zijn om gerooid te worden, en *drieling*, middelgrote aardappel en ook kleine boerenwagen, in de stad bekend zijn, wijst op de nauwe verwevenheid met het platteland.

Reede(n), 't bereiden der meekrapwortels tot poeder, is een woord uit de stedelijke industrie. *Liemen*, vezelachtig afval van bewerkt vlas, wijst op de vlasindustrie.

We wezen al op de rol van het paard. Een woord als *duisen*, achteruitlopen van paarden, bijvoorbeeld *'t paerd duiste achteruut den diek af de dulve in*, is er een bewijs van. Om een paard te kunnen beslaan stond er voor de smidse een hoefstal, ook wel *travaille* genoemd. In Zierikzee sprak men van *strevaile* of van *trevalje*. *Blis* of *bles* is een paard met een lange witte streep voor op de kop. Maar ook het woord *kachelpaerd* voor een merrie die werpen moet of reeds geworpen heeft en het werkwoord *kachelen* voor een veulen krijgen of een veulen werpen, was bij de stadsbewoner bekend.

In de sfeer van fraude, diefstal, misdaad en prostitutie laten de bronnen ons in de steek; het is een keurige woordenschat die ons is overgeleverd. Het enige woord dat het handschrift-Karreman ons geeft is *gribus*, maar dan wel met de heel speciale betekenis gevangenis.

Over werk en werkeloosheid, de tegenstelling rijk, arm, en de sociale klassen ervaren we niets in de woordenlijst. De hiervoor genoemde *Potloodschetsen* laten er iets van zien, maar niet in een moderne sociologische zin.

Ook ziekte en gezondheid zijn opvallend afwezig. Het handschrift geeft *bezwuumd*, bezwijmd, bewusteloos, buiten kennis, maar dan vooral om erop te wijzen dat de *ij* in sommige woorden een *uu* is. *Fijt*, de verzwering aan een vinger, is in Zierikzee *aviet*. *Kres*, schurft, is de ernstigste aandoening die genoemd wordt. Het menselijk lichaam werd *bast* genoemd. Maar naar de voorbeeldzin *i kreeg van z'n vaoder op z'n bast* laat zien, wel in beperkt gebruik. In het algemene Nederlands is het woord heel gebruikelijk in minder formeel taalgebruik. Het is de tweede betekenis van *bast*, de eerste is 'buitenkant van een boom'. Het is eigenlijk een platte naam voor de huid. We zeggen ook wel: op zijn huid krijgen.

Over eten, drinken vinden we een en ander, maar over cafébezoek zwijgt de woordenlijst. *Bakje* is een kopje, bijvoorbeeld een bakje koffie of thee. Wordt hier iets bij gepresenteerd dan heet dat *bismakje*, toevoegsel bij thee of koffie. Of daartoe ook *kaeke*, scheepsbeschuit, gerekend moet worden is niet bekend. De thee werd warm gehouden op de *geridon*, theestoof of thee-emmer.

Bokkem is bokking en *plaete* schol. *Aerebezems* zijn aardbeien en *braembezems* frambozen.

Opvallend is het woord *haosjesbrood*, met de betekenis champignon. Karreman wijst ter plekke meteen op het woord *haosje*, de duivel. Zierikzee zou geen Zeeuwse stad zijn als de *juun*, ui, er niet bekend was. *Pelerte* zijn doperwten en *krunaegels*, kruidnagelen. Kliekjes noemde men *lette*, kliek, overschot van gekookte spijzen. Een *stik* is boterham of een stuk brood. Men kon er *stroopvet*, dat is spekvet of reuzel gemengd met stroop, op smeren in plaats van boter. *Snaaistere(n)* ten slotte is veel en velerlei lekkernijen, vooral fruit, eten.

Bij de bespreking van woorden voor kleding en mode moeten we erop bedacht zijn dat de hier aangeboden woordenschat grotendeels nog betrekking had op de toenmalige vast omschreven klederdracht. Thans nog heel gebruikelijke woorden staan voor een heel andere zaak. *Blaok* is een vrouwenmuil met houten zool. Een *jas* is een jupon en een *keurs* een vrouwenrok. Een *mantel* is een jak en een *rok* een jas. Uit de betekenisomschrijving bij *biesje*, namelijk halsboord, halskraagje, en het voorbeeld *staande biezen* is niet op te maken waarom het hier precies gaat. Het woord *slikklappen* heeft de betekenis slobkousen, maar is toch niet de naam voor het deftige stadse kledingonderdeel. Een ander woord hiervoor is *sunen*. Het zijn eigenlijk een soort beenbeschermers tegen slijk- of mestspatten.

Iets over de negentiende-eeuwse vervoerstoestanden vertelt ons *kloet*, lang smal, ondiep liggend vaartuig waarmee de Schouwse boeren, vroeger meer dan tegenwoordig, te Zierikzee ter markt kwamen; *kloet* is ook de lange boom waarmee bovengenoemd vaartuig werd voortgeduwd.

Echt gedetailleerde gegevens met betrekking tot wonen, huis krijgen we niet. Er is sprake van *fooi*, schoorsteenmantel, en *rabatje*, schoorsteenvalletje. Een *spinde* is niet alleen een spijskast maar ook een kast in het algemeen. Terwijl het woord *klinket* nu een typisch boerenwoord is (het betekent kleine deur in een grotere, bijvoorbeeld in een schuurdeur), was het in het negentiende-eeuwse Zierikzee ook bekend als de naam voor de kleine deur in de stadspoortdeur.

Van het huishouden ervaren we iets via de woorden *zetje*, servies, en *schermien*, *stremien*, vergiet, test. Een *kleensvat* is een teems of fijne haren zeef. Opvallend is de betekenis lil of gestold vleesnat voor *dril*. De *koppespinveger* is de ragebol, daarmee werden de *koppespinnette*, de spinnenwebben verwijderd. *Koppespin* was het 'gewone' woord voor spin.

Scheldwoorden of vloeken ontbreken bijna geheel en al in de woordenlijst. Alleen de basterdvloek *gostermokke* is opgetekend.

Amusement, kermis, theater, sport, het zijn stadse begrippen, maar in de Zierikzeese woordenlijst spelen ze nauwelijks een rol; wel ervaren we iets van spel en kermisvermaak. *I wier bezwuumd in de mallemolen*, hij werd duizelig van het lange ronddraaien. Zo'n draaimolen werd ook wel *kuresel*, carroussel, genoemd. Koekslaan was een typisch kermisvermaak; men deed dat met de *leuterbile*, slingerbijn, d.i. een bijzondere soort van bijl waarmee men op de kermis koek hakt. Hij werd ook wel *sliengerbile* genoemd. Het is een bijl voor de *leut* en dat is pret, plezier, genoeg.

Op de kermis werd gelachen en iets van de omgang der seksen klinkt door in een woord als *griel*, meisje dat spoedig lacht; *grielig*, uitgelaten, lacherig, gekkelijk. En wordt het helemaal te bont dan zegt men: *zo gek as 'n juun*, uitgelaten gek.

Geknikkerd werd er ook, getuige woorden als *bolleket*, stuiter, stenen of glazen bal, grote knikker en *kallebasje*, albasten knikker. *Kups* was men wanneer men alles verloren had door 't spel: *ik ben kups gespeeld*. Een *krekel* is een ijslee. Een ander spel is *paer of onpaer*, waarbij men in de gesloten hand een aantal centen, griftjes, knopen of andere voorwerpen houdt en de medespeler laat raden of dat aantal even of oneven (*paer* of *onpaer*) is. Tollen en schommelen behoorden ook tot het vermaak der jeugd: *top*, tol, drijftol, bromtol. *Toppen*, tollen, met een tol spelen. *Touter*, schommel, en *touteren*, schommelen.

Over maatschappelijke instellingen, brandweer en politie ervaren we heel weinig. Alleen het woord *sampetter*, veldwachter, is in de lijst opgetekend. In dit verband mag ook gewezen worden op het woord *knaepe*, bode: bijvoorbeeld van een begrafenisfonds.

Politiek en religie spelen zo goed als geen rol. De duivel kwam hierboven al ter sprake in de vorm *haosje*, een ander woord is *noom Joost*. Maar hier is eerder sprake van een figuur uit de folklore.

De twintigste-eeuwse woordenschat

Vrijwel de gehele negentiende-eeuwse woordenschat vinden we terug in het monumentale *Woordenboek der Zeeuwse dialecten*, ruim 1200 bladzijden dik, in twee kolommen, dat tussen 1959 en 1964 in losse afleveringen verscheen en waarvan in 1998 de tiende druk uitkwam. De bouwstoffen voor dit woordenboek werden tussen 1926 en 1959 verzameld. Het dialect is weinig veranderd en woorden ter aanduiding van geheel verdwenen of totaal veranderde zaken als de meekrapcultuur en de algemene verspreiding van de klederdracht leven voort in de herinnering. Soms is er betekenisverschil.

De volgende woorden uit de woordenlijst van 1882 komen niet voor in het Zeeuwse Woordenboek: *reede(n)*, *liemen*, *bast*, *knaepe*, *bokkem*, *braembezems*, *geridon*, *kaeke*, *lette*, *biesje*, *kloet* in de betekenis lange vaarstok en de basterdvloek *gostermokke*.

Zierikzee telt nu bijna 10.000 inwoners en is een belangrijk regionaal centrum. De stad heeft een ziekenhuis en herbergt tal van onderwijsinstellingen. Naast toerisme – Zierikzee is een echt watersportcentrum – zijn er allerlei industrieën.

Het kwam al even ter sprake, het promotieonderzoek van De Vin werd pas na zijn dood in 1995 afgerond met een voorlopige publicatie: A. de Vin en A.F. van de Zande-Vleugels Schutter, *Dialect op Schouwen-Duiveland in de tweede helft van de twintigste eeuw*. In dit boekwerk komt het dialect van Zierikzee in de moderne tijd, 1977-1984 aan de orde. Noch in zijn proefschrift, noch in deze publicatie heeft De Vin gebruik gemaakt van de woordenlijst van Karreman. Ofschoon hij een goed kenner was van de literatuur met betrekking tot Schouwen-Duiveland en grote

belangstelling had voor het verleden, ontglipte de negentiende-eeuwse woordenlijst aan zijn aandacht. De *Potloodschetsen* van ds. Wolterink noemt hij evenmin. Het is mogelijk dat hij zich door het negatieve oordeel van Johan Winkler heeft laten misleiden.

Wat hier ook van zij, deze omstandigheid maakt het niet mogelijk de negentiende-eeuwse woordenschat met die van het laatste kwart van de twintigste eeuw te vergelijken. Maar enkele wezenstrekken vinden we ook bij de moderne De Vin terug en dat is vooral het sterk agrarische karakter van de Zierikzeese stadstaal. We hoeven hier slechts te wijzen op: *da paerd iz oover den aesem*, dat paard is buiten adem en *'t is vô gêên ostie dammen speele*, letterlijk: het is niet voor een hofstede dat we spelen, ofwel: het is niet zo belangrijk. Beide zegswijzen zijn opgegeven door jongere informanten uit Zierikzee.

Maar er zijn veel sterkere voorbeelden. Wat te denken van *'n strippertje* of *strêepertje*, met de betekenis koe die weinig melk geeft. Daarnaast komt de vergelijking *ie ziet er strêepertjes uut*, hij ziet er slecht uit, is broodmager, voor. En van *stuuutrêepe*, leidsel van paarden, maar ook het achtereind van een palingfuik. *Ze stae op kippen*, de bevalling is op komst, speciaal gezegd van een koe. Er komt in het moderne Zierikzees een hele reeks uitdrukkingen voor die ontleend zijn aan de landbouw: *'t is gêên oest*, letterlijk: het is geen oogst, er is geen haast bij; *'t is verre gemènd*, letterlijk: het mennen, de oogst binnenhalen is bijna gereed, het is bijna gereed, voor elkaar; *ôôje in mènne da gae nie*, je kunt niet twee dingen tegelijk doen; en zelfs de voermanscommando's *aarop*, naar rechts en *ietoo*, naar links waren nog bekend.

Met betrekking tot kleding en mode troffen we in het moderne materiaal het volgende aan: *je rok liept*, hangt aan één kant langer; *slop*, ruim, gezegd van kleren; *mesjèsterbroek*, voor manchesterbroek. Het oude woord *frok* is geheel vervangen door het moderne *trui*. *Je ziet er strêerpjes uut*, je ziet er onverzorgd uit.

In de rubriek eten en drinken blijkt *aerbezems*, aardbeien bij een informant van middelbare leeftijd nog bekend; zijn jongere collega gaf echter *aerbeijen*. Ze kenden beiden *braemen*, *pruumen*, *appelsienen*, *framboozems*, *druuven*, *keezen* (kersen) en *viegen* (vijgen), maar de middelbare sprak van *klapbessen* en de jongere van *kruusbessen*. De groentes *peejen*, *juun*, *blomkôôl*, *zêëkrael*, *lamsooren*, *bôônen*, *andievie*, *èrten* en *slae* kenden beiden. Als broodsoorten noemden ze allebei *wit* en *bruun brôôd*, *aolefponders*, *kedetten*, *paelingbrôôd*, *krop*, *mèkkebrôôd*, dat is brood van eigen meel, dat men bij de bakker laat bakken, en *oovekoeke*.

'k è d'r lekker in egeete, ik heb er lekker van gegeten, zeggen ook de jongeren. Nog bekend was het woord *kôôm*, schuim op ingelegde groente. Voor knoflook kent men het woord *kraoj(e)lak*, en voor hoofdkaas *kop* of *poskop* en daarnaast *plakkop*.

Sport en spel ontbreken bijna helemaal. Als na een spel iedereen zijn inzet terugkrijgt, zegt men *ze doe kuuskuus*.

Ziekten vermeldt de moderne woordenlijst nauwelijks. We stuiten op: *an den dunnen* voor diarree, en als vorm van volksgeneeskunde treffen we een interessante opgave aan: *ze dee nogter kwiel op te brandplèkke*, ze bette de brandwond met

ZIERIKZEE

spuug. En met nuchtere spuug werd bedoeld die van 's morgens vroeg. Erg ziek zijn is *zô ziek as 'n oen* of *zô ziek as 'n ond*.

Lichaamsverzorging komt aan de orde in *z'n tande schuure*, zijn tanden poetsen. In de *Potloodschetsen* was sprake van het woord *pooke* met de betekenis maag; in dat verband is de moderne uitdrukking *'t iz 'n grôte liegpooke*, het is een ontzettende leugenaar, wel interessant.

Het moderne verkeer is ook in het dialect aanwezig getuige *ie is fan 'en ootoo overreeje*, waarin het Nederlandse *door* nog altijd *van* is in het dialect. Enigszins dialectisch is het woord *fietsbèlle*, in Zierikzee zou men verwachten dat de slot *-e* verdwenen zou zijn.

Het moderne leven klink wel duidelijk door in *'n snok kriege*, een elektrische schok krijgen.

In het huishouden hoort het woord *puntmèsje*, aardappelmesje en ook *striek-goed* voor te strijken wasgoed. Modern in huis is ook *'n gaozedeure*, hordeur.

Politie en justitie spelen evenmin een grote rol. Aardig is wel de uitdrukking *'n vent mee roejanden*, voor iemand die snel steelt; men zegt ook wel: *ie is van de roej-verênegiang*. Interessant ten slotte is het woord *maeneschieter* met de betekenis aanmaning van de belasting. Datzelfde woord betekent ook bromvlieg en een oudere informant herinnerde zich nog de betekenis handelsreiziger.

Een bijnaam hebben de inwoners van de stad ook, ze worden *stoepeschieters* genoemd; de vroeger opgetekende bijnamen *stêênkaepers*, *toorenkruijers*, *schaepekoppen* en *koedieven* zijn niet meer bekend.

De stadstaal van Zierikzee heeft naar het oordeel van De Vin een grote invloed uitgeoefend op het omringende platteland. De moderne tijd, waarin de stad echt een centrum werd met een aantal vitale centrale voorzieningen op het gebied van onderwijs, gezondheids- en ouderenzorg en ook als industriële werkgever, heeft die invloed alleen maar vergroot. Tegelijkertijd is het zo dat al in de negentiende eeuw de stad heel nauw met de omgeving was verbonden. In zekere zin zijn ze gelijk opgegaan in de verhollandsing van de Zeeuwse taal. Opmerkelijk blijft dat zelfs de jongste generatie dialectsprekers uit de stad nog zoveel woorden en uitdrukkingen kent die ontleend zijn aan landbouw en veeteelt.

Noot

1. De spelling in de Zierikzeese bronnen maakt zoveel mogelijk gebruik van de gewone Nederlandse spellingstekens. Afwijkend zijn:
è – de zeer wijde e-klank, Engels *back*
ae – als de e in *serre*
ao en ô – als de klank aw in Engels *crawl*, zonder enige naslag
êê – klinkt als de lange i, met toonloze naslag
ôô – klinkt als ao, met toonloze naslag.

PROVINCIE ZEELAND

Literatuur

- Aa, A.J. van der (1851), *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden*, Gorinchem, herdruk Zaltbommel 1980.
- Ghijsen, Ha.C.M. (red.) (1959-1964), *Woordenboek der Zeeuwse dialecten*, eerste druk, 's-Gravenhage.
- Goemans, J. (1882), 'Lijst van woorden die gebruikt worden op het eiland Schouwen, in den omtrek van het dorp Serooskerke', in: *Onze Volkstaal* 1, 26-30.
- Vin, A. de (1953), *Het dialect van Schouwen-Duiveland. Grammatica en Historie*, Assen. (Taalkundige Bijdragen van Noord en Zuid; Deel IIA).
- Vin, A. de en A.F. van de Zande-Vleugels Schutter (1995), *Dialect op Schouwen-Duiveland in de tweede helft van de twintigste eeuw*. Zeeuwsche Vereeniging voor Dialectonderzoek, z.pl. (typoscript); inmiddels verschenen:
- Vin, A. de, A.F. van de Zande-Vleugels Schutter en B. Oele (1998), *Dialect op Schouwen-Duiveland in de tweede helft van de twintigste eeuw*, Biervliet.
- Winkler, J. (1874), *Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon*. Twee delen, 's-Gravenhage, herdruk Wiesbaden 1972.
- Wolterink, W.N. (1872), *Potloodschetsen uit het 'Land van Zierikzee'*, Dordrecht.

Maastricht

Praote euver 't Mestreechs

TON VAN DE WIJNGAARD

Inleiding

Loop op een willekeurige dag door het centrum van Maastricht en het wordt direct duidelijk: het Maastrichts is overal en in iedere situatie volop aanwezig. Het wordt op straat en in de winkels gesproken en ook op reclameborden aan de gevels is het regelmatig vertegenwoordigd. *Aon den Toog, In de aw smidse, Bij d'n Belsj, Us dörp, 't Drei sterre kaffeke, De gaaspiep, De Knijnspiep, De kouts, 't Pottemenneke*, het is maar een willekeurige greep uit de vele cafébenamingen die Maastricht rijk is. Maar niet alleen in informele situaties wordt graag en veel van het Maastrichtse dialect gebruik gemaakt, ook in het statige provinciehuis of gouvernement, zoals dat in Limburg wordt genoemd, zal niemand raar opkijken wanneer de streektaal bij officiële gelegenheden ten gehore wordt gebracht.

De Maastrichtenaar is buitengewoon trots op zijn dialect. Het vormt het verbindende element waarmee hij zich, ongeacht zijn sociaal-economische positie, als inwoner van die stad naar de buitenwacht kan manifesteren. Nieuwkomers, die bijvoorbeeld door studie of werk naar Maastricht komen, merken dat meteen. Het is dan ook niet ongebruikelijk dat niet-dialectsprekers zich het Maastrichts eigen maken, sterker nog, het is eigenlijk wel een 'must' als men in Maastrichtse kringen wil meetellen. De plaatselijke Veldeke-vereniging, die het behoud van het dialect hoog in haar vaandel draagt, heeft daar goed op ingespeeld door een cursus Maastrichts aan te bieden en een fraai lesboek *Rijstartele of veters?* uit te brengen. *'De mieste Mestreechteneere vinde tot hun taol 't weerd is um bewaord te blieve. Meh daan moot ze wel foutloos gebruik weurde, ouch door de jonge ginneratie'*, aldus de tekst op de achterkant van het boek, de motivatie van de auteurs om het boek te schrijven. Angst voor het verdwijnen van het Maastrichts dus ook een beetje. Maar daar lijkt op dit moment nog niets op te wijzen. In ieder geval is het Maastrichts al goed gedocumenteerd en vastgelegd: behalve tientallen publicaties over het dialect bestaat er een 557 pagina's dik Maastrichts woordenboek (met inmiddels al diverse herdrukken), geschreven door de bekende taalkundige dr. J. Endepols, en sinds een aantal jaren zelfs een *Mestreechs rijmwoordebook*. Aan een nieuwe, herziene druk van het Maastrichts woordenboek wordt momenteel gewerkt.

Maastrichts, een stadstaal?

Rangen en standen

Die eerste, oppervlakkige indruk van een vitaal Maastrichts wordt bevestigd door sociolinguïstisch onderzoek waarbij dialectsprekers van verscheidene leeftijdsgroepen uit twee wijken van Maastricht betrokken waren. De ene wijk, het Blauw Dörrep, was en is vooral de woonplaats van fabrieksarbeiders. De naam van de tweede wijk, Villapark, spreekt wel voor zichzelf. Aan beide groepen sprekers werden verschillende testen voorgelegd waarmee twee veronderstellingen konden worden onderzocht. Allereerst kon worden gemeten of het Maastrichts door alle groepen van de bevolking werd gebruikt. Uit eerder onderzoek naar dialecten in andere steden was namelijk gebleken dat die vooral door de lagere bevolgingsklassen werden gesproken en, daarmee samenhangend, dat ze daardoor doorgaans negatief werden beoordeeld. Een tweede aspect waarnaar werd gekeken, was het gebruik van het Maastrichts. Het dialect is vooral de taal van het café, het voetbalveld, de familiale omgeving, terwijl de standaardtaal door dialectsprekers wordt gereserveerd voor meer formele situaties.

Uit het onderzoek kwam naar voren dat er geen duidelijk onderscheid is waar te nemen in het gebruik van het Maastrichts door de verschillende lagen van de bevolking. Autochtone Maastrichtenaren spreken vrijwel allemaal Maastrichts en het percentage dialectsprekers op Maastrichtse scholen ligt nog steeds op ongeveer 80%. De waardering voor het dialect is groot. In cijfers uitgedrukt op een schaal van 1 tot 5 bleek dat Maastrichtenaren hun dialect op zaken als gezelligheid, hartelijkheid, eerlijkheid, humor en vriendelijkheid met tussen de 3 en 4 punten honoreerden. Dat is op zich niet zo verwonderlijk omdat dialectsprekers dit soort gevoelens bij voorkeur aan hun dialect koppelen. Opmerkelijker was dat het Maastrichts ook hoog scoorde op items als beleefdheid en correctheid. Uit vergelijkbaar onderzoek in andere steden bleek namelijk dat in die gevallen altijd de standaardtaal duidelijk hoger gewaardeerd werd. Het Maastrichts gaat in die tendens dus (nog) niet mee.

Het onderzoek naar het gebruik van het dialect in verschillende situaties werd ook weer in de twee wijken en daarbinnen in de verschillende leeftijdscategorieën uitgevoerd. De informanten konden opgeven of ze zouden kiezen voor de standaardtaal of voor het dialect in formele en informele situaties. Uit de resultaten van dit onderzoek bleek dat het dialect in alle situaties nog zeer hoog scoort. Wel is er een lichte teruggang te constateren bij de jongere dialectsprekers ten voordele van de standaardtaal. Maar die verschillen zijn, zeker vergeleken met de uitkomsten van vergelijkbare onderzoekingen in andere steden, nog zeer klein en ze duiden zeker nog niet op een snelle teruggang van het Maastrichts.

Het algemene gebruik van het Maastrichts in alle situaties en door alle lagen van de bevolking is niet iets van de laatste eeuw. Al in 1851 schreef de Maastrichtse advocaat G.D. Franquinet in zijn *Proeve over het taal-eigen der stad Maastricht*: 'Ook is zij niet, zooals andere dialekten, enkel tot de volksklasse bepaald: van den hoogsten tot den laagsten stand, iedereen kent, iedereen spreekt het Maas-

trichsch.’ Blijkbaar was deze situatie ook in de negentiende eeuw al niet meer representatief voor de stadsdialekten in het Nederlandse taalgebied. Johan Winkler constateerde hetzelfde feit in 1874 in zijn *Algemeen Nederduitsch en Friesch dialecticon* ook nog eens: ‘De maastrichtsche tongval is in deze stad niet uitsluitend tot den geringen burgerstand en eigenlijke volksklasse beperkt, even als dit in de meeste steden, vooral hoofdsteden, met den eigenen stedelijken tongval het geval is. Integendeel, het maastrichtsche wordt door alle Maastrichtenaren, zoowel door voornamen als door geringen, in het dagelijkschen leven onder elkander gesproken. Deze omstandigheid [...] is zonder twijfel de hoofdoorzaak waarom de echte maastrichtsche tongval zoo zuiver is gebleven.’

Klanken en woorden

Dialectologen kijken dan weer anders tegen dialecten aan. Zij onderzoeken bijvoorbeeld of de klanken die in de woorden van het dialect van een gemeente voorkomen, ook in de dialecten van andere plaatsen in de omgeving optreden of hoe een bepaald woord over een gebied verspreid is. Toegespitst op de stadstalen blijkt dan vaak dat vernieuwingen op het gebied van hetzij de klanken, hetzij de woordschat uitgaan van een grotere plaats. Een bekend voorbeeld uit het Limburgs is de zogenaamde Sittardse diftongering, die alleen in die stad en in een aantal dorpen rond Sittard wordt aangetroffen. Met de term diftongering wordt een verschijnsel aangeduid waarbij uit een enkele klinker een tweeklank wordt gevormd. Het Sittards doet dat in twee gevallen: bij woorden die in het Nederlands een -ie- hebben: bier wordt *beier*, diepte wordt *deipde* en bij woorden die in het Nederlands een oe-klank kennen: bloem wordt *bloum*, hoek wordt *houk*. Het omgekeerde kan overigens ook voorkomen. Het Kerkraads dialect bijvoorbeeld vertoont bij de vorming van de verleden tijd van zwakke werkwoorden een duidelijk conservatiever gedrag dan de dialecten uit de omgeving.

Maastrichtse klankverschijnselen

Eén van de meest karakteristieke klankverschijnselen van het Limburgs is het optreden van de sj-klank aan het begin van woorden waar het Nederlands scheeft staan. Algemeen bekend is het zinnetje ‘*wie sjoeën òs Limburg is*’ en in dat *sjoeën* is het standaardtalige woord *schoon* ‘mooi’ duidelijk herkenbaar. Alle Limburgse dialecten ten zuiden van Venlo gebruiken deze sj-klank.

In een groot deel van de zuidelijke Limburgse dialecten treedt de sj-klank aan het begin van een woord ook op in gevallen waar het Nederlands een s- kent. In het Sittards is slaan *sjlaon*, slepen *sjleipe* en smeren *sjmere* en in Kerkrade spreekt men van *sjtamele*, *sjtinke* en *sjtool* waar het Nederlands stamelen, stinken en stoel zou gebruiken. In de taalkunde wordt dit laatste klankverschijnsel ook wel met de Panninger lijn aangeduid, omdat die gemeente de meest westelijke plaats in Limburg is waar deze klankwijziging nog voorkomt.

De sj-klank kan in de Limburgse dialecten ook aan het eind van een woord voorkomen, en wel in woorden als *miensj* (mens), *flesj* (fles) en *vösj* (vis), kortom, op plaatsen waar in de oude spelling van het Nederlands vroeger -sch werd ge-

schreven: *mensch, flesch, visch*. In het Heerlens dialect bijvoorbeeld spreekt men in deze gevallen van *miensj, flesj* en *vösj*.

Het dialect van Maastricht doet maar ten dele mee aan de hierboven genoemde klankverschijnselen. Alleen waar het Nederlands sch- aan het begin van een woord kent, wordt in het Maastrichts een sj-klank gebruikt: een schaap is in het Maastrichts een *sjaop* en een schandaal een *sjendaol*, scharrelen wordt *sjarrele* en scheuren *sjäöre*. In de twee andere gevallen gaat het Maastrichts een eigen weg: het Sittardse rijtje woorden van hierboven luidt bijvoorbeeld in het Maastrichts *sloon*, *sleipe* en *smere* en het Heerlense *mins, fles* en *vés*.

Ook binnen de gemeentegrenzen van Maastricht zijn die tegenstellingen tussen stad en provincie terug te vinden. In 1969 werd het grondgebied van Maastricht uitgebreid met de omliggende plaatsen Amby, Borgharen, Heer en Itteren. Het ongeveer vijf kilometer ten oosten van Maastricht gesitueerde Heer was van oorsprong een gemeente waarvan de bevolking over het algemeen in de landbouw werkzaam was. De plaatsen worden door de Maas van elkaar gescheiden. Het Heers dialect kan dan ook beschouwd worden als een wat 'boersere' variant van het Maastrichts. Het sluit wat betreft klankverschijnselen eerder aan bij de omringende, meer oostelijk gelegen dialecten. Het duidelijkst is dat te horen bij de realisering van de sj-klank aan het begin van het woord. *Spelen, strijden* en *staan* worden bijvoorbeeld in het Maastrichts uitgesproken als *speule, strijje* en *stoon*, maar in het Heers als *sjepe, sjrijje* en *sjoon*.

Hetzelfde geldt voor de sj-klank aan het eind van een woord. Ook hier kiest het Heers de kant van de oostelijke dialecten en men spreekt er dus van *ménsj, flesj* en *vösj*, waar zoals gezegd, het Maastricht *mins, fles* en *vés* gebruikt. Ook bij andere medeklinkercombinaties aan het eind van een woord treedt deze sj-klank in het Heers op: *kroedwösj, terluipsj, weursj* ('kruidwis', 'terloops', 'worst'). Het Maastrichts kent hiervoor de woorden *kroedwès, terloups* en *weurs*.

Wat over de sj-klank aan het begin van een woord is gezegd, geldt eveneens voor de medeklinkercombinatie zw- aan het begin van een woord. Spreekt men in Maastricht van *zwoer, zwalber* en *zwingel* voor 'zwaar', 'zwaluw' en 'zwengel', in Heer luiden die woorden *zjwoer, zjwalber* en *zjwungel*.

Ook op het gebied van de klinkers onderscheidt het Maastrichts zich vaak van de omringende, oostelijker gelegen dialecten. Een mooi voorbeeld daarvan is de uitspraak van de -ou- in woorden als zout, koud en oud, Hoogduits *Salz, kalt* en *alt*. In de dialecten ten noorden en oosten van Maastricht luiden die woorden *zout, koud* en *oud*, ten westen *zaat, kaad* en *aad*, maar alleen in Maastricht spreekt men van *zaajt, kaajd* en *aajd*. Hetzelfde geldt voor de tweeklank -ij-. In het Limburgs wordt die doorgaans gerealiseerd als de éénklank -ie-: vijf wordt *vief*, vrijen wordt *vrieje*, blijven wordt *blieve*, lijf wordt *lief*. In het Maastrichts is dat rijtje een stuk minder voorspelbaar: *vijf, vrije, blieve* en *lief*.

Een vergelijking met het Heers levert ook weer een aantal opmerkelijke verschillen op. Het opvallendst is de variatie bij de uitspraak van de aa-klank in Nederlandse woorden als *baden, daad, dalen, faam, Maas*. In Heer luiden die woorden *baje, dale, faam* en *Maas*, in Maastricht *baoje, daod, daole, faom* en *Maos*. Hetzelf-

de geldt voor de *éé*-klank in Heerse woorden als *béér*, *bragkeléér*, *déém*, *géél* en *invééme* ('beer', 'prutser', 'speen', 'geel' en 'een draad in een naald doen') die in het Maastrichts als *beer*, *bragkeleer*, *deem*, *geel* en *inveme* worden uitgesproken. In beide gevallen sluit het Heers aan bij de klankregels van de oostelijker gelegen Limburgse dialecten, terwijl het Maastrichts eigen wegen gaat.

Kortom, als het om de realisering van klanken gaat, maakt het Maastrichts zijn rol als stadstaal wel waar en een Limburger zal alleen daaraan al heel snel kunnen horen dat hij met een inwoner uit zijn hoofdstad van doen heeft.

De Maastrichtse woordenschat

'Ich moot nog kemissies doen. Boe is mien kelbas?', *'De aw kervat vaan bompa'*, *'Sjrief 't dich in d'ne kalleping'*... Een Maastrichtenaar is ook te herkennen aan zijn voorkeur voor woorden met een Franse of Waalse herkomst.

Dat dit verschijnsel niet iets van de laatste jaren is, blijkt ook uit de oudste tekst die in het Maastrichts bewaard is gebleven. Het geschrift uit 1729 met als indrukwekkende titel *Sermoen euver de Weurd Inter Omnes Linguas nulla Mosa Trajestensi prastantior gehauwe in Mastreeg* is waarschijnlijk ter gelegenheid van een carnavalszitting samengesteld. De tekst, die in de wandelgangen meestal met de verkorte titel het *Sermoen* wordt aangeduid en waarvan de auteur onbekend is gebleven, is geschreven in een Maastrichts dat ondanks een aantal verschillen op het gebied van de klanken en de woordenschat, niet opmerkelijk afwijkt van het tegenwoordige dialect.

Een aantal van die overeenkomsten tussen het achttiende-eeuwse Maastrichts en zijn moderne variant zijn in het volgende overzicht bijeengezet. Het eerste deel van de lijst bevat een aantal klankovereenkomsten, het onderste enige woorden die ook in het hedendaagse Maastrichts nog gebruikelijk zijn:

<i>Sermoen</i>	modern Maastrichts	betekenis
<i>mien</i>	<i>mien</i>	mijn
<i>tied</i>	<i>tied</i>	tijd
<i>begriepen</i>	<i>begriepe</i>	begrijpen
<i>sleten</i>	<i>slete</i>	sluiten
<i>stoon</i>	<i>stoon</i>	staan
<i>speule</i>	<i>speule</i>	spelen
<i>stool</i>	<i>stool</i>	stoel
<i>goot</i>	<i>good</i>	goed
<i>brook</i>	<i>brook</i>	broek
<i>liere</i>	<i>liere</i>	leren
<i>ierste</i>	<i>ierste</i>	eerste
<i>mie</i>	<i>mie</i>	meer
<i>twie</i>	<i>twie</i>	twee
<i>gein</i>	<i>gein</i>	geen
<i>steijt</i>	<i>steit</i>	(hij) staat

Sermoen	modern Maastrichts	betekenis
<i>deylen</i>	<i>deile</i>	delen (mv. van deel)
<i>dex</i>	<i>deks</i>	dikwijls
<i>talleur</i>	<i>teleur</i>	(soep)bord
<i>koukelbaum</i>	<i>kónkeleboum</i>	buiteling over het hoofd

Hoewel men altijd voorzichtig moet zijn met aan de hand van schriftelijke bronnen conclusies te trekken over de uitspraak van een dialect, is het toch wel duidelijk dat het achttiende-eeuwse Maastrichts veel overeenkomsten vertoonde met het moderne Maastrichts. Zo zien we dat de al eerder genoemde Panninger lijn ook toen al ten oosten van Maastricht gelopen moet hebben: *sleten*, *stoon*, *speulen*. Ook de realisering van klanken als de lange ee in woorden als eerste, meer en twee (*ierste*, *mie*, *twie*) heeft in de afgelopen twee eeuwen geen wijzigingen meer ondergaan. Hetzelfde geldt voor de tweeklank ei in woorden als *gein* en *deil* ('geen', 'deel') en de oo in *brook* en *good* ('broek', 'goed').

Toch zijn er ook wel verschillen aan te wijzen. De auteur van het *Sermoen* noteert de klank die in het Nederlands en ook in het Maastrichts -ee- luidt, als ai: *vergaite* ('vergeten'), *gaive* ('geven'), *aindevot* ('achterwerk van een eend'), *spraike* ('spreken'), *vair* ('veer'), *vraimde* ('vreemde'). Waarschijnlijk bedoelt hij met die notering een éé-klank zoals die voorkomt in Franse woorden als *maire* en *militair* en dan zien we dus een opmerkelijke parallel met het 'boerse' Maastrichts uit Heer: daar worden die klanken nu nog zo uitgesproken. Een voorzichtige conclusie zou dan ook kunnen zijn dat het Maastrichts in de laatste 250 jaar in ieder geval op dit punt een wijziging heeft ondergaan en dat die verandering zich tussen 1750 en 1850 moet hebben voorgedaan. In dat laatste jaar namelijk beschreef de al eerder genoemde G.D. Franquinet de klankkenmerken van het Maastrichts. De éé-klank komt in zijn overzichten niet meer voor; in alle genoemde verschijnselen is daar een ee-klank voor in de plaats gekomen.

Hetzelfde geldt voor de karakteristieke Maastrichtse aaj-klank in woorden als *kaaajd*, *aaajd* en *zaajt*. In het *Sermoen* vinden we het woord oud als *aud* gespeld. Dat komt overeen met wat Franquinet noteerde in 1850: *kaaut*, *aaaut*, *zaaut*. In schriftelijke bronnen van het begin van de twintigste eeuw duikt voor het eerst de moderne Maastrichtse uitspraak op: *kaaajd*, *aaajd*, *zaajt*, en het lijkt er dan ook op dat deze typische Maastrichtse tweeklank zich pas in de tweede helft van de negentiende eeuw heeft ontwikkeld.

Het *Sermoen* is opgebouwd uit een inleiding, twee hoofdstukjes en een conclusie. In de inleiding beklagt de auteur zich erover dat het Maastrichts steeds meer beïnvloed wordt door Franse, Engelse en Duitse woorden: 'Met alles watse babbele is Fraans, alles watse spraike is Ingels of Hollants, en dog rolter nou en daan ein duts woord teusse bij wie ein pairdskeutel in ein geut' ('Maar alles wat ze babbelen is Frans, alles wat ze spreken is Engels of Hollands en toch rolt er nu en dan een Duits woord tussendoor, als een paardenkeutel in een goot'). In de twee hoofdstukjes die dan volgen, 'Pars prima' en 'Pars secunda', probeert de schrijver zijn toe-

MAASTRICHT

hoorders te overtuigen van de schoonheid en liefelijkheid van het Maastrichts: 'Igsik dat mastreegs is de beste taal wegens heur schoenheid [...], sij is de beste wegens heur leeflijkheid [...] en daurum is 't neet alleijn nudig, dat gair mich aun huurt mer auch dat gair van nou af aun uch op 't Mastreegs lekt' (Ik zeg dat Maastrichts de beste taal is wegens haar schoonheid, zij is de beste wegens haar liefelijkheid en daarom is het niet alleen nodig, dat jullie mij aanhoren, maar ook dat jullie van nu af aan je op het Maastrichts toelegt'). Hij besluit zijn gedicht met een oproep: 'Hauw dan dij schoen sprauk in ier, liert het Mastreegs mer liert het good, aandere is het mer den tied bedorven, en verkwantseld' ('Houd dan die schone spraak in ere, leer het Maastrichts, maar leer het goed, anders is het mettertijd bedorven en verkwantseld').

Die voorkeur voor Franse en Waalse vormen in het Maastrichts die uit het *Sermoen* blijkt, is ook wel verklaarbaar als men bedenkt dat Maastricht tot in de negentiende eeuw een kosmopolitische stad met een grote mate van economische en bestuurlijke vrijheid was. De handel en de nijverheid waren dankzij de goede verbindingen via de Maas vooral op Luik gericht, in mindere mate ook op Aken en Keulen. Bovendien had Maastricht lange tijd de bestuursstructuur van de zogeheten tweeheerlijkheid, dat wil zeggen dat de hertog van Brabant en de Prins-bischoep van Luik er samen de dienst uitmaakten. De burgers van Maastricht waren Luikse of Brabantse onderdanen, al naargelang ze van een Luikse of Brabantse moeder afkomstig waren. Maastricht was bovendien in de Brabantse tijd en later onder de Republiek en het Koninkrijk der Verenigde Nederlanden een belangrijke garnizoensstad, vaak bezocht door buitenlandse soldaten die door hun verblijf in de stad het Maastrichts verrijkten met woorden uit hun eigen talen.

Tot 1830 was de rol van het Nederlands in de stad vrij bescheiden. De meeste inwoners spraken dialect en de elite kende daarnaast ook nog Frans, zoals ook al bleek uit het *Sermoen*. In 1830 vond de Belgische opstand tegen koning Willem I plaats. De inwoners van de stad kozen in het begin van de strijd massaal de zijde van de Belgische opstandelingen, maar konden dit niet in daden omzetten door het feit dat Maastricht een Nederlandse garnizoensstad bleef. Bij de gebiedsverdeling tussen Nederland en België kwam Maastricht definitief bij Nederland en dat had tot gevolg dat de stad haar eeuwenlange banden met Luik en Wallonië verbroken zag. De stad raakte daardoor in een zware economische crisis. Het is dus niet verwonderlijk dat er in de stad een sterk anti-Hollands gevoel ontstond dat zich ook uitte in de keuze van de taal. Het Nederlands was sinds 1830 uiteraard wel de taal van het onderwijs en de ambtenarij geworden, maar de Maastrichtenaren zelf, en dan met name de hogere burgerij, bleven een voorkeur houden voor het Frans (zie illustratie). De *Gazette de Maestricht* werd bijvoorbeeld uitgegeven in het Frans en tot aan het einde van de negentiende eeuw werden in de schouwburg voornamelijk Franstalige voorstellingen gegeven. De hogere klassen stuurden hun kinderen nog tot in de twintigste eeuw naar Franstalige kostscholen. Daarnaast bleef echter ook het dialect voor de Maastrichtse bevolking een belangrijke rol spelen zodat het Franse en het Waalse leengoed toch steeds als vreemd element aangevoeld werden.

Die afkeer voor het binnendringen van 'Hollandse' en Franse woorden in het Maastrichtse dialect was de reden waarom Franquinet er rond 1850 toe kwam, de klanken en de woordenschat van het Maastrichts vast te leggen en in een bijdrage in het tijdschrift *Archief voor Nederlandsche Taalkunde* te publiceren. 'Het is waar, dat sedert de afscheiding der Zuidelijke provinciën, en de naauwere aansluiting van Maastricht aan de Noordelijke provinciën van Nederland, de Hollandsche taal allengskens ingang begint te vinden en Hollandsche woorden in het Maastrichts insluipen. Dit verschijnsel zie ik met smart; want het Hollandsch, dat reeds grootendeels het zoetvloeiende van het oude Nederduitsch heeft uitgedoofd, kan slechts eenen nadeeligen invloed op de innerlijke waarde der dialecten uitoefenen.'

Het woordenlijstje van Franquinet bestaat uit ongeveer 200 woorden die zoals hij zelf zegt 'van echt Nederduitschen stempel' zijn. Het is dus nadrukkelijk een selectie van Maastrichtse woorden en geen uitputtende woordenlijst, en de keuze ervan lijkt dan soms ook vrij willekeurig. Zo doet het enigszins merkwaardig aan woorden als *jakkeren* 'hard lopen', *koekeloeren* 'halsstarrig in eene zelfde rigting blijven zien' of de zegswijze *goed of slecht gemutst zijn* 'goed of slecht gezind zijn' als echte Maastrichtse woordenschat omschreven te zien. Aardig is ook dat de auteur de bij uitstek Limburgse specialiteit, de vlaai, klaarblijkelijk als iets typisch Maastrichts beschouwt: 'Te Maastricht is een *vlaoi* een groot, rond, dun en vlak

brood, met een dikken rand voorzien, en waarop men eene laag rijstpap met saffraan doet. Dit is de gewoonlijke *vlaoi*, de *riistevlaoi*. In plaats van rijst kan men de *vlaoi* ook met ooft, kersen, pruimen, enz. voorzien: *euftevlaoi*, *keersevlaoi*, *proemevlaoi*, enz.'

De lijst van Franquinet bevat verschillende woorden die uit het Nederlands zijn verdwenen, maar in het Maastrichts zijn blijven voortbestaan. Voorbeelden daarvan zijn *amper* 'zuur, bijtend', *gaaijen* 'behagen, lusten', *rijf* 'mild' en *roer* 'beweging', dat in het Nederlands in die specifieke betekenis alleen nog maar in de uitdrukking 'in rep en roer' bekend is. Verder zijn er zo'n 25 termen in opgenomen die inmiddels uit het Maastrichts zijn verdwenen of als verouderd worden beschouwd. Voor een deel betreft dat woorden voor voorwerpen die niet meer worden gebruikt, zoals de *smóksjier*, een schaar om kaarsen te snuiten.

Ook geeft het overzicht van Franquinet een aantal begrippen die intussen door een ander woord zijn vervangen. In 1850 kende het Maastrichts bijvoorbeeld nog het woord *kwelle* in de betekenis 'zwellen, opzwellen', honderd jaar later was dat vervangen door *zwölle*. Hetzelfde geldt voor *aordigheid*, 'grap' dat in de plaats kwam van *kortswijl*, *höllep* voor *maog* 'dienstmeid' en *huid* 'hoofd' dat *kop* als vervanger kreeg. Aardig om te vermelden bij dit laatste woord is dat *huid* in uitdrukkingen en in een aantal samenstellingen wel in het Maastrichts is blijven voortleven. 't *Is miech door 't huid gegange*, 'ik ben het vergeten', *heer krijg op z'n huid*, 'hij krijgt op z'n kop' zijn ook nu nog gebruikelijk, net als de samenstellingen *huidkies*, *huidvleis* 'hoofdkaas', *huidpölling* 'hoofdkussen' en *huidwörrem* 'hoofdpijn bij kinderen'.

Opvallend is ook het verhoudingsgewijs grote aantal frequentatieven in de lijst van Franquinet. Dat zijn werkwoorden van het type *brabbelen*, *raffelen*, *glunderen*, dus werkwoorden die een zich steeds herhalende handeling beschrijven. Franquinet geeft er bijna dertig: *dabbelen*, *foemelen*, *hoddelen*, *jóchelen*, *kaozelen*, etc. Zijn voorkeur voor dit soort woorden is ook wel te verklaren. Franquinet's bijdrage werd afgedrukt in het tijdschrift *Archief voor Nederlandsche Taalkunde* en dat werd gereedigeerd door de taalkundige A. de Jager, die zelf grote belangstelling voor dit verschijnsel had. Hij publiceerde er in de vorige eeuw twee keer over, allereerst rond 1830 in zijn *Proeve over de Werkwoorden van Herhaling en Daring in de Nederduitsche Taal* en in 1875 in het tweedelige *Woordenboek van Frequentatieven in het Nederlandsch*.

Franse leenwoorden heeft Franquinet uiteraard niet in zijn lijst opgenomen; die waren tenslotte niet van 'echt Nederduitschen stempel'. De enige uitzondering daarop vormt het woord *nonk* 'oom', waarvan hij opmerkt dat het uit het Franse *oncle* met voorvoeging van de slot-n van het bijbehorende lidwoord is ontstaan. Van een aantal andere leenwoorden uit zijn opsomming die ook uit het Romaanse taalgebied afkomstig zijn, heeft hij de herkomst waarschijnlijk niet doorzien: *appelkouw* 'abrikoos' (een verbastering van het Franse *abricot*), *bij*s 'scherpe wind' (Frans *bise*), *kókerel* 'tol' (Frans *coquerille*) en *pees* 'perzik(boom)' (Frans *pêche*). Vijf gevallen op een totaal van ruim tweehonderd woorden; een te verwaarlozen percentage.

Dit geldt niet voor het in 1955 voor het eerst gepubliceerde Maastrichtse woordenboek van G. Endepols. Endepols heeft getracht een uitputtende inventarisering te geven van de Maastrichtse woordenschat en het is dan ook niet verbazingwekkend dat er in zijn woordenboek honderden woorden zijn opgenomen die het Maastrichts aan het Frans en het Waals heeft ontleend.

Nu is het niet zo, dat alleen het Maastrichtse dialect op grote schaal leenwoorden uit het naburige Romaanse taalgebied heeft overgenomen. Ook in de dialecten van andere, vooral in het zuiden van de provincie gelegen plaatsen treffen we woorden met Franse en Waalse herkomst aan. Een willekeurige blik in *d'r Kirchröadsjer Dieksiejoneer*, het Kerkraads woordenboek, levert bijvoorbeeld het volgende resultaat op: *ambras* 'drukte, gedoe', *bót* 'rugkorf, mand', *bragkele* 'nachtbraken', *kamasj* 'beenkap', *maleur* 'ongeluk', *sjiek* 'pruimtabak', *temtere* 'uithalen, uitvoeren', enz. Bij vergelijking met die dialecten blijkt echter, dat het aandeel Romaanse leenwoorden in het Maastrichts verreweg het grootst is en er daar een hele reeks woorden voorkomt die in de rest van Limburg onbekend zijn.

Binnen het Maastrichtse dialect is er een aantal terreinen waarop opvallend veel leengoed is ingeburgerd. Het talrijkst zijn de ontleningen bij de groep die het gevoelsleven en de betrekkingen tot de medemens betreffen, bijvoorbeeld:

<i>affrónt</i>	belediging (Fr. affront)
<i>allegasie</i>	a. overdreven plichtplegingen; b. kouwe drukte; c. twist, strubbeling (Fr. allégation)
<i>ambras</i>	a. verlegenheid; b. omslag, drukte (Fr. embarrass)
<i>bamboesjeur</i>	lichtmis (Fr. bamboucheur)
<i>blaggere</i>	opsnijden (Fr. blaguer)
<i>geabbateerd</i>	terneergeslagen (Fr. abattu)
<i>injobel</i>	laag, gemeen (Fr. ignoble)
<i>inkómvenjent</i>	ongemak, bezwaar (Fr. inconvéniént)
<i>kóntrarjere</i>	tegenwerken (Fr. contrarier)
<i>malkontent</i>	ontevreden (Fr. malcontent)
<i>meprizant</i>	verachtelijk, hoogmoedig (Fr. méprisant)
<i>mesjant</i>	ondeugend (Fr. méchant)
<i>móntere</i>	a. in orde brengen; b. opwinden, zich driftig maken (Fr. monter)
<i>obstenaot</i>	halsstarrig, verstokt, weerspannig (Fr. obstiné)
<i>sjaggernere (ziech –)</i>	hartzeer hebben over (Fr. chagriner)
<i>sjetief</i>	klein, schraal (Fr. chétif)
<i>sjikkanere</i>	plagen, lastig vallen met nodeloze formaliteiten (Fr. chicaner)
<i>temtasie</i>	verzoeking, kwelling (Fr. tentation)
<i>trakah</i>	drukke, beslommering (Fr. tracas)
<i>transenere</i>	plagen, kwellen, pesten (Fr. tronçonner)
<i>vermallesjeerd</i>	verwenst, vervloekt (Fr. mal léché)

MAASTRICHT

Ook bij de scheldbenamingen en spotnamen vinden we veel Romaans leengoed terug:

<i>bregang, bregander</i>	kwajongen (Fr. brigand)
<i>grienjoe</i>	huilebalk (Wa. grignou)
<i>kiskedie</i>	kwast, raar personage, grappenmaker (Fr. qu'est ce qu'il dit?)
<i>sebol</i>	onbeduidende, domme vrouw (Fr. ciboule, Wa. cibole)
<i>sjamfoeter</i>	schurk, deugniet (Fr. Jean foutre)

Een groot aantal leenwoorden is in het Maastrichts in gebruik voor onderdelen van het huis en de inrichting daarvan. Ook dat is niet verwonderlijk, aangezien veel van deze zaken in Luik werden aangeschaft. Ook waren er verschillende Belgische warenhuizen die in Maastricht een vestiging hadden:

<i>abbezjoer</i>	lampenkap (Fr. abat-jour)
<i>boezjie</i>	kaars (Fr. bougie)
<i>lavvebo</i>	wastafel, -bak (Fr. lavabo)
<i>luuster</i>	lichtkroon (Fr. lustre)
<i>minnasj</i>	huishouding (Fr. ménage)
<i>rampeno</i>	koffiezeef, -filter (Wa. rampono)
<i>rido</i>	venstergordijn (Fr. rideau)

Veel benamingen voor etenswaren en dranken hebben van oorsprong Waalse of Franse benamingen, deels omdat de gerechten uit die streken afkomstig waren:

<i>briosj</i>	koekbrood met krenten en rozijen (Fr. brioche)
<i>bufflamood</i>	gemarineerd varkensvlees (Fr. boeuf-à-la-mode)
<i>fermint</i>	gist (Fr. ferment)
<i>gattoo</i>	taart (Fr. gâteau)
<i>krennee</i>	taartje of klein broodje (Wa. crèné)
<i>makej</i>	soort van witte, weke kaas (Wa. makâye)
<i>noerere</i>	voeden (Fr. nourrir)
<i>semoel</i>	griesmeel (Fr. semoule)
<i>sókkerendors</i>	gesmolten en gestolde suiker, bijvoorbeeld op een taart (Fr. sucre d'orge)
<i>tartepom</i>	appelflap, appeltaart met deksel (Fr. tarte-aux-pommes)

PROVINCIE NEDERLANDS LIMBURG

Opvallend veel Franse termen zijn in het Maastrichts overgenomen voor benamingen voor kleding en kledingstukken, ook weer omdat veel Waalse kledinghuizen een vestiging in Maastricht hadden en hun waren soms nog tot in de twintigste eeuw in het Frans te koop aanboden:

<i>bavèt</i>	slabbetje (Fr. bavette)
<i>brazzelet</i>	armband (Fr. bracelet)
<i>kevat</i>	herendas (Fr. cravate)
<i>pittleer</i>	kort jasje (Fr. pet-en-l'air)
<i>velang</i>	strook op japon (Fr. volant)

Net als het Nederlands heeft ook het Maastrichts een groot aantal termen op het gebied van het bestuur, het recht en de politiek uit het Frans overgenomen:

<i>avansemint</i>	bevordering (Fr. avancement)
<i>kóndiesie</i>	a. voorwaarde, b. betrekking (Fr. condition)
<i>kónzjee</i>	a. afscheid, b. ontslag (Fr. congé)
<i>elektie</i>	verkiezing (Fr. élection)
<i>fakteur</i>	postbode (Fr. facteur)
<i>gardsjampietier</i>	veldwachter (Fr. garde champêtre)
<i>impos</i>	accijns (Fr. impôt)
<i>rittribusie</i>	contributie (Fr. rétribution)

Een aparte groep binnen het Maastrichts vormen de Romaanse leenwoorden die in de industrie gebruikt werden. Vooral de aardewerk- en de papierindustrie namen termen uit het Waals en het Frans over omdat daar, zeker in het begin, veel uit het Luikerwaalse gebied afkomstige arbeiders werkten die hun eigen vakwoorden-schat meebrachten:

<i>berrebóts</i>	aarde, vloeibaar gemaakt door toevoeging van alkaliën (Fr. barbotine)
<i>kalieber</i>	mal om de buitenkant van een voorwerp te draaien (Fr. calibre)
<i>kolefit, kollefit</i>	van aardewerk gebakken driehoekige steun (Fr. colifichet)
<i>moel</i>	holle (gips)vorm waarin aardewerk wordt vervaardigd (Fr. moule); een <i>moelesjanzjeerder</i> was de benaming voor een arbeider die de <i>moele</i> binnen de fabriek vervoerde

MAASTRICHT

<i>pétrin</i>	pers die strengen klei perst (Fr. pétrin)
<i>repassere, rippassere</i>	aardewerk in droge, ongebakken toestand afmaken (Fr. repasser)
<i>kelot</i>	scheprad met kast (in de papierfabriek) (Fr. calotte)
<i>kaes</i>	uitschot (in de papierfabriek) (Fr. cassés)
<i>sajs</i>	harsmelk (in de papierfabriek) (Fr. sauce)

Maar ook in de vaktalen van verschillende ambachten vinden we opvallend veel Romaans leengoed terug. Een voorbeeld daarvan vormt de vaktaal van de timmerman. In de negentiende eeuw waren veel Waalse bouwvakarbeiders actief in Maastricht en zij hebben hun sporen in die terminologie achtergelaten:

<i>govie</i>	houten pen ter verbinding van twee planken (Wa. govion)
<i>póndeparie</i>	spijkertje met brede kop (Wa. ponde)
<i>sjabrang, sjambrang</i>	lijst van deur of raam (Fr. chambranle)
<i>móntang</i>	stijl (Fr. montant)
<i>poetrel</i>	zware, ijzeren draagbalk (Fr. poutrelle).

Opmerkelijk is dat een aantal leenwoorden in het Maastrichts naast de oorspronkelijke Franse, ook nog een andere betekenis gekregen heeft. De term 'bagage' bijvoorbeeld, die in het Frans en in het Maastrichts dezelfde betekenis als in het Nederlands heeft, kan in Maastricht ook worden gebruikt om gepeupel of tuig aan te duiden: *doe bis verdöld bagaasj, sjol de maog tege de naoberse* ('jij bent verdommes tuig, schold de meid tegen de buurvrouw'). Het Franse *banquet* 'feestmaal' is in Maastricht tevens de benaming voor een 'lekkernij'. Een *bracelet* is behalve een 'armband' ook de 'huidplooi aan de pols van mollig dikke kleine kinderen': *kiek ins wat dat kinneke 'n brazzelètte heet*.

Vaak ook krijgt het Franse leenwoord een heel andere betekenis in het Maastrichts. Dit is bijvoorbeeld het geval met het woord *calebasse* 'kalebas'. Het Maastrichtse *kalbas* kan drie zaken aanduiden: een (op de rug gedragen) schooltas, een hengselmandje en een damestasje. Het werkwoord *machiner* betekent in het Frans vooral 'op touw zetten, smeden'. Het van dit woord afgeleide Maastrichtse *masjemiere* daarentegen heeft een heel andere betekenis en wel 'prutsen'. Het wordt doorgaans in de infinitief gebruikt in de zegswijze *wat likste dao toch te masjemiere* 'wat zit je daar toch te prutsen, wat voer je daar toch uit?' Opmerkelijk is ook de variatie in betekenissen van het Franse woord *spéculer*. In die taal is dat vooral een term voor 'wijsgerig denken' en 'speculeren', maar in het Maastrichts daarnaast ook voor 'soezen, suffen': *gaanse daog zit heer op z'n kamer te spikkelere*. Soms is het oorspronkelijke Franse woord nog nauwelijks te herkennen in de Maastrichtse

variant. *Kikzjozerijje*, een woord dat alleen in het meervoud voorkomt, is de benaming voor 'snuisterijen, prullen'. Het is een verbastering van het Franse *quelque(s) chose(s)*, 'iets' en het is één van de woorden die ook in het Rijnland zijn doorgedrongen. *Kieksjozerije* heten ze in de dialecten van bijvoorbeeld Keulen, Düren, Aken en Düsseldorf, die 'Kleinigkeiten' en 'Nippessachen'.

Maastrichtenaren zijn ook sterk in het verzinnen van uitdrukkingen met Franse woorden die als zodanig in het Frans niet bestaan. In de zegswijze *dao is gein apprensie van rege*, 'het ziet er niet naar uit dat het gaat regenen' krijgt het Franse *apparence* ('schijn, uiterlijk') een heel nieuwe betekenis. Hetzelfde geldt voor het Franse *cabane* 'hut' in de zegswijze *nao de kabane zien*, 'naar de bliksem zijn' of voor het Franse *centre* 'middenpunt, midden' in *van z'ne sinter valle* of *oet z'ne sinter rake* dat in Maastricht wordt gebruikt om aan te geven dat iemand flauwvalt. De betekenis van het Franse woord *idee* tot slot komt overeen met die uit het Nederlands, maar kan in het Maastrichts in de zegswijze *idee in get hōbbe* ook 'zin in iets hebben' betekenen.

Veranderende woordenschat

In 1946 publiceerde P. Shepherd een boek onder de titel *Van taal naar taal*. Het boek had als ondertitel 'Nederlands voor Maastricht en omstreken' en het was bedoeld als lesboek voor het vak Nederlands voor scholen van het middelbaar onderwijs. Verrassend nieuw in de opzet van het boek was dat de auteur uitging van een dialect, het Maastrichts, en van daaruit trachtte een aantal stelselmatig door Limburgers tegen het Nederlands gemaakte fouten te verklaren. Een van de hoofdstukken uit het boek behandelt de invloed van het Frans op het Maastrichtse dialect en de gevolgen daarvan voor de woordkeus en uitspraak van het Nederlands van de Maastrichtse dialectspreker. Wanneer het boek van Shepherd ook nu nog gebruikt zou worden, zou dit hoofdstuk een grondige herziening nodig hebben, want een groot deel van de voorbeelden die de auteur daar geeft, zou door met name de jongere Maastrichtse dialectsprekers niet meer herkend worden. Dat is ook niet verwonderlijk. De relaties met het Luikse en Waalse grensgebied zijn in de laatste decennia aanmerkelijk minder geworden. Bovendien is de bevolking van Maastricht in die periode door de vestiging van nieuwe industrieën en onderwijsinstellingen aanzienlijk uitgebreid met inwoners die uit andere delen van de provincie en het land afkomstig waren.

Daarnaast is er ook binnen de dialecten van het Limburgs de laatste jaren een tendens merkbaar om de meer specifieke eigenschappen in te ruilen voor 'algemeen-Limburgse' kenmerken. De eerder genoemde Sittardse voorkeur voor twee-klinken op plaatsen waar andere dialecten een eenklank kennen, is daar een voorbeeld van. Vroeger kwam dit verschijnsel ook algemeen voor in de dialecten van plaatsen rond Sittard als Limbricht, Einighausen, Bingelrade, Doenrade en Schinveld, maar het is daar nu verdwenen om plaats te maken voor een klank die meer algemeen verspreid is in de Limburgse dialecten.

Wanneer dialecten hun meest opvallende eigenschappen afleggen en vervangen door meer algemene, spreekt men in de taalkunde van de vorming van een

MAASTRICHT

regiolect. Er ontstaat dan een variant binnen de streektaal die in een groter gebied gebruikt kan worden.

Toegepast op het Maastrichts lijkt het wel waarschijnlijk dat ook dit dialect in de loop van de komende jaren een aantal specifieke kenmerken zal kwijtraken. Die wisseling is zoals gezegd al op gang gekomen ten aanzien van de Franse leenwoorden in het Maastrichts. Een deel van die woorden verdwijnt, omdat er voorwerpen mee werden aangeduid die heden ten dage niet meer gebruikt worden. Deze conclusie kan bijvoorbeeld worden getrokken bij de benamingen voor kledingstukken zoals *bónnegrèkske* 'kalotje', *baskien* 'nauwsluitend vrouwenjak', *kabang* 'schoudermantel', etc. Daarnaast worden ook veel Franse leenwoorden ingeruild voor termen die uit de standaardtaal afkomstig zijn. Dat is bijvoorbeeld het geval met *brazzelèt* dat werd vervangen door *armband* of *regel* dat *liniaal* naast zich kreeg. Meestal worden de woorden wel aangepast aan de klankregels van het Maastrichts: *hospitaol* wordt *ziekenhoes*, *ponteneur* wordt *iergeveul*. In het volgende overzicht is een aantal van die doubletten die momenteel naast elkaar in het Maastrichts voorkomen, bijeengezet.

Oud-Maastrichts	Nieuw-Maastrichts	betekenis
<i>avvensere</i>	<i>opsjete</i>	opschieten
<i>(ziech) rappelere</i>	<i>ziech herinnere</i>	zich herinneren
<i>(ziech) sjaggernere</i>	<i>verdreet hōbbe</i>	verdriet hebben
<i>boezjere</i>	<i>bewege</i>	bewegen
<i>brazzelèt</i>	<i>armband</i>	armband
<i>complemintte</i>	<i>groete</i>	groeten
<i>degoe</i>	<i>tegezin</i>	tegenzin
<i>depesj</i>	<i>tillegram</i>	telegram
<i>foelaar</i>	<i>halsdoek</i>	sjaal
<i>frikcentere</i>	<i>umgaank hōbbe mèt</i>	omgang hebben met
<i>gatto, geto</i>	<i>toert</i>	taart
<i>hospitaol</i>	<i>ziekenhoes</i>	ziekenhuis
<i>kajee</i>	<i>sjrif</i>	schrift
<i>kalbas</i>	<i>handtas</i>	handtas
<i>kaskenade</i>	<i>drōkde</i>	drukte
<i>kemissie</i>	<i>boodsjap</i>	boodschap
<i>kókkerel</i>	<i>tol</i>	tol
<i>kolerig</i>	<i>giftig</i>	boos
<i>komplezant</i>	<i>vruntelik, gedeenstig</i>	vriendelijk, gediensig
<i>kravat</i>	<i>das</i>	das
<i>krosjere</i>	<i>haoke</i>	haken
<i>kwaffeur</i>	<i>kapper</i>	kapper
<i>lavvebo</i>	<i>wastaofel</i>	wastafel, wasbak
<i>palto</i>	<i>euverjas</i>	overjas
<i>pari</i>	<i>weddesjap</i>	weddenschap

PROVINCIE NEDERLANDS LIMBURG

Oud-Maastrichts	Nieuw-Maastrichts	betekenis
<i>ponteneur</i>	<i>iergeveul</i>	eergevoel
<i>ranzjere</i>	<i>inruime</i>	inruimen
<i>regel</i>	<i>liniaal</i>	liniaal
<i>riddekuul</i>	<i>boodsjappetas</i>	boodschappentas
<i>tappesere</i>	<i>behaange</i>	behangen
<i>transenere</i>	<i>treitere, plaoge</i>	treiteren, plagen
<i>tricot</i>	<i>trui</i>	trui
<i>triesjere</i>	<i>ónierlik spele</i>	vals spelen
<i>trousseau</i>	<i>oetzat</i>	uitzet
<i>vermallesjeerd</i>	<i>ónhöbbelik</i>	onhebbelijk

Tot slot

Het sociolinguïstische patroon van het dialect van Maastricht wijkt duidelijk af van de resultaten die met behulp van vergelijkbaar onderzoek in andere grote steden zijn verkregen. Daar bleken vooral de lagere sociale groepen nog sporadisch dialect te spreken en dan alleen nog maar in informele situaties zoals binnen het gezin of tijdens het dagelijkse woon-werkverkeer. Het Maastrichts daarentegen wordt nog steeds volop door alle bevolkingslagen en in alle situaties, of die nu formeel of informeel zijn, gebruikt. De Maastrichtenaar vindt in zijn dialect duidelijk het middel om zich te onderscheiden ten opzichte van dialectsprekers uit andere plaatsen. Dat blijkt niet alleen uit zijn keuze voor klanken die in de omringende dialecten niet voorkomen, maar ook door zijn sterke voorkeur voor Romaans leengoed. De Maastrichtse klankkenmerken zullen door dat onderscheidende karakter ook in de komende decennia hun rol nog wel blijven spelen. Anders is het met de Romaans gekleurde woordenschat: naar verwachting zal die in de komende jaren stilaan uit het Maastrichts verdwijnen. *Mèh of 't Mestreechs daomét nao de kabane geit, is nog laank neet gezag.*

Literatuur

- Brounts, P. en P. Dumoulin (1992), *Speu-len-te-re spelle*, Maastricht.
- Endepols, H.J.E. (1995), *Woordenboek of diksjenaer van 't Mestreechs*, Maastricht.
- Franquinet, G.D. (1851-1852), 'Proeve over het taaleigen der stad Maastricht', in: *Archief voor Nederlandsche taalkunde* jg. 3, 251-284 en 343-391.
- Hoeven, J. van der (1971), *De Franse woorden in Endepols' Diksjenaer van 't Mestreechs*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universit  de Liège.
- Kurris, F. (1959), 'Waalse woorden in het dialect van Maastricht', in: *Veldeke* jg. 34, 49-53.
- M nstermann, H. (1992), 'Het Maastrichts een stadsdialect?', in: *Taal en Tongval* themanummer 5, 96-113

MAASTRICHT

- Notermans, J. (z.j.), *Hiersj bèste nog te redde?* Maastricht.
- Shepherd, P. (1946), *Van taol naar taal. Nederlands voor Maastricht en omstreken*, Maastricht.
- Tans, J.G.T. (1938), *Isoglossen rond Maastricht in de dialecten van Belgisch en Nederlandsch Zuid-Limburg*, Maastricht.
- Thewissen, C. (1937), 'Een Maastrichts "Sermoen" uit het jaar 1729 in dialect', in: *Veldeke* jg. 12, 2-10.
- Winkler, J. (1874), *Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon*, 's-Gravenhage.

Roermond

Wordt *Remunjs* Roermonds? Nevver neet!

PIERRE BAKKES

Inleiding

Roermondenaren zijn over het algemeen erg trots op 't *Remunjs* (het Roermonds). Ze gebruiken hun moedertaal zo veel mogelijk en lezen die ook graag. Discussies over woorden of over 'Waat zagte v'r dao vreuger taege?' ('Wat zeiden we daar vroeger tegen?') zijn aan de orde van de dag. 't *Zjwetskammezaol* (Het zwets-vest: de krant van *D'n Uul*, de stadsvastelaovesvereniging) en alle andere concurrenten daarvan in Roermond worden uitgespeld tot op de laatste letter. Bonte avonden worden altijd uitgevoerd voor bomvolle zalen. Producties in 't Roermonds doen het goed. De uitvoerende lokale beroemdheden worden op handen gedragen. Burgemeester Kaiser wordt alom geprezen voor het gebruik van (Kerkraads) Roermonds bij openbare toespraken. Maar of het Remunjs vooruit- of achteruitgaat? Volgens de meeste Roermondenaren gaat het lichtjes achteruit. Maar heb daar maar een evenwichtig oordeel over, als je tot over je oren in de stad 'zit'! Toch zouden de Roermondenaren daar meer van kunnen weten: ze hebben geregeld contact met het *aad Remunjs* 'oud Roermonds'.

Het Koninklijk Roermonds Mannenkoor voert om de zeven jaar de opera-bouffe *Schinderhannes* van Emile Seipgens uit. Daar ga je als Roermondenaar naar kijken, ook al heb je het stuk al tien keer gezien! De tekst is in 1864 verschenen. Bij hedendaagse opvoeringen wordt deze met mate aangepast, maar sommige versleten woorden blijven staan vanwege rijm of metrum. *Schinderhannes* wordt bijvoorbeeld 'huitman' van een roversbende genoemd. Dat begrijpt iedereen, maar het woord is helemaal weg. *Aanveurder*, *kaptein*, *hopman* zijn de moderne woorden daarvoor. *Schinderhannes*, die een contract sluit met de duivel, moet deze aartsvijand later 'kulle'. Weer zo'n woord! Nu zegt men: *veur de gek haje, bedrege*. 'Kulle' is weg; wel bestaat *flauwe kul* natuurlijk nog.

De Roermondenaar naar wie ik in mijn jeugd het meeste heb geluisterd, was opticien Jos Koch. Vanaf 1949 begaf mijn bril het geregeld. De opticien was – dat ontdekte ik veel later – van gerenommeerde Roermondse komaf: hij sprak chic Roermonds. Voor mijn gevoel deelde hij Roermondse woordsnoepjes uit. Vooral als hij mijn moeder, ik had daar niets over te zeggen, hielp bij de keuze van een montuur: 'Jae jae, geer zeuk e sjterk montuur, newaor!' ('Ja, ja, u zoekt een sterk montuur,

nietwaar'.) '*Jae, jae!*' Dat vond ik wel het allermooiste. Mijn vader kwam uit een ander dan mijn geboortedorp. Hij sprak heel anders, maar die zei toch '*ja*' en niet '*jae*'. In andere winkels bleken veel Roermondse vrouwen en mannen '*jae*' te zeggen. Toen ik midden jaren zeventig in Roermond ging wonen, was '*jae*' helemaal verdwenen. Nu, weer vijfentwintig jaar later, ontkennen sommige Roermondskenners zelfs dat '*jae*' ooit bestaan heeft. Ik heb hen geloofd. Tot ik de Roermondse teksten van Emile Seipgens wat beter las... Daaruit blijkt dat het Roermonds van rond het jaar 2000 heel wat andere woorden heeft dan zijn voorfase van rond 1875. '*Jae*' is oud maar verdwenen Roermonds. Het normale woord waarmee je een mededeling bevestigt, is '*jao*'. De verzwakte vorm daarvan (en vervanger van '*jae*') is thans, net als in het Nederlands, '*ja*'. Deze wordt gebruikt om alleen maar uit te drukken: 'Ik heb je gehoord'. In plaats van '*ja*' wordt er ook vaak '*jeh*' gezegd. De oude Roermondse vorm voor 'ik heb je gehoord' was dus '*jae*'! Moderne Roermondse herkennen dat woord vaak niet eens meer.

Roermondse woordkoekjes

Sommige woorden koesteren de Roermondse met vasthoudendheid. Deze worden met energie aan de vergetelheid onttrokken. Kats geeft op p. 83 zijn 'schertsende opeenhoping van Roermondse woorden' in de zin '*Hae sjloog zo hel mit 't klaatskäördje van de sjmik op den aere det de täöj op de gaam sjtinge te wiegkele*'. Hij sloeg zo hard met het leren uiteinde van het zweepkoord in het voorhuis dat de papieren zakken op de toonbank stonden te wiebelen.' Niet alle woorden die Kats noemt, hebben de bestaansstrijd nu al doorstaan. Roermondse weten nog wel wat '*n sjmik*' is. '*Det is 'n zjweep!*' zeggen ze nu. Maar '*klaatskäördje*' kennen ze niet meer. Voor 'leren uiteinde van een zweepkoord' was in de dorpen het eigenaardige woord '*kreksjoel*' in gebruik: dat is daar ook verdwenen. '*Wiegkele*' is ook helemaal weg, ten gunste van 'wiebele'. Maar Kats noemt toch nog enkele *Remunjse waordkeukskes*:

d'n aere, het oude Roermondse woord voor 'voorhuis' of 'brede gang'. Sommigen zeggen *de naere*. Kats (p. 7) geeft Duitse en Franse familieleden van dit woord.

de täöj, het meervoud van het mannelijk woord **taot** 'papieren zak'. Dit woord komt wél voor in de omringende dialecten, maar met afwijkende klinker: *toet* en *tuut* met als meervoud *toete* of *tute*. *Toet* en *tuut* zijn vrouwelijke woorden. Het Roermonds *taot* heeft dus niet alleen een 'echt Roermondse' klinker, maar ook een afwijkend woordgeslacht en een echt mannelijke meervoudsvorm.

de gaam, 'de toonbank, de tapkast, de vitrine' is een mannelijk woord. Het komt buiten Roermond niet voor. Kats geeft geen etymologische verklaring ervoor.

Wij herkennen nog wel enkel Roermondse woordkoekjes. Ze zijn natuurlijk erg individueel.

sepéte, 'zwezeriken' is een meervoudig woord dat de gastronomisch georiënteerde Roermondse nog steeds graag op de tong nemen.

wiewaal, 'alhoewel' is een woord dat Roermondse doet denken aan dé voorvechter van het Roermonds: drs. Jo Hansen. Hij wordt beschouwd als degene die *wiewaal* in het Roermonds ingevoerd heeft. Hij deed dat in een onafzienbare reeks van toespraken die hij in en buiten de stad gehouden heeft: altijd in het Roermonds van de binnenstad. Ontworpen heeft hij *wiewaal* niet: Seipgens gebruikt het vaker, Sivré (meer over zijn werk in de volgende paragraaf) noemt het niet. Hansen heeft het zeker heringevoerd; met succes, lijkt het.

'**ne sjap**, 'iemand van laag allooi' is een woord dat Kats niet opneemt. Het meervoud ervan is **sjabbe**, het verkleinwoord **sjepke**. Het woord is in Roermond en omgeving bekend.

e poetje, een woord dat in de omringende dialecten niet voorkomt. Het betekent ook 'iemand van laag allooi'. Het woord heeft een eigenaardige vorm: het lijkt een verkleinwoord, maar er bestaat geen basiswoord (***poet**) van. Het meervoud is **poetjes**. Ook heeft het woord geen umlaut. Het zou eigenlijk ***puutje** moeten zijn. Het is een raadselachtig woord. Datzelfde geldt ook enigszins voor het volgende woord:

e batje, 'iemand van laag allooi'. Ook hiervan bestaat geen basisvorm (***bat**); ook dit woord heeft geen umlaut (***betje**). Het meervoud is **batjes**. In tegenstelling tot **sjap** en **poetje** kan **batje** als liefkooswoord gebruikt worden. Etymologisch zal het samenhangen met *bat* = slecht. Dat komt voor in *batraaf* 'bengel' en *badschummel*, het woord dat Sivré in zijn typische spelling geeft, met als betekenis 'versleten paard'.

Het Roermonds heeft nog meer woordkoekjes te bieden. Daarover gaat het later.

Van Seipgens tot ongeveer het jaar 2000

De laatste honderdvijfentwintig jaar zijn de Roermondse op heel wat plaatsen andere woorden gaan gebruiken. De teksten van Seipgens demonstreren dat duidelijk. Als het Roermonds van ca. 1875 nu hoorbaar was voor moderne Roermondse, zouden ze dat erg boers en ouderwets vinden; ze zouden de sprekers ervan dorpelingen vinden. In de dorpen zou men niet zo opkijken van dat Roermonds. Daar lijkt nog altijd een wat oudere vorm van het Limburgs te worden doorgegeven aan de jeugd.

De oudste Roermondse woordenlijst is die van Sjamba (Jean-Baptiste) Sivré. Ze is geschreven in de jaren zeventig van de negentiende eeuw, getuige de aanduiding 187. op de titelpagina. Het oudste Roermonds is ze niet. Dat dateert uit 1834. Sivré, een geboren en getogen Roermondenaar, gesierd met een typisch Roermondse maar intussen verdwenen voornaam (ook die verdwijnen!), geeft een kleine duizend trefwoorden in zijn 'Lijst van woorden, spreekwijzen en benamingen te Roermond en in de omstreken in gebruik'. De woorden die hij kiest, wijken sterk af van

de woorden die Guillon in zijn tekst van 1834 en Seipgens in zijn teksten van rond 1870 kiest. Guillon en Seipgens gebruiken meestal woorden die nu nog in gebruik zijn, Sivré geeft veel woorden die helemaal niet meer bekend zijn. Het lijkt erop dat hij alleen woorden kiest die sterk van het Nederlands afwijken. Sommige woorden, bijvoorbeeld *pr mpele* 'knorren, kijven' hebben wij nergens anders teruggevonden. Opvallend in zijn lijst is dat hij relatief veel woorden geeft uit de rivierscheepvaart en de visserij. In de boerenterminologie lijkt hij ons niet zeer betrouwbaar. Zijn spelling is sterk afwijkend van die van Seipgens en Simons. Hij geeft duidelijk vernederlandste vormen: woorden met typische klinkers spelt hij met klinkers die in het Nederlands bekend zijn. Bijvoorbeeld *prompelen* voor *pr mpele*.

Sivr s verdwenen algemene woorden

Sivré geeft heel wat algemene woorden die thans niet meer in gebruik zijn. Soms zijn ze vervangen door een woord uit het Nederlands. Soms is het woord geleend en aangepast aan het systeem van het Roermonds (*sjtupe*). Het Nederlands is heden ten dage veel sterker aanwezig dan in Sivr s tijd. Soms is een woord verdwenen omdat de levenssfeer waaruit het komt niet meer bestaat (*liendriever*). In de volgende lijsten zijn soms betekenisomschrijvingen niet gevolgd. Als hij naar ons idee een afgeleide betekenis geeft (*sjtik* = spoedig), geven wij een algemener bekende (*sjtik* = steil). De woorden van Sivré zijn gespeld in de thans gangbare Veldekespelling; zijn eigen spelling wijkt daar – zoals gezegd – sterk van af.

De woorden die intussen vernederlandst zijn

Het teken › wordt gevolgd door de thans gebruikelijke vorm.

<i>aomezeik</i>	'mier' › mier
<i>balt</i>	'spoedig', › gaw/gauw
<i>beduffe</i>	'muf worden' › muf waere
<i>begaoving</i>	'stuipen' › sjtupe
<i>bekantjig</i>	'nijdig, wangunstig' › aafgunstig
<i>bekroeze, zich –</i>	'zich vergrijpen' › zich vergriepe
<i>belump</i>	'list' › sjlummigheid, lis
<i>besjienigheid</i>	'huichelarij' › gehuuchel
<i>b�stemoder</i>	'grootmoeder' › oma
<i>b�stevader</i>	'grootvader' › opa
<i>biem�s</i>	'koolmees' › koolmees
<i>borre</i>	'branden' › branje
<i>bute</i>	'ruilen' › rule
<i>doke, zich –</i>	'tot doek worden, herkenbare vorm aannemen' › get waere
<i>doreweg</i>	'voortdurend' › de ganse/hele tied

ROERMOND

<i>drees</i>	'onbewerkte grond' › braok
<i>dumpel</i>	'deuk' › deuk
<i>eiveljig</i>	'eenvoudig' › eenvoudig
<i>ekkers</i>	'zo' › zo
<i>euver en teuver</i>	'in overvloed' › in euvervlood
<i>gewerf</i>	'gewricht' › gevrich
<i>göbbele</i>	'braken' › kótse, euvergaeve
<i>greize</i>	'huilen' › bäöke
<i>haos</i>	'kous' › kous
<i>heim</i>	'thuis' › thoes
<i>hingel</i>	'hengsel' › handjvat
<i>huisjpringer</i>	'sprinkhaan' › sjprinkhaan
<i>kappes</i>	'zuurkool' › zoermoos
<i>kevére</i>	'borg staan' › borg sjtaon/blieve
<i>klije</i>	'zemelen' › zemele
<i>kniksjtein</i>	'kiezelsteen' › kezelsjtein
<i>köls</i>	'knikker' › knikker
<i>kraakhaspel</i>	'zieklijk persoon' › krakende wage
<i>krets</i>	'schurft' › sjurf
<i>króddel</i>	'pad, kikvorsachtige' › pad
<i>kroe-eechel</i>	'egel' › egel
<i>latej</i>	'vensterbank' › vinsterbank
<i>lienlat</i>	'liniaal' › liniaal
<i>malk</i>	'ieder, elk' › eder
<i>melger</i>	'hom van vis' › hom
<i>moelvechte</i>	'redetwisten' › zich sjtechele
<i>momer</i>	'voogd' › voog
<i>moor</i>	'waterketel' › waterkaetel
<i>oetheise</i>	'uitdagen' › oetdage
<i>ómp</i>	'oneven' › ónaeve
<i>pej</i>	'betaling' › betaling
<i>piang</i>	'geld' › geldj
<i>pripsje</i>	'betalen' › betale
<i>raon</i>	'los geweven' › los gewaeve
<i>riereem</i>	'veter' › veter
<i>ruffele</i>	'rafelen' › raofele
<i>rumesjlaon</i>	'rijmen' › rieme
<i>sepeetje</i>	'zwezerik' › zijwezerik
<i>siezig</i>	'gevoelig voor een kwaal' › geveulig, kwetsbaar
<i>sjmachte</i>	'onnodig om eten of drank bedelen' › drop oet zeen
<i>sjmaele</i>	'kwaadspreken' › róddele
<i>sjmarotse</i>	'onnodig om eten of drank bedelen' › drop oet zeen

PROVINCIE NEDERLANDS LIMBURG

<i>sjmik</i>	'zweep' › zweep
<i>sjónk</i>	'ham' › ham
<i>sjroet</i>	'kalkoen' › kalkoen
<i>sjtootvogel</i>	'sperwer' › sjerwer
<i>sjtraotele</i>	'stamelen, stotteren' › sjtamele, sjtottere
<i>sjtrikke</i>	'breien' › breie
<i>sjtute</i>	'prijzen, lofspreken' › opsjöppe
<i>toorsje</i>	'slaan' › sjlaon, aaframmele
<i>tuttel</i>	'heimwee, ziekte die wegwijnen veroorzaakt' › heimwee
<i>valekentjig</i>	'verkeerd, met de vale kant vóór' › falikant
<i>vermeje</i>	'verhuren' › verhure
<i>veurbuigsel</i>	'voorteken' › veurteiken
<i>veurmunjjer</i>	'toeziend voogd' › voog
<i>vreujele</i>	'te veel eten' › te vääle aete
<i>wicheleer</i>	'sperwer' › sjerwer
<i>wiesvrouw</i>	'vroedvrouw' › vroedvrouw
<i>witman</i>	'weduwenaar' › weduwneer
<i>witvrouw</i>	'weduwe' › weduwe
<i>zaedeleer</i>	'leunstoel' › leunsjtool
<i>zjwaars</i>	'zwoerd' › zjwoerd
<i>zjwaegel</i>	'zwavel' › zjwavel

De woorden die (soms met de activiteit/zaak) verdwenen zijn

<i>batte</i>	'kribwerk maken in een rivier'
<i>bigkele</i>	'het bikkelspel spelen'
<i>bikkeleer</i>	'stuiter'
<i>bigkelpaol</i>	'bevestigingspaal in kribwerk'
<i>bóddel</i>	'vrucht van de wilde rozelaar'
<i>boebeltje</i>	'flesje jenever'
<i>bonebak</i>	'ijsslee'
<i>broder</i>	'soort broodgebak'
<i>doemelink, doemeleer</i>	'stukje leer dat de duim beschermt bij het werk'
<i>eus</i>	'houten schop met diepe rand'
<i>fichtere</i>	'het verwisselen van baas door meid of knecht'
<i>foezel</i>	'slechte jenever'
<i>gabbelguutje</i>	'voorwendsel'
<i>gevaers</i>	'rijtuig'
<i>giljot</i>	'vreugde'
<i>gromet</i>	'hooi van de naoogst'
<i>hanekul</i>	'wilde roos'
<i>hanskoet</i>	'kwab-aal'

ROERMOND

<i>joechele</i>	'binnensmonds lachen'
<i>kaekel</i>	'neerhangende ijspegel'
<i>kalfakter</i>	'vlijer, manusje-van-alles'
<i>kampetes</i>	'brieventas'
<i>kieps</i>	'vrouwenmuts'
<i>kniddel</i>	'in water gekookte meelspijs'
<i>körver</i>	'korf- of mandenmaker'
<i>kriek</i>	'wilde pruim'
<i>kujel</i>	'zak in visnet'
<i>kweert</i>	'vastzittende streng, Gordiaanse knoop'
<i>lémetegare</i>	'lampenkatoen voor olielamp'
<i>liekoup</i>	'wijnkoop'
<i>liendriever</i>	'jager voor trekschip of -schuit'
<i>lucht</i>	'lantaarn'
<i>lurm</i>	'greb, uitholling tussen twee vloerplanken of -tegels'
<i>móttig</i>	'pokdalig'
<i>nevelskap</i>	'kinderslaapmuts'
<i>oeraregek</i>	'iemand die verkleed en vermomd is'
<i>reingenoot</i>	'belendende partij'
<i>roevórst</i>	'bevrozen van de dauw'
<i>sjaor</i>	'steile oever, bovenkant van een laken'
<i>sjebrak</i>	'kleine wollen omslagdoek'
<i>sjnakker</i>	'vlug, ijverig'
<i>sjtanj</i>	'tobbe'
<i>sjtevel</i>	'laars' > laars
<i>sjtik</i>	'steil' > steil
<i>teil</i>	'houten schotel'
<i>teut</i>	'reizend koopman uit de Kempen'
<i>traochele</i>	'los aan elkaar naaien van stof'
<i>trumpe</i>	'kleppen van één klok vlak voor aanvang van de kerkdienst'
<i>tujere</i>	'een herkauwer aan een paal vastzetten op een veldje zonder omheining'
<i>tulp</i>	'halsboordje'
<i>twere</i>	'twijnen'
<i>ules</i>	'aarden pot'
<i>wachelder</i>	'jeneverbesstruik'
<i>weistere</i>	'zich geestdriftig en gemakkelijk presenteren'

Roermonds Bargoens: een geweldige uitbreiding van de woordenschat?

In Roermond wordt door alle lagen en standen Roermonds gesproken. In veel verenigingen is de voertaal altijd Roermonds; zelfs wat officiële vergaderingen gaan in die taal. De tegenwoordige burgemeester spreekt bij openluchttoespraken vaak Kerkraads getint Roermonds. Andere hooggeplaatsten doen dat ook, zonder gêne. Het Roermonds, eventueel: het Limburgs van niet-Roermondenaren, lijkt een grote en goed bruikbare eenheid te zijn.

Maar de Roermondenaren vinden dat er een tweedeling in hun taal is. Er wordt onderscheid gemaakt tussen 't *Remunjs van de sjtad* en 't *Remunjs van 't Veldj*. In wat volker termen wordt dat weleens *sjabbe-Remunjs* tegenover *deftig Remunjs* (schooiers-Roermonds en deftig Roermonds) genoemd. De eerste term wordt als beledigend ervaren.

Het Roermondse Veld is een wijk die in het begin van de twintigste eeuw tegenover het Roermondse station ontstaan is aan de oostzijde van de spoorlijn Maastricht-Eindhoven. Het is een volkswijk geworden die niet alleen in taalgebruik contrasteert met de chique binnenstad. Het Roermonds van de gewone Roermondenaren, die voornamelijk maar niet uitsluitend in 't Veld wonen, is doorspekt met Bargoense woorden. Ook in het Roermonds van de binnenstad komen veel meer Bargoense woorden voor dan in overig Limburgs. Als Limburgstalige niet-Roermondenaar heb ik algemeen-Roermondse termen moeten leren zoals:

<i>berappe</i>	'betalen'
<i>bout</i>	'politieagent', eigenlijk: 'hoop stront'
<i>boute</i>	'poepen'
<i>boutekiet</i>	'politiebureau'
<i>kielf en kielfke</i>	'hond en hondje'
<i>lurrie</i>	'sterke drank'
<i>mol</i>	'kapot'
<i>moos</i>	'geld'
<i>ram</i>	'kapot'
<i>rufte</i>	'stinken, ruiken'
<i>sjoepe</i>	'stelen'
<i>wous</i>	'gek, een gek'
<i>wout</i>	'politieagent'
<i>woutekiet</i>	'politiebureau'

Dergelijke woorden zijn springlevend. Je zou verwachten dat ze stilletjesaan verdwijnen. Nee: de jeugd gebruikt ze zelfs meer dan de ouderen. In het Roermonds van het gewone volk zijn naast de opgesomde nog heel wat andere Bargoense woorden in gebruik. Bij sprekers uit de hogere stand zijn deze vaak onbekend. Enkele voorbeelden:

ROERMOND

<i>drejjerik</i>	'vlaai'
<i>fin</i>	'boterham'
<i>hers</i>	'daarginds'
<i>mechels</i>	'ik'
<i>mouze</i>	'eten'
<i>premerik</i>	'pastoor, priester'
<i>sjpanne</i>	'kijken'
<i>talve</i>	'bedelen'
<i>traezels</i>	'schoenen'

Het Bargoens is strikt genomen geen taal. Het is een verzameling vaste woorden die in de plaats van de traditionele woorden van een taal worden gebruikt. De structuur van die taal wordt niet aangetast, alleen komen er andere woorden. Als je alle Roermonds-Bargoense woorden uit je hoofd leert en die de vorm meegeeft van gewoon Roermonds spreek je perfect Bargoens.

Het Bargoens van het Roermondse Veld is met de bewoners meegekomen uit de binnenstad toen die in de jaren twintig gesaneerd werd. Het werd zeker tot het midden van de twintigste eeuw gebruikt door de rondtrekkende Roermondse marskramers en kleine handelslieden. *Kerkesvolk* 'karretjesvolk' werden de rondtrekkende Roermondse in de dorpen genoemd. Het waren: lompenhandelaren, vellenkooplieden, scharenslijpers, pluimveehandelaren, oudijzerhandelaren; mensen zonder beroep of gehandicapten waren vaak veroordeeld om te bedelen. Bij de beter bedeeden kregen de laatsten elke maandag *de maondigscent* 'de maandagcent'. Toen de bevolkingsgroep met deze beroepen zonder aanzien geleidelijk aan uit de binnenstad verdween, leek het alsof het Bargoens een eigen territorium kreeg: het Veld. Maar die scheiding is dus nog jong. Het Bargoens heeft, zo lang als het bestaat, altijd vlak naast het binnenstad-Roermonds bestaan. Het Begijnhof, dé oude plek van het Bargoens, lag tot 1923 op geen minuut loopafstand van *de Zjwamaekersjtraot* 'de Swalmerstraat', de straat met het allerhoogste aanzien en dus met het 'beste' Roermonds. Maar Begijnhof en Swalmerstraat waren compleet andere culturele werelden.

Het Bargoens komt niet voor in de tekst uit 1834 van Guillon, die op de Swalmerstraat woonde, niet bij Simons en nauwelijks bij Sivré. Kats geeft er wat meer ruimte aan, maar hij vermeldt lang niet alle woorden. Pas in de jaren negentig van de twintigste eeuw zijn er uitgebreide lijsten van gemaakt. Bij een nieuwe uitgave van het woordenboek van het Roermonds zal het Bargoens eindelijk de plaats krijgen die het verdient.

Voorlopig lijkt de Roermondse zanger van het levenslied Big Benny (Peters) degene die het meest de sfeer van het Veld met Bargoensachtig Roermonds weet te treffen. Een andere Roermondse zanger, Sjra Puts, kent het Bargoens misschien wel het beste: hij heeft een van de woordenlijsten samengesteld. Maar hij gebruikt het in zijn liederen tot hier toe sporadisch. G  Reinders, de zanger die tot ver buiten

Limburg met zijn Roermondse liedjes op concertpodia staat, komt niet uit de binnenstad: hij gebruikt het (minimaal afwijkend) dialect van Leeuwen, een stadsdeel van Roermond dat vroeger tot de gemeente Maasniel behoorde. Hij gebruikt geen Bargoens, tot op heden.

Uitbreiding van de woordenschat van het Roermonds?

Er bestaan echte nieuwe Roermondse woorden. Maar de vraag is of de Roermondse daar weg mee gaan weten. De taal van jongeren is doorspekt met termen die nog lang niet in lokale woordenboeken opgenomen worden. De vraag is, of dat terecht is. Eén groep komt vooral uit de jeugdcultuur. Vaak zijn de woorden niet typisch voor Roermond en het Roermonds maar komen ze op grotere schaal voor. Enkele voorbeelden:

<i>bink</i>	'iemand die zich perfect manifesteert'
<i>eikel</i>	'onaangenaam persoon'
<i>fök</i>	'klote, beroerd'
<i>heftig</i>	'aangenaam, mooi'
<i>klasse</i>	'aangenaam, mooi'
<i>koel</i> (met lange -oe-)	'aangenaam, mooi'
<i>molo</i>	'kapot' (misschien een variant van het Bargoense <i>mol</i>)
<i>never</i>	'absoluut nooit'
<i>sjiek</i>	'aangenaam, mooi'
<i>sjit</i>	'klote, beroerd'
<i>softie</i>	'iemand die onacceptabel zacht is'
<i>stoer</i>	'aangenaam, mooi'
<i>tof</i>	'aangenaam'
<i>vet</i>	'aangenaam, mooi'
<i>vetheftig</i>	'erg aangenaam, erg mooi'
<i>watje</i>	'iemand die onacceptabel zacht is'

Een tweede, veel grotere groep komt uit wetenschap en techniek. Allerlei Engelse woorden die in gebruik zijn in studie en techniek komen in het Nederlands voor maar ook in het Roermonds. Alle gebruikelijke computertermen zijn net zo Nederlands als ook Roermonds. Voor alle termen uit de wiskunde geldt hetzelfde, net als voor woorden uit de economie, de geneeskunde en ga maar door. Soms wordt de Engelse manier van uitspreken compleet overgenomen: (*koel*). Soms worden termen geleend en aangepast aan het Roermonds (*beeldsjerm*). Enkele traditionele Roermondse woorden worden met nieuwe betekenis geladen: *plekke*, *knippe*, *kopiëre*.

ROERMOND

Een aantal computertermen als voorbeelden:

<i>apesjtert</i>	'apestaart'
<i>beeldsjerm</i>	'beeldscherm'
<i>besjtandj</i>	'bestand, file'
<i>boete</i>	'opstarten'
<i>diskette</i>	'diskette'
<i>dawnlode</i>	'downloaden'
<i>draif</i>	'drive'
<i>fail</i>	'computerbestand, file'
<i>formattere</i>	'formatteren'
<i>hel sjief</i>	'harde schijf'
<i>ie-mele</i>	'e-mailen'
<i>Internet</i>	'Internet'
<i>knippe</i>	'knippen'
<i>kompjoeter</i>	'computer'
<i>kompjoetere</i>	'op een computer werken'
<i>oprope</i>	'openen, oproepen'
<i>plekke</i>	'plakken'
<i>printer</i>	'printer'
<i>printe</i>	'printen'
<i>sjiefke</i>	'diskette, schijfje'
<i>skenne</i>	'scannen'
<i>toets</i>	'toets'
<i>toetsebord</i>	'toetsenbord'
<i>tsjekke</i>	'controleren'
<i>tsjetboks</i>	'chatbox'
<i>tsjette</i>	'chatten'
<i>vires</i>	'virus'
<i>wegsjrieve</i>	'op een diskette zetten'
<i>zeppe</i>	'zappen'

Nevver neet?

Het Roermonds blijkt de nieuwe taalwerkelijkheid in onze gecompliceerde samenleving uitstekend aan te kunnen. Nieuwe woorden, uit het Engels of uit het Nederlands, worden zonder problemen overgenomen in het Roermonds. Soms krijgen ze dan een Roermonds vernisje. Hoe ver zijn ze af van een plaats in het Roermonds Woordenboek? Op dezelfde manier als deze nieuwe woorden in het hedendaagse Roermonds zijn gekomen, moet het oudere Roermonds vroeger ook woorden uit nieuwe levenssferen overgenomen hebben: denk bijvoorbeeld aan allerlei ontwik-

kelingen in de huizenbouw of in de bestuurlijke sector. Er is natuurlijk wel een groot verschilpunt. Bij vroegere ontwikkelingen bleef de agrarische samenleving een stabiele factor. In de tegenwoordige samenleving is de landbouw in de marge terechtgekomen. Stabilisering, ook in taal, gaat er nauwelijks meer van uit. De vertechnering van de samenleving lijkt de nieuwe constante. Of die de sprekers aanzet tot dezelfde taalstabiliteit als vroeger het boerenleven, is maar de vraag. Voorlopig is het jeugdig overmoedige antwoord op de vraag 'Wordt *Remunjs* Roermonds?': '*Neuver neet!*'

Literatuur

- Bakkes, P. (1990), 'Bargoens in Middenlimburgse dialecten', in: *Roerstreek '90*, Heemkundevereniging De Roerstreek, 10-16.
- Kats, J.C.P. (1985), *Remunjs waordebook*, Roermond, Uitg. H. van der Marck en Zonen.
- Nissen, P. (1986), *De akkoorden van het gemoed, het literaire leven in Roermond in de negentiende eeuw*, Roermond, Stichting RURA.
- Sivré, J.B. (187?), *Lijst van woorden, spreekwijzen en benamingen te Roermond en in de omstreken in gebruik*, Gemeentearchief Roermond (GAR), Handschriftenverzameling J.B. Sivré, Afd. v1 nr. 1, inventarisnr. 91.

Tongeren

Van *sjómmàasj* naar *dòp**

GUY JANSSENS

Inleiding

Tongeren ligt in het uiterste zuiden van de Belgische provincie Limburg, net boven de Germaans-Romaanse taalgrens. De meest nabije grotere stad is het Waalse – en dus Franstalige – Luik (Liège), op nauwelijks 19 kilometer afstand.

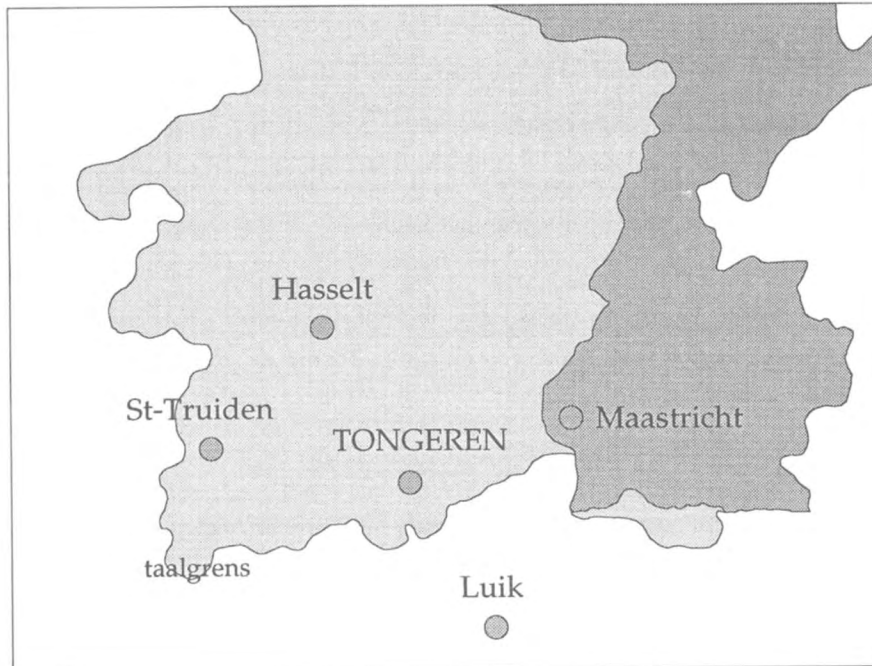
Vrijwel alle Vlaamse kinderen leren op school dat in Tongeren het standbeeld staat van Ambiorix, de leider van de Eburonen, die in de winter van 54–53 v.Chr. de Romeinen in een hinderlaag lokte en hun de grootste nederlaag toebreacht tijdens hun verovering van Gallië. Om zich te wreken heeft Caesar daarna tot tweemaal toe geprobeerd de Eburonen uit te roeien – een onderneming die grotendeels gelukt is – maar Ambiorix zelf heeft hij nooit te pakken kunnen krijgen. Het dappere stamhoofd van de ‘Oude Belgen’ werd in de negentiende eeuw door de jonge Belgische staat als held opgevoerd om het nationale bewustzijn aan te wakkeren.

De oorsprong van de stad dateert van 10 jaar v.Chr. Toen legden Romeinse soldaten er een stratennet aan in de vorm van een dambord. De bedoeling was om van de plaats het administratieve centrum te maken van het bestuursdistrict (de *civitas*). De Romeinen rekenden erop dat de vooraanstaande leden van de nieuwe inheemse gemeenschap – de Germaanse Tungri – zich daar zouden vestigen. Zo werd Atuatuca Tungrorum gesticht, de hoofdplaats van de *civitas* van de Tungri. In de loop van de tweede eeuw kreeg deze – als enige plaats op het grondgebied van het huidige België – het statuut van *municipium*, een officieel Romeins stadsrecht. Tongeren afficheert zich in toeristische folders dan ook graag als ‘de oudste stad van België’.

Het huidige Tongeren telt ongeveer 30.000 inwoners. Het is een stil provincie-stadje, gelegen in een rijk landbouw- en fruitteeltgebied (Haspengouw). Het is een regionaal centrum voor de administratie, het onderwijs en de kleinhandel. Wie Tongeren bezoekt, komt er voor het mooi gerestaureerde stadspatrimonium, het Gallo-Romeins Museum en vooral de succesvolle zondagse antiekmarkt.

* In deze bijdrage wordt voor de schrijfwijze van de Tongerse woorden Stevens 1986 gevolgd. Ik dank Per van der Wijst en Joep Kruijssen voor het kritisch doorlezen van een eerdere versie van deze tekst.

PROVINCIE BELGISCH LIMBURG

In Tongeren wordt nog veel dialect gesproken, een vorm van het centraal-Limburgs, om precies te zijn van het Tongerlands. De woordenschat van het Stadstongers werd door André Stevens opgetekend in een uitstekend woordenboek, dat *Túngërsë Diksjênêr* heet (1986). Uit deze titel kan worden afgeleid dat het taalgebruik van de Tongenaren enige invloed heeft ondergaan van het Frans. Die invloed is zó belangrijk geweest, dat ik er in deze bijdrage wat uitgebreider bij wil stilstaan. Andere, recentere verschijnselen die hier aandacht zullen krijgen, zijn de gedeeltelijke vernederlandsing en regiolectisering van het Tongers, zoals die naar voren komen in het scriptie-onderzoek van Ann Maule uit 1990. De invloed van het Frans en de regiolectisering worden in de titel samengevat als: van *sjómmàasj* (Fr. (*allocation de*) *chômage*) naar *dòp* (een informele ‘algemeen-Vlaamse’ benaming voor Standaardnederlands *werklozensteun*, *werkloosheidsuitkering*).

Invloed van het Frans

Van het einde van de dertiende tot het einde van de achttiende eeuw waren zo goed als alle bestuurlijke akten in Tongeren in het Nederlands, en hoewel de stad tot het Prinsbisdom Luik behoorde – dat overwegend Franstalig was – was ook de kerktal er het Nederlands. Omdat de betrekkingen met Luik nauw waren en de kennis van het Frans daarvoor handig was, werd er vanaf 1578 ook een Franse meester aangesteld in de Tongerse scholen.

In de Franse Tijd (1795–1814) werden bestuur en administratie volledig op Fran-

se leest geschoeid en kreeg de taal van Voltaire ook een ruimere plaats in het onderwijs. De taalpolitiek van Willem I tijdens de korte periode van het Verenigd Koninkrijk (1814–1830) – hij wilde het Nederlands verplicht stellen als enige officiële taal – bracht daar slechts tijdelijk verandering in.

Na de Belgische onafhankelijkheid (1830) werd in de eerste, voor zijn tijd erg progressieve Grondwet het principe van de taalvrijheid opgenomen, wat in de praktijk betekende dat als officiële taal het Frans werd gebruikt. In het jonge negentiende-eeuwse België genoot immers alleen het Frans prestige. De Tongerse overheid en administratie, die in de jaren 1820–1830 onder Willem I Nederlands schreven, schakelden bijna volledig (weer) op het Frans over, een situatie die tot de Eerste Wereldoorlog heeft voortgeduurd (1914). Tijdens de ‘Grote Oorlog’ werd – waarschijnlijk onder invloed van de Duitse bezetter – vooral het Nederlands gebruikt, maar na de wapenstilstand (1918) koos men in een Belgicistische reactie opnieuw voor het Frans. Vanaf 1921 echter kreeg naast het Frans steeds meer ook het Nederlands een plaats, niet alleen ten gevolge van de verander(en)de taalwetgeving in de administratie, maar ook van de democratisering van de gemeenteraad, waarvan steeds meer ‘gewone’ mensen lid werden, die het Frans niet zo goed beheersten. Pas kort voor de Tweede Wereldoorlog ging de stad Tongeren volledig op het Nederlands over en werden bijvoorbeeld ook de straatnaamborden en alle mededelingen aan de bevolking eentalig.

Er zijn honderden lexicale sporen in het Tongers van de verfransing van bestuur en administratie. Ik noem er hier slechts een drietal, die ook illustratief zijn voor de vernederlandsing van de betreffende domeinen. *Môbërs* (Fr. *membres*) van verenigingen werden tot de Eerste Wereldoorlog *gekómrvòkkièrd* (Fr. *convoquer*); vanaf de jaren twintig werden steeds vaker de *léëë* of *léejè* (Standaardnederlands *leden*) *mèddèin gèroeppe* ‘samengeroepen’. *Môbër* en *kómrvòkkièrè* worden nu alleen nog door de oudere generaties gebruikt. Een vergelijkbaar lot kende *goevvèrnëmènt* (Fr. *gouvernement*), dat almaar sterker *règièréng* naast zich kreeg. Deze enkele voorbeelden mogen niet de indruk wekken dat alle Franse leenwoorden uit het bestuur en de administratie in het Tongers verdwenen zijn. Integendeel, vele zijn nog erg levend, vaak omdat ze ook in het Standaardnederlands voorkomen of tot de ‘algemeen-Vlaamse’ informele spreektaal behoren, zoals *fàkteur* of *fèkteur* (Fr. *facteur* ‘postbode’).

Andere sterk verfranste officiële domeinen waren justitie, het onderwijs en het leger. Ook daaruit zijn honderden leenwoorden in het Tongers (en in andere Vlaamse dialecten) doorgedrongen. Interessant is hier vooral het domein van het middelbaar onderwijs. Na 1830 is het secundair onderwijs in Tongeren snel verfranst. Factoren die daartoe hebben bijgedragen waren de sterke verfransing van het culturele leven en de hogere burgerij sinds de Franse Tijd, de taalgrenssituatie van de stad en haar oriëntatie op Luik. Nadat de zetel van de Rechtbank van Eerste Aanleg (vergelijkbaar met de arrondissementsrechtbank in Nederland) in 1831 van Maastricht naar Tongeren was overgebracht, werd de positie van het Frans nog verstevigd door de komst van Maastrichtse gezinnen naar Tongeren die vooral het Frans als omgangstaal gebruikten. Daarbij kwam dat de Tongenaren na de Bel-

gische onafhankelijkheid een zekere afkeer hadden van de vroegere 'Hollandse bezetters' én van hun taal. De verfransing van de scholen werd verder in de hand gewerkt en bevestigd door de benoeming van Luxemburgse en Waalse directeurs en leraren. Het Frans was verplichte voertaal binnen en buiten de klas, maar onder elkaar spraken de meeste leerlingen Tongers. De vernederlandsing van het middelbaar onderwijs is zeer geleidelijk verlopen. Dit proces begon in 1883 voor de officiële scholen (in Nederland openbare scholen genoemd) en in 1906 voor de katholieke. Tot het begin van de jaren vijftig zijn er naast elkaar Nederlandse en Franse afdelingen blijven bestaan. Pas daarna waren de Tongerse scholen volledig eentalig Nederlands. De onderwijsterminologie in het Tongers is lange tijd sterk op het Frans georiënteerd geweest. Veel Franse leenwoorden werden vanaf de jaren twintig en dertig geleidelijk door Nederlandse vervangen en vanaf de jaren vijftig raakte dit proces in een stroomversnelling. Dat was bijvoorbeeld het geval met *èllèef* (Fr. *élève*) waarvoor *léerling* in de plaats kwam, *ümmannëttaitë* (Fr. *humanités*, met Nederlands suffix) dat door *(h)ümmànjórà* werd vervangen (*humaniora* is te vergelijken met vwo in Nederland), *mattëmëtik* (Fr. *mathématiques*) door *wiskündë* en *alzjèbër* (Fr. *algèbre*) door *algëbrà*.

De grote invloed die het Frans in de negentiende en het begin van de twintigste eeuw in Tongeren heeft gehad, was echter niet alleen aan het taalgebruik in de officiële domeinen toe te schrijven. Belangrijke factoren waren ook het hoge sociale en culturele prestige dat het Frans genoot en de voorbeeldfunctie van de maatschappelijke bovenlaag. De hogere burgerij hanteerde in eigen kring – net zoals de adel – het Frans. Daarnaast spraken ze meestal ook wel wat Tongers, vermengd met veel Franse woorden en klanken. De lagere burgerij en de middenstand leerden Frans om sociale en professionele redenen (kennis van het Frans was noodzakelijk om een goede baan te vinden en een respectabele positie te verwerven in de maatschappij). Vele Tongenaren gingen in hun Limburgse omgangstaal Franse woorden gebruiken, omdat die chiquer klonken. De bedienden en dienstmeisjes van de gegoede burgerij fungeerden daarbij vaak als doorgeefluik. Georges Férir, die in 1943 onderzoek deed naar de invloed van het Frans in Tongeren, meende daarbij te kunnen vaststellen dat de vrouwen in het overnameproces vooropliepen. De jongere meisjes hadden al *pàrfëu* (Fr. *parfum*) in de handtas, toen hun moeders en grootmoeders nog *reuksel* gebruikten. De vrouwen (vooral uit de burgerij, die Frans kenden) probeerden ook veel meer dan de mannen de Franse nasalering in de leenwoorden te behouden. Zij zeiden dus *plôosjè* (Fr. *plancher* 'houten vloer'), met half genasaleerde *ôo*, de mannen (en de arbeidersklasse in het algemeen) eerder *plôosjé*, met vrij open, niet genasaleerde *ôo*. Het grote sociale prestige van het Frans was ook merkbaar in de voornaamgeving. Tot in het begin van de jaren vijftig kreeg gemiddeld 85% van de Tongerse jongens en 75% van de meisjes een Franse voornaam (het percentage in de hogere klassen was daarbij meestal groter dan in de lagere). Populaire namen waren *Joseph*, *Jean*, *Pierre*, *Henri* en *Guillaume* – voor de meisjes *Marie*, *Marie-José*, *Jeanne*, *Jeannette* en *Yvonne*. Minder dan 5% van de meisjes en minder dan 10% van de jongens kregen in dezelfde periode een Nederlandse voornaam.

Behalve via de officiële domeinen en de gegoede burgerij kwamen grote delen van de Tongerse bevolking nog op andere manieren met het Frans in contact. Veel Tongenaren (en andere Limburgers) staken dagelijks of wekelijks de taalgrens over om in het Luikse industriegebied te gaan werken, niet alleen omdat daar steeds voldoende arbeidsplaatsen beschikbaar waren, maar ook omdat de lonen er hoger lagen dan elders. In de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw was ongeveer de helft van de actieve Tongerse bevolking in en om Luik werkzaam. Jonge Tongenaren kregen daar ook vaak hun beroepsopleiding of gingen er naar universiteit of hogeschool. Bovendien trok Luik als 'grote stad' ook veel kooplustigen aan voor de nieuwste mode, woninginrichting, huishoudapparaten enz. Kortom, het Franstalige Luik was in allerlei gebieden het externe centrum waarop Tongeren gericht was.

Volgens de officiële talentellingen die tot 1947 in principe om de tien jaar in alle Belgische gemeenten werden georganiseerd, telde de stad Tongeren in de periode 1910–1947 2 à 3% inwoners die enkel Frans spraken en 60 à 65% burgers die alleen Nederlands (meestal Tongers) kenden. Daarnaast waren er echter ook 25 à 30% tweetaligen (Frans-Nederlands), van wie 10 à 15% zich meestal van het Frans bediende. Tot in de jaren dertig werd Tongeren door een groot deel van zijn inwoners en door de gemeentelijke overheid als een tweetalige stad beschouwd, waar 'het Frans bij de grote meerderheid de voorkeur heeft' (raadslid Voncken in 1921). Nog in 1938 vond het stadsbestuur het gerechtvaardigd bepaalde mededelingen in het Nederlands én het Frans te doen (wat tegen de taalwetten was), omdat Tongeren zich in een bijzondere situatie bevond door zijn ligging aan de grens met Wallonië en door zijn betrekkingen met de Waalse gemeenten in zijn arrondissement en met de provincie Luik, en ook omdat de stad door een niet onaanzienlijk aantal Franstalige marktkramers, klanten en toeristen werd bezocht.

Het Frans was dus sterk aanwezig in het leven van de Tongenaren, ook van degenen die het niet of nauwelijks spraken. Het was zeker tot na de Eerste Wereldoorlog dominant in de domeinen onderwijs, legerdienst, bestuur en administratie, justitie, cultuur, mode en techniek, en voor velen ook beroep en handel. Het was de taal van de gegoede burgerij, de variëteit met het hoogste prestige en maatschappelijk nut. Het is dan ook niet verwonderlijk, dat duizenden Franse woorden (ook uit de algemene woordenschat) in het Tongers werden opgenomen. Een extra overnamereden was, dat er voor bepaalde nieuwe of technische zaken en begrippen geen autochtone equivalenten bestonden, en de Nederlandse termen nauwelijks bekend waren. Hier volgt nog een aantal voorbeelden, in willekeurige volgorde: *fërsjèt* (Fr. *fourchette* 'vork'); *basséng* (Fr. *bassin* 'bekken, waskom'); *tïrrèt* (Fr. *tirette* 'ritssluiting'); *lëggümmë* (Fr. *légumes* 'groente(n)'); *avvëniër* (Fr. *avenir*), dat bij de jongere generaties vervangen wordt door *taukóms* of *toekóms*; het tussenwerpsel *allëbënëur* 'goed zo!' (Fr. *à la bonne heure!*); *stättü* (Fr. *statue*), waarvoor steeds meer *stàandbèld* of *stàandbèild* in de plaats is gekomen; *boezjière* (Fr. *bouger* 'bewegen'); enz. Deze leenwoorden zijn al vrij lang in het Tongers aanwezig: ze werden zeker vóór het eind van de negentiende eeuw overgenomen. Andere zijn van recenter datum: *krëvèt* (Fr. *crevette*), bijvoorbeeld, werd pas na de Eerste Wereldoorlog overgenomen; het kwam naast Tongers *gërnóot* (garnaal) te staan en heeft

dit woord geleidelijk ook verdrongen. Een vergelijkbaar geval is *pàttèsìè* (Fr. *pâtis-sier*), dat in de jaren twintig en dertig in de plaats is gekomen van het autochtone *soekkërbêkkër* 'suikerbakker, banketbakker'.

Opvallend is, dat er in vergelijking met het grote aantal Franse leenwoorden maar relatief weinig *Waalse* leenwoorden in het Tongers voorkomen. Toch kwamen de Tongerse arbeiders die in de Luikse industrie werkzaam waren, via hun Waalse collega's eerder met Waalse dialecten in contact dan met het Frans. Férir merkt hierover op dat, hoewel Tongerse arbeiders doorgaans wél een beetje Waals en geen Frans kenden, ze toch makkelijker Franse dan Waalse woorden overnamen. Het Waals had duidelijk niet de grote aantrekkingskracht en invloed die het prestigieuze Frans wél kende. Voorbeelden van Waalse leenwoorden in het Tongers zijn: *gravvî* 'grint' (Waals *gravî*), *zjat* 'kopje' (Waals en ouder Frans *jatte*), *tràuwè* 'lichte beitel (bij stukadoors)' (Luikerwaals *trawer* 'trouer', *trawêye* 'trouée, percée'), *roeflièrè* 'zeer snel (voorbij)rijden' (Waals *roufler*). De meeste Waalse leenwoorden werden vooral door de lagere klassen gebruikt.

Het Frans heeft niet alleen in Tongeren maar ook elders in Vlaanderen invloed uitgeoefend op de dialecten, omdat het overal lange tijd de hogere taalvariëteit is geweest. Veel van de hier genoemde leenwoorden treft men dan ook in andere Vlaamse dialecten aan. Maar in Tongeren is de invloed van het Frans wel bijzonder groot geweest, door de gecombineerde aanwezigheid van verschillende sterk begunstigende factoren. Die invloed van het Frans begon waarschijnlijk in de jaren dertig over zijn hoogtepunt heen te raken. Férir schrijft in 1943: 'Sedert een tiental jaren kan de Fransche taal, in Tongeren, hoe langer hoe minder het gewonnen veld behouden, en wel ten voordeele, niet van het algemeen Nederlandsch, maar van het Tongersch, dat zich echter sterk vernederlandscht heeft.' Die vernederlandsing is al uit enkele voorbeelden gebleken en er wordt in de volgende paragraaf verder op ingegaan. Dat het Frans veld heeft verloren, is overigens ook in de gangbare voornamen merkbaar. Sinds de jaren vijftig is het percentage Franse voornamen in Tongeren naar beneden geschoten, niet alleen ten voordele van Nederlandse namen maar ook van voornamen uit andere moderne talen.

Dialectverlies, standaardtaalinvloed en regiolectisering

In 1990 hield Ann Maule in Tongeren een mondelinge enquête naar de kennis en het gerapporteerde gebruik van 100 verouderende dialectwoorden. Ze waren geselecteerd uit de *Túngërsë Diksjenêer* van André Stevens en hadden alle betrekking op zaken en begrippen die vandaag de dag nog bestaan. De 56 proefpersonen waren verdeeld over twee leeftijdscategorieën (tussen 20 en 30, en plus 60), die telkens weer onderscheiden waren naar sociale klasse (lagere en midden) en sekse.

TONGEREN

Kennis				Gebruik			
LOM	80	LJM	72	LOM	71	LJM	59
MOM	84	MJM	58	MOM	64	MJM	43
LOV	74	LJV	73	LOV	61	LJV	56
MOV	80	MJV	60	MOV	65	MJV	40

LOM = Lagere klasse Oudere Mannen
 LJM = Lagere klasse Jongere Mannen
 MOM = Middenklasse Oudere Mannen
 MJM = Middenklasse Jongere Mannen
 LOV = Lagere klasse Oudere Vrouwen
 LJV = Lagere klasse Jongere Vrouwen
 MOV = Middenklasse Oudere Vrouwen
 MJV = Middenklasse Jongere Vrouwen

Enquêteresultaten lexicaal dialectverlies Tongeren (Maule 1990).

Uit de resultaten blijkt dat de meeste groepen jongeren duidelijk minder woorden uit de afgevraagde lijst kennen en gebruiken dan de corresponderende groepen ouderen. Het gemiddelde woordverlies over de generaties bedraagt ongeveer 15%.

De verdwenen of verdwijnende dialectwoorden worden in driekwart van de gevallen door standaardtaalwoorden vervangen (meestal in een (mor)fonologisch gedialectiseerde vorm) of door dialectwoorden die met standaardtaalwoorden samenvallen en daardoor ondersteund worden. Enkele voorbeelden: het oude *bèië* wordt steeds vaker gesubstitueerd door *wàachtë*, *bèsjroensë* door *bèdriëgë*, het Bargoense bijwoord *sjaftig* 'zeer, erg, heel' door *fël*, het Franse leenwoord *pêrmènièrë* (*se promener*) door *wàandëlë*. Deze vorm van dialectverlies en -substitutie is bekend: in taalgemeenschappen waar naast een dialect ook de overkoepelende standaardtaal (of een variëteit daarvan) voorkomt, gaan de kennis en het gebruik van het dialect vaak achteruit ten voordele van de standaardtaalvarianten.

Ongeveer een kwart van de verdwijnende dialectwoorden wordt door andere dialectwoorden vervangen. *Bībēlēbòk* bijvoorbeeld, een benaming voor iemand wiens gedrag de aandacht trekt, wordt vervangen door *bèsjāarmōkër*, *bèsjāarmēk-kër* of *bèsjāarmēnnēkë* 'druktemaker', *mānkēlik* 'niet stevig, wankel' door *pānk* of *krammīkēlēk*, *palsjōtērë* (Fr. *parler* + *schateren*?) 'staan zwetsen, lullen, babbelen' door *sjēmmlē* of *bēmmlē* 'babbelen'. Binnen deze categorie van dialectische substituuwoorden moet men een (vrij heterogene) groep termen onderscheiden met een ruimere verspreiding, een bereik dat veel verder reikt dan het grondgebied van de stad of streek. Voorbeelden zijn de vervanging van *brónspôt* 'iemand die iedereen vanuit de hoogte aankijkt' door *dikkë nāk* 'arrogant, verwaand, hooghartig iemand', *drēkkàar* 'vuilniswagen' door *vaulkàar*, *sóí* 'zeurpiet' (Waal *sóye* = Fr. *scie* 'zaag') door *zôog* of *zēeg*, *allēgôsë* 'opwinding, herrie' (Fr. *allégation*) door *ambëras* (Fr. *embarras*), en het in de titel en de inleiding al genoemde *sjómmlāasj* door *dòp*.

Woorden als *dikke nek*, *vuilkar*, *zaag*, *ambras* en *dop*, die in grote delen van Vlaanderen tot de informele spreektaal behoren (maar niet noodzakelijk allemaal hetzelfde verspreidingsgebied hebben), kan men als regiolectisch bestempelen. Ze vormen een belangrijke substitutiebron voor geografisch beperkter of sociaal lager geconnoteerde dialectwoorden.

Uit de enquêteresultaten blijkt verder, dat het lexicale dialectverlies in Tongeren – zowel wat de kennis als wat het gebruik betreft – veel groter is in de middenklasse dan in de lagere klasse. Dit heeft waarschijnlijk te maken met de verschillende maatschappelijke waardering van dialect en standaardtaal en met de sociologische structuur van de Tongerse bevolking. In Tongeren, dat vanouds gedomineerd wordt door de burgerij en de middenstand, was en is het streven naar (behoud van) prestige en status bij de middenklasse erg groot. In het taalgebruik manifesteert zich dat vandaag blijkbaar door een sterker terugdringen van dialectwoorden en de substitutie ervan door standaardtaal- of regiolectvarianten. Zo lijkt de middenklasse in Tongeren nu voorop te lopen in het streven naar een meer verzorgde (d.i. gedeeltelijk vernederlandste en geregiolectiseerde) informele omgangstaal (daarbij natuurlijk geholpen door hun hogere scholingsgraad), zoals ze 60-70 jaar geleden nog voorop liep in het gebruik van het Frans als prestigetaal of van Franse woorden in het Tongers.

Literatuur

- Balcon, L. (1995), *Evolutie in de voornaamgeving te Tongeren van 1902 tot 1992*, scriptie Universit  de Liège.
- Buggen, P. (1980), *Het administratief taalgebruik in Tongeren (1830–1930)*, scriptie Katholieke Universiteit Leuven.
- F rir, G. (1943), *Franse invloed op den woordenschat van het Tongersch dialect*, scriptie Universit  de Liège.
- Geeraerts, D., S. Grondelaers en D. Spielman (1997), *Convergentie en divergentie in de Nederlandse woordenschat*, Katholieke Universiteit Leuven.
- Geeraerts, D. (1998), 'VRT-Nederlands en Soap-Vlaams' in: *Nederlands van Nu* 46, 75-77.
- Goossens, J. (1977), *Inleiding tot de Nederlandse Dialectologie*, Groningen.
- Grootaers, L. (1910), *Het Dialect van Tongeren*, Lier, Van In; Leipzig, Otto Harrassowitz.
- Hagen, A. en H. M nstermann (1985), 'Functieverlies en structuurverlies bij minderheidstalen en dialecten', in: *Handelingen van het achtendertigste Nederlands filologencongres*, Amsterdam, 63-84.
- Hanson, H. (1985), 'Het middelbaar onderwijs in Tongeren, in het bijzonder de taalsituatie en het moedertaalonderricht (1830–1914)', in: *Het Oud Land van Loon* XL.
- Janssens, G. (1999), 'Vergelijkend onderzoek naar lexicaal dialectverlies en standaardtaalinvloed aan beide kanten van de Vlaams-Waalse taalgrens: een case-study', te verschijnen in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie & Dialectologie*, Tongeren, Michiels.
- Kruijzen, J. (1995), *Geografische patronen in taalcontact. Romaans leengoed in de Limburgse dialecten van Haspengouu*. Amsterdam, P.-J. Meertens-Instituut.

TONGEREN

- Maule, A. (1990), *Lexicaal dialectverlies in het Tongers*, scriptie Universit  de Liège.
- Stevens, A. (1986), *Túngërsë Diksji n er*, Tongeren.
- Vancrayebeck, K. (1997), *De vernederlandsing van de administratie en het onderwijs in Tongeren in de 19de en het begin van de 20ste eeuw*, scriptie Universit  de Liège.
- Vlaamse Regionale Indicatoren 1997* (1997), Administratie Planning en Statistiek, Departement Algemene Zaken en Financiën van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Brussel.

Gent

Het Gents. Een eiland in het Oost-Vlaamse dialectgebied

JOHAN TAELEDEMAN

Inleiding

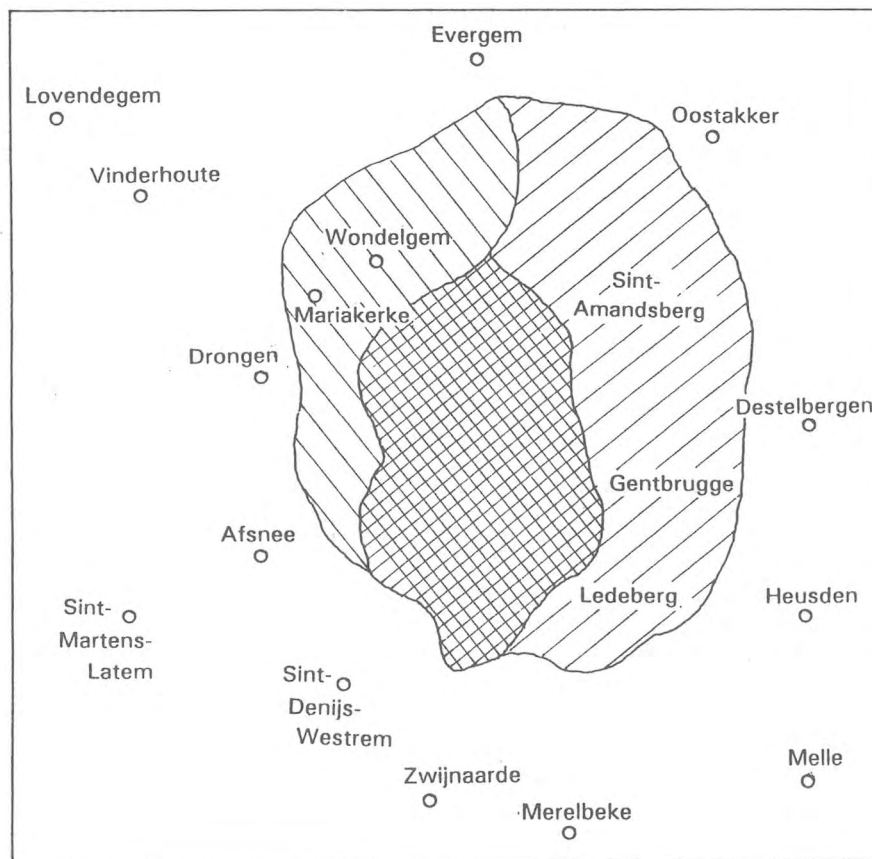
Van geen enkele andere stad in Vlaams-België heeft het dialect zo'n markant eilandkarakter als het Gents. Tegenover het omringende platteland zijn de dialectverschillen erg talrijk en vaak ook heel opvallend. Bovendien is de overgang ruimtelijk op de meeste plaatsen scherp gemarkeerd. Buiten het aloude stadsgebied heeft het Gents zich alleen maar in die voorsteden ten volle kunnen doorzetten die al vóór de Tweede Wereldoorlog aan de oude stadskern vastgegroeid waren: Ledeborg, Gentbrugge en Sint-Amandsberg. De randgemeenten die pas sedert enkele decennia aan Gent vastgegroeid zijn, namelijk Mariakerke en Wondelgem, zijn maar ten dele vergentst (zie resp. Bultynck 1981 en Oosterlinck 1992). In de overige omringende 'dorpen', die ruimtelijk nog enigszins van de oude stad gescheiden zijn, spreekt de (oudere) autochtone bevolking nog het Oost-Vlaamse (Gents: 'boerse') plattelandsdialect. Dat is zo in Sint-Denijs-Westrem, Afsnee, Drongen, Evergem, Oostakker en Zwijnaarde. Kaart 1 is bedoeld om dit alles te illustreren.

De dialectverschillen tussen 'stad' en 'platteland' zijn hoofdzakelijk te situeren op het vlak van de klankleer (zie 2.), maar ook de woordenschat bevat behoorlijk wat contrasten. Die komen hieronder meteen aan bod.

1. Woordenschatverschillen

Het opvallendste lexicale verschil tussen stad en platteland heeft betrekking op het gebruik van Franse woorden. Hoewel er ook in een gemiddeld Vlaams plattelandsdialect enkele duizenden Franse woorden voorkomen die niet door de noordelijke standaardtaal overkoepeld worden (bijvoorbeeld *tirette* 'rits', *bot* 'laars', *camion* 'vrachtwagen', *subiet* 'straks', *chance* 'geluk/meevaller', *boîte* 'brievenbus', *facteur* 'postbode', (*ver*)*negligeren* 'verwaarlozen', *ambeteren* 'vervelend doen'), ligt dat aantal in het Gents (en ook wel in sommige andere stadsdialecten) heel wat hoger. Uit de eerste bladzijden van het onvolprezen driedelig *Gents Woordenboek* van L. Lievevrouw-Coopman maak ik een kleine selectie van Franse woorden die m.i. zelden of nooit in een Vlaams buitendialect gebruikt worden: *abandonneren* 'in de

PROVINCIE OOST-VLAANDEREN

- Oud stadsgebied
- Volledig vergentst voorstedelijk gebied
- Enigszins vergentst voorstedelijk gebied

Kaart 1. Dialecttoestand in Gent en omgeving.

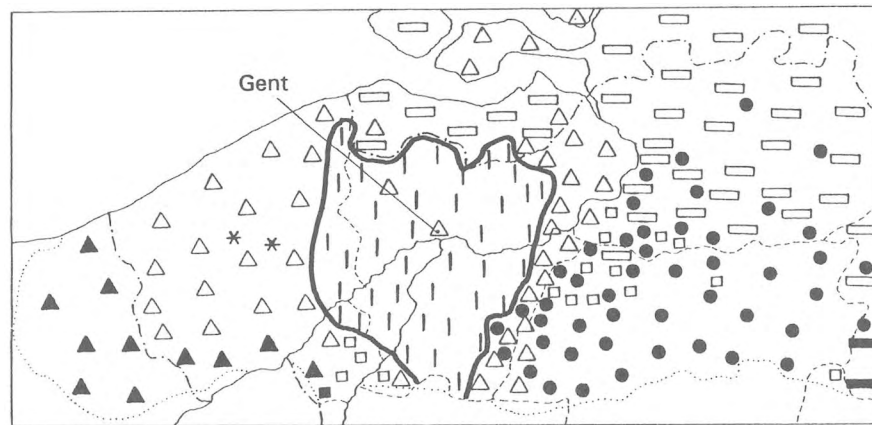
steek laten', *abat-jour* 'schemerlamp', *d'abord* 'eerst, vooreerst', *abuseren* 'misbruik maken', *accomodabel* 'inschikkelijk', *accorderen* 'overeenkomen', *accouchement* 'bevalling', *accusatie* 'beschuldiging', *acheveren* 'afwerken', enz.

Die sterkere aanwezigheid van Franse woorden hangt rechtstreeks samen met het feit dat Gent al sedert de late Middeleeuwen een gedeeltelijk Franstalige bevolking heeft. Omstreeks 1900 moet zo'n kleine 10% van de Gentse bevolking thuis Frans gesproken hebben. Gemiddeld behoorden die Franstaligen tot de hogere klasse (een oude aristocratie en een groep van nieuwe rijke katoenbaronnen), maar ook in de middenklasse werd het omstreeks die tijd 'bon ton'; dat Frans was echter meestal zo slecht dat het vaker tot hilariteit dan tot navolging leidde.

GENT

Ook met betrekking tot de erfwoordenschat zien we Gent en het Gents weleens een eilandpositie innemen. Ik geef twee merkwaardige voorbeelden.

Op kaart 2 zien we hoe voor de notie 'bang zijn' een Oost-Vlaams gebied met *schuw* (en fonologische varianten) omringd wordt door West-Vlaams + oostelijk Oost-Vlaams *benauwd* (en fonologische varianten), maar binnen het Oost-Vlaamse *schuw*-gebied liggen twee plaatsen waar *benauwd* voorkomt: Gent en zijn satellietstadje Eeklo!

Ovla. schuw en var.	□ vervaard zijn
△ benauwd zijn	■ vervaard hebben
▲ benauwd hebben	▭ bang zijn
* gepijnd zijn	▬ bang hebben
	● schrik hebben

Kaart 2. 'Bang zijn' (*Reeks Nederlandse Dialectatlassen*, zin 1).

Op de kaart met de traditionele *vlinder*-benamingen (naar Pauwels 1935) zien we dat in centraal Oost-Vlaanderen Gent de enige plaats is met de benaming *schoenlapper*¹; in de omringende plattelandsdialecten werden allerlei andere benamingen opgegeven: *zomerveugel*, *botervijver*, *vliegenbout*, *flieflouter* e.d.

Op het vlak van de erfwoordenschat sluit het Gents zich overigens wel meestal bij de overige Oost-Vlaamse dialecten aan.

2. Uitspraakverschillen

Zoals al even gezegd werd, verschilt het Gents van zijn onmiddellijke omgeving vooral op het gebied van de klankleer. Hieronder volgt een beknopt overzicht van de opvallendste klanktegenstellingen.

2.1 Vocalisme

a. Net als in de echte Oost-Vlaamse dialecten is in het Gents de aloude tegenstelling korte versus lange vocaal opgeheven (cf. Taeldeman 1985: 204v.), maar terwijl dat op het Oost-Vlaamse platteland doorgaans (vrij) korte vocalen opleverde, zijn in het Gents lange(re) monoftongen te horen, bijvoorbeeld

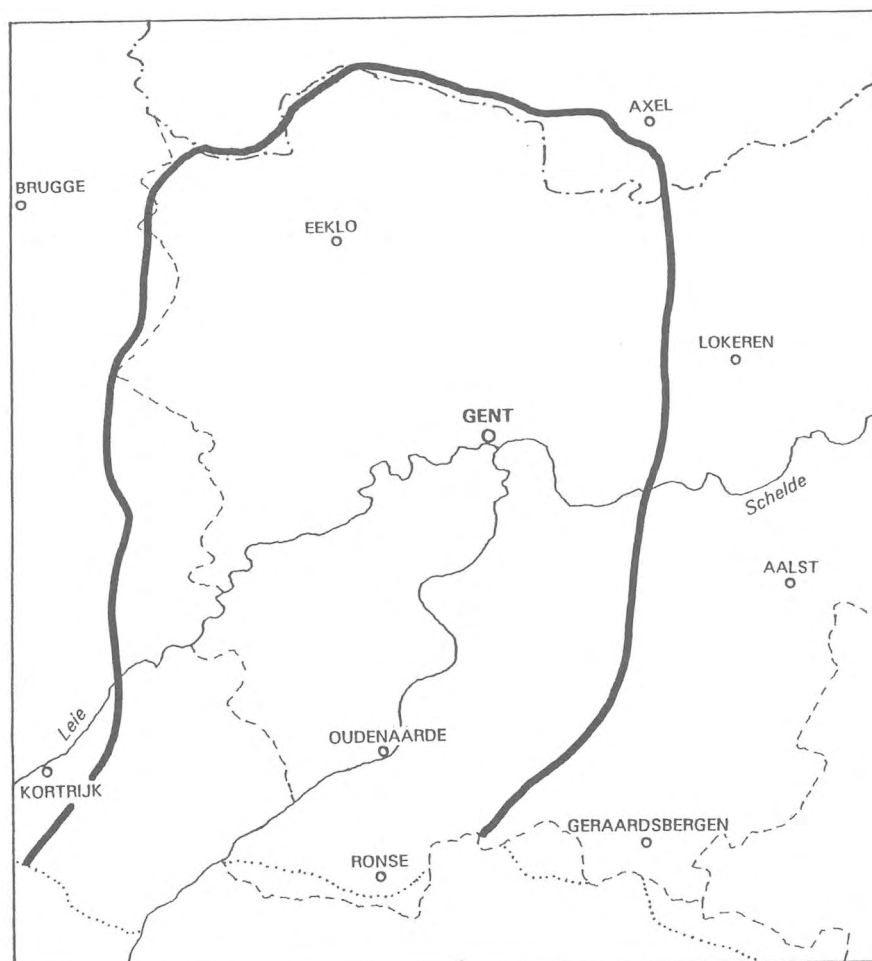
[zi:tə] = *zitten*

[zæ:tə] = *zetten*

[za:t] = *zat*

[zo:t] = *zot*

Hoe langer die historisch korte vocalen in een variëteit van het Gents gerealiseerd worden, hoe meer die als 'plat' ervaren wordt. Kaart 3 visualiseert het Oost-Vlaamse gebied zonder historische tegenstelling \check{V}/\bar{V} .

Kaart 3. Oost-Vlaams gebied met opheffing oude tegenstelling \check{V}/\bar{V} .

GENT

b. De diftongeringsproducten van Westgermaans *î* en *û* (Nederlands *ij* en *ui*) zijn zoals in het Zuid-Brabants erg open; in de overige Oost-Vlaamse dialecten is de aperture veel geringer:

		<i>Gents</i>	<i>Oost-Vlaams</i>
b.v.	<i>rijk:</i>	[Ra:kə]	[re_gə]
	<i>buik:</i>	[bɔ.ək]	[bœ_k]

c. De Nederlandse gesloten en half-gesloten monoftongen *ie* – *ee* – *uu* – *eu* – *oe* zijn in het Gents enigszins gediftongeerd, elders in Oost-Vlaanderen niet.

		<i>Gents</i>	<i>Oost-Vlaams</i>
b.v.	<i>riet:</i>	[ri.ʰt]	[rit]
	<i>beek:</i>	[bɛ.ʰkə]	[begə]
	<i>heup:</i>	[œ.ʰpə]	[øbə]
	<i>zoet:</i>	[zo.ʰtə]	[zudə]

Hoe sterker de diftongering, hoe sterker de variëteit als 'plat' ervaren wordt. In het Burgergents van de laatste decennia merken we echter een (bijna volledig) herstel van de 'oude' monoftong.

In de Zuid-West-Brabantse stadsdialecten (Antwerps, Mechels, Brussels) heeft zich dezelfde evolutie voorgedaan, maar daar nog gevolgd door secundaire/latere monoftongering (bijvoorbeeld Brussels [Ri:t] = *riet*, [bɛ:k] = *beek*, [vo:t] = *voet*).

d. De centrerende Oost-Vlaamse diftongen [i.ɛ], [y.ɛ], [i.ɛ] en [ʌ.ɛ] zijn in het Gents doorgaans gemonoftongeerd:

		<i>Gents</i>	<i>Oost-Vlaams</i>
b.v.	<i>breed:</i>	[bRi:t]	[bri.ɛt]
	<i>boom:</i>	[by:m]	[by.ɛm]
	<i>vis:</i>	[vi:s]	[vi.ɛs]
	<i>put:</i>	[pʌ:t]	[pʌ.ɛt]

Dezelfde tendens zien we alweer in de Zuid-West-Brabantse steden Brussel en Mechelen: bijvoorbeeld Mechels [bRi:t] en [bu:m] = *boom*.

e. Nadat historisch korte en gerekte o samengevallen waren, heeft het Gents die positioneel weer opgesplitst volgens de verdeelsleutel [\pm coronaal]. Elders in Oost-Vlaanderen (op een klein gebiedje in de buurt van Zottegem na) heeft die splitsing zich niet voorgedaan:

		<i>Gents</i>	<i>Oost-Vlaams</i>
[+cor.]	<i>zot:</i>	[zo:t]	[zot]
	<i>goot:</i>	[yo:te]	[yote]
[-cor.]	<i>kop:</i>	[kɔ.ʰp]	[kop]
	<i>open:</i>	[ɔ.ʰpə]	[opm]

f. In het ‘plattere’ Gents verdonkerde ə tot [o] vóór holle eind-l, elders in Oost-Vlaanderen niet:

	<i>Gents</i>	<i>Oost-Vlaams</i>
b.v. <i>zetel:</i>	[zɛˈtol]	[zedəˈlə]

2.2 Consonantisme

a. In het Gents valt eind-n na ə weg, maar elders in het Oost-Vlaams niet. Elders heeft de eind-n een sterk syllabisch karakter en past zich qua articulatieplaats aan de vorige consonant aan:

	<i>Gents</i>	<i>Oost-Vlaams</i>
b.v. <i>gieten:</i>	[ɣi.ˈtə]	[ɣidn]
<i>lopen:</i>	[ly:pə]	[ly ^ə bm]
<i>pakken:</i>	[pa:kə]	[pɑgŋ]

De syllabische eind-nasaal wordt door de Gentenaars als erg ‘boers’ ervaren.

b. Het Gents heeft – pas in de eerste helft van de twintigste eeuw (cf. Taeldeman 1985: 223v.) – de uvulaire [R] veralgemeend. Ook in (de) andere (Oost-)Vlaamse steden heeft deze r zich een plaatsje veroverd (zie o.a. Goossens 1974) maar nergens met een systematiciteit die ook maar enigszins met die van Gent te vergelijken valt. Buiten Gent is de [R] alleen in Brussel veralgemeend.

	<i>Gents</i>	<i>Oost-Vlaams</i>
b.v. <i>rat:</i>	[Rɑ:tə]	[radə]
<i>trekken:</i>	[tRæ:kə]	[træŋ]

Bij mijn weten is dit het enige fonologische kenmerk van het Frans dat zich algemeen in het Gents heeft kunnen doorzetten.

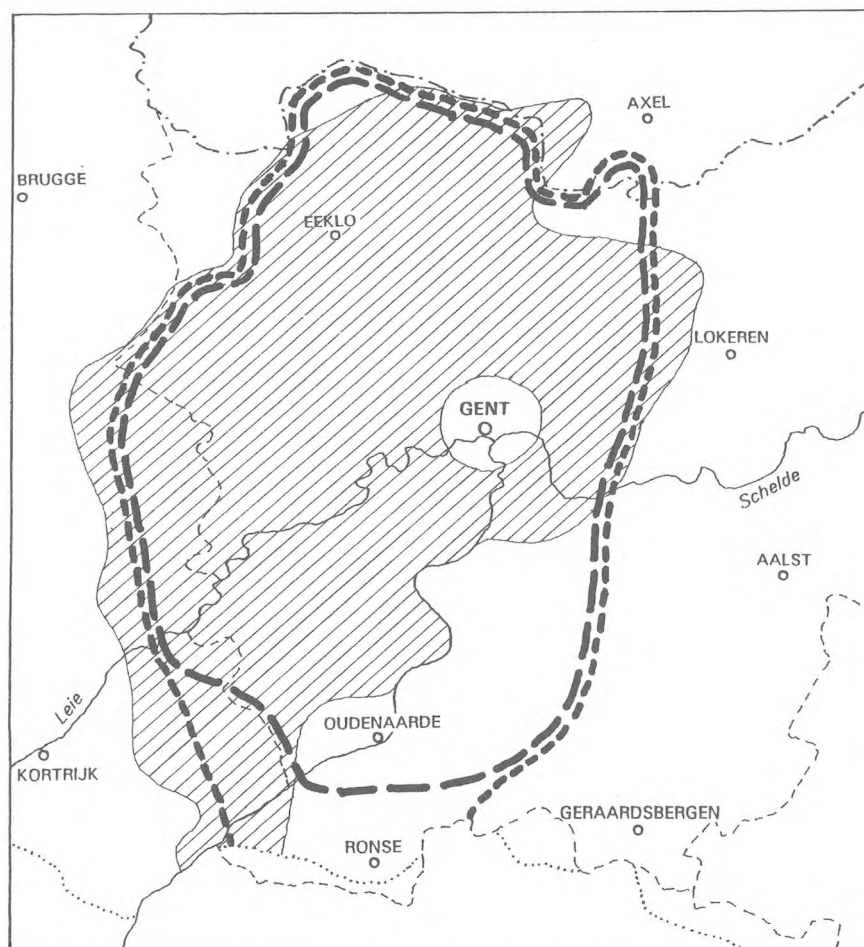
c. In archaïscher variëteiten van het Gents wordt oude *sk in de inlaut (meer bepaald intervocalisch) nog als [sX] gerealiseerd. In de omringende Oost-Vlaamse plattelandsdialecten is -[sX]- al vereenvoudigd tot -[s].

	<i>Gents</i>	<i>Oost-Vlaams</i>
b.v. <i>vis:</i>	[vi:s]	[vi ^ə s]
<i>vissen:</i>	[vi:sXə] (arch.) [vi:sə] (jonger)	[vi ^ə sn]

De volgende vier consonantische ‘apartheden’ van het Gents bestaan hierin dat een speciale consonantische ontwikkeling zich wel in (ongeveer) alle Oost-Vlaamse dialecten heeft kunnen doorzetten, maar niet (meer?) in het Gents voorkomt.

d. Lenisering van intervocalische -p/t/k- tot -b/d/g- (zgn. tenuïverschuiving, cf. Pée-Taeldeman 1970). Zie kaart 4.

GENT

- lenisering p/t/k
- deletie -γ-
- deletie -j/w-

Kaart 4. Oost-Vlaams gebied met lenisering p/t/k, deletie -γ- en deletie -j/w-.

		<i>Gents</i>	<i>Oost-Vlaams</i>
b.v.	<i>zeten:</i>	[zæ:tə]	[zædn]
	<i>appel:</i>	[a:pəl]	[ab ^e lə]
	<i>bakken:</i>	[ba:kə]	[bagŋ]

e. Behoud van intervocalische -g-, die elders in het Oost-Vlaamse gebied gedeleerd wordt met compensatorische rekking (= \hat{V}) van de voorafgaande vocaal:

PROVINCIE OOST-VLAANDEREN

	<i>Gents</i>	<i>Oost-Vlaams</i>
b.v. <i>vliegen</i> :	[vli.ˈɣə]	[vliːˈɛn]
<i>zeggen</i> :	[zæːɣə]	[vliːˈɛn]
<i>maag</i> :	[mɔːɣə]	[mɔ̃ːˈɛ]

Zie eveneens kaart 4.

f. Behoud van intervocalische -j- en -w-, die elders in het Oost-Vlaamse dialectgebied wegvalt met compensatorische rekking van de voorafgaande vocaal:

	<i>Gents</i>	<i>Oost-Vlaams</i>
b.v. <i>bloeien</i> :	[bluːjə]	[blûːˈɛn]
<i>eiers</i> :	[æːjərs]	[æːərs]
<i>oude</i> :	[æːˈwə]	[æːə]

Zie in dit verband ook kaart 4.

g. In een groot deel van het (rurale) Oost-Vlaamse dialectgebied is intervocalische -ng- weggevallen, weer met compensatorische rekking van de voorafgaande V → \hat{V} (zie kaart 5). In het Burgergents is die [ŋ] er wel en in archaïsche(r) variëteiten van het Gents komt zelfs de verzwaarde cluster -[ŋɣ]- voor:

	<i>Gents</i>	<i>Oost-Vlaams</i>
b.v. <i>zingen</i> :	[zɛˈŋɛ] (Burgergents) [zɛˈŋɣɛ] (arch.)	[zêːˈɛn]

Er rijst hier een dubbele vraag: a. heeft ook het Gents hier ooit [ŋ]-deletie gekend maar b. de [ŋ] in een extrazware vorm/cluster [ŋɣ] hersteld? In de volgende paragraaf proberen we hierop een antwoord te geven.

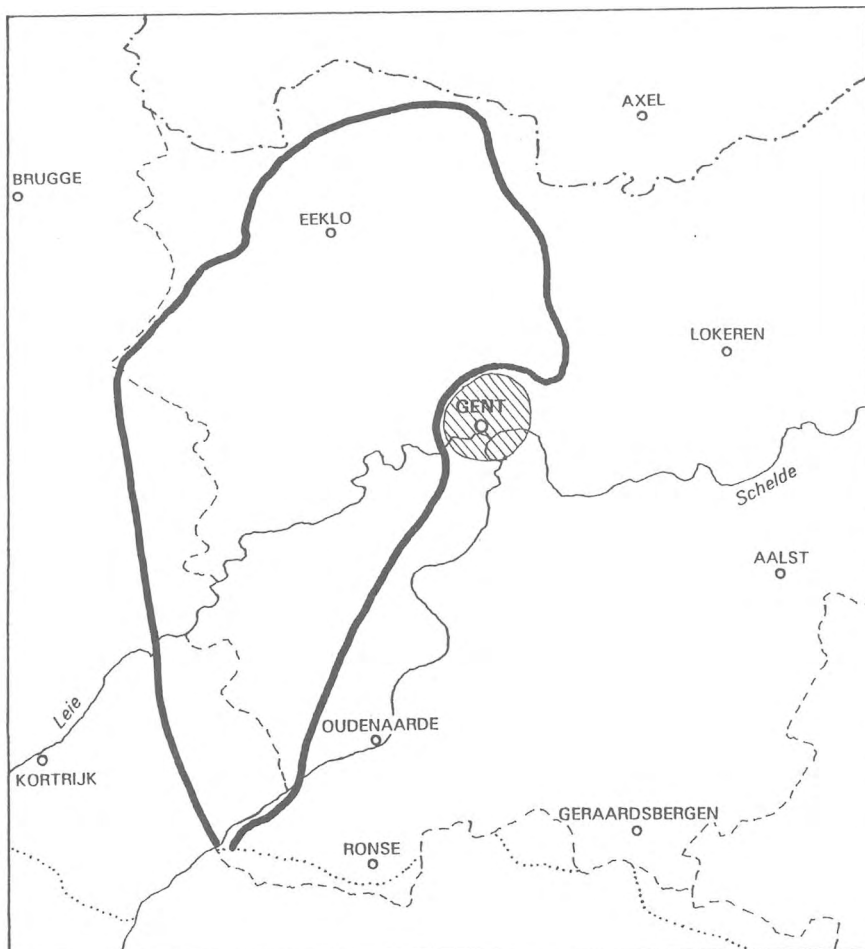
3. Gent in zijn (Oost-Vlaams) taallandschap

Ondanks de vele klanktegenstellingen die we onder 2. m.b.t. het Gents en het omringende Oost-Vlaamse dialect geïnventariseerd hebben, maakt het Gents wel degelijk deel uit van het Oost-Vlaamse dialectgebied zoals we dat op kaart 6 vorm gegeven hebben en dat de provincie Oost-Vlaanderen omvat behalve:

- het Waasland, dat nauwer bij het Brabants/Antwerps aanleunt en vooral geen deel gehad heeft aan een aantal typisch Oost-Vlaamse klankontwikkelingen die we onder 2. al geschetst hebben;
- de Denderstreek, die dialectologisch helemaal bij Zuid-West-Brabant aanleunt;
- de noordwestelijke uithoek (Maldegem en onmiddellijke omgeving), die al heel wat West-Vlaamse dialectkenmerken vertoont.

Het echte 'Oost-Vlaamse' dialectgebied is dus beperkt tot grosso modo het westelijke tweederde van de provincie. Het Gents behoort daar (ondanks de grote opper-

GENT

 Gents gebied met mogelijke $[-\eta\gamma]-$

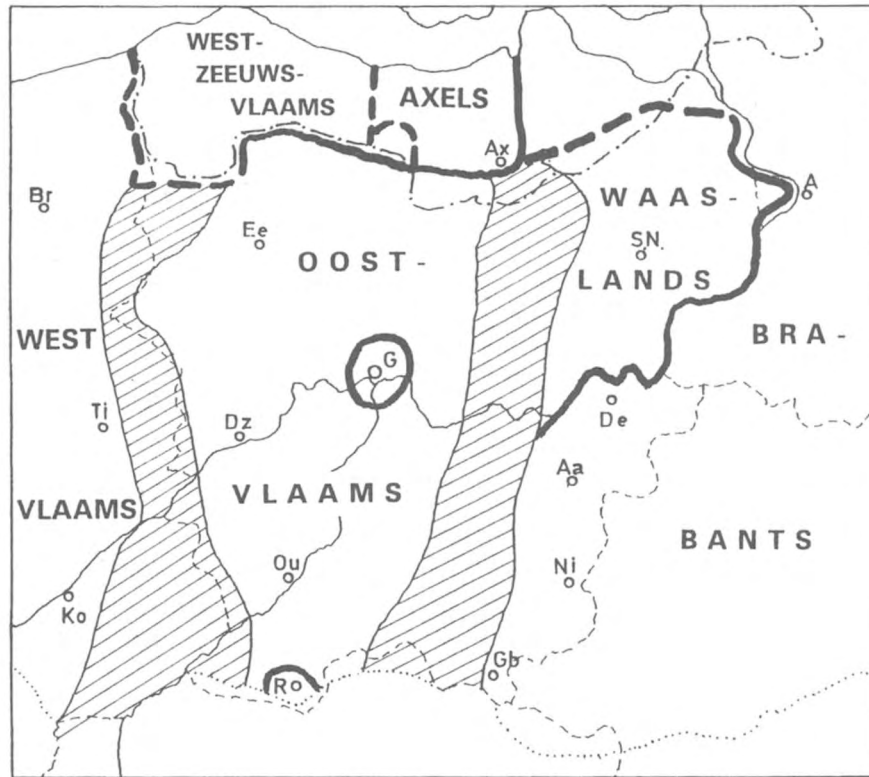
Kaart 5. Oost-Vlaams gebied met deletie $-ng-$.

vlakteverschillen) duidelijk toe, niet alleen door zijn ligging in dat gebied, maar ook doordat in het Gents dezelfde drie historische taallagen aanwijsbaar aanwezig zijn die het Oost-Vlaams tot een aparte groep van (de) Nederlandse dialecten gemaakt hebben. We bespreken ze hieronder kort.

3.1 Oudvlaams

Zoals Goossens (1996) recentelijk nog (maar eens) overtuigend aangetoond heeft, vertoont de oudste taallaag in de Nederlanden een fundamentele west/oost-tegenstelling. De 'westelijke' dialecten (waartoe die van West- en Oost-Vlaanderen duidelijk behoren) zijn in dit opzicht dubbel te karakteriseren:

PROVINCIE OOST-VLAANDEREN

A	Antwerpen	Gb	Geraardsbergen
Aa	Aalst	Ko	Kortrijk
Ax	Axel	Ni	Ninove
Br	Brugge	Ou	Oudenaarde
De	Dendermonde	Ro	Ronse
Dz	Deinze	SN	St.-Niklaas
Ee	Eeklo	Ti	Tielt
G	Gent		

Kaart 6. Het 'Oost-Vlaamse' dialectgebied in een ruimer perspectief.

a. Ze bevatten tal van 'ingweonse'/Kustwestgermaanse taalkenmerken, o.a. de 'spontane' palatalisatie van Westgermaans *ü* (bijvoorbeeld *puppe* = pop, *wulle* = wol, *bleuzen* = blozen), de ontwikkeling van Westgermaans *ai* tot een scherplange *ee*-achtige vocaal (bijvoorbeeld *ē^ekə* = eik, *gē^etə* = geit, *drē^egen* = dreigen), enz. Die 'ingweonismen' nemen binnen het oude Graafschap Vlaanderen af van west naar oost.

b. Er ontbreekt een aantal 'oostelijke' klankkenmerken, o.a. de secundaire umlaut (bijvoorbeeld *kè^es* = kaas, *zuut* = zoet, *bekker* = bakker).

3.2 Een (Zuid-)Brabantse tussenlaag

Over de oostelijke helft van het Oudvlaamse gebied (ongeveer het huidige Oost-Vlaanderen) is vanaf de late Middeleeuwen tot de zeventiende eeuw een Zuid-Brabantse tussenlaag geschoven. Die bevat o.a. de volgende fonologische ingrediënten:

- a. Diftongering van Middelnederlands *ii* (bijvoorbeeld in *ijs*, *zwijgen*) en Middelnederlands *uu* (bijvoorbeeld in *huis*, *buiik*) (zie Taeldeman 1978: 34).
- b. Monoftongering van Middelnederlands *ie^e* (bijvoorbeeld *diep*, *tien*) en *oe^e* (bijvoorbeeld *goed*, *doen*) (zie Taeldeman 1978: 35).
- c. Palatalisering van **ō^e* (◁ Westgermaans *au*, bijvoorbeeld *brood*, *lopen*) tot *ø^e* en sluiting tot *y^e* (zie Taeldeman 1978: 36).
- d. Verdonkering en vernauwing van oude *aa* in de richting van *ɔɔ^(e)* → *oo^(e)* en zelfs → *oe^(e)* (bijvoorbeeld *laat*, *slapen*) (zie Taeldeman 1978: 35).

3.3 Een Oost-Vlaamse bovenlaag

De derde (en jongste) historische laag (vermoedelijk zestiende à achttiende eeuw) bestaat uit een conglomeraat van klankverschijnselen wier spreiding nooit de grenzen van het hierboven geschetste ‘Oost-Vlaamse’ dialectgebied (dat wil zeggen ongeveer het westelijke tweederde van de provincie Oost-Vlaanderen inclusief Gent) overschrijdt. Het gaat om verschijnselen die hierboven al weleens genoemd zijn en hier nog eens bondig samengebracht worden:

Vocalisme

- a. Opheffing van de aloude tegenstelling korte versus lange vocalen, vooral doordat de historisch lange klinkers behoorlijk verkort zijn: bijvoorbeeld [bɛgə] = beek, [əbə] = heup, [bɛdn] = bijten.
- b. Ontwikkeling van oude *l* en *ʌ* tot centrerende diftongen: bijvoorbeeld [vɪəs] = vis, [pʌət] = put.

Consonantisme

- a. Lenisering van intervocalische -p/t/k- tot -b/d/g- : bijvoorbeeld [zædn] = *zetten*, [ʌb^elə] = *appel*, [bʌgɔ] = *bakken*.
- b. Deletie van sommige intervocalische consonanten + compensatorische rekking van de voorafgaande (wegens 3.3.1.a. noodzakelijk vrij korte) klinker:

- (b1) -[ɣ]- → ∅
b.v. [lɪ:ən] (*liegen*) – hij [liXt]
[y:ˢ] (*hoge*) – [yəXst]
- (b2) -[ŋ]- → ∅
b.v. [zɛ:ən] (*zingen*) – hij [zɛŋt]
[jô:ə] (*jonge*) – [jɔŋst]
- (b3) -[w]- → ∅
b.v. [blɑ:ə] (*blauwe*) – [blaw]
[snî:ˢn] (*sneeuwen*) – ‘t [sniˢwt]

- (b4) -[j]- → ∅
 b.v. [ɣrû:˚n] (*groeien*) – 't [ɣrujt]
 [strø:˚n] (*strooien*) – hij [strøjt]

In wezen komt deze set van typisch 'Oost-Vlaamse' klankontwikkelingen neer op spanningsverlies (maar meer over die causale achtergrond in Taeldeman 1999).

Het verspreidingsgebied van die typisch 'Oost-Vlaamse' klankontwikkelingen valt ongeveer samen met het sociaal-economische achterland van Gent plus zijn satellietsteden Eeklo-Deinze-Oudenaarde. Ze lijken wel vanuit Gent naar de rest van dat achterland uitgestraald te zijn. Net daarom is het zo verwonderlijk en zelfs problematisch dat de meeste van die typisch 'Oost-Vlaamse' klankontwikkelingen (meer bepaald de consonantische) niet in het Gents voorkomen (zie o.a. kaarten 4 en 5)! De Gentse oorsprong ontkennen van dialectverschijnselen met deze gebiedsvorming lijkt mij onzinnig. Het is dan ook veel plausibeler dat het Gents, nadat het die consonantische innovaties aan zijn ruraal achterland doorgegeven had, ze zelf weer afgestoten heeft omdat ze intussen te veel het etiket van 'boersheid' meegekregen hadden.²

Al eerder (zie o.a. Taeldeman 1987) heb ik betoogd dat de 'apartheid' van stadsdialecten aan twee (soorten van) factoren toe te schrijven is, een objectieve en een subjectieve.

Objectief: Steden hebben een mobieler bevolking en de sociale controle is er minder sterk dan op het platteland. Daardoor kunnen allerlei extern of intern aangezwengelde taalveranderingen-in-de-dop makkelijker/eerder doorbreken.

Subjectief: Stad en platteland kunnen verschillend reageren op een toestand van talige/dialectische (on)gelijkheid en zo een divergerende beweging in gang zetten of versterken.

Wij kennen dus vermoedelijk één historische pijler van het eilandkarakter van het Gentse dialect: nadat het (in de zestiende/zeventiende eeuw?) een aantal 'Oost-Vlaamse' vernieuwingen aangezwengeld had en aan het rurale achterland had doorgegeven (waardoor ze hun stadskarakter verloren), heeft het die zelf weer afgestoten.

Een tweede historische pijler van de 'apartheid' van het Gents hebben we al in het tweede deel van deze bijdrage laten doorschemeren: toen er in Oost-Vlaanderen vanaf de late Middeleeuwen een proces van (talige) verbrabantsing op gang kwam, ging Gent daar weldra een voorhoederol in spelen. Daardoor is de Zuid-Brabantse component in het Gents duidelijker/sterker aanwezig dan in het rurale(re) deel van het 'Oost-Vlaamse' dialectgebied. In dat kader passen de volgende al genoemde klanktegenstellingen:

1. Zwaardere diftongeringsproducten uit Westgermaans *î* en *û* (Middelnederlands *ii* en *uu*):

		<i>Gents</i>	<i>Oost-Vlaams</i>
b.v.	<i>ijs:</i>	[a:s]	[ɛ_s]
	<i>huis:</i>	[ɔ.'s]	[oe_s]

2. Monoftongering van de centrerende diftongen i^e en y^e:

	<i>Gents</i>	<i>Oost-Vlaams</i>
b.v. <i>breed</i> :	[bRi:t]	[bri ^e t]
<i>brood</i> :	[bRy:t]	[bry ^e t]

en daarmee samenhangend de verwijding (via diftongering) van oude ie + oe en ee + eu:

	<i>Gents</i>	<i>Oost-Vlaams</i>
b.v. <i>riet</i> :	[Ri. ^h t]	[rit]
<i>beek</i> :	[bɛ. ^h kə]	[begə]

3. Deletie van eind-n (na sjwa):

	<i>Gents</i>	<i>Oost-Vlaams</i>
b.v. <i>gieten</i> :	[ɣi. ^h tə]	[ɣidn]
<i>roepen</i> :	[Ro. ^h pə]	[rubm]
<i>bakken</i> :	[bɑ:kə]	[bagŋ]

Vooral met het Zuid-West-Brabantse stadsdialect van Brussel heeft het Gents deze set van klankkenmerken gemeen.

4. Interne klankvariatie

Net zoals de externe tegenstellingen (met het omringende Oost-Vlaamse platteland) vooral in de fonologische component te situeren zijn (cf. supra), zo zorgt diezelfde klankcomponent ook intern (binnen het Gents) voor de grootste en meest systematische variatiemogelijkheden. De interne (klank)variatie correleert vooral met de factor sociale klasse en is te situeren op een schaal van 'Burgergents' (meer middenklasse dan arbeidersklasse, ook meer vrouwen dan mannen) tot 'Platgents' (vooral lagere klasse, meer mannen dan vrouwen, meer ouderen dan jongeren).

Hieronder volgt een bondige opsomming van de klankverschijnselen die de belangrijkste ingrediënten van dat sociolinguïstische continuüm vormen:

- Vocaallengte: hoe langer, hoe 'platter' (zie ook 2.1.a.).
- Diftongeringsgraad van de sluitende diftongen: hoe sterker, hoe 'platter' (zie ook 2.1.c.).
- De vocaal α : hoe velairder, hoe 'platter'.
- De eindsequentie $\text{ə} + \text{l}$: hoe 'holler' de l en hoe 'donkerder' de ə ($\rightarrow \text{ɔ}$), hoe 'platter' (zie ook 2.1.f.).
- De intervocalische cluster -ng-: [ŋ] in het 'beschaafdere' Gents, [ŋɣ] in het 'plattere' Gents (zie ook 2.2.g.).
- De oude *sk in intervocalische positie: -[s]- in jonger/'beschaafder' Gents, -[sX]- in archaïscher/'platter' Gents (zie ook 2.2.c.).
- Velarisering van n na $\text{ã}/\text{õ}$ en vóór t/d/s/z : hoe sterker, hoe 'platter' (bijvoorbeeld Platgents [aŋt] = *hand*, [u_ɾŋt] = *hond*).

Zie Taeldeman (1985: 233-237) voor een grondiger uitwerking van dit aspect.

5. Externe dynamiek

Zoals al in de inleiding tot deze bijdrage gesignaleerd werd, is het Stadsgents er in de eerste helft van de twintigste eeuw in geslaagd de oude stadsmuren te doorbreken en – althans in een niet al te ‘platte’ versie – uit te waaieren naar die voorsteden die al vóór de Tweede Wereldoorlog aan het oude stadsgebied vastgegroeid waren en er dus één agglomeratie mee gingen vormen: Ledeberg, Gentbrugge en Sint-Amandsberg. De randgemeenten die pas na de Tweede Wereldoorlog met het Gentse stadsgebied verbonden raakten, vertonen maar (heel) beperkte sporen van vergentsing (zie het onderzoek van Bultynck 1981 voor Mariakerke en van Oosterlinck 1992 voor Wondelgem). Ten opzichte van de nog niet met Gent vastgegroeide randgemeenten (bijvoorbeeld Melle, Zwijnaarde, Drongen, Evergem en Oostakker) vertoont het Gents nog steeds de scherpe tegenstellingen waarvan hierboven sprake was. Het Gents is dus een eilanddialect gebleven dat echter binnen dat eiland nog heel vitaal is.

Met dit status-quo contrasteert Gent fel met zijn twee ‘zustersteden’,³ namelijk Antwerpen en Brugge. Terwijl het Stadsantwerps sommige van zijn karakteristieke kenmerken krachtig naar een ruimere rurale omgeving uitstraalt, verliest het Stadsbrugs zijn eigenheid/zijn specifieke kenmerken aan een soort algemeen Noord-West-Vlaams op (semi-)rurale basis. Alleen het Gents blijft dus wat het altijd geweest is: een eiland.

Noten

1. De benaming *schoenlapper* is overigens nog slechts in enkele ver van Gent verwijderde gebiedjes genoteerd: Oost-Zeeuws-Vlaanderen + het noorden van het Waasland, enkele plaatsen ten zuiden van Antwerpen en het noorden van West-Vlaanderen.
2. Dat het wel degelijk om een tegenreactie ging, blijkt m.i. het duidelijkst uit de ‘hypercorrecte’ manier waarop in het Gents de intervocalische [ŋ] weer ingevoerd is, namelijk als [ŋɣ] (bijvoorbeeld [zeˈŋɣe] = zingen).
3. De negentiende-eeuwse Vlaamse dichter K.L. Ledeganck bedacht Antwerpen, Gent en Brugge met die naam in zijn dichtbundel *De Drie Zustersteden* (1846).

Literatuur

- Bultynck, J. (1981), Klankpatronen van het Mariakerkse dialect. Taalsystematisch onderzoek van het oude Mariakerks en sociolinguïstisch onderzoek naar de vergentsing. (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling RUG.)
- Goossens, J. (1974), ‘Historische en moderne taalgeografie’, in: *Bijdragen en Mededelingen*

GENT

- der Dialectencommissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam* 45, 14-33.
- Goossens, J. (1996), 'Hoe is het Nederlandse taalgebied tot stand gekomen?', in: *Neerlandica Wratislaviensia* 13, 63-78.
- Lievrouw-Coopman, L. (1950-1955), *Gents Woordenboek*, 3 dln. Gent, Erasmus.
- Oosterlinck, C. (1992), *Systeem en variatie in de Wondelgemse klankcomponent*. (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling RUG.)
- Pauwels, J.L. (1935), 'Woordgeografische Studiën van de Zuidnederlandse Dialectcentrale. XVII De Vlinder', in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* 9, 329-382.
- Pée, W. en J. Taeldeman (1970), 'Nog eens de "Intervocalische Tenuisverschuiving in Vlaanderen"', in: *Taal en Tongval* 22, 16-28.
- Taeldeman, J. (1978), *De vokaalstructuur van de 'Oostvlaamse' dialecten*. Bijdragen en Mededelingen der Dialectencommissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam 51.
- Taeldeman, J. (1985), *De klankstructuur van het Gentse dialect. Een synchrone beschrijving en een historische en geografische situering*. (Universiteit Gent. Werken uitgegeven door de Faculteit van de Letteren en Wijsbegeerte, nr. 172.)
- Taeldeman, J. (1987), 'Extern-linguïstische achtergronden van het Vlaamse dialectlandschap', in: *Leuvense Bijdragen* 76, 315-334.
- Taeldeman, J. (1999), *Het dialect van de drie zustersteden* (te verschijnen).

Kortrijk

Twee eeuwen Kortrijks

FRANS DEBRABANDERE

Kortrijk, West-Vlaamse stad

Kortrijk ligt in het zuidoosten van West-Vlaanderen, aan de rand van het West-Vlaamse dialectgebied. Het Kortrijks is nog net West-Vlaams. Het heeft bijvoorbeeld ook de typisch West-Vlaamse, uit het Middelnederlands bewaarde, eenklanken *ie, uu, oe* in 'kijk, uit, oud'. Gaat een Kortrijkzaan te voet naar de vijf kilometer zuidoostwaarts gelegen randgemeente Zwevegem, dan zal hij zeggen dat het een *eure gedeurd* heeft, terwijl het voor een Zwevegemnaar een *ure geduurd* heeft. Dat laatste is al Oost-Vlaams en in Zwevegem begint dan ook het overgangsgebied naar het Oost-Vlaams. En gaan we nog een beetje oostelijker, dan is het er in de winter *buiten bijtend koud*, terwijl het in Kortrijk *buten bitend kôd* is. Deze oostelijke tweeklanken klinken de Kortrijkse stadsmens boers in de oren. Wie die woorden met tweeklanken uitspreekt, van die zegt de Kortrijkzaan – de oostelijke tweeklank imiterend – dat hij *buitens* 'boers, landelijk' spreekt. Het Zuidoost-West-Vlaams vormt een cirkelsector met de steden Izegem, Menen en Tielt en met Kortrijk als centrum. Dit gebied valt ongeveer samen met de Kasselrij Kortrijk uit het ancien régime. Dat deze kasselrij onder het kwartier van Gent ressorteerde, verklaart de oostelijke oriëntering van dit gebied. Historisch is Kortrijk veeleer een Oost-Vlaamse stad, met Gent als hoofdstad. Daardoor is het Kortrijks een licht Oost-Vlaams gekleurd West-Vlaams dialect.

Wie niet van Kortrijk is, maar wel enkele principes van het West-Vlaams kent, zal de naam van de stad gewoonlijk door spellinguitspraak als *kòrtriek* uitspreken, terwijl de Kortrijkse uitspraak eigenlijk *kòtrék* is. De officiële spelling is namelijk te verklaren door volksetymologie, door associatie met 'rijk' in bijvoorbeeld Frankrijk. De Kortrijkse uitspraak staat tot de Latijnse vorm *Cortracum*, zoals Doornik tot *Tornacum*. Het dialect van Kortrijk is dus *kòtréks*. De sprekers van dat dialect zijn Kortrijkzanen of Kortrijkzaans, uitgesproken *kòtrékzònnen*. Oudere Kortrijkzanen noemen zich evenwel *kòtrizònn*, wat dan weer teruggaat op ouder *Kortriziaan*, een vernederlandste vorm van Fr. *Courtraisien*.

Stadskortrijks

Zoals elk stadsdialect valt het Kortrijks in een paar subdialecten of varianten uit-een. Er is het burgerdialect van het centrum en het platte dialect van de volks-wijken. Door de industrialisering kwamen in de negentiende eeuw vooral op Over-leie veel achterbuurten of sloppen tot stand, hier *beluukken*, *citeetjes*, *koerkes* of *partjes* 'poortjes' genoemd. Het Overleis is dus tegelijk een geografisch beperkt sociolect. De verschillen tussen Burgerkortrijks en plat Kortrijks zijn vooral hoorbaar bij Franse woorden. In het burgerdialect zijn de Franse *ch* en *j* bewaard (of veeleer hersteld?), in plat Kortrijks zijn ze als *s* en *z* geadapteerd, bijvoorbeeld *chic/siek* 'chic', *cha(n)ce/sà(n)se* 'kans, geluk', *sacoches/sàkòse* 'handtas'; *jante* 'velg': *zjante/zànte*, *Georges/Zòrre*, *Joseph/Zezéf* of zelfs *Séf*, *jatte* 'kopje': *zjatte/zàtte*. Een tweede eigenschap heeft het plat Kortrijks met het Hollands gemeen, namelijk de verdoffing van de onbeklemtoonde klinkers tot doffe *e*, bijvoorbeeld *petât*, *kepèèlle* 'kapel', *sig(e)rétte* 'sigaret', *kepòt* 'kapot', *kedóó* 'cadeau', *seldòò* 'soldaat', *medàm* 'madam', *prochie* 'parochie, dorp', *plisie* 'politie'.

Jacob Goethals-Vercreysse

Een stadsdialect is ongetwijfeld meer onderhevig aan dialectverlies dan een plattelandsdialect, omdat een burgerdialect zich meer probeert te conformeren aan de algemene taal of aan de standaardtaal. En dat dialectverlies doet zich in de eerste plaats voor op het gebied van de woordenschat. Twee negentiende-eeuwse woordenlijsten lichten ons voor het Kortrijks hierover in. In het begin van de negentiende eeuw stelde de Kortrijkse industrieel en bibliofiel Jacob Goethals-Vercreysse (1759–1838) een lijst samen van *147 Cortryksche woorden en spreekwijzen onder den gemeenen man gebruykelyk*. Uiteraard staan daar woorden in die vandaag de dag nog gebruikelijk zijn. We noemen er enkele, in de spelling van Goethals: *sichtent* 'sinds, sedert'; *besanden* 'hinderen', bijvoorbeeld in *'t en besandt nie* 'het geeft niet', een woord dat met wisseling van de lipmedeklinkers *m/b* in het noorden van de provincie *mesanden* luidt, de vorm die dichter bij de oorspronkelijke staat, namelijk 'mishanden'; *slunse* 'doek, lap, lor'; *bugt* 'rommel, afval'; *pronken* 'pruilen, mokken'; *grebbe* 'straatgoot'; *haege planten* 'spijbelen, van school wegblijven', te vergelijken met Zuid-Nederlands *haagschool houden* en Frans *faire l'école buissonnière*; *koutenantie* 'gesprek', een afleiding met een Frans leensuffix van West-Vlaams *kouten* 'praten'; *leute* 'plezier'; *preus* 'trots'; *peinten* 'versieren', spreek uit *pinten*; *schabauwelyk* 'verschrikkelijk'; *tjaffelen* 'struikelen'; *vort* 'rot'; *klakkaerts* 'wentelteefjes'; *soussels* 'kalfszwezeriken'; *zeyntje* 'plaatje', nu *zientsje* uitgesproken.

De meeste andere woorden zijn in andere West-Vlaamse dialecten nog wel gebruikelijk, zelfs soms nog ruim verspreid, maar zijn in het Kortrijkse stadsdialect in onbruik geraakt: *trondeleyre* 'onachtzame'; *jent* 'mooi' uit Frans *gent*, wel nog bekend in Ieper; *bachten* 'achter' klinkt nu boers; *truntelen* 'talmen'; *beyën* 'wachten'; *bukken* 'pruilen'; *gaeve* 'gaaf'; *tjampelen* 'blijven haperen'; *moete* 'vrije tijd', waarvan De Bo in zijn *Westvlaamsch Idioticon* zei dat het op het eind van de ne-

gentiende eeuw nog 'van dagelijksch gebruik by alle West-Vlamingen' was, dat we ook herkennen in Duits *Mufse*, maar dat vandaag geen enkele West-Vlaming nog kent; *akeweyren* 'tegenstribbelen', dat in West-Vlaanderen nog erg verspreid is; hetzelfde geldt voor *rooy hebben* 'moeite hebben'; *sléepe* 'luie vrouw'; *slensen* 'snoepen'; *spin spander nieuwe* 'spiksplinternieuw'; *tjobbelen* 'struikelen'; *zeirt weg* 'ga weg'. De woorden *weug* en *weugelinksche* 'weg, wegeltje' zijn inderdaad Kortrijks geweest, maar klinken de stedeling nu boers in de oren; de stadsmens zegt nu *weeg*, *weegelinkske*. Volgens Goethals zou de Kortrijkzaan begin 1800 nog 't *rint'er in* 'het regent er in' hebben gezegd, terwijl hij nu 't *reegent er in* zegt. De uitspraak 't *rént* is wel nog Roeselaars, bijvoorbeeld in het bekende zinnetje 't *er és 'n rututetus èn òs tréntréntrén* 'er is een ruit uit het huis, en als 't regent, 't regent er in'.

Ferdinand Augustijn Snellaert

Een tweede bron voor de kennis van de Kortrijkse woordenschat in de negentiende eeuw zijn de *Bydragen* van Ferdinand Augustijn Snellaert (Kortrijk 1809 – Gent 1872) uit 1844. Deze lijst bevat 294 woorden, tweemaal zoveel als die van Goethals-Vercruysse, maar toch maar een fractie van de hele woordenschat. Toch mogen we aannemen dat de Kortrijkzaan Snellaert die woorden gekozen heeft die hem typisch voorkwamen. We laten eerst weer enkele woorden volgen die nog altijd tot de Kortrijkse woordenschat behoren, in de spelling van Snellaert: *beelen* 'de verloving verbreken'; *beslag* 'drukte, pretentie'; *bestrien* 'berispen'; *beurlen* 'loeien, brullen'; *boever* 'voerman'; *brokkelingen*; *op den dompel zyn*; *drevelen*, spreek uit *drjèfelen* 'zich langzaam voortbewegen'; *duffelen* 'instoppen'; *dyk* 'sloot'; *feintig*, nu uitgesproken *findeg* 'tenger, slank'; *fikfak*, volgens Snellaert 'onbetamelijke dans, nu 'wissewasje'; *fikkelen* 'iets onhandig afsnijden'; *fletsch* 'flauw van smaak, fade'; *gabbe* 'gapende wonde'; *gildig* 'struis, kloek, flink'; *giinappel* 'sinaasappel'; *greiten*, spreek uit *grééten* 'spotlachen'; *hiiveren* 'huiveren'; *horken* 'luisteren'; *kabuiske* 'kabuiskool, wittekool'; *als kaks*, uitgesproken *óóskàks* 'zogenaamd, quasi'; *kak-kernest* 'benjamin'; *keppe* 'lieveling, lief, schatje'; *klateren* 'kladden, vloeien'; *klijt*, eigenlijk *klijte* 'klei'; *knoezel* 'enkel'; *kozyntjes* 'voetjicht, podagra'; *kroos* 'interest', nu wel verouderd; *krujen* 'wieden'; *kujen* 'kauwen'; *kwelm* 'grondwater'; *letje* 'ogenblikje'; *levaert* 'verse haring'; *maert*, spreek uit *mòòrte* 'dienstmeisje'; *marbel* 'marmar, knikker'; *monkelen* 'genoeglijk glimlachen'; *naernemend* 'lichtgeraakt'; *nete* 'nijdig mens'; *oosters* 'sterk van smaak' (door beginnend bederf); *pertig* 'bevalig, knap, aardig', gezegd van meisjes, metathesis van prettig, E. pretty; *pleute* 'guit, schelm'; *rennen* 'schommelen'; *rut* 'geruïneerd, blut'; *scharten* 'krabben'; *scheeweï* 'hui, wei'; *schoeperen* 'schroeien, zengen'; *schuj* 'vogelverschrikker'; *sleeren* 'glijden'; *slis* 'slof'; *smeijeren* 'pletten, tot moes prakken'; *smokkelen* 'misten, motregen'; *snabbelen* 'broddelen, vlug en onduidelijk praten'; *sneukelen* 'snoepen'; *stande* 'ton'; *stul* 'stolp'; *tantemanen* 'complimenten, praatjes'; *tirrik* 'pier, regenworm'; *valling*, spreek uit *vòllinge* 'verkoudheid'; *vernestelen* 'verward raken'; *vernukkelen* 'verwelken, rimpelen'; *vertrek* 'wc'; *vijvoeder* 'vlinder', maar het woord raakt in onbruik bij de jeugd; *vindevogel*, lees *-veugel*, 'iemand die nooit thuis is'; *vezelen* 'fluisteren'; *zate* 'zitting, zadel'; *zeuren* 'vals spelen'.

Uit een enquête die ik in 1972 bij Kortrijkse scholieren (17-18 jaar) hield, bleek dat heel wat woorden (*smokkelen, snabbelen, tantemanjes, vijvouder* enz.) die tot mijn actieve taalgebruik behoord hebben, bij die jonge mensen nog nauwelijks bekend waren. Zelfs een nog altijd springlevend West-Vlaams woord als *naarne-mend* werd nog maar door 25 van de 240 scholieren gebruikt.

Van de 294 woorden zijn er meer dan honderd verdwenen. Ik noem er slechts enkele: *abatje* 'borrel'; *allewaerdig* 'onbezonnen, driftig', een woord dat al voorkomt in Bredero's *Boerengeselschap* en dat Streuvels nog gebruikte in zijn *Vlaschaard*; *anekampane* 'alant(wortel)'; *auwe* 'korenaar'; *averulle* 'meikever', een woord dat Gezelle gebruikte in zijn gedicht 'De averulle en de blomme'; *baerloop* 'grote volkstoeeloop'; *bark* 'run'; *battementen* 'krakelen'; *beltrommel* 'tamboerijn', dat ook in een gedicht van Gezelle voorkomt; *berdellewortel* 'smalle weegbree'; *betijppen* 'betoveren'; *bijstier* 'beroid, arm'; *blaze-veer* 'rommelpot'; *doollaeg* 'Middel-nederlands *dootlage* 'moeras'; *grootheer, grootevrouw* 'grootvader, grootmoeder'; *hondegerve* 'duizendblad'; *koolhaes* 'beunhaas'; *krakeling* 'koffiemaaltijd met banketgebak', oorspronkelijk 'knappend gebak', ontleend door het Frans als *craquelin*; *kwikkelen* 'wiebelen'; *masten* 'verteren'; *ruffe* 'klein mannetje'; *schijte* 'klein visje'; *steksel* 'sterksel, stijfelpap'; *stierspezal* 'bullepees'; *varkelen* 'spelevaren'; *verrattekisten* 'oplappen'; *wolvetand* 'moederkoren'; *zeestier* 'polderkoorts'; *zeirden* 'plagen, dwarsbomen'; *zwellen* 'sterven, creperen'.

Tètitatutè

Het sijbbolet waarmee de Kortrijkzaan tot op de dag van vandaag steevast getypeerd wordt, is het zinnetje *tètitatutè*, dat wil zeggen 't is tijd dat 't uit is'. Het doet een beetje denken aan het Keulse *datatatarf* 'dat dat dat darf', d.i. 'dass das das darf', dat wil zeggen dat dat (kind, jongetje, meisje) zo iets mag (doen). Een echt tot Kortrijk beperkt woord is ongetwijfeld *molleplooi* voor 'begrafenismaaltijd', dat Snellaert in 1844 als *molleprooi* noteerde. In zijn *Loquela* zei Guido Gezelle erover: 'Dit aardig woord hoort men veel in 't Kortrijksche en elders.' Als we weten dat het om een ingevoegde *l/r* gaat, zoals in de Kortrijkse *plumstièn* 'puimsteen', dan begrijpen we wel dat *mollep(l)ooi* een dialectisch uitgesproken *malenpooi* is, namelijk het 'drinkgelag van de erfgenamen'. Maar ook het woord is nu nagenoeg begraven, alleen enkele 'folkloristen' houden het woord nog een beetje kunstmatig in leven. Jonge mensen kennen het niet meer. Een woord uit moeders en grootmoeders tijd, dat Gezelle in het Kortrijkse situeerde, is een *krabbe verdzjus* 'tros druiven', wat teruggaat op Fr. *vert jus* 'groen sap, sap van onrijpe druiven'. Het werd in de Middeleeuwen in de keuken gebruikt als azijn en daarom werd Mariken van Niemeghen naar de stad gestuurd *om veriuys*. Zo kreeg *verjuus* ook de betekenis 'onrijpe druif' en 'druif'. Het Kortrijkse woord is dus een regelrechte voortzetting van de Middelnederlands *verjuuscrappen*, die we ook herkennen in Engels *verjuice grape*. Het woord *krabbe* zelf houdt beter stand, namelijk in 'n *krabbe druven*. Een woord dat eveneens op de terugtocht is, is *fifoter* of *fifloter* 'vlinder'. Ik denk ook

niet dat je nog veel jonge mensen zult horen zeggen dat ze hun *weister* niet hebben, dat wil zeggen dat ze geen armslag, geen bewegingsruimte hebben. En de meesten zullen nu 's winters wel gaan *skàtsen* 'schaatsen' in plaats van te *skòverdinen* 'scharverdijnen', zoals alle West-Vlamingen vroeger. Alleen in Kortrijk worden *ginàppels* gegeten, elders in West-Vlaanderen zijn dat *sinàppels*, in het Nederlands sinaasappels. Snellaert schreef hierover: 'Giinappel, oranje appel, is niet anders dan Genua-appel, of appel van Genua, gelyk *siin-appel* of *appel-sine*, een appel van Messina, en niet een sineesche vrucht beteekent. Aldus geheeten naer de twee zeehavens, van waer ons die vrucht het meest toekomt.' Hij zou weleens gelijk kunnen hebben. Ook op culinair gebied, nou ja laten we zeggen in de keukentaal, heeft het Kortrijks wel een paar eigen woorden. Er zijn bijvoorbeeld de *knibbels*, die mijn vader elk jaar op vastenavond bakte. Echt bakken kun je dat niet noemen, want het waren deegballen – die je in het Zuid-Duits *Knödel* of in het Noord-Duits *KlöÙe* zou noemen – die in water gaargekookt werden. Ze werden daarna met – lekker ongezond – gebruide boter overgoten en met bruine suiker bestrooid. De overblijvende *knibbels* werden de dag erna in plakjes gesneden, in de koekenpan gebraden en alweer met bruine suiker gegeten. En zo waren ze eigenlijk nog veel lekkerder. *Knibbel* is eigenlijk een variant van *knippel*, *klippel*, *knuppel*. Pannekoeken, die we nu pannenkoeken moeten spellen, heten in het West-Vlaams *palullen*, maar in Kortrijk zijn dat *jiétekoeken*, dat wil zeggen 'hete koeken'. Die worden niet op een West-Vlaamse *telloore* 'bord' gegeten, maar op een Picardische *assiette*, waarvan de uitspraak (met lange *ie*) van de naburige Picardiërs nagesproken wordt, wellicht van die van Moeskroen, die 'une assite' zeggen. Een bekend Vlaams aardappelgerecht draagt nagenoeg in elke streek een andere naam. In Kortrijk heet het *kadül* – plat *kedül* –, elders in West-Vlaanderen *stovers*, in het zuidoosten *stampie*, in Gent en het Meetjesland *tò(ò)tjespàp* 'aardappelpap'. Het is een dunne aardappelpuree, maar met karnemelk aangemaakt en gepeperd. Een oud West-Vlaams gebruik bestaat erin om met Nieuwjaar aan vrienden, familie en vooral aan bezoekers wafeltjes aan te bieden. In West-Vlaanderen heten die nagenoeg overal *lukken*, maar in Kortrijk zijn dat *niejòrwòðfelkes* 'nieuwjaarwafeltjes'. Dat het Kortrijks hiervoor een ander woord heeft, wijst er wellicht op dat de oorspronkelijk Oost-Vlaamse stad dit gebruik pas later overgenomen heeft. Voor de ontbijtkoek, die in Nederlandstalig België algemeen *peperkoek* heet, maar in West-Vlaanderen *zoètekoeke*, heeft de Kortrijkzaan een Frans woord geleend, namelijk *pain d'épice*. Maar niet iedereen spreekt dat woord op dezelfde manier uit. Sommigen zeggen *pà-nepésse*, anderen *pènepésse*. Hui of wei is *skjéwéi* 'scheewei', zodat van dunne melk of waterachtige karnemelkse pap weleens gezegd wordt: 't es lik *scheewei*. Maar hele slappe koffie, waar je doorheen kunt kijken, heet *leitie*, een woord dat duidelijk uit Zuid-Oost-Vlaanderen stamt. Van dezelfde herkomst is ook *loetie* 'lomperd'. Ik zou deze lijst nog wel een heel stuk langer kunnen maken, want er is geen *kòr-terèsse* 'tekort' aan woorden, maar ik wil deze bijdrage over tweehonderd jaar Kortrijks toch *sebwòr* 'zo 't behoort, behoorlijk' afwerken en moet het dus ook nog hebben over klankverschuivingen.

Het Kortrijks van 1999: klinkers

Een Kortrijkzaan anno 1999 zou er vreemd van ophoren als hij een stadsgenoot uit het midden van de negentiende eeuw nog aan het woord zou kunnen horen. Ik zei boven al dat het Kortrijks de oorspronkelijke eenklanken *ie*, *uu*, *oe* in 'mijn, huus, oud' bewaard heeft. Maar in het Kortrijks zijn die klinkers heel wat opener dan bijvoorbeeld in Brugge. De Bruggeling zegt *mien oekd uus*, de Kortrijkzaan *min ód us*. *Wijn* en *zijn* worden in het Kortrijks net zo uitgesproken als het Nederlandse *win*, *zin*; *puis* en *duis(t)* 'duizend' klinken als het Nederlandse *put*, *dus*. Maar dat was in de negentiende eeuw ongetwijfeld nog niet zo. Toen was er ongetwijfeld nog geen verschil tussen Brugse en Kortrijkse *ie*, *uu*, *oe*. Dat was ook het geval met woorden als *zingen*, *drinken*, *ingel* 'engel', *Ingeland*, *mingelen* 'mengelen', *stringe* 'streng' (wol), die in de negentiende eeuw nog met *ie* werden uitgesproken, zoals in het West-Vlaams, nu evenwel met opener *i*. Snellaert schrijft namelijk in 1844: 'Men spreekt uit *Ingel* [...] als ware 't *iingel*.' De *i*-klinker in *zingen*, *drinken* wordt in het huidige Kortrijks net als in de standaardtaal uitgesproken. Aan de andere kant is de open West-Vlaamse *i* [é] voor een neusmedeklinker (*n*, *m*, *ng*) in *in*, *zin*, *win*, *tin* geslotener geworden. Kortrijks *win/wind*, *zin*, *min*, *slim* vallen dus volledig samen met Kortrijks *wijn*, *zijn*, *mijn*, *slijm* en Nederlands *win*, *wind*, *zin*, *min*. *slim*. Hiermee samengevallen is ook de *e* voor *ns*, *nt*, *ng* in *mins* 'mens', *wins* 'wens', *vin(t)* 'vent', *string* 'streng'. Snellaert spelt *meinsch*, *weinsch*, *veint*, *streing*. Nu zou het fonologisch en klankhistorisch best te verdedigen zijn om daar een tweeklank in te zien. Maar aangezien Snellaert verder spreekt van 'den *ei*-klank, veel op de *ê* der Franschen trekkende', zie ik in deze *ei*-spelling veeleer een weergave van een open *é*, bijvoorbeeld *vént*, *stréng*. De sluitende invloed van nasalen op de vorige klinker, merken we ook bij de *u* en de *o*. Kortrijks *dunne* klinkt net als in het Nederlands en *ton* 'toen', *dom*, *stom*, *stonk* luiden ongeveer als in de standaardtaal met [ó].

De *ie* en *oe* worden in het grootste deel van West-Vlaanderen nog met de oorspronkelijke tweeklank uitgesproken, wat trouwens de traditionele spelling met twee letters verklaart. Deze *ie* en *oe* in *niet*, *ziek*, *goed*, *hoed* worden in het noordelijker West-Vlaams met lange *ie/oe* gevolgd door een *e*-naslag uitgesproken: *iêe*, *oêe*. Het Kortrijks ligt in een strook die in het oosten van West-Vlaanderen van noord naar zuid loopt, waar die *ie* en *oe* lang uitgesproken worden zonder naslag, en die zich dus bij het Oost-Vlaams aansluit. Hiermee vallen *iê* en *oê* samen uit *iêe/oêe*, door wegvallen van de *d* na lange klinker en voor doffe *e*, bijvoorbeeld *riên* < *rieden* 'rijden', *liên* < *lieden* 'lijden', *zoên* < *zoeden* 'zouden', *scoêre* < *scoedere* 'schouder'. Maar in de negentiende eeuw had Kortrijk ongetwijfeld nog de West-Vlaamse uitspraak met *-e*-naslag. In Winklers *Dialecticon* wordt *lijden* namelijk *liên* gespeld.

De voorklinkers *i*, *e*, *u* van *wit*, *nekke* 'nek', *bus* 'bos' worden in het West-Vlaams open uitgesproken, dus *wét*, *nèkke*, *bùs*. Voor het Kortrijks moeten we hier met twee uitzonderingen rekening houden. Zoals boven al bleek, worden de *i* en de *u* voor nasalen geslotener uitgesproken, zodat *in*, *slim* en *dun* overeenkomen met de standaardtalige uitspraak. Een tweede uitzondering betreft de *è* van *nèkke*, *trèkk-*

ken, zèèggen, zèètten, bèèdde met een lang gerekte *èè*. Ik vermoed hier Gentse invloed.

Naast de scherplange *e*, die in het Kortrijks een stijgende tweeklank is, namelijk *jé* in *gjéte* 'geit', *kljéne* 'klein', *bjén* 'been' (parallel met de scherplange *o*, bijvoorbeeld *wò* in *bwòm*), zijn er nog de lange *e* in *veele, beeke, zeven* 'veel, beek, zeven', die samenvalt met de Nederlandse, en de open *ée* voor *r* in *péere, éérde, stéér(t), héér(d)* 'peer, aarde, staart, haard'. Tegenover West-Vlaams *-are* in *moordenare, babbelare* [òðre] staat Kortrijks *-ere* in *moordenere, babbelere* [éére]. Deze Brabantse en Oost-Vlaamse uitspraak komt blijkens de teksten al sinds de veertiende eeuw in Kortrijk voor. Anders staat het met woorden als *innewaarts, butenwaarts, nere-waarts*, die blijkens Goethals, Snellaert en de Enquête-Willems in de negentiende eeuw nog met *aa* [òð] uitgesproken werden, maar nu als *ee* [éé]. Ik vermoed hier Zuid-Oost-Vlaamse expansie. Voor *rs* zijn er twee varianten, door een tweevoudige behandeling van de *r*. In het platte Kortrijks is de *r* in *j* overgegaan. De woorden *meers* 'beemd', *keerse* 'kaars', *scheers* 'scheermes', *veerze* 'vaars', *perzike, leerze* 'laars', *hersens* worden uitgesproken als *meis, keisse, skeis, veize, peiske, leize, eis-sens*. Voor de burger, de bewoner van het stadscentrum, klinkt deze *ei* van Overleie plat, nu zelfs verouderd. In het burgerdialect is de *r* aan de *s* geassimileerd en is de uitspraak *mées, kéesse, skéés, vééze, pééske, lééze, ééssens*. Eén woordje is ontsnapt. Ook de burger spreekt van *ne gièregen teis* 'vrek', gewoon omdat hij niet meer weet waar dat woordje *teis* vandaan komt en wat het betekent. *Teis* is namelijk Middelnederlands *teers* 'penis', een van de vele voorbeelden van namen van geslachtsdelen als scheldwoord.

De lange *a* is vandaag de dag in het Kortrijks altijd *òð*. Dat is niet altijd zo geweest. Blijkens de getuigenis van Snellaert had Kortrijk in 1844 nog een *aa*, in elk geval voor *g, k, p, v*, bijvoorbeeld in *hage, rakel, rapen, avond*. Dat was ook zo in Brugge op het einde van de negentiende eeuw. Maar in de Kortrijkse 'Gelijkenis van de verloren zoon' uit 1873 blijkt de lange *a* in alle posities al *òð* te zijn geworden. Ook Brugge ligt nu al in dat *òð*-gebied. Een voorbeeld hoe dialecten vaak van de standaardtaal weg tenderen. Alleen de vijf kilometer westwaarts van Kortrijk gelegen gemeente Wevelgem vormt een relictgebied waar de *a* nog *aa* uitgesproken wordt in *vandage, bogemaker* bijvoorbeeld. Een ander bewijs van een vroegere *a*-uitspraak zijn de verkleinwoorden, waar de lange *a* tot korte *a* verkort werd, bijvoorbeeld *stratje, platje, (h)akske, rapke*. Maar ook hier doet zich alweer dialectverlies voor. Jonge mensen beginnen nu ook al de *òð*-klank van het woord in de verkleinvorm over te nemen en zeggen *stròðtsje, plòðtsje, òðkske, ròðpke*.

Het achtervoegsel *-ig* wordt met doffe *e* uitgesproken, maar volgens de Enquête-Willems uit 1885–86 was de *i* in bijvoorbeeld *zedig, smerig, eeuwig, gierig* toen nog niet helemaal verdoft. Vandaag komt de *ich*-uitspraak nog voor in Frans-Vlaanderen en de Westhoek.

De hiaatdelger is in het Kortrijks bijna altijd de *j*. In *ruuje, duujen, gruujen, kuujen* beantwoordt de *j* aan de Nederlandse *w* in 'ruwe, duwen, gruwen, kauwen'. De *d* werd zelfs vervangen door *j* in *luujen* uit 'luden, luiden' en *puujen* uit 'puden, puiden, puiten (kickers)'. Maar de *puujen* zijn intussen uitgestorven; ze heten nu

puuten. In het platte Overleis horen we de *j*-glijder ook in andere gevallen tussen twee klinkers, bijvoorbeeld *kakajó* 'cacao', *bejòðgen* 'behagen', *bejandelen* 'behandelen'. Als een Overleienaar vraagt hoe het gaat, zegt hij *oejèèst*, de burger *oewèèst* 'hoe is 't?'.

Medeklinkers

Op het gebied van de medeklinkers moet ik alvast beginnen met hét kenmerk bij uitstek dat de Kortrijkzaan typeert, namelijk het niet uitspreken van *d/t* op het eind van een woord na een lange lettergreep. Enkele voorbeelden: *ón* 'hond', *an* 'hand', *wòf* 'hoofd', *brwò* 'brood', *bél* 'beeld', *ròð* 'raad', *gòð* 'gaat' enz. De verdwenen *t* laat zich evenwel nog gelden door een volgende medeklinker stemloos te maken, bijvoorbeeld *tchòchòðn* 'het gaat gaan', *tmósin* 'het moet zijn' en het boven al genoemde sjibbolet *tètitatutè*. Een zinnetje dat de voorbeelden opeenstapelt is: *je gòð mè sinen oè èn zinen on nò de pòs achter gèèl* 'hij gaat met zijn hoed en zijn hond naar de post om geld'. In 1873 gaf Fredericq in Winklers *Dialecticon* het voorbeeld: *I ston me' ziin oe ip ziin oof, en i iel 'n broo in ziin an* 'hij stond met zijn hoed op zijn hoofd en hij hield een brood in zijn hand'. Dit zo typische – maar gestigmatiseerde – verschijnsel is echter op het eind van de twintigste eeuw duidelijk en waarschijnlijk definitief op de terugtocht. Woorden zonder de Nederlandse eind-*d/t* worden nu blijkbaar als plat aangevoeld.

In de hele zuidoostelijke hoek van West-Vlaanderen is de oude Indogermaanse *sk* onverschoven als *sk* bewaard aan het begin en in het midden van een woord, bijvoorbeeld *skat* 'schat', *skép* 'schip, schop (trap)', *skriven* 'schrijven', *flaske* 'fles', *minsen* maar *mins* 'mens(en)', *vésken* maar *vés* 'vis(sen)'. Een modelzinnetje illustreert dit: *'t ès 'n skande van dee skwòne skòrte te skeuren* 'het is een schande om dat mooie schort te scheuren'. Ook hier doet zich al het verschijnsel van het dialectverlies voor. Naar ik verneem, beginnen jonge mensen nu al *minsen*, *tussen* te zeggen en een enkele keer zelfs al *flasse* 'fles'.

Een andere belangrijke verschuiving – alweer weg van de standaardtaal – die zich in de laatste eeuw heeft voorgedaan, is de overgang van de *n*-loze uitspraak naar (al dan niet sonantische) uitspraak van de *n* op het einde van woorden op *-en*. In de negentiende eeuw – met getuigenissen uit 1838, 1844 en 1873 – was de uitspraak in het Kortrijks zonder de minste twijfel *n*-loos. De Menenaars gaven daarom aan de inwoners van Kortrijk de bijnaam *ennebiters* 'die de letter *n* afbijten'. Net zoals in het centrale deel van ons taalgebied (Brabant, Holland) en in de standaardtaal zeiden de Kortrijkzanen: *lache*, *geeve*, *boeke*, *pakke*. Deze uitspraak heeft nog vrij lang standgehouden. Tot in het midden van de twintigste eeuw sprak de Overleienaar nog *n*-loos, bijvoorbeeld *peize*, *geeve*, *weete*, *lache*, *blate* 'blaren', *minske* 'mensen', *de petatte kóóke* 'de aardappels koken'. Er zijn nu nog sporen van in samenstellingen en geijkte uitdrukkingen: *reegelùch* 'regenlucht', *buutekan* 'buitenkant', *binneweech* 'binnenweg', *Meulestròðte* 'Molenstraat', *eige vóó(l)k* 'eigen volk', *goede gèèl* 'gouden geld', *óóle vuuf voète* 'om de haverklap'.

Morfologie en syntaxis

Zoals de meeste Vlaamse dialecten heeft het Kortrijks de doffe *-e* bewaard als uitgang van de zwakke zelfstandige naamwoorden. Vrouwelijke: *kéérke, mütse, kanne, flaske*; mannelijke: *gròðve* 'graaf', *jére* 'heer', *prinse, vinke, òsse*; onzijdige: *èèrte* 'herte, hart', *imde* 'hemd', *èènde* 'eind', *bèèdde* 'bed', *wòge* 'oog', *wòre* 'oor'. Ook Franse leenwoorden op *-e*, zoals *clinique, voiture, jatte, fabrique, assiette, machine*, behouden de eind-*e*.

Maar het Kortrijks heeft geen eind-*e* na *-el, -er, -em* of *-en* en gaat daarin samen met het Gents. *Vingere, lepele, tafele, propere, zekere, ovene, aseme* klinken voor de Kortrijkzaan niet plat, maar boers. De vraag is wanneer die *-e* in Kortrijk al weggevallen is. Vermoedelijk in de tweede helft van de negentiende eeuw. De Enquête-Willems (1865–66) laat vermoeden dat vormen met en zonder *-e* door elkaar gebruikt werden. Er is namelijk een informant die alleen maar vormen zonder *-e* invult: *dochter, koster, beuter, looper, brouwer, mantel, tafel, nagel* enz. Een andere informant echter geeft: *marbele, plaogere, zwaogere, kaotere, trachtere, veistere, splentere, diendere, priestere, ransele, skinkele* 'schenkel', *dreupele, aoseme*. Maar deze medewerker schreef boven aan de bladzij: 'Al de onzijdige en de mannelijke woorden worden geheel dikwijls gebruikt zonder de slepende *e*'. De eind-*e* was in die woorden toen blijkbaar aan het verdwijnen. Een paar woorden hebben die *e* wel bewaard. We zeggen wel *broère, skoère, ljére* 'leere, ladder' < *broedere, schoudere, leedere*, omdat op het ogenblik van het wegvallen van de eind-*e* de *d* allang verdwenen was, zodat deze woorden niet meer als *-ere*-woorden herkend werden. Het omgekeerde gebeurde met *zeeven, neegen*, die in 1865–66 nog *zevene, negene* luiden, maar vanwege de *-ene*-uitgang de *e* verloren, hoewel de andere telwoorden van vier tot negentien de *e* behielden: *vière, vuuve, zèèsse, achte, tiène, èèlve, twóólve, ... néégentiène*.

De Kustgermaanse meervoudsvorm op *-s* komt in het Kortrijks alleen in enkele woorden voor: *zeuns, mans, gebeurs, eiers, kinders, lepels, kleers, broeks, roks*. Maar een ongewone meervoudsvorm is die op *-ts* bij bastaardwoorden die op een klinker eindigen: *óótóóts* 'auto's', *véélóóts* 'fietsen', *parapluuts, kafeets* 'cafés', *radióóts*. Kortrijk heeft hier ongetwijfeld een vorm van zuidelijk Oost-Vlaanderen overgenomen.

In tegenstelling tot het Brugs komt in Kortrijk het persoonlijk voornaamwoord van de tweede persoon enkelvoud *je* alleen voor als het achter het werkwoord staat of na een voegwoord: *doê je mee, gòð je mee, kómdzje, dð je* 'als je', *da je* 'dat je'.

Er zijn in het Kortrijks vijf verschillende achtervoegsels om verkleinwoorden te maken, namelijk *-ke* in *kopke, -elke* in *flasselke* 'flesje', *vésselke* 'visje', *-ske* in *zakske, tangske, -tje* in *sneetje, bladje, -je* in *neuzje* 'neusje', *uuzje* 'huisje', *wuuvje* 'wijfje, vrouwtje', *krabje, mand(e)je, prulje, karje, panje*. De ruimte ontbreekt om hier dieper op in te gaan. Ik wil er toch op wijzen, dat in 1844 *huzeke* al naast *huzeje* [uuzje] voorkwam. Vandaag gaan de *-je*-verkleinwoorden vlug achteruit en worden ze vervangen door de Brabantse *-ke*-vorm.

Op het gebied van de woordorde onderscheidt het Kortrijks zich nauwelijks van

het overige West-Vlaams en zelfs Vlaams. Ik verwijs kort naar de oude woordorde waarbij het onderwerp voor het gezegde staat na een aanloop, bijvoorbeeld *Gésteren 't wa(s) koed* 'gisteren was het koud' of *òð 't nòg lange gòðt deuren, 't chòð chauwe gedòðn zin* 'als dat hier nog lang duurt, zal het vlug afgelopen zijn'. Uiteraard heeft het Kortrijks nog de Middelnederlandse tweeledige ontkenning, door sommigen ten onrechte dubbele ontkenning genoemd, bijvoorbeeld *'k en wete 't nie* 'ik weet het niet'. Net als het Franse negatiepartikel *ne* wordt *en* vandaag de dag hoe langer hoe meer weggelaten.

Tot slot

Uiteraard heb ik hiermee het Kortrijkse dialect niet grondig beschreven. In het licht van *Honderd jaar stadstaal* heb ik het dialect van mijn jeugd vooral contrastief willen behandelen, namelijk de verschillen tussen negentiende- en twintigste-eeuws Kortrijks, tussen West-Vlaams en Kortrijks en tussen burgerdialect en plat dialect (met name Overleis) en de Gentse c.q. Oost-Vlaamse invloed. Naar recente uitstraling van het Kortrijks is nog maar weinig onderzoek gedaan. M. Devos kwam voor Otegem en Bellegem tot de voorzichtige conclusie van verwestvlaamsing, wat in dit geval wel op Kortrijkse invloed kan wijzen. Ook drs. Reinhild Vandekerckhove – even vooruitlopend op de thesis van haar dissertatie – bevestigde me voor Deerlijk verkortrijksing, wellicht te verklaren door schoolbezoek in Kortrijk.

Ik besluit hiermee deze bondige schets, want *tètitatutè*.

Literatuur

- Callewaert, P. (1963), 'De verkleinwoorden in het Kortrijks', in: *Taal en Tongval* 15, 45-47.
 Callewaert, P. (1964), 'De dialecticiteit van het Kortrijks', in: *Taal en Tongval* 16, 191-197.
 Dassonville, A. (1931), 'De verkleinwoorden in Kortrijk en omstreken', in: *Album Isidoor Teirlinck*, Leuven, 105-113.
 Debrabandere, F. (1961), 'Een lijst Kortrijkse woorden omstreeks 1800', in: *De Leiegouw* 3, 31-57.
 Debrabandere, F. (1965), 'Kortrijks gijnappel contra sijnappel', in: *Biekorf* 66, 409-411.
 Debrabandere, F. (1972), 'Het Kortrijks dialect van F.A. Snellaert. Een vergelijking van het Kortrijks in 1844 en 1972', in: *De Leiegouw* 14, 145-198.
 Debrabandere, F. (1973), 'De Kortrijkse t-apokope in oude teksten', in: *Album Willem Pée*, Tongeren, 89-93.
 Debrabandere, F. (1973), 'De taal van het dagboek van de zoeaaf P. de Brouwere', in: *De Leiegouw* 15, 189-193.
 Debrabandere, F. (1976), 'De SVf-woordorde in zinnen met aanloop', in: *Handelingen Kon. Commissie voor Toponymie en Dialectologie* 50, 87-97.
 Debrabandere, F. (1977), 'Scilt en vrient', in: *De Leiegouw* 19, 361-366.

KORTRIJK

- Debrabandere, F. (1984), 'De d-synkope na ou in West-Vlaanderen', in: *Naamkunde* 16, 57-62.
- Debrabandere, F. (1986), 'Het Kortrijkse dialekt. Een verzameling radiolezingen van wijlen dr. Jan Soete', bewerkt, ingeleid en van aantekeningen voorzien, Kortrijk.
- Debrabandere, F. (1987), 'Een krabbe verjuus', in: *De Leiegouw* 29, 375-377.
- Debrabandere, F. (1990), 'Zijn weister hebben', in: *De Leiegouw* 32, 456-458.
- Debrabandere, F. (1993), 'Korteresse', in: *De Leiegouw* 35, 345-347.
- Debrabandere, F. (1994), 'Tantemanjes', in: *De Leiegouw* 36, 199-202.
- Debrabandere, F. (1995), 'Ga je naar de molleplooi?', in: *De Leiegouw* 37, 325-327.
- Debrabandere, F. (1997), 'De n-apocope in het Kortrijks', in: *Taal en Tongval* 49, 139-144.
- Debrabandere, F. (1998), 'Kortrijks in 1838 en 1873', in: *De Leiegouw* 40, 193-202.
- Devos, M. (1980), 'Westvlaamse expansie? Een veldbericht', in: *Taal en Tongval* 32, 225-228.
- Hoebeker, M. (1989), 'Zuidvlaams leitie c.s.', in: *Album Moors*, 139-155.
- Snellaert, F.A. (1844), 'Bydragen tot de kennis van den tongval en het taaleigen van Kortryk', in: *Belgisch Museum* 8, 156-201.
- Taeldeman, J. (1983), 'De kasselrij Kortrijk in het Vlaamse dialektlandschap', in: *De Leiegouw* 25, 275-296.
- Vauterin, L. (1961), 'De apokope van "t" in het Kortrijks', in: *De Leiegouw* 3, 15-18.
- Vauterin, L. (1962), 'De Kortrijkse en Westvlaamse klinkerverkorting', in: *De Leiegouw* 4, 269-273.

Antwerpen

Het Antwerps. Een schets van zijn evolutie tussen 1898 en 1998

G. DE SCHUTTER

Inleiding

15 juni 1898, dat is de datum die Herman Smout vermeldt onder de inleiding van zijn studie *Het Antwerpsch dialect – met eene schets van de geschiedenis van dit dialect in de 17e en de 18e eeuw*. Het werd uiteindelijk pas zeven jaar later uitgegeven als '30e fascicule' van de 'Recueil de Travaux publiés par la Faculté de Philosophie et Lettres' van de Rijksuniversiteit van Gent. Het kreeg in 1980 een herdruk, waarin zowel de merites als de tekortkomingen van Smouts werk vrij uitvoerig werden toegelicht door dr. Yvette Stoops, zelf van Antwerpse komaf. Hoe gek het ook mag lijken, dit is de enige tamelijk uitvoerige monografie gebleven over de structuur van wat misschien wel het meest prestigieuze stadsdialect van het Nederlandse taalgebied is.

Toen in 1993 Antwerpen de rol kreeg van culturele hoofdstad van Europa, heeft P.C. Paardekooper bij het stadsbestuur nog een voorstel ingediend om een nieuwe volledige beschrijving van het dialect op stapel te zetten, maar een reactie is er bij mijn weten nooit gekomen; ook geen afwijzing dus, maar dat verandert niets aan de situatie.

1. Het Antwerpse stadsdialect in het Nederlandse taallandschap

In taalgeografisch opzicht behoort Antwerpen tot een vrij smalle overgangszone tussen het (West-)Noord-Brabantse gebied (het Markiezaat en de Baronie, met als voornaamste steden Bergen op Zoom en Breda), en het Zuid-Brabantse kerngebied van het vroegere Hertogdom Brabant met de historisch belangrijke steden Brussel, Leuven en Mechelen. Dat overgangskarakter blijkt in allerlei deelgebieden: in de fonologie, de morfologie, de syntaxis en de woordenschat. Van al die aspecten wil ik hier vooraf een voorbeeld kort toelichten; verderop in de tekst laat ik de 'vergelijkende' invalshoek varen.

– Het lexicale allereerst: het noordwesten van de provincie Antwerpen, met als centrum de Antwerpse agglomeratie, maakt weleens de indruk dat het een soort 'doorgeefluik' is voor woorden die in (vrijwel) heel Nederland de dienst uitmaken,

maar in het zuiden hardnekkige concurrenten hebben. Voor zover mij bekend is Antwerpen de enige wat grotere stad in noordelijk België waar men zijn haar laat *knippen*, overal anders heet die activiteit *haarsnijden*. Uit een seminariewerkje van mijn studenten blijkt dat het eerste werkwoord algemeen is bij alle Antwerpse informanten, en maar heel geleidelijk bij mensen in andere lokaliteiten binnensijpelt. Een ander voorbeeld is *vlinder*, dat als woord zijn opmars in België ook weer in Antwerpen¹ begonnen is.

– Het syntactische: bekend uit de taal van Vlamingen en Zuid-Brabanders is een zinsnede van het type dat bijvoorbeeld Rik de Saedeleer, een bekende, uit Mechelen afkomstige voetbalcommentator, in de mond bestorven ligt: *dat er nu eindelijk eens zou moeten een goeie actie op gang komen*, een extreem voorbeeld van wat in de taalkunde als ‘doorbreking van de werkwoordelijke eindgroep’ bekend staat. Zulke extreme constructies komen in België zowat overal voor, behalve in het grootste deel van Limburg, en verder weer in het noorden van de provincie Antwerpen². Waarmee niet gezegd wil zijn dat de fameuze doorbreking in de taal van Antwerpenaars niet voor zou komen; dat doet ze, tot spijt van integrationistisch denkende taalzuiveraars, wel degelijk, bijvoorbeeld in *dat ze er later weleens zou aan denken* en zelfs *dat ze toch wel graag zou thuis werken*. Maar Antwerpen neemt daarbij al bij al wel een ‘gematigde’ positie in.

– Het morfologische: misschien wel het opvallendste feit in dit vlak is, dat in het moderne Stadsantwerps de samengestelde meervoudspronomina, net als in de noordelijke dialecten, beperkt zijn (geraakt/gebleven) tot de tweede persoon: *golle* (subj.) – *olle* (objects- en bezitsvorm), als equivalenten van het Hollandse *jullie*: *golle komt* – ‘*k (h)eb olle gezing* – ‘*k (h)eb olle moeder gezing*. In de eerste persoon treffen we niet iets als **wijlie* aan, maar gewoon *wij* (subj.), met daarnaast het ook in het zuiden algemene *ons* (objects- en bezitsvorm), in de derde persoon ook weer niet een of andere lokaal gekleurde vorm van **zij-/hunlie*, maar wel *zun* (subj., duidelijk een nieuwe vorming op basis van *ze+(h)un³*), met daarnaast *(h)un* (objects- en bezitsvorm). Overal anders in Nederlandstalig België (behalve weer in het Limburgs, maar dus wel ook in zuidelijk Brabants) is het meervoudssysteem bijna volledig ‘regelmatig’: met veralgemening van de *lie*-vormen dus over de drie persoonsvormen (alleen de objects- en bezitsvorm van de eerste persoon vormt overal een uitzondering). Zo’n bijna regelmatig systeem heeft waarschijnlijk ook in het Antwerps bestaan: Smout vermeldt (p. 69) nog twee subjectsvormen (*wij* en *wijlie*) als echt gebruikelijk voor de eerste persoon, en voor de derde was in zijn tijd kennelijk nog alleen de *zollie*-vorm in alledaags gebruik.

– Het fonologische: waarschijnlijk wel het mooiste voorbeeld van de tussenpositie van het Antwerps onder de Brabantse dialecten is de behandeling van /r/ in dentale consonantverbindingen: voor /d,t/ en voor /n/ blijft /r/ er overal bewaard: *pèèrt* tegenover Zuid-Brabants en -Limburgs *p(j)èèt*, *dore* uit ouder *doorn*, tegenover *doon*. Voor /s,z/ is er een gemengd regime, met bij sommige woorden absoluut behoud van /r/ (bijvoorbeeld *barst*), bij andere absolute wegval (bijvoorbeeld *köst*, ‘korst’), bij nog andere een weifelende houding van de taalgebruiker (bijvoorbeeld *vö(r)st* ‘vorst’). Alle Zuid-Brabantse (stads-)dialecten hebben, net als

ANTWERPEN

de Vlaamse en die uit het zuiden van Limburg, voor de laatste omgeving een heel eenvoudige regel: /r/ valt in alle woorden weg voor /s,z/ (cf. De Schutter & Taelde-man, 1994).

2. Het Antwerpse stadsdialect als dominant dialect in België

De bovenstaande karakterisering is – uiteraard – niet meer dan exemplarisch, maar dát is ze dan ook: het gaat om een paar voorbeeldjes uit een lange reeks. Wellicht verklaart die vrij algemene ‘intermediaire’ positie van het Antwerpse stadsdialect, tussen de compromisloze ‘zuidelijke’ dialecten en een wat noordelijker aandoend paradigma, de relatieve succespositie van het Antwerpse dialect in de Belgische media: wordt daar met welk doel ook dialect gebruikt, dan is het veel vaker dan door toeval te verklaren, Antwerps.

Best mogelijk natuurlijk, dat daar het uitgesproken expansieve karakter van de autochtone sprekersgroep ook wel voor heel veel tussen zal zitten. Want ook op dat punt is de recente geschiedenis van dit stadsdialect vrijwel uniek in de Zuidelijke Nederlanden: dat het zich in de laatste decennia over de héél ruime periferie van de Anwerpse agglomeratie heeft weten te verspreiden.⁴ En dat niet alleen ten gevolge van de bekende pest die stadsvlucht heet (en waardoor die ruime periferie volgestouwd is geraakt met recente villa- en ‘sociale’ wijken), maar ook doordat de plattelandsjeugd zelf zich door de lokroep van de stadstaal heeft laten verleiden: ook waar dorpskernen vrij intact de invasie van geboren Antwerpenaars overleefd hebben, is ten minste een op het stadsdialect gebaseerd regiolect de onbetwiste norm geworden. Of het Antwerps daarmee in de Nederlanden een unieke plaats inneemt als unificerend dialect voor zijn regio, is mij niet bekend, maar mij is evenmin een regio bekend waar dat in vergelijkbare mate gebeurd is of zich aan het ontwikkelen is.

3. Een fonologisch-fonetische karakterisering van het Antwerps, met een schets van wat veranderd is

Als wij Smouts inventaris van de Antwerpse klanken (in de uitstekend gefundeerde interpretatie van Stoops, 1980) vergelijken met die bij Nuyts (1989) en bij Cant (1995), dan valt op het eerste gezicht weinig verandering in de laatste eeuw te bespeuren. Het Antwerps van het eind van de negentiende eeuw had ongeveer dezelfde foneeminventaris en -distributie als dat van een eeuw later.

3.1 De medeklinkers van het Antwerps

Het Antwerps heeft vrijwel dezelfde consonanten als het Nederlands; alleen de /h/ ontbreekt volledig, in welke positie in het woord ook, cf. *ap – ma-oni* ‘hap – mahnienie’. Maar verder zijn er de volgende klanken:

– Obstruenten: /p,t,k,b,d,f,s,x,v,z,ɣ/, aangevuld met de ‘vreemde’ klanken /ʃ/ en

/ʒ/. Voor het moderne dialect valt hierbij alleen op dat de ‘achter’-fonemen /k,x,ɣ/ vrij sterk palataal, dus voor in de mond, worden uitgesproken.

– Liquidae: /l/ en /r/ of /R/. De /l/ wordt door de meeste sprekers vrij ‘donker’, met holle tongstand uitgesproken, een heel markant kenmerk van het ‘platte’ Stadsantwerps (dat het overigens wel deelt met het Hollandse Randstads). Wat een eeuw (en ook nog een halve eeuw) geleden nog als een spraakgebrek gold, realisatie van gebrouwde /R/, wordt meer en meer de norm.

– Nasalen: /m,n,ŋ/ (voor de laatste geldt ook weer dat die vrij ver naar voren in de mond gerealiseerd wordt), en verder ook de palatale /ɲ/.

– De glides /j/ en /w/ (de laatste wordt vrij sterk bilabiaal uitgesproken).

Ook de verdeling van al die medeklinkers over de plaatsen in het woord (begin-inde-midden) en in consonantgroepen verschilt nauwelijks van die in het Nederlands; ik verwijs hierbij naar resp. Smout (1905: 29-43) en Cant (1995).

Een belangrijk gegeven is wel, dat nogal wat specifieke verschijnselen in het Stadsantwerps duidelijk vanuit de Nederlandse standaardtaal onder vuur liggen. Maar meestal gaat het daarbij om weinig systematische, marginale afwijkingen. Wat daarmee bedoeld wordt kan ik het makkelijkst duidelijk maken met een paar voorbeelden van wat wel en niet aan verandering onderhevig is geweest:

– Smout (1905: 35) geeft een paar voorbeelden van woorden die in plaats van /d/ in het woordmidden voor klinker een /t/ gekregen hebben: (in vernederlandste spelling) *een nijtig ventje* – *een blonte vrouw* – *nen (h)arte kop*. Zulke vormen komen in het Antwerps anno 1998 nog steeds voor, maar dan bij een steeds kleiner wordende minderheid van ‘traditionele’ sprekers; uit de moderne variant van het ‘burger’-Antwerps zijn ze (zo goed als?) weg, ten voordele van de /d/-vormen van het Nederlands.

– Daarentegen zijn er een paar vaste fonologische regels die heel consequent /ŋ/ uit onderliggende /n/ hebben doen ontstaan; die hebben wij allereerst als de oorspronkelijke /n/ voorafgegaan werd door een korte klinker (maar niet /a/), en gevolgd door /t,d/ of /s,z/ (bijvoorbeeld *lingt, mongt, möngde, tengt, ongze* ‘lint, mond, maanden, tent, onze’), en verder na een oorspronkelijke lange /i./ of /u./, die daarna verkort is (bijvoorbeeld *zing, doeng* ‘zien, doen’). Op zulke heel systematische afwijkingen heeft de standaardtaal geen enkele invloed kunnen uitoefenen: wie Antwerps spreekt, realiseert die woorden in 1998 nog net zoals ze een eeuw geleden geklonken moeten hebben.

– Er zijn natuurlijk minder duidelijke gevallen. Zo geeft Smout p. 36 een reeks woorden waarin /ŋ/ gevolgd wordt door /k/⁵: *dink, lank, joenk, (h)e.rink, leunink, keunink*; in afgeleide vormen (mv. e.d.) verdwijnt die /k/ (*dinge, lange, (h)eringe, leuninge, keuninge*). Daar stelt Smout dan een reeks woorden zonder /k/ tegenover, die dus op dat punt helemaal met het Standaardnederlands (SN) overeenkomen: *bang, slang, streng, tang, tong*. Hij had er ten slotte nog een reeks met /k/ aan toe kunnen voegen waarin het Antwerps met het moderne Nederlands overeenkomt, bijvoorbeeld *bank, bonk, denk, stink*, enz. De verhouding binnen die reeksen is dus:

ANTWERPEN

- a. Antwerps /ŋk/ in de enkelvoudige vorm, tegenover /ŋ/ in de afgeleide
SN /ŋ/ in alle vormen
- b. Antwerps /ŋ/ in alle vormen
SN /ŋ/ in alle vormen
- c. Antwerps /ŋk/ in alle vormen
SN /ŋk/ in alle vormen

Het kon bijna niet anders dan dat de a-reeks door een van beide andere aangetrokken zou worden (taalsystemen houden nu eenmaal niet van onregelmatigheid), en gegeven de toestand in de standaardtaal, viel te voorspellen dat dat aantrekkingsproces eerder van b dan van c zou komen (aansluiting bij c zou immers een nog grotere verwijdering van de cultuurtaal betekend hebben: dan zou ook de enkelvoudsvorm anders zijn gaan luiden dan in de prestigevariant). En dat is dus ook precies wat we zien: *leunink* is voor zover bekend helemaal uit het dialect verdwenen, bij (*h*)*erink* 'haring' en *keunink* zal het niet veel schelen, de drie eenlettergrepige staan nog flink paraat in het dialect, zelfs van heel jonge sprekers, maar hebben in speciale betekenissen en in uitdrukkingen de vorm zonder /k/ al als geduchte concurrent. Zo hoorde ik onlangs een jongeman verklaren dat bij een opvoering-in-voorbereiding *iederieën zen ding mochtung* 'iedereen zijn ding mocht doen'. Dat /ŋk/ in de a-woorden alles bijeen toch wel heel wat taaier blijkt te zijn dan ons eerste aangevoerde voorbeeld, ligt zonder twijfel aan het minder disparate karakter van het verschijnsel: het gaat om een relatief grote groep woorden, gegeven de groepen waar ze mee in 'concurrentie' staan.

3.2 Sandhi, of assimilatie over de woordgrens, in het Antwerps

Iedereen die het in België gesproken Standaardnederlands van nabij kent, weet dat daar nogal eens een in Nederland ongewoon sandhi-patroon in zit. Met name het fenomeen dat /t/ aan het einde van een woord, gevolgd door een woord dat met /d/ begint, altijd tot een stemloos eindproduct geassimileerd wordt, trekt de aandacht. Dat nu is het patroon dat in het Antwerps alleenzaligmakend is: 'dicht doen' luidt dus *dichtung*, 'uitdenken': *oaëtenke*.

Omgekeerd is er dan weer geen verstemlozing als een van de 'kleine woordjes' *de, die, dat, dus, daar, d'r* op een /f,s,x/ volgen; dus: 'of de' wordt *ovde*, 'is d'r' *izder*.

En dan nog een heel speciaal geval van sandhi, dat eigenlijk wel in alle Brabantse en in de meeste Vlaamse dialecten voorkomt: een aantal 'kleine woordjes' die oorspronkelijk op /t/ of /d/ eindigden, hebben die eindklank verloren: 'dat' en 'wat' zijn dus *da-wa* geworden, 'met' en 'niet' *me* en *ni*; ook de uitgang van de tweede en derde persoon heeft hetzelfde lot ondergaan in de werkwoorden 'zien, doen, staan, hebben, liggen, zeggen, mogen': 'ge/hij' *zee – doe – gao – stao – ee – lee – zee – meu*. Als nu een van die woordjes gevolgd wordt door een woord dat met /v,z,ɣ,d/ begint, dan krijgen we verstemlozing van die klank, net dus alsof de eind-/t/ er nog stond. Dus bijvoorbeeld *mèsemu.der* 'me[t z]'n moeder, *geziechoe* 'ge zie[t g]oed', *zestaoferkieërt* 'ze staa[t v]erkeerd'. Misschien wel specifiek voor het Antwerps onder de dialecten die dit verschijnsel kennen (in het westen en centrum van Bel-

gië dus), is dat er geleidelijk aan de klad in begint te komen. Blijkt dat bijvoorbeeld bij *ni* de verstemlozing weleens wegblijft: dat gebeurt nooit in bijvoorbeeld 'niet de eerste' (*nitenieëste*), maar heel frequent in 'niet dood': zowel *nitoeët* als *nidoëët* (cf. De Schutter 1993).

3.3 De klinkers van het Antwerps

Er zijn drie duidelijk te onderscheiden reeksen klinkers: korte, lange (die in het Antwerps ook echt lang klinken) en tweeklanken (klinkers met 'naslag').

Korte klinkers

In tegenstelling tot het Nederlands heeft het Stadsantwerps een volledige 'driehoek' bij de korte klinkers: behalve bij de open vocalen zijn er op elk openingsniveau een ongeronde én een geronde voorklinker, en een geronde achterklinker. Dat geeft dus:

i-y	u	/dik-dryk	duk/	'dik-druk-doek'
e-ø	o	/dek-dø(r)st	dok/	'dek-dorst-dok'
	a		/dak/	'dak'

Alle korte klinkers worden een graadje minder open uitgesproken dan de overeenkomstige in de standaardtaal (korte /i/ heeft dus zowat de articulatie van Nederlands lange /i/, enz.). Zoals uit de voorbeelden blijkt, is het heel goed mogelijk om voor alle korte klinkers behalve één een woord te vinden dat op /k/ eindigt; hetzelfde zouden wij ook kunnen met als eindconsonant /t,p/f/, enz. Met andere woorden: die klinkers staan in vrije variatie ten opzichte van de volgende medeklinker. Alleen bij /ö/ lukt dat niet zo goed: dat komt als zelfstandige klinker (dus niet als verkortingsproduct) eigenlijk alleen voor /r/, voor /s/ en voor /ts/ min of meer courant voor: in het genoemde *dø(r)st* 'dorst' bijvoorbeeld of in *kösse* 'kuisen', *wörre* 'worden' of *plöts* 'plaats'.

Wat de korte klinkers betreft is er weer bijzonder weinig beweging geweest in de loop van de laatste honderd jaar: er is hier en daar een woordje dat zich aan de standaardtaal heeft aangepast: *blek* en *ten* bijvoorbeeld zijn als namen voor metalen nu wel definitief vervangen door *blik* en *tin*, en *loecht* 'lucht' is flink op weg om het van *lucht* te verliezen. Ook de ovt-vormen *goengen* *oeng* 'ging en hing' zijn vervangen door hun 'Nederlandse' tegenhangers *ging* en *ing* (cf. voor alle oorspronkelijke vormen: Smout resp. 15 en 23). Maar zoals boven ook al gezegd: dat zijn allemaal sporadische aanpassingen van wat als 'onregelmatig' ervaren wordt. Of anders geformuleerd: het fonologische systeem van het dialect wordt parallel aan dat van de standaardtaal gestructureerd, het wordt er niet mee op één lijn gebracht.

De enige min of meer ingrijpende verandering blijkt plaats gehad te hebben bij de woorden met /ö/ voor /r/+ niet-dentale consonant. Bijna alle woorden waar de oorspronkelijke /o/ voor zo'n combinatie stond hadden in het Antwerps van Smout /ö/ gekregen: voorbeelden zijn: *börger*, *körek*, *snörke*, *töref*, *böreg*, *zöreg*,

ANTWERPEN

vörek, örek ‘burger, kurk, snurken, turf, borg, zorg, vork, hork’. De ‘vertalingen’ laten meteen zien dat die reeks in de Nederlandse standaardtaal opgesplitst is geraakt in een type met geronde voorvocaal (de eerste vier: *burger* e.d.) en een met /o/ (*borg* e.d.). De woorden van de eerste reeks nu hebben in het hedendaagse Antwerps de tendens om zich aan het Nederlandse patroon aan te passen: de eerste vier woorden luiden dus nu in de taal van veel Antwerpenaars *byrger, kyrek, snyrke, tyref*,⁶ de tweede reeks heeft geen verandering ondergaan.

Lange klinkers

Ook hier is er een volledige driehoek, met drie niveaus:

ɪ:-Y:	u:	/zɪ:l-vY:l	du:l/	‘ziel-voel-doel’
ɛ:-œ:	o:	/kɛ:l-bœ:l	ko:l/	‘keel-beul-kool’
a:	ɔ:	/va:r	bd:l/	‘ver-baal’

De lange voorklinkers worden een graad opener uitgesproken dan hun Nederlandse tegenhangers (‘ziel’ wordt dus zoiets als *zeel*, enz.), en de achterklinkers zijn heel sterk ontrond (dat wordt verder niet aangegeven).

Ook in dit schema is er precies één klank die we niet met een willekeurige volconsonant kunnen illustreren: /a:/ kan alleen gevolgd worden door /r/ of /s/; voorbeelden zijn: *vaar – warem – baar – (los)tare – gaas* ‘ver, warm, bar (z.nw.), (los)torren, gas’.

Op de vele verschillen in de foneemdeling van lange klinkers tussen het Antwerps en de Nederlandse standaardtaal kunnen wij hier niet ingaan. Het mag volstaan erop te wijzen dat het Stadsantwerps nogal eens umlaut van lange vocalen heeft ondergaan, waar dat in het Nederlands niet het geval is geweest; voorbeelden zijn: *gevuul – vure – deur – meule* ‘gevoel, voeren, door, molen’⁷. Zulke ‘umlauts’-gevallen zijn merkwaardig stabiel gebleven in de laatste eeuw: er is mij, wat Smouts woorden betreft, maar één geval van aanpassing aan de standaardtaal bekend: *wule* is *woele* geworden.

Aanpassingen zijn er vooral bij andere ‘geïsoleerde’ woorden; voorbeelden: *vier, bestiere, ivoeër* hebben de vocaal gekregen die correspondeert met die in Nederlands ‘vuur, besturen, ivoor’; in het laatste woord heeft de oorspronkelijke vorm een diftong. De omgekeerde evolutie zien wij ook: *iever, tieger* en *buut* hebben nu bij alle sprekers de diftong die beantwoordt aan Nederlands ‘ijver, tijger, buit’.

Tweeklanken in het Antwerps

En ook wat die laatste reeks klinkers betreft, heeft het Antwerps een veel beter gevulde ‘driehoek’ dan de Nederlandse standaardtaal:⁸

iə	uə	/briət	bruət/	‘breed-brood’
ɛə	oə	/rɛəge-	roət/	‘regen-ruit’
æə	au/aə/a.	/wæət	aut/a.we/	‘oud/ouwe’

Alweer is er (toevallig) één foneem dat sterke beperkingen in verbindbaarheid vertoont: /au-aə/, dat alleen voor /t/, /s/, /w/ en aan het wordeinde voorkomt: *aut/laoët, saus/saoës, a(ë)wers, na* 'oud, saus, ouders, nu'. De drievoudige notering die ik hier geef illustreert al dat het om een heel instabiel en dus nogal variabel gegeven gaat; in werkelijkheid is de instabiliteit nog groter (cf. Nuyts 1989: 38). Nuyts concludeert zelfs dat /au-aə-a./ op het punt staat te verdwijnen, en op te gaan in de open /v:/ van de lange klinkers (bijvoorbeeld *laot* 'laat').

Volgens het bij Nuyts gerapporteerde mini-onderzoekje heeft ook /εə/ in nogal wat woorden de tendens om naar zijn collega proximus onder de lange monofontongen over te lopen. Overduidelijk is, dat het 'diftongen'-systeem het onstabiele deel par excellence in het Antwerps is.

3.4 Verkorting van klinkers en medeklinkers

Heel typisch voor alle Vlaamse en Brabantse dialecten is de verkorting van lange klinkers als die door bepaalde clusters gevolgd worden. In de praktijk komt die verkorting voor:

- (historisch) in individuele woorden, bijvoorbeeld *engt* (zowel 'eend' als 'eind');
- na stamconsonant + uitgang /t/, bijvoorbeeld *a geeft* 'hij geeft';
- voor de diminutiefuitgang, bijvoorbeeld *lifke-wiltsje* 'liefje-wieltje';
- soms ook voor comparatief- en superlatiefuitgang, bijvoorbeeld *et grytst* 'het grootst'.

Smouts behandeling van een eeuw terug kan nog steeds perfect op het moderne Antwerps toegepast worden: geen enkel van zijn voorbeelden blijkt in die hele tijd verschuiving ondergaan te hebben. En dat terwijl het toch om een erg weinig systematisch fenomeen gaat. Op deze plaats is het dan ook niet zinvol om dieper op het verschijnsel in te gaan.

4. Morfologische en syntactische kenmerken van het Antwerps

Smout was van mening dat het Antwerpse dialect qua zinsstructuur, zinsbouw en gebruik van woordcategorieën maar op een paar puntjes van de Nederlandse standaardtaal afweek (p.112). Ik ben bepaald niet de eerste om stelling te nemen tegen dat idee (men leze o.a. Stoops' reactie in de inleiding tot de tweede druk), maar in vergelijking met Vlaamse en Zuid-Brabantse dialecten is de kloof t.o.v. de standaardtaal inderdaad niet zo groot.

Al in Smouts tijd was bijvoorbeeld het oude negatiepartikel *en* vrijwel volledig uit de taal verdwenen (Smout: p. 106), de auteur zelf gebruikt het geen enkele keer meer in de meer dan dertig negatieve zinnen in zijn transcriptie van Consciences 'De Geest' en de 'Parabel van de verloren Zoon' (p. 114-141). Wat daar wel een paar keer geïllustreerd wordt is de dubbele negatie, zoals in *dan (h)heet'm niemand nie (mieër) gezing* 'niemand (meer)'; het gebruik daarvan is een eeuw later nog net zo algemeen als in 1898. Zoals boven ook al geïmpliceerd: doorbreking van de werk-

woordelijke eindgroep lijkt nog net in dezelfde omstandigheden voor te komen als in Smouts taal: uitdrukkingen als *umda Jan zou baeë 'em kome* 'opdat Jan bij hem zou komen' (p. 128) zijn ook nu nog heel gebruikelijk.

Hoe ook, verandering in het syntactische vlak blijkt er in die eeuw nauwelijks geweest te zijn, waarmee nog maar eens Van Brees stelling in verband met de persistentie van syntactische fenomenen bevestigd wordt (Van Bree, 1990).

Toch kunnen we hier en daar wel iets vermelden. Ik beperk de discussie hier tot één enkele kleinigheid, die alweer een opmerkelijke parallellie met de evolutie in meer noordelijke dialecten in het licht stelt. Het materiaal-Willems, dat nog net wat ouder is dan Smouts beschrijving, bevat een vraag naar de vorm van de imperatief-met-onderwerp, zoals we die in het Nederlands aantreffen in *ga jij nou maar* – *gaan jullie nou maar*. Wat in die Nederlandse vormen opvalt is, dat niet langer de imperatief gebruikt wordt (dan had de tweede vorm moeten luiden: '*ga jullie nou maar'), maar de gewone OTT-vorm met inversie. Nu wijken de opgaven van het materiaal-Willems voor praktisch alle Brabantse dialecten, met inbegrip van het Antwerps, van dat Nederlandse beeld af, doordat ze wél de imperatief laten zien: *ga gij* – *ga gellie nou maar*. Voor zover mij bekend is er maar één uitzondering: voor Roosendaal, net boven de grens, wordt de inversievorm van de OTT (met complex voornaamwoord) gegeven: iets als *gadegij* – *gadegellie nou maar* dus, en met andere woorden in taalstructureel opzicht een aanpassing aan het Nederlandse patroon. Een eeuw later is die laatste vorm niet alleen courant geworden in alle dialecten van Noord-Brabant, maar ook in het Stadsantwerps (cf. De Schutter, 1997: 41-42). Tot voor kort kwam het in de plattelandsdialecten in de Antwerpse regio nog niet voor. Waarmee dus eens te meer de functie van bruggenhoofd voor het stadsdialect aangetoond is.

5. Woordenschat en woordgebruik in het Antwerps

5.1 Algemene karakteristiek – aanpassing van de traditionele woordenschat aan de standaardtaal

De woorden die de Antwerpenaar in zijn dialect gebruikt zijn in overweldigende mate die van het Nederlands, en het aandeel van zulke woorden stijgt. Uit een vrij recente scriptie (Laurent, 1991) blijkt dat veel proefpersonen voor een groot aantal begrippen waarvoor een 'goed Antwerps' woord voorhanden is, de voorkeur geven aan het woord dat in de standaardtaal voor het voorgelegde begrip gebruikt wordt, meestal in fonetisch sterk verantwerpste vorm. Een paar voorbeelden van 'oude' woorden die nog wel in het geheugen van een aantal proefpersonen waren blijven hangen, maar die in alledaags dialectgebruik meestal al door hun standaardtaal-concurrent vervangen zijn: (*h*)*emelbieësje* 'onzelieveheersbeestje', *muurzaeëker* 'mier', *legume* 'groente', *seriene* 'seringen', *sjarep* 'sjaal', *battere* 'vechten', (*te*) *nöste* (*wèèk*) 'volgende week' Voor andere begrippen houden het oude dialectwoord en de standaardvorm elkaar in de opgaven nog vrij goed in evenwicht; voorbeelden: *stekelvareke* 'egel', *peut/poaët* 'kikker, kikvors', *blokke* '(houten) klompen',

bra(n)zelet 'armband', *kazak* 'boekentas', *verkèt* 'vork', *al(le)manak* 'kalender', *bekan(st)* 'bijna'. Voor vele andere is het oude dialectwoord nog steeds eerste keus, maar wordt het standaardwoord toch ook al vrij vaak opgegeven; voorbeelden: *peta(t)te* 'aardappelen', *peekes* 'worteltjes', *netzak* 'boodschappentas', *s(j)a-kos(j)* 'handtas', *trizee* 'vergiet', *touter* 'schommel', *smoeëre* 'roken', *kurieus* 'nieuwsgierig'.

Het zal opvallen dat er helemaal geen patroon zit in die reeksen: telkens gaat het zowel om concrete als om abstracte begrippen, in elke reeks zitten zowel oude Franse leenwoorden als eigen 'erfgoed'; wat behouden blijft munt ook niet noodzakelijk uit door grotere originaliteit of 'beeldend vermogen' dan wat vervangen wordt. Wél constant is het feit dat bijna voor alle begrippen de jongere informanten vaker het standaardwoord opgeven dan de ouderen; dat zou kunnen betekenen dat geleidelijk aan ook de nog stevig verankerde dialectwoorden het veld zullen moeten ruimen voor hun onbetwistbaar sterkere concurrenten uit de standaardtaal: niet alleen 'wie schrijft die blijft', maar ook 'wat geschreven wordt, dat blijft'.

Wat bijna consequent onder vuur is gekomen, zijn de vele 'onregelmatige' afwijkende vormen: geïsoleerde woorden die een van de standaardtaal afwijkende vorm hebben. Boven heb ik er al een behoorlijk aantal de revue laten passeren. Smout levert passim nog massa's zulke vormen; een kleine greep uit de afwijkende vormen die op het einde van de twintigste eeuw compleet weg zijn: *nagele* 'hagelen', *flamboos* 'framboos', *kètink* 'ketting', *pèrdekes* 'partjes'.

De aansluiting bij de bovenregionale taal geldt ook voor de huidige slaafse onderdanigheid van alle Nederlandssprekenden aan het internationale Engels. Uit een ook weer recente enquête van het INL naar 'vloekgedrag' bij jongelui bleek dat het veruit populairste vloekwoord, eigenlijk het enige dat nog met enige frequentie als 'eigen' werd aangegeven, in Antwerpen net als op andere plaatsen *shit* luidde, met *fuck* als een goede tweede. Aan een paar aspecten van de 'affectieve' woordenschat en het dito woordgebruik zal ik in 5.3 enige aandacht besteden.

5.2 Woorden voor nieuwe begrippen

De twintigste eeuw heeft een explosieve uitbreiding van de behoeften op het gebied van de woordenschat te zien gegeven: honderden begrippen die tevoren nauwelijks of helemaal niet bekend waren, zijn in het leven van elke dag binnengedrongen. Sommige hadden verwante voorgangers, en konden de naam daarvan overnemen: 'lucifers' werden in Antwerpen dan ook gewoon verder *stekskes* genoemd, naar de negentiende-eeuwse (*solfer-*)*stekskes*. Soms kon ook analogie helpen: toen het typisch Engelse kledingstuk tegen de regen het Kanaal overstak, ging de Antwerpenaar van een *rèëgefrak* spreken (*frak* was een vrij algemene benaming voor een wat lang uitgevallen stuk bovenkleding)⁹. En toen baden en zwemmen in algemeen gebruik kwamen, was er dus ook behoefte aan een woord *zwemkostuum* of *badkostuum*.¹⁰ Een mooie is ook nog de naam voor het 'zwembad' zelf, dat, niet onverwacht in een havenstad, soms als *zwembasseng*, met het Franse woord voor 'dok', werd (en nog wordt) aangeduid, maar meestal als *zwemdok* (op dit ogenblik

ANTWERPEN

is daarnaast ook *zwembad* gebruikelijk, en dat is duidelijk aan de winnende hand, cf. boven).

Maar meestal ging het om helemaal nieuwe tuigen en voorwerpen, die dus ook een echt nieuwe naam vereisten. Wat we nu zien is dat voor de meeste van die nieuwe begrippen gewoon leentjebuurt werd gespeeld bij de cultuurtaal-van-dienst: eerst in overweldigende mate het Frans, later de Nederlandse standaardtaal. Het gevolg is, dat voor veel begrippen op dit ogenblik een 'ouder' Frans en een nieuwer 'Nederlands' woord in concurrentie staan. Voorbeelden van zulke paren zijn de volgende:

- Met op dit ogenblik nog een duidelijke voorkeur voor de ontlening: (*kinder*)*vwa-tuur* 'kinderwagen', *ottostrade* 'auto(snel)weg' (in het moderne Frans is 'autostrade' grotendeels vervangen door 'autoroute') en het wat merkwaardige *allumeur* 'aanstekker' (zie voor dit woord Goossens en De Rons, 1973).
- *V(é)lo*, *poesset(te)* en *sjotte* moeten meer en meer *fiets*, *buggy* en *foetballe/voetballe* naast zich dulden, en bij de volgende nog bekende woorden heeft het 'Nederlandse' woord het pleit al gewonnen: *frigo* 'ijskast', *vliegmasjien* 'vliegtuig', *foto-apparej* 'fototoestel' (naast die twee komt ook nog de oude merknaam *kodak* frequent voor), *diksjonèèr* 'woordenboek', *assenseur* 'lift'.

Ik kan het alleen maar herhalen: een lijn zit er niet echt in dat hele concurrentiegedoe: woorden hebben soms plotseling succes, andere vallen om even onduidelijke redenen in ongenade. Voor een deel zal natuurlijk wel meespelen welke deelgroepen in de maatschappij bepaalde begrippen het vaakst (moeten) noemen; dat die dan het beeld bepalen is evident, maar voor het opgegeven staal van woorden is m.i. één verklaringsprofiel absoluut niet voorhanden.

5.3 De affectieve woordenschat van het Antwerps

Algemeen wordt aangenomen dat de eigenheid van elke regionale taalvorm zich het sterkste profileert in het affectieve vlak. Dat dat ook in het Antwerps zo is, wil ik hier met twee markante voorbeelden van heel verschillende aard illustreren.

Het gebruik van verkleinwoorden in het Antwerps

Waarschijnlijk hét meest opvallende kenmerk van de Antwerpse stadstaal, in vergelijking met alle overige Nederlandse dialecten in België, is het gebruik van verkleinwoorden, te pas, en naar het op niet-Antwerpenaars misschien wel overkomt, ook vaak te onpas. Elk marktbezoek kan stijlbloempjes opleveren van het type '(h)ier sè madammeke, een kiloke tomatjes en nog een zakske patatjes d'r bij, da zal dan vijffennegentig frangeskes zijn, sè' (sè is een heel oude vorm van 'zie', eigenlijk direct uit het Oudgermaans weggelopen). Een voorbeeld uit Consciences verhaal 'De Geest', dat Smout in Bijlage II van zijn boek in fonetische transcriptie geeft: *lot ew pikkelbieëntsjes mor stillekes toaës* 'laat uw pikkelbeentjes maar stilletjes thuis'. En nog een mooie: oma (*bommeke*) die haar kleindochtertje met snoepjes naar huis stuurt en haar vermanend toevoegt: *en schoeënekes mè 't brureke dieële, zenne* 'en mooi(tjes) met 't broertje delen hoor'.

Het overmatige gebruik van verkleinwoorden is absoluut algemeen in de Antwerpse volkstaal, en het is heel goed mogelijk dat het dat al in de zeventiende eeuw (of daarvoor) was: men leze er de ontboezemingen van Ierolimo Rodrigo in G.A. Bredero's *Spaansche Brabander* op na. Een waarschuwing vooraf: een heleboel van de vormen die men daar vindt (vooral veel bijwoordelijke verkleinwoorden als *eenskens*, *langskens*, om het bij een paar uit de allereerste verzen van het eerste bedrijf te laten), zullen in het zeventiende-eeuwse Antwerps evenmin als in dat van nu geleefd hebben. Bredero is niet bepaald bekend om zijn accurate weergave van taalverschijnselen die niet direct tot zijn eigen idiolect behoorden: hij maakte met dichterlijke vrijheid gebruik van wat hem voor zijn satire zoal uitkwam, en kenmerkend was de *abundancye* van dit soort vormingen hem (die als Amsterdammer waarschijnlijk toch ook al niet vies was van een verkleinwoordje hier en eentje daar) dus wel opgevallen.

Een kleine anekdote nog in dit verband: twintigste-eeuwse Nederlanders, die de niet in te nemen neiging tot diminuering bij de bewoners van de Scheldestad blijkbaar ook opgemerkt hebben, doen in de grond hetzelfde als hun zeventiende-eeuwse landgenoot als ze de aloude Antwerpse *Vogelenmarkt* (met daarin de oude meervoudsvorm van het stamnomen) schaamteloos omdopen tot *Vogeltjesmarkt*. Tot ergernis van de ene ingezetene, en tot jolijt van de andere.

Het affectieve gebruik van eigennamen als soortnaam en van eigennamen in uitdrukkingen

Herinterpretatie van eigennamen tot soortnaam is iets wat in alle talen voorkomt, en waarschijnlijk van alle tijden en culturen is. In het Nederlands zijn o.a. bekend: *een hoge Piet*, *een Pietje precies*, *een houten Klaas* en *een vrolijke Frans*. In volkstaal zijn zulke gebruikswijzen en vormingen altijd al populair geweest (men leze er alweer de onvolprezen Bredero op na), en zo dus ook in de Antwerpse stadstaal. Ik heb niet de pretentie ook maar bij benadering alle courante uitdrukkingen te kennen, wat hier volgt wil wel een soort inventaris van typen zijn die in het stadsdialect van Antwerpen voorkomen.

- Bepaalde persoonsnamen hebben als zodanig een heel specifieke betekenis gekregen. Voorbeelden zijn *ne Jan* 'een pretentieuze, eigenwijs iemand, die zich te pas en te onpas wil laten opmerken', *ne Sjaorel* 'een persoon die zich door een uitzonderlijk kenmerk onderscheidt' (bijvoorbeeld *'t is toch ne Sjaorel* 't is toch iemand waar je niet naast kunt kijken'; de connotatie kan negatief zijn, maar positief kan net zo goed: 'iemand die bewondering afdwingt'),¹¹ *een Piëreke* 'een onderkomen manneke', ook toegepast op zaken, bijvoorbeeld 'een lamp die nauwelijks licht geeft'. Aan de bijbel ontleend is *ne Zebbedejus*: 'een man die met zich laat sullen'. Vrouwenamen lijken er niet zoveel te zijn, maar *een Trees* of *een Tring* staat wel voor een wat sullig vrouwspersoon.¹² Speciaal als vrouwennaam is natuurlijk de toepassing van *een Jeanne* voor een mannelijke homoseksueel ('een Mietje' dus), ondertussen ook alweer grotendeels of volledig vervangen door het algemeen-Belgische woord *Janet*.
- Dezelfde en andere persoonsnamen kunnen ook met een min of meer vast kwa-

lificatief element gebruikt worden: *ne groeëte Jan* of *een maoger Piëreke* (zelfde betekenissen als boven), *een voaël Zjo* ‘een niet al te net meisje, een vuile vrouw’, vaak plagend gezegd. Het mannelijke equivalent is *ne voaëlen Tist*, maar dat heeft dan ook nog een afgeleide betekenis in de seksuele sfeer.

- Een wat minder bekend type wellicht, vinden wij in *een Mie kôs* ‘een vrouw die overdreven vaak of overdreven grondig schoonmaakt (‘kuis!’), *een Mie lawaeët* ‘een meisje of vrouw dat/die veel lawaai maakt’. Uit Smout noteer ik het nu nog maar weinig of niet meer gebruikelijke *ne Jan stek* ‘een spichtige man’ (p. 128).
- Niet alleen alledaagse persoonsnamen zijn een potentiële bron van dit type van metonymie en van uitdrukkingen. Nog twee voorbeelden die écht wel met de Scheldestad als haven (‘poort tot de wereld’) te verbinden zijn. Voor een persoon die op welke manier ook buiten het gewone valt kent de (wat oudere?) Antwerpenaar de kwalificatie *nen (n)apsjaar* (bijvoorbeeld *gaeë sen apsjaar* ‘onbetrouwbaar individu dat je bent’), een totaal ondoorzichtig woord voor wie niet toevallig weet dat ergens in het begin van de twintigste eeuw de haven bezoek heeft gehad van een nogal extravagante Indische prins, die de titel *Nabjar* voerde. En als de Antwerpenaar wil zeggen dat iemand ‘met de noorderzon vertrokken is’, kan hij dat doen met bijvoorbeeld *z’ is nor Sjikamakka*; in het laatste woord is met wat moeite en enige fantasie de verre bestemming *Jamaïca* (met Franse uitspraak) te herkennen.
- Waarom precies die namen uit de voorraad gekozen worden is niet te achterhalen. Bij namen van volkeren of bevolkingsgroepen is dat – helaas – maar al te vaak duidelijk. De aanduiding *ne jood* kan voor allerlei staan, maar geen enkele van die connotaties is gunstig; ook in andere dialecten is dat zo. Wel typisch Antwerps lijkt de afleiding van de volksnaam *Zjaponees* (in het Frans ‘Japonais’) geweest te zijn: die heeft geleid tot de heel recent nog gebruikelijke volksetymologische spotnaam *ne zjapneus* voor ‘een aanhanger van de katholieke partij/van de Christelijke Volkspartij’. Over het ‘hoe’ van die niet direct doorzichtige stap geeft Smout, (p. 59), een heel aannemelijk verhaal: ‘Voor een dertigtal jaren bezocht het eerste Japoneesche handelsschip de haven van Antwerpen; de Antwerpenaars vonden het aangezicht van de Japoneesche bemanning zoo koddig en zoo leelijk, dat de naam Japonees als scheldwoord naar het hoofd van de buitenkiezers [...] geworpen werd’.¹³ Meer dan een vleugje racisme bespeuren we dus toch wel in dit type van naamgeving: blijkbaar een constante in de taalontwikkeling.

Toch heb ik in de traditie nergens zoveel grofheid aangetroffen als in de laatste taalcreatie die ik in dit verband moet noemen: een vrouw die haar man vraagt, terwijl ze naar de naderende vuilnisauto wijst: *ge zè toch nie vergète van de Marokkaon buite te zetten è?* Het klonk heel natuurlijk, zonder speciale klemtonen: voor dit echtpaar althans had de nieuwe container waarmee het stadsbestuur elk Antwerps gezin recent bedacht heeft, al een aangepaste naam gekregen. Meer dan één keer heb ik dit gedrochtje nog niet gehoord; een voorbeeld van ongebreidelde morele willekeur in de creativiteit is het zeker.¹⁴

Noten

1. Smout vermeldt *vlinder*, maar dan als een in zijn tijd nog zeldzame nieuwkomer: het inheemse woord was *schoenlapper*; bij sommige mensen is dat nog bekend als naam voor een ondersoort.
2. Het verschijnsel is, op basis van materiaal uit de *Reeks Nederlandse Dialectatlassen*, beschreven door Vanacker 1964.
3. De vorm is kennelijk pas vrij recent ontstaan, cf. hierover De Schutter (1992).
4. De opgaven voor de *Reeks Nederlandse Dialectatlassen* van een halve eeuw terug laten nog vrij belangrijke verschillen zien tussen de agglomeratie in engere zin (Antwerpen, Borgerhout, Sint-Anneke en Berchem) en nu ook alweer volledig geïntegreerde deelgemeenten als Ekeren, Merksem, Deurne, Wilrijk en Hoboken.
5. Smout noemt die /k/ ten onrechte paragogisch; in werkelijkheid is het natuurlijk de verscherpte eind-/g/ van het Oudgermaanse voorstadium. De verderop te noemen woorden zonder /k/ (*bang* e.d.) hadden in het Oudgermaans geen vormen waarin /g/ op het einde stond.
6. Tegenover het eerste woord van de reeks staat de naam *börgeraut* 'Borgerhout', dat niet mee 'vershoven' is. Meer informatie over de verschuiving is te vinden bij Nuyts (1989: 38).
7. Umlaut komt ook voor in woorden met vocaal die tot diftong geëvolueerd is, bijvoorbeeld *kèèës* – *vèère* 'kaas, varen'. cf. 3.3 Tweeklanken in het Antwerps.
8. Wie de systematisering van Nuyts (1989) kent, ziet meteen dat hier een wat andere systematisering plaats heeft gehad. Gedeeltelijk is die gebaseerd op de latere studie van Cant (1995: 32-33). Dit is niet de plaats om op details in te gaan, ik hoop een en ander op een beter geschikte plaats te kunnen toelichten.
9. Uit de boven genoemde enquête blijkt dat de *rèëgefrak* het nog steeds heel wat beter doet dan het toch wel concurrentiële *rèegejas* uit de standaardtaal.
10. Ook hier is het standaardtaalwoord *bad*-(*zwem*-)*pak* pas later gekomen; het wordt blijkens de enquête van Laurent al wel ongeveer even vaak opgegeven.
11. *Zene Sjaorel* is ook een heel courante benaming voor het mannelijk lid: zowel positieve als negatieve appreciatie dus voor iets waar je niet naast kunt kijken, het liegt er niet om!
12. Waarschijnlijk zijn die wat ouderwets aandoende namen in de plaats gekomen van *een Trui*, dat met een goed vergelijkbare betekenis vermeld staat bij Smout (p. 152), maar bij mijn weten ook uit de taal van de oudste generatie verdwenen is. Merk wel op dat alledrie die namen met /tr/ beginnen, het begincluster dus van 'een trut – een troela'.
13. Die 'buitenkiezers' waren in veel sterkere mate dan de stadskiezers aanhangers van de conservatieve katholieke partij.
14. Het mag een kleine troost zijn voor weldenkende Antwerpenaars, dat het antisemitisme bij hun (groot)ouders in 1940 net zo ontwikkeld was als het racisme nu, en dat toch die (groot)ouders een overweldigend aandeel gehad hebben in allerlei acties die ervoor gezorgd hebben dat België na de oorlog een relatief gunstig rapport kon voorleggen in verband met de redding van de joodse gemeenschap.

ANTWERPEN

Literatuur

- Bree, C. van (1990), 'De stabiliteit van de syntaxis en andere taalsectoren', in: *Dialectsyntaxis*. Themanummer 3 van *Taal en Tongval*, 186-210.
- Cant, Alain (1995), *Systeem en variatie in het Antwerps. Een fonologisch onderzoek naar dialectverlies*. Onuitgegeven scriptie, Universiteit Gent.
- Goossens, Jan en E.de Rons (1973), 'Moderne naamgeving in de Zuidnederlandse dialecten', in: *Album W. Péé. De jubilaris aangeboden bij zijn zeventigste verjaardag*, 183-189.
- Laurent, Karen (1991), *De evolutie van het Antwerps dialect. Een lexicaal onderzoek in Deurne-Zuid*. Onuitgegeven scriptie, Universiteit Antwerpen, UIA.
- Nuyts, Jan (1989), 'Het Antwerpse vokaalsysteem: een synchronische en diachronische studie', in: *Taal en Tongval* 41, 22-48.
- Schutter, G. De (1992), 'Persoonlijke voornaamwoorden in het Antwerps', in: *De Binnenbouw van het Nederlands. Een bundel artikelen voor Piet Paardekooper* (Hans Bennis & Jan W.de Vries, red.), Dordrecht, ICG Publications, 343-352.
- Schutter, G. De (1993), 'De "Brabantse sandhi"-regel opnieuw bekeken', in: *Spektator* 22, 65-73.
- Schutter, G. De (1997), 'Incorporatie-in-C in de Vlaamse en Brabantse dialecten', in: *Vervoegde Voegwoorden* (E. Hoekstra en C. Smits, red.), Cahiers van het P.J.Meertens-Instituut, nr.9, 31-49.
- Schutter, G. De en J. Taeldeman (1994), 'Studies in r-klein 2. /r/ in betoonde lettergreep voor consonant', in: *R – zes visies op een kameleon*, Themanummer 7 van *Taal en Tongval*, 73-109.
- Smout, Herman (1905), *Het Antwerps dialect met een schets van de geschiedenis van dit dialect in de 17de en 18de eeuw*. Tweede druk, ingeleid door Dr. Yvette Stoops, Antwerpen/Amsterdam, Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij, 1980.
- Vanacker, V.F. (1964), 'Is het algemeen Zuidnederlands?', in: *Taal en Tongval* 16, 159-164.

Brussel

Het stadsdialect van de Brusselse Ketjes

ROB BELEMANS

De vreemdeling, die kuiert langs de lanen en voornaamste straten van Brussel, een blik werpt op de uithangborden, lichtreclames, luistert naar de dagbladverkoopers, venters, voorbijgangers, klanten en personeel der winkels en groote warenhuizen, den voet zet in de banken, openbare gebouwen, in het stadhuis, de lagere scholen, vooral gelegen in de volksbuurten, zou den indruk hebben dat Brussel een Fransche stad is. Slechts na een vertrouwelijk omgang met de bewoners van de volkswijken zou hij moeten erkennen dat het Dietsch nog onverwoestbaar voortleeft. Het is nog steeds de moedertaal van ruim acht tiende der autochtone Brusselsche bevolking. Wat men vertelt over Brusselsche mengtaal is fantasie of goedkoope spot. Het Brusselsch dialect is even gezond als het dialect van om het even welke Vlaamsche stad. Het bezit nog steeds voldoende expansie om de inwijkelingen (t.t.z. mensen uit het volk, vooral Vlamingen) te assimileeren.

Met deze alinea begint het commentaar dat H. Vangassen in 1934 voegde bij zijn dialectopname van het Brusselsche stadsdialect voor de *Reeks Nederlandse Dialectatlassen* (deel IV, p. 201). Het beschrijvende eerste deel en de eruit afgeleide conclusie dat Brussel voor velen wellicht een Franstalige stad lijkt, gelden ook anno 1999 nog onverminderd. Vangassens optimisme over de slagkracht van het Brusselsche dialect en zijn overlevingskansen is inmiddels hopeloos gedateerd. Het Nederlands en het Brussels zijn in deze stad minderheidstalen geworden. Volgens de meest optimistische schattingen is tegenwoordig nog zo'n 10% van de Brusselsche bevolking Nederlandstalig. Slechts een fractie daarvan kan nog Brussels spreken. Dat is ooit anders geweest.

De tijd waarin Brussel nog een door en door 'Vlaamse' stad was, ligt veel minder ver in de geschiedenis dan men meestal denkt. De verfransing van Brussel en het dialectverlies zijn immers beide gevolgen van een spectaculaire bevolkingsaangroei, die tijdens de jongste 160 jaar plaatsgreep. De verstedelijking van de vroegere gemeenten rond het oude Brussel is het gevolg van de machtsconcentratie die het jonge België naar Frans model toepaste: alles wat op enigerlei wijze met de staatsstructuur en het beleid te maken had, moest in Brussel gehuisvest zijn. Omdat woon-werkverkeer toen nog onmogelijk was vanwege de slechte infra-

PROVINCIE VLAAMS-BRABANT

structuur, werden vele duizenden werknemers en ambtenaren verplicht in de onmiddellijke buurt van Brussel te komen wonen. Daardoor werd de open ruimte tussen het oude Brusselse stadscentrum en de 18 gemeenten eromheen in een vrij hoog tempo dichtgebouwd. Het resultaat van die stadsuitbreiding is het huidige Brusselse stadsgewest, waar één miljoen mensen wonen.

Figuur 1. Het Brusselse stadsgewest (het gespikkelde deel is de oude stadskern).

Brussel is bovendien een stad die maar niet genoeg lijkt te krijgen van haar rol als machtscentrum en die rol dan ook in veelvoud vertolkt. Als hoofdstad van België is Brussel de regeringszetel van de federale Belgische regering. Bovendien is het de hoofdstad van de Vlaamse Gemeenschap, die er ook haar regering heeft gehuisvest. Tegelijk is Brussel de enige stad in dit land die Walen en Vlamingen samen bewonen en besturen. Samen met de 18 omliggende gemeenten die er inmiddels aan vast gegroeid zijn, vormt Brussel-stad het Hoofdstedelijk Gewest, dat officieel tweetalig is en, zoals Vlaanderen en Wallonië, een eigen Gewestregering heeft. Ten slotte is Brussel ook de hoofdstad van Europa, waar zowel de Europese Unie als de NAVO hun hoofdzetel hebben gevestigd. Deze internationale organisaties treden daarmee in de voetsporen van een hele reeks grote Europese heersers. Vanaf de

BRUSSEL

dertiende eeuw, toen hertog Jan I van Brabant de stad aan de Zenne als permanente residentiestad boven de oude hertogelijke verblijfplaats Leuven verkoos, is Brussel zo goed als onafgebroken de hoofdstad van minstens het Zuid-Nederlandse gebied geweest. Van de Bourgondiër Filips de Stoute en de Spaanse en de Oostenrijkse Habsburgers tot en met Willem I van Oranje-Nassau: allen bestuurden zij als vreemde heersers vanuit Brussel het 'Vlaamse' deel van hun rijk of meer. Dat Brussel na de Brabantse Omwenteling in 1831 de hoofdstad van het nieuwe – Franstalige – koninkrijk België werd, was dan ook een evidentie.

Het is een merkwaardige paradox dat vier eeuwen vreemde overheersing amper invloed hebben uitgeoefend op – laat staan een bedreiging hebben gevormd voor – het Brussels dialect, terwijl anderhalve eeuw Belgische onafhankelijkheid volstonden om van het Brussels een van de meest bedreigde stadsdialecten in het Nederlandse taalgebied te maken. Uit onderzoek van dr. P. De Ridder naar het taalgebruik in Brusselse stadscartularia en stadsrekeningen is duidelijk gebleken dat er van enige verfransing van de Brusselse bevolking eerst sprake kan zijn vanaf het einde van de achttiende eeuw (het Napoleontische bewind). In de eeuwen voordien was het Frans wel de voertaal van de opeenvolgende vreemde vorsten en hun hofhouding die in Brussel resideerden, maar de Brusselaars zelf spraken het Brabantse dialect van hun stad. In de Brusselse kanselarijen, schepenbanken en stadsadministraties werd vanaf de dertiende eeuw dan ook een geschreven vorm van de Brusselse volkstaal gebruikt. Ook de werken van de veertiende-eeuwse mysticus Jan van Ruusbroec zijn in die Brusselse volkstaal gesteld. Eerst in de loop van de vijftiende eeuw, onder het bewind van de Bourgondische hertogen, werd het Frans in beperkte mate als bestuurstaal geïntroduceerd in Brussel.

Dat die eerste aanloop tot verfransing niet vanzelfsprekend was, wordt geïllustreerd door het feit dat in 1434 de advocaat (pensionaris) van de stad Brussel, Petrus Vander Heyden, bij het stadsbestuur wist te bedingen dat hij de belangen van de stad niet hoefde te verdedigen aan het Bourgondische hof of in de Staten van Brabant wanneer dat in het Frans diende te gebeuren. Onder de Bourgondiërs, zoals in de eeuwen voordien, waren alle bestuurlijke verordeningen die de hertogen, koningen en keizers lieten uitvaardigen voor de Brusselaars steeds in de Dietse volkstaal geschreven. Ze moesten immers voorgelezen en afgekondigd worden aan de bevolking van een Nederlandstalige stad. Slechts een zeer beperkt aantal Brusselaars, de lokale adel en hogere burgerij, begon zich te spiegelen aan de Franse hofhouding en verfransde. Het zou echter nog duren tot in de negentiende eeuw eer die verfransingstendens ook de middenklasse bereikte. Om de verfransing van Brussel en haar impact op de dialectsituatie te kunnen begrijpen, moeten we dan ook naar het urbanisatieproces tijdens de voorbije 160 jaar kijken.

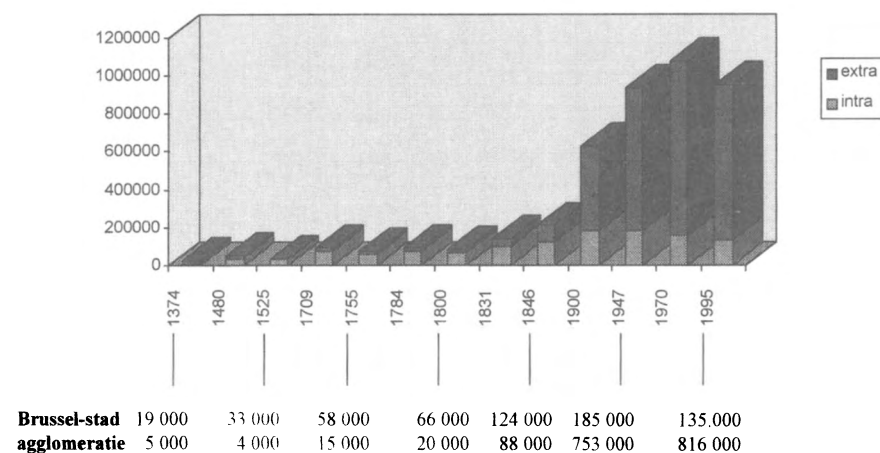
Van Vlaamse vijfhoek tot Franstalig stadsgewest

Tot in de achttiende eeuw bestond de stad Brussel uit een vijfhoekig gebied binnen de tweede omwalling (laatste kwart veertiende eeuw), die overeenkomt met de

PROVINCIE VLAAMS-BRABANT

huidige kleine ring. Buiten de stadspoorten begon het Brabantse platteland. De huidige gemeenten van het Hoofdstedelijk Gewest waren dorpjes in de schaduw van Brussel. De stad beschouwde ze als voorraadschuur en wingebied, leveranciers van voedsel en werkvolk. Tegen economische concurrentie kon de stad machtsmiddelen inzetten, eigen aan haar politieke status. Zo wist het Brusselse stadsbestuur in 1295 de toelating te verwerven om de zone uit te breiden waarbinnen ze accijns mocht heffen op de verkoop van bier. Op die manier stelde de stad een einde aan de voor haar nadelige gewoonte van haar inwoners om 's zondags een eindje te gaan wandelen buiten de stadsmuur en hun dorst dan goedkoper te lessen in een Anderlechtse, Lakense of Molenbeekse kroeg. Voortaan moest men al een uur stappen eer men nog bier kon krijgen waarop de stad geen accijns had geïncasseerd. Een zevental dorpen in de onmiddellijke nabijheid van de stad werd ook ingelijfd en vormde vanaf de veertiende eeuw tot in 1795 de zogenaamde Kuype of de vrijheid Brussel. Daardoor waren de inwoners van deze dorpen belastingplichtig in Brussel en moesten hun ambachtslieden lid zijn van de Brusselse ambachtsgilde.

.....

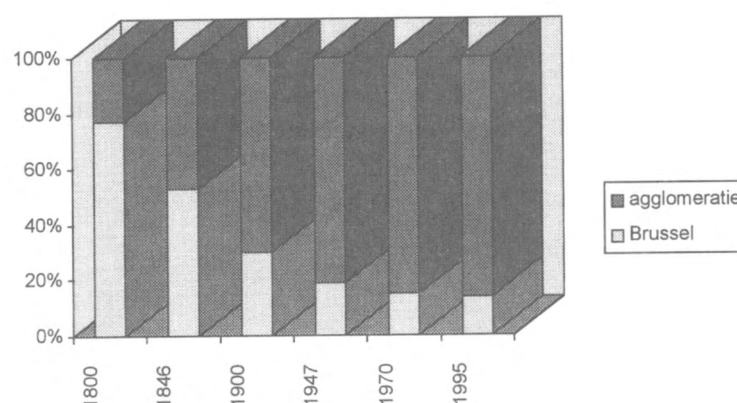

Grafiek 1. Bevolkingsevolutie van de veertiende tot en met de twintigste eeuw.

Eerst aan het einde van het Ancien Régime veranderde deze geografische toestand met een stadskern binnen de muren en daarrond plattelandsdorpjes die enkel op politiek en economisch vlak door de stad geïncorporeerd werden, maar verder – en zeker op dialectvlak – hun eigenheid behielden. De negentiende-eeuwse industrialisering en plattelandsvlucht zorgden ervoor dat de stad weldra uit haar voegen barstte. Vooral vanaf de Belgische Onafhankelijkheid ontstond er een enorme instroom van Vlamingen en Walen uit heel het land, die zich vlak bij Brussel kwamen vestigen. Zoals grafiek 1 laat zien, heeft van de veertiende tot de negentiende

BRUSSEL

eeuw slechts een verdrievoudiging plaatsgehad van de totale bevolking van de 19 gemeenten van het huidige Hoofdstedelijke Gewest. In de pre-industriële periode situeerde die aangroei zich voornamelijk in de stad zelf. Grafiek 2 laat zien dat de exponentiële bevolkingsaangroei vanaf het midden van de negentiende eeuw niet in het toen reeds volgebouwde centrum maar in de gemeenten rond Brussel heeft plaatsgegrepen. In 1800 woonde nog 80% van de totale bevolking van de 19 Brusselse gemeenten in het stadscentrum en slechts 20% in de 18 dorpen eromheen. Die verhouding is in 200 jaar omgekeerd. Tegenwoordig woont nog slechts 14% van de groot-Brusselaars binnen de oude vijfhoek.

Grafiek 2. Bevolkingsverdeling in procenten tussen Brussel-stad – agglomeratie.

De nieuwe bevolking van de randgemeenten zorgde voor een steeds verder uitdijend net van nieuwe straten en woonwijken, waardoor de dorpen van weleer aan de oude stad vastgroeiden. Dat gebeurde in verschillende fasen. In gemeenten die dicht bij de stadskern lagen, zoals Anderlecht en Schaarbeek, kwam de uitbreiding al in het midden van de negentiende eeuw op gang en was omstreeks 1950 ten einde. In meer perifere gemeenten, zoals Sint-Pieters-Woluwe, duurde het tot na 1900 eer de inwijking op gang kwam. Tegenwoordig wonen in Anderlecht 45 en in Schaarbeek zelfs 90 keer meer mensen dan 150 jaar geleden. Het centrum zag zijn inwonersaantal tussen 1800 en 1900 'slechts' verdubbelen. Dit verstedelijkingsproces van de oude randgemeenten resulteerde uiteindelijk in één grootstedelijke agglomeratie. De oude dorpen hebben hun gemeentelijke autonomie tot op de dag van vandaag kunnen bewaren, maar hun gemeentengrenzen lopen nu dwars door de straten en lanen van groot-Brussel. De vermelding van de gemeentenamen op borden langs de weg en op straatnaambordjes zijn als enige uiterlijke tekenen van de gemeentegrenzen gebleven.

Standaardisering: van Brussels naar Frans

Wat met de dorpskernen van weleer gebeurd is, bleef de dialecten die er gesproken werden niet bespaard. Een eeuw geleden hadden de 19 Brusselse gemeenten nog elk hun eigen dialect met beperkte, maar duidelijke onderlinge verschillen. De sprekers van deze dialecten vormden ten gevolge van de grote immigratie en uitbreiding weldra echter een minderheid in hun eigen gemeente; niet alleen omdat zij het lokale dialect spraken, maar gaandeweg ook omdat zij Nederlandstalig waren. De inwijkelingen waren immers deels Walen, deels Vlamingen van elders die zich vrij snel aan de Franse bon ton van de hoofdstad assimileerden. De plaatselijke dialecten van Anderlecht, Ukkel, Laken, Vorst en andere gemeenten ondergingen daardoor een dubbele verandering. In een eerste fase ondergingen zij de invloed van het centrum-Brussels dat als stadsdialect duidelijk groot prestige genoot. Dit dialectsociologische gelijkenschakelingsproces tussen centrum en periferie was echter nog in volle ontwikkeling toen de verfransing van het hele hoofdstedelijke gebied zo'n omvang aannam dat alle andere taalontwikkelingen erdoor lamgelegd werden.

Die verfransing van Brussel, haar verloop en haar oorzaken zijn in België nog steeds een gevoelig onderwerp, waarover grote onenigheid bestaat. Feit is dat de vroege vaders van de Belgische staat het als een zeer vanzelfsprekend gegeven beschouwden dat het land, niettegenstaande de wettelijke vrijheid van taal die geproclameerd werd, toch het Frans als enige bestuurs- en onderwijstaal zou hebben. Dat werd niet eens als een keuze beschouwd, maar als een evidentie, waarmee men aansloot bij een eeuwenlange traditie op bestuurlijk vlak, kortstondig onderbroken door Willem 1 der Nederlanden. De hoofdstad Brussel oriënteerde zich met de rug naar de recentste 'bezetter' en inspireerde zich op alle vlakken aan het voorbeeld van Parijs. Alle administratieve diensten in Brussel waren verfranst, terwijl de bevolking in 1846 nog voor 60% uit Nederlandstaligen en voor 37% uit Franstaligen bestond (ter vergelijking: Antwerpen telde op dat ogenblik amper 2% Franstaligen en Gent 5%). De Franstalige immigranten versterkten echter voornamelijk de (hogere of lagere) burgerij, terwijl de Nederlandstalige inwijkelingen veelal tot de Brusselse arbeidersklasse gingen behoren. De status van het Frans als de taal die voor sociale verheffing kon zorgen, werd zo nog extra versterkt.

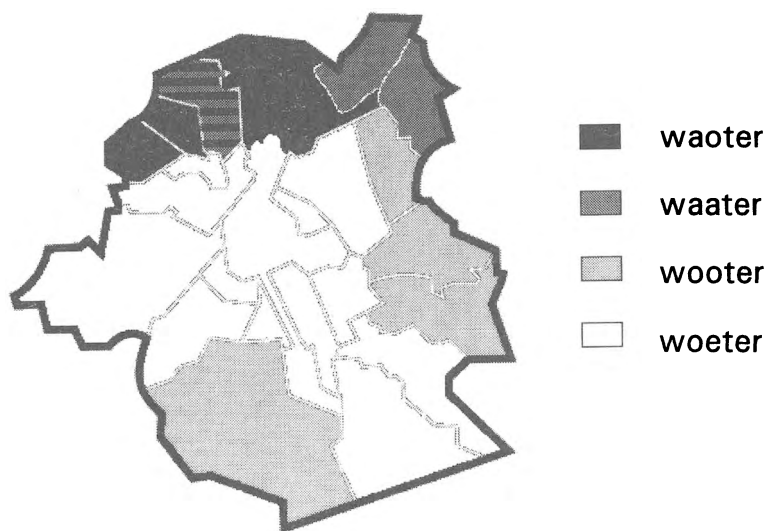
Van het feit dat de nog grotendeels Nederlandstalige bevolking niet zonder meer gediend was van een Franse administratie getuigen enkele beroemde processen, zoals dat van Sleeckx in 1844 en dat van Schoep in 1873. Beiden werden vervolgd en veroordeeld omdat ze de geboorteaangifte van hun kind in het Nederlands wilden doen. Het duurde tot 1884 eer burgemeester Buls ervoor zorgde dat de akten van de burgerlijke stand in Brussel opgesteld werden in de taal gekozen door de burgers. Toen had de druk van bovenaf zijn werk echter al gedaan: amper 10% van de geboorten en overlijdens en 20% van de huwelijken werden nog in het Nederlands geregistreerd.

Toen H. Vangassen in 1934 in elk van de 19 Brusselse gemeenten een dialectopname maakte voor de *Reeks Nederlandse Dialectatlassen* (RND), vond hij nog

BRUSSEL

sporen van de stilgevallen expansie van het centrum-Brussels in de dialecten van de meest perifere gemeenten. Zo noteerde hij voor Sint-Pieters-Jette in het noordoosten van de agglomeratie: 'Ook het dialect staat sterk onder invloed van Brussel. De oude lieden spreken meer "landelijk" dialect. De jonge mensen spreken "op z'n Brusselsch".' Op z'n Brussels, dat is dan bijvoorbeeld met een 'ao' in plaats van de oudere 'aa' in woorden als 'water, zaad, vader, avond, laten...'. Datzelfde verschil noteerde Vangassen ook in het naburige Sint-Agatha-Berchem. De oudere zegsman daar (geboren in 1865) sprak dergelijke woorden steeds met een 'aa' uit, terwijl de jongere informant (geboren in 1904) de centrum-variant 'ao' gebruikte.

In dit soort veranderingsprocessen onder invloed van sociaal prestige probeert de toonaangevende partij echter ook steeds om de na-apers een lengte voor te blijven. Op het ogenblik dat de 'ao' de meeste perifere dialecten in het Brusselse gebied bereikt had, waren de centrum-Brusselaars en de dialectsprekers in hun onmiddellijke omgeving alweer overschakeld van 'ao' op 'oe'. In Vangassens opname voor het Stadsbrussels is dan ook sprake van 'woeter, zoed, voeder, oevet, loeten...'. Het kaartje in figuur 2 laat zien dat er in 1934 in de groot-Brusselse dialecten vier stadia te onderscheiden zijn, die fonetisch het hele spectrum van 'aa' over 'ao' en 'oo' tot 'oe' beslaan. Enkele randgemeenten (Neder-over-Heembeek en Haren) hebben nog de oude open 'aa'. Sint-Agatha-Berchem heeft naast 'aa' ook 'ao', de meer gesloten vernieuwingsklinker die ook in de perifere gemeenten Jette, Ganshoren en Laken voorkomt. Ukkel en de oostelijke randgemeenten Evere, Sint-Lambrechts-Woluwe en Sint-Pieters-Woluwe hebben een nog iets meer gesloten 'oo'. Brussel-stad en de dichter aansluitende gemeenten hebben reeds de jonge extreem gesloten lange 'oe'.

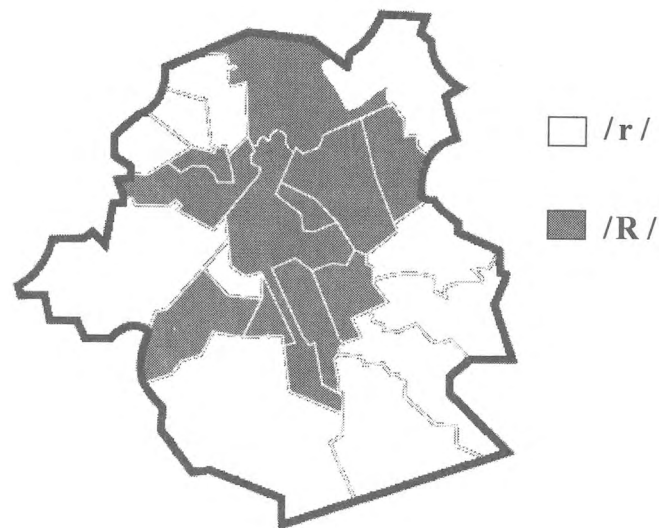
Figuur 2. De Nederlandse aa in de Brusselse dialecten (1934).

PROVINCIE VLAAMS-BRABANT

Een gelijkaardig verspreidingspatroon vanuit het stadsdialect naar de periferie vertoont de huig-r, ook wel Franse of gebrouwen r genoemd, die in 1934 nog niet algemeen gangbaar was in alle dialecten van het hoofdstedelijk gebied. Deze huig-r is typerend voor stadsdialecten en komt bijvoorbeeld ook in het Gents voor. De meer perifere Brusselse gemeenten hebben in Vangassens opnamen echter nog de tongpunt-r, die ook elders in het Brabantse gebied voorkomt.

De commentaren bij de opnamen van de RND getuigen eveneens van de voortgang die het verfransingsproces in de jaren dertig reeds geboekt had. Gemeenten zoals Anderlecht, Molenbeek, Elsene, Etterbeek, Sint-Gillis, Sint-Joost-ten-Node en Schaarbeek, die aan Brussel-stad grensden, waren reeds grotendeels verfranst. In het onderwijs, de administratie en het openbare leven in deze gemeenten was Frans al nagenoeg de enige voertaal. Het dialect werd in de Vlaamse gezinnen enkel nog in de intimiteit van de eigen huiskring gesproken. Zo luidt het bijvoorbeeld over de taalsituatie in Elsene:

Voor een vijftigtal jaren was Elsene nog overwegend Vlaamsch. Het aantal Walen was uiterst gering. Kwam een Waal hier een winkel openen dan zegden men nog: 'Bèè 't Wolke'. Met het bouwen van het Luxemburg-station kwamen stilaan meer en meer Walen hier wonen. Eerst werklieden, dan bedienden, eindelijk: ambtenaren, advocaten, geneesheren, leeraars, enz. De verfransing ging nu in versneld tempo: het gemeentebestuur, het onderwijs en [...] de tooneelmaatschappijen. Eén enkele heeft kunnen weerstand bieden: De Brabantsche Leeuw.

Figuur 3. De r in het Brussels.

BRUSSEL

In de meer perifere gemeenten, zoals Jette, Ganshoren, Sint-Agatha-Berchem, Koekelberg, Molenbeek en Anderlecht in het westen en Evere, Sint-Lambrechts-Woluwe, Sint-Pieters-Woluwe, Oudergem en Bosvoorde in het oosten, was de verfransing voor de Tweede Wereldoorlog nog een stuk minder ver gevorderd. Vangassen noteerde bijvoorbeeld over Jette: 'De inwijkelingen uit Brussel spreken meestal Fransch. De meerderheid der bevolking spreekt – of kent nog – Vlaamsch.' Over Koekelberg luidt het: 'Ruim 80% der bevolking spreekt binnenskamers Vlaamsch (d.i. dialect).' In Ganshoren waren 'het onderwijs en de kerk nog Vlaamsch' en voor Molenbeek wordt genoteerd: 'Molenbeek is overwegend Vlaamsch gebleven. De werklieden spreken gewoonlijk Vlaamsch, een eenigszins platter dialect dan de bedienden en de burgerij. [...] De winkeliers kennen Vlaamsch en Fransch dikwijls maar amper voldoende om hun zaak op te drijven. [...] In het onderwijs zijn er Vlaamsche en Fransche klassen. Er zijn te Molenbeek talrijke tooneelmaatschappijen: meer Vlaamsche dan Fransche.' Hetzelfde beeld wordt geschetst voor de oostrand van de agglomeratie, bijvoorbeeld voor Sint-Pieters-Woluwe:

Deze gemeente heeft aan Brussel haar snelle uitbreiding te danken. Was vroeger een kleine landbouwgemeente, vooral bewoond door 'boerkooizen', die langs een landweg, de enige verbinding met Brussel, met stootkarren naar de markt van Sint-Joost-te-Noode togen en van die gelegenheid gebruik maakten om te winkelen. Na het aanleggen van de laan op Tervuren ging alles spoedig aan 't veranderen. De 'boerkooizen' raakten hun land kwijt, leerden een ambacht, werden schrijnwerkers, metsers, grondwerkers, ondernemers.

Brussel: één stad met vele talen

Zoals algemeen bekend heeft de verfransing uiteindelijk ook deze meer perifere gemeenten in de hoofdstedelijke agglomeratie kunnen bereiken. Bij de laatste officiële talentelling in 1947 was naar eigen zeggen nog slechts 24% van de bevolking van de 19 Brusselse gemeenten uitsluitend Nederlandstalig. Tegenwoordig ligt dat percentage zeker nog lager, al weet niemand precies hoe klein de Nederlandstalige minderheidsgroep inmiddels geworden is. De verfransing van Brussel is voor een deel te wijten aan de inwijking van Franstalige Belgen en later ook van immigranten van vreemde origine in de hoofdstad. Voor een groter deel is ze echter het gevolg van het overschakelen door de Vlaamse Brusselaars zelf en ingeweken Vlamingen op het Frans als voertaal buitenshuis. Uiteraard ging dit fenomeen van oorspronkelijk Nederlandstaligen die zich in het openbaar als Franstaligen voordeden, in de eerste generatie(s) met de nodige taalproblemen en -fouten gepaard. De Franse uitspraak van heel wat nieuwbakken Brusselaars had een duidelijke Nederlandse basis en hun zinnen bulkten van de letterlijke vertalingen van het type *ça ne pique pas de si près* 'dat steekt niet zo nauw'. Voor een hoofdstedeling met echte of geveinsde roots aan de Zenne staat het echter ook chic om te pas en te

onpas Brusselse dialectwoorden in zijn Frans te mengen. Dat leverde dan zinnen op als: *Son monopère était un suklèr et sa moema une pôv sluur; ils habitaient dans une petite mison des Marolles ousqu'ils avaient touletemps des ruses avec les petits crapuleux de leur strotche.* 'Zijn vader was een sukkelaar en zijn moeder een arme sloor; ze woonden in een huisje in de Marollen waar ze voortdurend ruzie hadden met de kwajongens van hun straatje.'

Voor dat kromme Frans, doorspekt met Brusselse dialectwoorden en 'flandricismen', raakte de term 'Beulemans' in zwang. Hij verwijst naar een waanzinnig populair volkstoneelstuk uit 1910 van F. Fonson en F. Wicheler: *Le mariage de mademoiselle Beulemans*, waarin een verfranst gezin ten tonele gevoerd wordt, waarvan dochter Fientje via haar huwelijk de integratie in de betere, Franstalige kringen moet bezegelen. Dit stuk was niet de eerste literaire hoogvlieger waarin de draak gestoken werd met het would-be-Frans van de kleine Vlaamse burgerij. Enkele jaren voordien had Léopold Courouble dat reeds gedaan in enkele romans over de familie Kaekebroeck. De impact van deze volksboeken werd door de stukgespeelde komedie van Fonson en Wicheler echter snel overvleugeld. Daardoor is de term 'Kaekebroecks' geen begrip gebleven in de Brusselse geschiedenis, de 'verbeulemansing' echter des te meer.

Uiteraard leerden en gebruikten ook heel wat opgroeiende autochtone Brusselaars het Frans als eerste standaardtaal naast hun Brussels dialect. Wanneer zij zich binnen de heterogene groep Franssprekende hoofdstedelingen als 'de echte Brusselaars' willen identificeren, spreken ze vaak een mengtaal, waarin van het ene woord op het andere probleemloos overgeschakeld wordt van Brussels dialect naar Frans en omgekeerd. Voor een fragmentje als: '... en weet je wat er toen gebeurd is? Ze heeft de koffiepote op zijn smoel gesmeten. Da's erg, nietwaar?', levert dat staaltjes 'Brussels taaleigen' op als: ... *et tu sais quoi ce qui est arrivé alors? Z'ait de kaffiepote op zene smool gesmeiten! C'est terrible, hein?*; of andersom: *En wette wat er dèn gebeurd es? Elle a jeté la cafetière dans sa gueule! Da's vriedig, newo?* Deze half-en-half mengvorm is geen afzonderlijke taalvariëteit, maar het resultaat van een intensieve code-switching tussen Brussels en Frans.

Van die symbiose tussen het Brussels dialect en de Franse standaardtaal draagt uiteraard ook het dialect zelf duidelijke sporen. Het Brussels heeft een veel grotere hoeveelheid Franse leenwoorden dan de omliggende Brabantse dialecten. Vooral de woordenschat in verband met de administratie en het openbaar leven (*guichet, timbre, mutuelle, crayon, calepin...*) en werkwoorden op -er (*réparer, déranger, retoucher, affirmer...*) worden graag uit het Frans ontleend. Dergelijke leenwoorden ondergaan dan soms opnieuw aanpassingen aan het Brusselse dialectsysteem. Zo is in de Franse woorden *maman* en *papa* (Brabants: 'moowder' en 'vao(de)r') de klinker 'aa' aangepast aan het Brusselse klanksysteem en een 'oe' geworden (cf. hierboven). Brusselaars spreken dus van 'ma moema' en 'ma poepa', met de klemtoon wel nog telkens op z'n Frans op de laatste lettergreep. Het leenwoord *an* voor 'een jaar' heeft een verbrusselde verkleinvorm gekregen: een 'antsje' in bijvoorbeeld 'k hem zestig antsjes' voor 'ik ben zestig jaar'.

De verdwenen Brusselse stadstalen

Uit het voorgaande zal wel duidelijk geworden zijn, dat het geen evidentie is dat het Brusselse stadscentrum nog een autochtone stadstaal zou hebben. Om zijn prestigieuze binnen- en buitenlandse status te verwerven, heeft Brussel op heel wat terreinen zijn eigenheid moeten prijsgeven. Ganse volkswijken werden afgebroken voor de inplanting van economische en eurocratische hoofdkwartieren. De Brusselse binnenstad van weleer heeft plaats moeten maken voor de glas- en betonnavel van België en Europa, die binnen de Brusselse stadsmuren tot ontwikkeling gekomen is. Met het puin van de gesloopte woonhuizen van het oude 'Broeksele' (de oudste vermelding van de plaatsnaam uit 695 luidt Bruocsella) aan de Zenne worden ook de laatste resten van het Brussels dialect weggevoerd. Een dialect dat getuigt van het Vlaamse verleden van de huidige polyglotte stad, een dialect dat eeuwenlang prestige genoot en zijn invloed uitoefende op de Pajottelandse dialecten uit de omgeving.

In de jaren dertig had de binnenstad nog vier wijken die grotendeels Nederlandstalig gebleven waren: de Duivelshoek, de buurt van het Anneessensplein ('den aaven aa mét', de oude oude markt, zie woordenlijst), de 'Bafōn' in de buurt van de Nationale Bank en de Marollen, ongetwijfeld de bekendste volkswijk van Brussel. Het dialect van deze laatste buurt staat ten onrechte in de volksmond bekend als 'het echte Brussels'. De Marollen vormen wel vanouds de meest volkse wijk van de Brusselse binnenstad. Deze buurt kan gesitueerd worden in de nabijheid van het Justitiepaleis, tussen de Waterloolaan en de Noord-Zuidverbinding enerzijds, de Kapellekerk en de Hallepoort anderzijds. De naam 'Marollen' is afgeleid van Maricollen (uit Latijn *Mariam colentes*, i.e. zij die Maria vereren), een kloosterorde die in die buurt een vestiging had.

Volgens Cypriaan Verhavert is het Marols als variant van het Brusselse dialect ontstaan nadat zich in deze wijk in de veertiende eeuw heel wat Waalse arbeiders waren komen vestigen. Hun pogingen om zich bij de Brabants sprekende bevolking verstaanbaar te maken, resulteerden in een mengelmoes van Brussels en Waals/Frans, dat gaandeweg als groepstaal gecultiveerd werd. Voorbeelden van dat Marolse taaleigen zijn: 'k hem bintjes pou fé del soupe vet comm de l'ole' ('ik heb beentjes om soep zo vet als olie van te maken') of 'j'ai stampé dans la beik avec mes blann'ches kousse' ('ik ben met mijn witte kousen in de beek gestapt'). Het echte Marols is uitgestorven. Een laatste relict ervan is de zogenaamde Brusselse niesklank, een tsj-achtige klank (mouillering) die in de plaats van een t of d wordt generaliseerd door oude Brusselse dialectsprekers uit het centrum. Een bekend sjibboletzinnetje is: 'Gotsj me a kintsj oeit de windsj of het weut nog blindsj' ('ga met je kind uit de wind of het wordt nog blind').

Een andere verdwenen variant van het Brussels is het Bargoens, een geheimtaal van dieven, landlopers en kramers, die tot in de negentiende eeuw nog gangbaar was in de buurt van de Hoogstraat. Ook in de Brusselse literatuur ter zake wordt steevast een fragmentje vermeld dat in het Bargoens zou zijn gesteld en de laatste woorden van een ter dood veroordeelde boef bevat: 'Kneul naast kiewig! Michels

fokt naar de langen doomerik. Flikt d'ander kneule kiewig veur Michels. De poon naast in de keete, in den deeperik bij den trederik, onder nen berterik in nen houten trafalckerik. Bekt en boeist er grandeg mee met de kiewerikken.' ('Vriend, het ga je goed! Ik vertrek voor de lange slaap. Groet wel de andere vrienden voor mij. Het geld ligt thuis in de kelder, bij de trap onder een steen in een klomp. Eet en drink er gezellig en overvloedig mee met de andere kameraden.') Het Bargoens was eertijds in die zin wel een stadstaal, dat de sprekers ervan vooral in stedelijke centra gegroepeerd voorkwamen. Een aantal Bargoense woorden, zoals 'Michels' ('ik'), 'gieze' ('meisje, vrouw') en 'spand'ich' ('kijk eens') hebben vele plaatselijke varianten van het Bargoens dan ook gemeen. Andere hebben eerder een lokale verspreiding of betekenis. Sommige Brussels Bargoense woorden werden ook in het dialect overgenomen en zijn vandaag de dag in Brussel nog in gebruik, zoals: 'travakken' (werken), 'en antsje' (jaartje), 'en floos' (herenpak), 'ne bink' (kameraad, jongen).

Het Brussels als literaire taal

Is er van het Brusselse dialect dan tegenwoordig helemaal niets meer over? Toch wel. Het is de voorbije jaren zelfs aan een heropleving begonnen als culturele en literaire taal van de autochtone Nederlandstalige Brusselaars. Dat lijkt een nieuw verschijnsel, maar in wezen sluit dit literaire gebruik aan bij de status die het Brussels in het begin van de twintigste eeuw ook al had. Een volkszanger als Jan De Baets oogstte reeds in de jaren twintig veel succes met zijn Brusselse liedjes en monologen, die ook in druk verschenen. Hij schreef bijvoorbeeld het liedje 'In de Rue des Bouchers', dat later ook door Johan Verminnen werd gezongen. Vanaf de jaren dertig werd Renaat Grassin een levende legende in Vlaanderen als 't Ketsje. Voor het Nieuw Volkstoneel van Jan Boon maakte hij een Brusselse bewerking van het Nederlandse toneelstuk *Boeffje*, waarin hij zelf de hoofdrol vertolkte. Als het Brusselse Ketsje deed Grassin jarenlang theaters en parochiezalen in heel Vlaanderen vollopen. Het stuk werd meer dan 1500 keer opgevoerd. Tegelijk schreef hij ook liedjesteksten en gedichten en verzorgde hij in de vooroorlogse jaren met de cabaretgroep de Zonnekloppers een zeer populair radioprogramma. Op die manier werd het Brusselse dialect jarenlang tot in de kleinste dorpen en alle huiskamers van Vlaanderen gebracht.

Die rol als literaire geschreven taal van cabaretstukken, poëzie en proza vervult het Brussels de jongste jaren opnieuw. Sinds 1991 bestaat er een heuse 'Academie van het Brussels' met een eigen tijdschrift, een publicatierreeks en een boordevol cultureel programma. Vele bekende en onbekende Brusselse dialectauteurs publiceren hun verhalen, 'poëzeekes' en liedteksten via deze Academie. Maar ook het gezongen Brussels beleeft weer gouden tijden. In 1993 startte het 'Crèjateef Complot zonner Complekse' met zijn muzikale optredens in het eetcafé 't Werm Woeter'. Zij brengen er sindsdien maandelijks een nieuw programma met politiek cabaret en eigen liedjesteksten, allemaal in het Brussels. Om een optreden te kun-

BRUSSEL

nen bijwonen, moet je een plaats reserveren. Zo groot is de belangstelling, ook en met name van toeristen en niet-Brusselaars, voor deze brok volkscultuur met *couleur locale* in het hart van de Europese hoofdstad.

Het Brusselse stadsdialect zal – net als de deels geassimileerde dialecten van de 18 Brusselse gemeenten – in de eenentwintigste eeuw wellicht samen met de huidige generatie sprekers ervan verdwijnen. Voor het zover is, wordt het echter meer dan ooit geschreven en gezongen als uiting van de culturele identiteit van de krimpende groep autochtone Nederlandstalige Brusselaars. Zij zijn de voorbije decennia wel verfranst, maar nooit uitsluitend Franstalig geworden. Zij blijven ook Nederlands spreken in hun stad, maar zijn tegelijk geen Vlamingen. Zij zijn kortom Brusselaars met alle eigenheid die deze term bevat en beleven die eigenheid in hun dialect: het Brussels.

Klein Brussels Lexicon

Voor de samenstelling van dit beknopte lexicon met Brusselse stadswaarden werd dankbaar gebruik gemaakt van het woordenboek van M. de Schrijver, *En dad'in a kas!*

aa met, oude markt. De Brusselse rommelmarkt werd tot 1873 op het Anneessensplein gehouden en verhuisde nadien naar het Vossenplein. Deze laatste lokatie is een van de weinige in heel Brussel waarvan de Nederlandse en Franse benaming ('Place du Jeu de Balle') verschillen. Na de verhuizing van de oude markt in 1873 heeft een ganse, inmiddels verdwenen, generatie Brusselaars het Anneessensplein met de naam **aaven aa met** (oude oude markt) aangeduid.

ajoein, ajuin. In Brussel is dit de spotnaam voor politieagenten. Zij droegen vroeger een witte helm, die van ver op een halve ajuin geleek. Andere benamingen voor de dienaars der wet zijn: **flik**, **gardevil**, **pakkeman**, **wit en zwèt**, **pandoor** en **wout**.

Amigo, gevangenis. Dit Spaanse woord betekent 'vriend'. Hoe men er in Brussel toe gekomen is om dat woord te gebruiken ter aanduiding van de gevangenis is niet heel duidelijk. Eén hypothese luidt dat ten tijde van de Spaanse bezetting de Spanjaarden het Brabantse woord 'vrunte' (omheining, gesloten ruimte) verward hebben met 'vriend' en het vertaald hebben met 'amigo'. Zo heeft ook de Vrutstraat achter het Brusselse stadhuis als Franse benaming 'Amigo' meegereggen.

berkuus of **perkuus**, lett.: 'boerkoois'; groentekweker. Wellicht een volkse vervorming van het oudere 'broekoos', waarin 'broek' een betekenisontwikkeling van moeras naar laaggelegen groenland onderging.

bloopansj, typisch Brusselse bloedworst met een diameter van 10 cm en gemaakt van bloed, bloem en vet. De bloopansj heeft een donkere roodbruine kleur en is doorspikkeld met witte vetvlekken. Synoniemen zijn: **bufsteik mè roeite** (biefstuk met ruiten), **erme-meense-spek** en **bufsteik van de Kongo**. De Abrikozen-

- boomstraat naast het Sint-Pieterziekenhuis wordt in de volmond ook de **Bloopansjgang** genoemd.
- breui**, broer. Familiare aanspreking voor een man: **Hee, breui! Leustert is ee breujke** (Luister eens hier, broertje).
- de chocolatten tram**, naam die vanwege hun bruine kleur gegeven werd aan de rijtuigen van de 'Chemins de Fers Economiques', die na de Eerste Wereldoorlog fuseerden met de Brusselse Trammaatschappij.
- chomeur**, werkloze. **Ne chomeur mè gaste** ('een werkloze met werklui in dienst'): spottende aanduiding van iemand waarvan men vermoed dat hij onrechtmatig werklozensteun ontvangt.
- demi**, lett.: half. Verouderde aanduiding voor een gewone pint bier (pilsje), waarvan de inhoud wellicht de helft van een grotere pint of van een inhoudsmaat of fles moet geweest zijn.
- ettekeis**, ook: **stinkende keis**. Brusselse kaas, die zeer vochtig en sterk gepekeld is. Hij wordt gemaakt van kwark. Het binnenste gedeelte is wit en de bovenlaag doorschijnend. Deze kaassoort ruikt (een beetje) naar zweetvoeten. (zie ook: **pottekeis**)
- export**, een in onbruik geraakte benaming voor een pilsje (cf. **demi**). De naam komt van het merk Export, dat door de 'Grandes Brasseries de Koekelberg' gebrouwen werd.
- faro**, eertijds zeer populair Brussels bier dat tijdens de negentiende eeuw nog dagelijks gedronken werd. Het is een minder sterke **lambik**-variëteit, die gezoet werd met kandijnsuiker, waardoor de **faro** een mooie amberkleur had. In de brouwerij Cantillon, tevens het Brussels museum van de Geuze, wordt de faro tegenwoordig nog in kleine hoeveelheden gebrouwen voor degustatiedoeleinden.
- guis**, geuze. Het meest bekende Brusselse en Pajottenlandse bier. Het is een mengsel van 60% jonge en 40% oude **lambik**, de biersoort die al sinds eeuwen gebrouwen wordt in de Zennestreek. In 1893 kwamen Brusselse brouwers op het idee om op vat gerijpte lambiek te versnijden met jonge lambiek en op fles te laten gisten. Vermits deze spontane gisting nogal wat druk op de fles veroorzaakt, werd de geuze voor die rijping op champagneflessen getrokken en met een kurken stop afgesloten.
- hoeszak**, haarszak, geluk in het spel. **Hoeszakke** = valsspelen.
- insulteren**, beledigen, schelden. Het Brussels heeft een gevarieerde voorraad scheldwoorden en verwensingen. Een greep: 'jabbereir' (zeveraar), 'lameir' (kletskaus), 'linkador' (geniepiggaard), 'tatchelul' (naïeveling), 'taluurlekker van 't gasthoeis' (tafelschuimer), 'Woelekaiiet' (Waal).
- jijip**, (< 'jube') bosbes waarmee een hoestmiddel gemaakt wordt. Eerst werden enkel hoestdropjes met de naam **jijipkes** aangeduid, later alle snoepgoed.
- kalepin**, (< Fr. calepin = notitieboekje, zakagenda) boekentas.
- karabitche**, rond of ovaalvormig koekje, dat met suiker op een blad 'hostiepapier' geplakt werd. In Antwerpen noemde men ze 'noblewitjes'. **'Karabitche heit e kind gekocht ... 't es gebauren in ne kaffeipot'**: spottend gezegd wanneer een

blanke vrouw bevalt van een kind waarvan de vader kleurling is.

- kaviët of kavitsje**, (← Fr. cave) kleine kroeg, vroeger veelal in de kelderverdieping.
- ket** of **ketsje**, volkse benaming voor een Brusselse straatjongen of algemener voor een Nederlandstalige Brusselaar. Over de herkomst van het woord is al druk gespeculeerd, waarbij onder meer gedacht is aan een samentrekking van 'kadet' of verwantschap met het Engelse 'kid'. **Ket** (als verkorting van 'bonket') komt echter in heel wat Brabantse dialecten voor als een verouderde benaming voor 'knikker'. Misschien is de Brusselse betekenis daarvan afgeleid?
- kreek**, krieckenlambiek, Brussels bier, gemaakt van lambiek, waaraan eind juli, begin augustus kriecken (eertijds enkel Schaarbeekse) met schil en pit worden toegevoegd. Na enkele maanden rijping op vat heeft het bier de vruchtensmaak en de rode kleur overgenomen.
- kwoopinsjeraa**, (van AN *kwaad* + Frans *pincer*: nijpen) heimelijke pesterij, plagerij.
- lambik**, wettelijk beschermde biersoort met een alcoholgehalte van minimaal 5 graden, die al minstens sinds de zestiende eeuw uitsluitend in de Zennevallei gebrouwen wordt. Lambiek wordt gebrouwen met 70% mout en ten minste 30% tarwe, 1 tot 2 jaar oude (en dus niet meer bittere) hop en géén gist. Twee micro-organismen, de *Brettanomyces Lambicus* en de *Brettanomyces Bruxeliensis*, die enkel in een straal van 15 km rond Brussel in de lucht voorkomen, brengen het spontane gistingsproces van de lambik op gang. Lambiek wordt dus – in tegenstelling tot andere bieren – tijdens het brouwproces aan de buitenlucht blootgesteld. Dat kan enkel tussen oktober en april, wanneer de koude nachten ervoor zorgen dat de buitenlucht voldoende gezuiverd is van andere, schadelijke kiemen. Lambiek heeft een harde, rinse smaak en schuimt praktisch niet. Het is het basiselement van de vermaarde Brusselse **geuze** en **kreek**.
- mansardeboor**, lett.: mansardeboer. Bijnaam die de Brusselaars tijdens de oorlogsjaren kregen omdat de voedselschaarste hen ertoe verplichtte zelf groenten te kweken op een door de overheid ter beschikking gesteld lapje grond. Tegenwoordig is een mansardeboor iemand die slechts met matig succes in zijn achtertuin groenten kweekt.
- neigerzwiet**, lett.: negerzweet. Spottende benaming voor coca-cola.
- oenlokker**, lett.: aanlokker. Persoon die voor een winkel postvat om voorbijgangers te begroeten, de waren aanprijst en hen met vriendelijke woorden tracht binnen te lokken. Net als in Parijs treft men ook in de Brusselse Hoogstraat vandaag de dag nog **oenlokkers** aan.
- parapleukessaus**, eenvoudige, goedkope ajuinsaus, die vooral tijdens de oorlogsjaren gebruikt werd om een bord aardappelen smaakvoller mee te maken. **Parapleu** wordt ook als adjectief gebruikt in de betekenis 'stuk, om zeep'.
- Peeremansstroet**, straat, gelegen tussen de Hoogstraat en de Blaesstraat, waarvan de naamsperikelen goed illustreren welke kleine obstakels bij de verfransing van Brussel om de hoek zijn komen kijken. De oorspronkelijke Nederlandse benaming is Pieremansstraat en gaat terug op de eigennaam Piermont van de achttiende-eeuwse bezitter van enkele huizen in deze straat. Toen die naam in

1840 verfranst diende te worden, herkende de vertaler van dienst enkel 'pier' voor aardworm en maakte er de 'Rue des vers' van. Die naam heeft bijna een eeuw stand gehouden, tot 'Pieremans' in eer hersteld werd en zijn straat terugkreeg.

Pis (menneke), volks zinnebeeld van Brussel, met een wereldberoemd eigen standbeeld op de hoek van de Stoofstraat en de Eikstraat. Over de ouderdom en de herkomst van het menneke bestaan talrijke theorieën en fabels. Ook heerst er reeds lange tijd een felle twist tussen Brussel en Oudenaarde, waar ze ook een menneke hebben dat in het openbaar plast.

pottekeis, lett. 'pottenkaas'; bereiding waarbij **plattekeis** (kwark), **ettekeis** (Brusselsse kaas), fijngehakte sjalotten en een beetje mosterd goed gemengd worden. Fijnproevers doen er nog een geut geuze bij. Uitgesmeerd op een dikke snee boerenbrood smaakt **pottekeis** overheerlijk (vooral op een warme zomerdag) met verse radijsjes, fijne uitjes en een koel glas geuze-lambiek.

raaizen, schuiven, glijden. Een **raaizeboentsje** is een glijbaan. **Oeitgerijze es oek gedanst**, wordt geantwoord wanneer iemand zich verontschuldigt voor een faux pas tijdens het dansen.

stammenei, (< Fr. estaminet) kroeg. Gezegde: **ge zaait beiter in e klaain stammeneike as in en gruute kerk** voor 'wie het kleine niet eert...'

stoemelings, (lett.: stommelings) heimelijk, stiekem.

Tampoos, zeer klein persoon, dwerg. Afgeleid van de Franse naam Tom-Pouce voor Kleinduimpje.

trente-et-un, in de uitdrukking: **Hij es op zannen trente-et-un** voor: 'hij heeft zijn beste pak aangetrokken; is op zijn paasbest gekleed'.

Vaalfonnenbak, lett.: vijf-honden-bak. Spottende benaming voor de Sint-Anna-fontein (1625) in het park van Laken. De fontein heeft vijf monden en wordt door de Brusselaars dus vergeleken met vijf honden die tegelijk hun pootje opheffen.

vagger, schelm, deugniet.

wizje-wazje, meestal gezegd van een straat met een steile helling. De Sint-Franciscusstraat in Sint-Joost-ten-Node heeft als bijnaam de Wizje-wazjestroet en werd aldus ook vereeuwigd in een van de bekendste liedjes van Jan de Baets.

Woelekajiet, enigszins spottende aanduiding voor een Waal in Brussel. Daartegenover stellen de Walen '(sale) flamin' voor een Vlaming.

zwanzen, De Brusselaar heeft een heel eigen zin voor humor, die nu eens erg grof, dan weer fijnbesnaard kan zijn. Hij neemt graag alles en iedereen op de korrel, maar steeds met een ironiserende en relativerende bedoeling. Dat knipogende appeleren aan een gezond gevoel voor humor heet in Brussel **zwanzen**.

Literatuur

De Ridder, P. (1993⁴), *Brussel. Geschiedenis van een Brabantse stad*, Gent.

De Schrijver, M. (1993), *En dad'in a kas! Het levend Brussels dialect*, Norwest.

BRUSSEL

- Leekesboek van het Crèjateef Complot zonner Complekse.* (Cahiers van het Brussels dialect nr. 3) Brussel 1996.
- Mazereel, G. (1931), *Klank- en vormleer van het Brusselsch dialect met zijne plaatselijke verscheidenheden*, Kon. Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde (reeks VI, nr. 52), Gent.
- Smolar-Meynart, A. en J. Stengers (red.) (1989), *Het Gewest Brussel. Van de oude dorpen tot de stad van nu*, Gemeentekrediet.
- Stengers, J. (red.) (1979), *Brussel. Groei van een hoofdstad*, Mercatorfonds.
- Vangassen, H. (1938), *Dialect-atlas van Vlaamsch-Brabant* (Reeks Nederlandsche Dialect-Atlassen, deel 4), Antwerpen.

Overzicht van medewerkers

Pierre Bakkes, dialectoloog, docent aan Fontys Hogescholen in Sittard

Rob Belemans, redacteur van het *Woordenboek van de Brabantse Dialecten* (WBD), verbonden aan de Katholieke Universiteit Leuven

J.B. Berns, dialectoloog, voorheen verbonden aan het Meertens Instituut in Amsterdam

Frans Debrabandere, auteur van het *Verklarend woordenboek van de familienamen in België en Noord-Frankrijk*, voorheen docent aan het Regentaat in Brugge

Ton Goeman, dialectoloog, verbonden aan het Meertens Instituut in Amsterdam

A.M. Hagen, hoogleraar dialectkunde aan de Katholieke Universiteit Nijmegen

Roeland van Hout, hoogleraar sociolinguïstiek en dialectologie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen

Guy Janssens, hoogleraar historische taalkunde van het nederlands, verbonden aan de Universiteit te Luik

Reitze J. Jonkman, verbonden aan de Fryske Akademy in Leeuwarden en aan de opleiding Fries van de Universiteit van Amsterdam

Geert Kocks, auteur van het *Woordenboek van de Drentse Dialecten* (WDD), voorheen verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen

Joep Kruijssen, redacteur van het *Woordenboek van de Limburgse Dialecten* (WLD), verbonden aan de Katholieke Universiteit Nijmegen

OVERZICHT VAN MEDEWERKERS

Jan Nijen Twilhaar, taalkundedocent bij de opleiding Leraar/Tolk Nederlandse Gebarentaal aan de Hogeschool van Utrecht

Jan Oudenaarden, publicist en journalist

Siemon Reker, onderzoeker bij de afdeling Nederlands, Fries, Nedersaksisch van de Rijksuniversiteit Groningen en streektaalfunctionaris van de provincie Groningen

Lex Schaars, redacteur van het *Woordenboek van de Achterhoekse en Liemerse Dialecten* (WALD), verbonden aan het Staring Instituut in Doetinchem

Harm Scholtmeijer, auteur van het *Zuidtrechts Woordenboek*, verbonden aan het Meertens Instituut in Amsterdam

G. De Schutter, hoogleraar Nederlandse taalkunde, verbonden aan de Universiteit van Antwerpen (UIA)

Nicoline van der Sijs, publicist, auteur van het *Leenwoordenboek*

Jan Stroop, auteur van *Poldernederlands*; als hoofddocent verbonden aan de afdeling Neerlandistiek van de Universiteit van Amsterdam

Cor Swanenberg, publicist over Brabantse dialecten, voorheen docent aan het Mgr. Zwijsen-college in Veghel

Johan Taeldeman, hoogleraar Nederlandse taalkunde en dialectologie, verbonden aan de Rijksuniversiteit Gent

Ton van de Wijngaard, redacteur van het *Woordenboek van de Limburgse Dialecten* (WLD), verbonden aan de Katholieke Universiteit Nijmegen

Dick Wortel, medewerker van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie in Leiden

In *Honderd jaar stadstaal* wordt de taal van twintig steden in Nederland en Nederlandstalig België beschreven, in iedere provincie ten minste één stad. Globaal van noord naar zuid vindt u informatie over de taal van Groningen, Leeuwarden, Coevorden, Deventer, Nijmegen, Zutphen, Amsterdam, 's-Gravenhage, Leiden, Rotterdam, Utrecht, 's-Hertogenbosch, Zierikzee, Maastricht, Roermond, Tongeren, Gent, Kortrijk, Antwerpen en ten slotte Brussel. Bekende dialectologen hebben de taalontwikkeling van de twintig uitverkoren steden gedurende globaalweg de laatste honderd jaar beschreven. De nadruk ligt hierbij op de ontwikkeling van de woordenschat, maar uiteraard komen ook andere aspecten van de taal ter sprake. De staalkaart van stadsdialecten die men in deze bundel vindt, maakt het voor het eerst mogelijk in kort bestek een vergelijking tussen de verschillende typen stadstalen te maken.

201555_008

sijs002hond01

Honderd jaar stadstaal

ISBN 90-254-9553-2

9 789025 495534

UITGEVERIJ CONTACT